

e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
International Journal of Turkic Dialects Research
Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Haziran - June - июнь | 2022 Sayı - Volume - Номер | 6/1

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

30 Ocak 1939 - 11 Haziran 2022

İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(ealkaya16@gmail.com)

Editör Yardımcısı / Editor Assistants

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(mehmetozeren@hotmail.com)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)
(akok9@yahoo.com)

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)
(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)
(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)

(ayerhan@gmail.com)

Prof. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(fozek@firat.edu.tr)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fevziersoy07@gmail.com)

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(figengunerdilek@gmail.com)

Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(fsaifulina1@mail.ru)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü. – İzmir / TÜRKİYE)

(gurergulsevin@gmail.com)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fatih.kiriscioglu@hbv.edu.tr)

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(vnalbant@gmail.com)

Prof. Dr. Mukhabbat KURBANOVA (Özbekistan Millî Ü. – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

(qurbonova2007@mail.ru)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(nergisb@gmail.com)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(vahitturk1@hotmail.com)

Doç. Dr. Ayhan ÇELİK BAY (Ankara Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(acelikbay@hotmail.com)

Doç. Dr. Mariya ÇERTIKOVA (N. F. Katanov Hakas Devlet Ü. – Abakan / HAKASYA)

(chertikova@yandex.ru)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşkabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeye@mail.ru)

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY
ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(nyildirim@firat.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(nurdin.useev@manas.edu.kg)

Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

(leylakarahan@yahoo.com)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(r_korkmaz@hotmail.com)

Prof. Dr. Taşpolot SADIKOV (Karasayev Bişkek Devlet Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(tash_sadykov@mail.ru)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi– İzmir / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(alyusupova@yandex.ru)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Firat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Arş. Gör. Ertuğrul ZORLU (İNGİLİZCE) (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(e_zorlu2014@hotmail.com)

Dr. Öğr. Gör. Lira MAIRAMBEK KYZY (RUSÇA) (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(lira@firat.edu.tr)

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Dr. Bilgit SAĞLAM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(bsaglam@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Dr. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(maka@firat.edu.tr)

Okt. Dr. Cemile UZUN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(cemileuzun000@gmail.com)

Dr. Gökçen DURUKOĞLU (MEB – Malatya / TÜRKİYE)

(gdurukoglu@gmail.com)

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(omehtap36@gmail.com)

Arş. Gör. Tuğba GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(tgokbayir@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Veysel KARACA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(vikaraca@gmail.com)

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(yyesildal@firat.edu.tr)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Dr. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(maka@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(yeesildal @firat.edu.tr)

Okt. Remzi ÇALIŞIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(rcalisir23@gmail.com)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)

(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities – Berlin / ALMANYA)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Osaka Ü. – Osaka / JAPONYA)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Mongolian Academy of Sciences – Ulan Bator / MOĞOLİSTAN)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşkat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeye@mail.ru)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (Payame Nur Üniversitesi – Tahran / İRAN)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Doç. Dr. Yuliya Matveevna TARASYUK (Odessa Milli Üniversitesi – Odessa / UKRAYNA)

(tarasiuk_yuliia@onu.edu.ua)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Lindita Xanari LATİFİ (Tiran Ü. – Tiran / ARNAVUTLUK)

(lindalatifi@yahoo.com)

Prof. Dr. István ZİMONYÍ (University of Szeged – Szeged / MACARİSTAN)

(zimonyi@hist.u-szeged.hu)

Prof. Dr. László MÁRACZ (Amsterdam Üniversitesi - Amsterdam / HOLLANDA)

(L.K.Maracz@uva.nl)

Doç. Dr. Edina SOLAK (Zenica Üniversitesi – Zenica / BOSNA-HERSEK)

(edinachi@hotmail.com)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ (Osmaniye Korkut Ata Ü. – Osmaniye / TÜRKİYE)

(ahmet_demirta@yahoo.com)

Prof. Dr. Birsal ORUÇ ASLAN (Balıkesir Ü. – Balıkesir / TÜRKİYE)

(birsal_oruc@hotmail.com)

Prof. Dr. Flera SEYFULİNA (Kazan Federal Ü. - Kazan /TATARİSTAN / RUSYA)

(fsaifulina1@mail.ru)

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. - Ankara / TÜRKİYE)

(fundatoprak25@hotmail.com)

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN (Bursa Uludağ Ü. – Bursa / TÜRKİYE)

(hatices@uludag.edu.tr)

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Ü. – Niğde / TÜRKİYE)

(hikmetkoras@gmail.com)

Prof. Dr. İlhan UÇAR (Sakarya Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(iucar@sakarya.edu.tr)

Prof. Dr. Muhammet Fatih ALKAYIŞ (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)

(fatih.alkayis@inonu.edu.tr)

Prof. Dr. Murodqosim ABDİYEV (Semerkant Devlet Ü. – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(murodkasim63@mail.ru)

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL (Ardahan Ü. – Ardahan / TÜRKİYE)

(mustafasenel@hotmail.com)

Prof. Dr. Mutlu DEVECİ (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mtldeveci@gmail.com)

Prof. Dr. Nedim BAKIRCI (Niğde Ömer Halisdemir Ü. – Niğde / TÜRKİYE)

(nedimbakirci@hotmail.com)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(nergisb@gmail.com)

Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER (Sakarya Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(pkucuker@sakarya.edu.tr)

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ (Kırşehir Ahi Evran Ü. – Kırşehir / TÜRKİYE)

(sbekki@gmail.com)

Prof. Dr. Talip YILDIRIM (Uşak Ü. – Uşak / TÜRKİYE)

(talip.yildirim@usak.edu.tr)

Prof. Dr. Ülkü ELİUZ (Karadeniz Teknik Ü. – Trabzon / TÜRKİYE)

(ulkueliuz@ktu.edu.tr)

Doç. Dr. Ali ILGIN (İstanbul Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(ali.ilgin@istanbul.edu.tr)

Doç. Dr. Berdi SARIYEV (Ankara Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(berdisariyev@gmail.com)

Doç. Dr. Cemile KINACI BARAN (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(camiyla@gmail.com)

Doç. Dr. Engin GÖKÇÜR (Gümüşhane Ü. – Gümüşhane / TÜRKİYE)

(engingokcur1@gmail.com)

Doç. Dr. Ferdi GÜZEL (Bayburt Ü. – Bayburt / TÜRKİYE)

(guzelferdi@hotmail.com)

Doç. Dr. Gülda ÇETİNDAG SÜME (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gcetindag@firat.edu.tr)

Doç. Dr. Gülsine UZUN (Muğla Sıtkı Koçman Ü. – Muğla / TÜRKİYE)

(gulsineuzun@hotmail.com)

Doç. Dr. Hüseyin Kürşat Türkan (Hatay Mustafa Kemal Ü. – Hatay / TÜRKİYE)

(khturkan@gmail.com)

Doç. Dr. Kemal GÖZ (Karamanoğlu Mehmetbey Ü. – Karaman / TÜRKİYE)

(kemalgoz@kmu.edu.tr)

Doç. Dr. Kürşat EFE (Amasya Ü. – Amasya / TÜRKİYE)

(kursat.efe@amasya.edu.tr)

Doç. Dr. Oğuzhan KARABURGU (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)

(okaraburgu@gmail.com)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Doç. Dr. Soner SAĞLAM (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(soner.saglam@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan SİNAN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(atsinan35@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem USTA (Karadeniz Teknik Ü. – Trabzon / TÜRKİYE)

(cigdemdusta@hotmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Döne ARSLAN (Kastamonu Ü. – Kastamonu / TÜRKİYE)

(darslan@kastamonu.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Elza ALIŞOVA DEMİRDAĞ (Girne Amerikan Ü. – Girne / KKTC)

(elzaalishovademirdag@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Murad HALMET (Kastamonu Ü. – Kastamonu / TÜRKİYE)

(murathalmet@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Osman ÖZER (Bingöl Ü. – Bingöl / TÜRKİYE)

(osmanaga@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Özkan AYDOĞDU (Sivas Cumhuriyet Ü. – Sivas / TÜRKİYE)

(oaydogdu@cumhuriyet.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Yaşar TOKAY (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(erciyes_yasar@hotmail.com)

Dr. Arş. Gör. Doğan ÇOLAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü. – Nevşehir / TÜRKİYE)

(dogan_colak@hotmail.com)

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD) 6. CİLT, 1. SAYI, 2022, TÜRKİYE

Dr. Gulim SHADİYEVA (Kazak Millî Sanatlar Devlet Ü. – Nursultan / KAZAKİSTAN)

(imblen@mail.ru)

Dr. Öğr. Gör. Mustafa Said ARSLAN (Kastamonu Ü. – Kastamonu / TÜRKİYE)

(msarslan@kastamonu.edu.tr)

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD) 6. CİLT, 1. SAYI, 2022, TÜRKİYE

ISSN: 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD), ilk sayısından itibaren uluslararası hakemli bir dergidir. TÜRKLAD; MLA, BASE, INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, DRJI, ESJI, Academic Resource Index (ResearchBib), OpenAIRE, SOBIAD, İSAM, ASOS, SIS (Scientific Indexing Services), CiteFactor, DOAJ gibi ulusal ve uluslararası saygın alan indeksleri tarafından taranmaktadır.

EDİTÖR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / *Research article*

TUNCER GÜLENSOY

TÜRK LEHÇELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI SES BİLGİSİNİ YAZMAK

Writing Comparative Phonetics of the Turkic Dialects

1 - 9

NEVZAT ÖZKAN

TÜRK DİLİNİN ÇEKİLDİĞİ ÖNEMLİ BİR SAHA: HİNDİSTAN

An important area where the Turkic Language is lost: India

11-17

TALİP DOĞAN

GÜNEY AZERBAJYCAN TÜRKÇESİNDE BİR EDİLGENLİK İŞARETLEYİCİSİ: *-mAK ol-*

A Passive Marker in South Azerbaijani Turkic: -mAK ol-

19-27

AİDA BABUTCU

AĞQOYUNLU TÜRKMAN ŞAİRİ ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT YARADICILIĞI TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATININ KLASSİK ƏNƏNƏLƏRİ İŞİĞİNDƏ

Akkoyunlu turcoman poet Afsahaddin Hidayet's poems in respect of classical traditions of turkic literatures

29-48

CİHAN ÇAKMAK

FATİH KERİMİ'NİN TÜRKİYE İZLENİMLERİ

Fatih Kerimi's Impressions of the Turkey

49-57

EZGİ DEMİREL KAMANLI

ESKİ TÜRKÇEDE YOKLUK BİLDİREN +sXz EKİ VE BUNUNLA GENİŞLEYEN EKLERLE KURULAN BAZI TEK ÖRNEKLER ÜZERİNE SÖZLÜK BİLİMSEL BİR DEĞERLENDİRME

A lexicological evaluation of some hapaxes formed with +sXz suffixes of absent and the suffixes that expand with them in old Turkish

59-78

ELZA ALİSOVA DEMİRDAĞ

EKSİLTİ BAĞLAMINDA AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ELLİPTİK CÜMLELER

Elliptical sentences in Azerbaijan Turkish with elliptical context

79-88

MEHMET MUSTAFA KARACA

RİSALE-İ BAKKALÇILIK ÜZERİNE BİR İNCELEME

A Review on Risāle-i Baqqālçılığ

89-108

MEHTAP SOLAK SAĞLAM

SAHA (YAKUT) TÜRKÇESİNDE YÖNELME HÂLİ

Dative Case in Sakha (Yakut) Turkic

109-120

OSMAN ÖZER

BİR BAYTAR-NÂME KİTABI OLARAK ESB-NÂME'DE GEÇEN AT VE ATÇILIK İLE İLGİLİ TERİMLER

The terms related to horse and equestrianism in Esb-Name as a horse-leechery book

121-138

PERİZAT YERTAYEVA

KAZAK ŞEŞENDİK SÖZLERİNİN İŞLEVLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

A Research on the Functions of Kazakh Şeşendik Sayings

139-150

NAZLI MEMİŞ BAYTİMUR

**ADAPTİF HAYVAN DAVRANIŞLARI IŞIĞINDA MUHTAR AVEZOV'UN KÖKSEREK
ADLI HİKÂYESİNİN İNCELENMESİ**

Investigation of Muhtar Avezov's Story Named Kökserek in the Light of Adaptive Animal Behaviors

151-166

MERVE DEMİRBAŞ

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE SOMATİK DEYİMLER

Somatic Idioms in Turkmen Turkic

167-192

NASIBA SABIROVA

XORAZM BAXSHICHILIK AN'ANALARINING TARAQQIYOT DAVRI

The Period of Development of Khorezm Minstrel Traditions

193-199

SELAMİ KARADUMAN

**TÜRK EDEBİYATININ BAZI DÖNEMLERİNDEN SEÇİLEN ÖRNEKLER IŞIĞINDA
“ARZ-I HÂL” KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ**

A General Overview of the Concept of “Petition” in the Light of Examples Compiled from Some Periods of Turkish Literature

201-216

EZGİ ARAL

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA BİRİNCİL UZUN ÜNLÜ BULUNAN
KELİMELEERDEKİ İKİNCİL UZUN ÜNLÜLER

Secondary Long Vowels in Words with Primary Long Vowels in the Turkish Dialects

217-238

SONGÜL ŞEN

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ERKEĞE GÖNDERİM YAPAN VE ERKEK İLE İLGİLİ
SÖZCÜKLERİN GÖNDERİM YAPTIĞI DEYİMLER

Idioms in Kyrgyz Turkic that Refer to Men and Idioms that Male-Related Words Refer to

239-254

TUĞBA GÖKBAYIR

DİL VE SÖZ BAĞLAMINDA KIRGIZ TÜRKLERİNİN ATASÖZLERİ

Kyrgyz Turks' Proverbs in The Context of Language and Word

255-278

SEMİHA BURHANLI

ABDULHALIK UYGUR'UN "UYAN" ŞİİRİ İLE MİRCEVAT AHISKALI'NIN "AHISKA
MARŞI" ŞİİRİNİN ONTOLOJİK METOTLA İNCELENİP KARŞILAŞTIRILMASI

*Analysis and Comparison of Abdulhalik Uygur's "Wake Up" Poem And Mircevat Ahiskali's
"Ahıska Anthem" with the Ontological Method*

279-295

Çeviri / Translation

ÇEVİREN: TAHİR AŞİROV - SİNAN DİNÇ

TÜRKMEN EDEBÎ DİLİNİN YAZIMI ÜZERİNE TSSC II. DİLBİLİM KURULTAYI'NIN
KARARLARI (6-9 Ekim 1954)

*Decision of TSSC II Linguistics Congress on the Writing of the Turkmen Literary Language
(6-9 October 1954)*

297-307

N. Z. GADJİYEVA, B. A. SEREBRENNİKOV

ÇEVİREN: GÜLİM SHADİYEVA

TÜRKÇEDE KELİME BAŞI Y İLK ŞEKİL MİYDİ?

Was the initial y primary in the turkic languages?

309-316

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

TÜRKLAD'ın 2022/1 Haziran sayısını buruk bir sevinçle yayımlıyoruz. Çünkü yakın geçmişte (08.12.2021) Türklük Biliminin önde gelen hocalarından Prof. Dr. Günay Karaağaç'ı ve daha yakın bir zamanda da (11.06.2022) Hocamız Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'u kaybettik. Kaybımız ve acımız büyük. İki Hocamıza da Tanrı'dan rahmet diliyoruz; nur içinde uyununlar...

TÜRKLAD'ın bu sayısında, on dokuzu Türkiye Türkçesi, biri Azerbaycan Türkçesi, biri de Özbek Türkçesi ile yazılmış toplam 21 yazı yer almaktadır. Bunların 19'u bilimsel araştırma makalesi, ikisi ise çeviri yazısıdır. Araştırma makaleleri dil ve edebiyat ile, çeviriler ise dil ile ilgilidir. Bu sayıda da, Türklük bilimine çeşitli bakımlardan katkı sağlayacağı düşünülen yazılara yer verilmiştir.

TÜRKLAD'ın 2022/1 Haziran sayısının sizlerle buluşmasına katkı yapan, yayımlanmasında emeği bulunan bütün çalışma arkadaşlarımıza, yazarlarımıza, hakemlerimize ve dergilerimize yayım ortamı sağlayan DergiPark yetkililerine teşekkür ederiz.

EDİTÖR

VEFAT HABERİ

PROF. DR. GÜNAY KARAAĞAÇ

20 Ağustos 1949 - 8 Aralık 2021

Prof. Dr. Günay Karaağaç, 1949 yılında İzmir’de doğmuş, ilk ve orta öğrenimini İzmir’de tamamlamıştır. 1967’de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne girmiş ve 1971 yılında bu bölümden mezun olmuştur. Bir dönem edebiyat öğretmeni olarak çalışan Günay Karaağaç, 1978 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde asistan olarak göreve başlamış ve 1983 yılında doktorasını tamamlayarak aynı yıl TDK asli üyesi olmuştur. 1984’te Macaristan’ın başkenti Budapeşte’de Türk dili okutmanı olarak görev yapan Karaağaç, 1987 yılında Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Yardımcı Doçent, 1989’da Doçent ve 1995 yılında da Profesör olmuştur. 2001 yılında Ege Üniversitesi’nden emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra 1999-2000 yıllarında Kazakistan’da Ahmet Yesevi Üniversitesi’nde, 2001-2006 yıllarında Kıbrıs’ta Lefke Avrupa Üniversitesi’nde, 2006-2008 yıllarında İstanbul’da Beykent Üniversitesi’nde, 2008-2018 yıllarında İstanbul Aydın Üniversitesi’nde, 2018’den vefatına kadar da Ardahan Üniversitesi’nde görev yapmıştır. 8 Aralık 2021 tarihinde Ardahan’da vefat etmiştir.

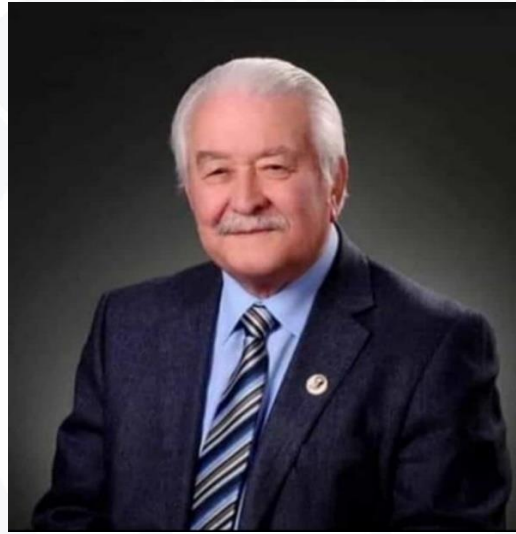
Çalıştığı kurumlarda bölüm başkanlığı, dekanlık gibi idarî görevlerde bulunan Prof. Dr. Günay Karaağaç, İngilizce ve Macarcadan yaptığı çevirilerin yanı sıra özgün birçok eser de yazmıştır. Çalışmaları daha çok Türk dili grameri, anlam ve terim bilgisi ile ilgili olmakla beraber, ele aldığı konuları dilbilimsel bakış açısıyla yorumlayan ve bu yönüyle birçok Türkologu etkileyen bir bilim adamıdır. Son yıllarda üzerinde çalıştığı etimoloji sözlüğü ise, yayımlanması herkes tarafından merakla beklenen önemli bir eserdir.

Türk milletine ve Türkçeye ömrünü adanmış olan Prof. Dr. Günay Karaağaç’a Tanrı’dan rahmet diliyoruz. Ruhu şad, mekânı cennet olsun...

PROF. DR. TUNCER GÜLENSOY

30 Ocak 1939 - 11 Haziran 2022

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, 30 Ocak 1939 tarihinde Uşak'ta dünyaya gelmiştir. İlkokula Uşak Gazi Mustafa Kemal İlkokulu'nda başlayan Gülensoy, babasının memuriyeti dolayısıyla ilköğrenimini yurdun değişik yörelerinde sürdürmüş, orta ve lise öğrenimini Zonguldak, Eskişehir, Uşak'taki çeşitli okullarda tamamlamıştır. 1959-1960 öğretim yılında, Uşak merkez Bölme köyü ile merkez Güre-Karakuyu köyünde vekil öğretmenlik yapmış, 1960-1961 öğretim yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünü kazanmıştır. 1962-1963 öğretim yılında, kaydını İstanbul Üniversitesinden Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne alarak bu bölümden mezun olmuştur. Ankara'daki öğrenciliği sırasında Etimesgut Şeker Fabrikasında kütüphane memuru ve personel servisinde puantör, daha sonra Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde "ilmî uzman" olarak çalışmıştır. 26 Aralık 1963 tarihinde Ankara'da Hatice (Yurteri) Gülensoy Hanım ile evlenmiş, 20 Aralık 1964'te Baybars, 24 Aralık 1978'de de Bahadırhan Aybars adlı iki oğlu dünyaya gelmiştir.

1970 yılında doktorasını tamamlayan Gülensoy, 1974'te Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili Kürsüsüne Dr. Asistan olarak atanmıştır. 1976'da Amerika Birleşik Devletleri'nin Texas eyaletinde bulunan Texas Tech University (Lubbock-Texas)'ye misafir öğretim üyesi olarak

gitmiş, 1979 yılında Doçent unvanını almış ve 1983 yılında Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne atanmıştır. 1989 yılında profesör olan Gülensoy, aynı yıl Erciyes Üniversitesine geçmiş ve 1998 yılında Kırgızistan'a giderek Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kurucu Başkanlığı görevini üstlenmiştir. 2000-2001 öğretim yılında Erciyes Üniversitesi'ndeki görevine dönen Gülensoy, 2001- 2002 öğretim yılında Kıbrıs'ta bulunan Girne Amerikan Üniversitesinde öğretim üyesi olarak görev yapmış, ardından tekrar Erciyes Üniversitesi'ne dönmüştür. 30 Ocak 2006 tarihinde emekli olan Tuncer Gülensoy, 11 Haziran 2022 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.

Çalıştığı kurumlarda rektör vekilliği, rektör yardımcılığı, enstitü müdürlüğü, bölüm başkanlığı yapan Prof. Dr. Tuncer Gülensoy; Türkiye Türkçesi Ağzları, Çağdaş Türk lehçeleri, Mongolistik, Altayistik, köken bilimi ve folklor-halk edebiyatı başta olmak üzere Türklük biliminin pek çok alanında çalışmalar yapmış, çok sayıda makale ve kitap yayımlamıştır. Engin bilgi birikimi, yazdığı eserler ve yetiştirdiği öğrencilerle Türklük bilimine önemli hizmetlerde bulunan, hayatını Türklüğe ve Türkçeye adayan Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'a Tanrı'dan rahmet diliyoruz. Ruhu şad, durağı cennet olsun.

 <https://doi.org/10.30563/turkla.d.1109433>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 26.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 07.06.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2022

Atıf / Citation

Gülensoy, T. (2022). Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisini Yazmak. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 1-9.

TÜRK LEHÇELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI SES BİLGİSİNİ YAZMAK
Writing Comparative Phonetics of the Turkic Dialects
TUNCER GÜLENSOY ¹

Öz

Türkçenin ses yapısı ile alakalı olarak geçmişte birçok çalışma yapılmış ve günümüzde de yapılmaya devam edilmektedir. Bu çalışmaların büyük bir kısmı her Türk lehçesini kendi özelinde değerlendirmektedir. Ancak bazı etimoloji çalışmalarında ve muhtelif makalelerde, tezlerde karşılaştırmalı ses bilgisi değerlendirmesi de yapılmaktadır. Bu değerlendirmeler Türkçenin bütünü hakkında ses bilgisi açısından detaylı bir sonuç vermemekte ve muhtelif bilgiler olarak değerini korumaktadırlar.

Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda geline nokta itibarıyla Türk lehçelerinin karşılaştırmalı ses bilgisini yazmak büyük bir görev olarak önümüzde durmaktadır. Bu çalışmada örnekler üzerinden böyle bir çalışmanın önemi ve gerekliliği vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Türk Lehçeleri, Karşılaştırmalı Ses Bilgisi.

Abstract

Many studies were done in the past on the phonetic structure of Turkic and it continues to be done today. Most of these studies evaluate each Turkic dialect in its own way. However, in the some etymology studies and various articles and dissertations, comparative phonetic analyse is also made. These evaluations do not give a detailed result in terms of phonetics about the whole Turkic and they maintain their value as various information.

As of the point reached in the studies on the Turkic, it is a great task to write the comparative phonetics of Turkic dialects. In this study, the importance and necessity of such study will be emphasized through examples.

Keywords: Turkic, Turkic Dialects, Comparative Phonetics

¹Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE. El-mek: t.gulensoy@gmail.com
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3052-2518>

Giriş

TÜRKOLOJİ (Türklük Bilimi), XXI. Yüzyılda artık çok gelişmiş, bütün Türk ülkelerinin kapıları tarihçi, sanat tarihçisi, dilci, halkbilimci, etnolog vb. Türkologlara açılmıştır. Bu açılıştan sonra *Saha, Çuvaş, Başkurt, Kazan Tatar, Türkmen, Uygur, Altay*, vb. Türk yurtlarına gidilerek araştırmalar yapılmış, eserler verilmiştir. Bugün başta Türk Dil Kurumu olmak üzere *Akçağ, Bilge Kültür, Selenge, Kültür Ajans*, vb. yaynevlerinde bütün Türk Lehçelerinin (Şivelerinin) sözlükleri ve gramer kitapları yayımlanmıştır.

1991 yılında T.C. Kültür Bakanlığı'nın Yayınlar Dairesi Başkanı *Alaaddin KORKMAZ*'ın imzası ile “*KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ I-II*” (5.000 adet) basılarak Türkologların ilgisine sunulmuştur. Bu sözlük *Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN*'un komisyon başkanlığında, Azerbaycan Türkçesi: *Doç. Dr. Alaeddin Mehmedoğlu ALİYEY*; Başkurt ve Tatar Türkçesi: *Almas ŞAYHULOV*; Kazak Türkçesi: *Prof. Dr. Erden Zadaulı KAJIBEK*; Kırgız Türkçesi: *Doç. Dr. Kadıralı KONKOBAY UULU*; Özbek Türkçesi: *Doç. Dr. Berdak YUSUF*; Türkmen Türkçesi: *Doç. Dr. Cebbarmehmet GÖKLENOV*; Uygur Türkçesi: *Valeriy Uyguroğlu MAHPİR*; Rusçası: *Doç. Dr. Ali ÇEÇENOV* tarafından yazılmıştır.

Sözlük, “*Sunuş*” (s. VII-IX), “*Söz Başı*” (s. X-XIII), “*Telâffuz İçin Açıklamalar*” (s. XIV), “*S Ö Z L Ü K*” (s. 1-1023); “*Gramerler*” (s. 1025-1122); “*Konuşmalar*” (s. 1123-1183) bölümlerinden oluşmaktadır.

Bu karşılaştırmalı sözlükten başka Türkologların el kitabı olarak kullandıkları belli başlı sözlükler şunlardır:

- 1) Abû Hayyan: Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk,
- 2) Altayca-Türkçe Sözlük,
- 3) An Etymological Dictionary of pre-Thirteenth Century Turkish,
- 4) Azerbaycan Dilinin Dialektolojik Lügati,
- 5) Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II,
- 6) Azerbaycanc-a-Rusça Lügat,
- 7) Başkirsko-Russkiy Slovar,
- 8) Büyük Türk Lügati,
- 9) Codex Cumanicus,
- 10) Çuvaşça Sözlük,
- 11) Dialekt Kumandintsev (Kumandı kiji),
- 12) Dialektologičeskiy Slovar Yakutskogo Yazıke,
- 13) Dictionary Turk-Oriental,
- 14) Dîvânu Lugâti't-Türk
- 15) Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,
- 16) Ettuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye,
- 17) Gagavusko-Russko-Moldavskiy Slovar',
- 18) Hakasskiy-Russkiy Slovar',
- 19) Hakassko-Russkiy Slovar',
- 20) Kalmukisches Wörterbuch,

- 21) Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü,
- 22) Karaimsko-Russko-Polski Slovar',
- 23) Karakalpaksko-Russkiy Slovar',
- 24) Kazak Türkçesi Sözlüğü,
- 25) Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü,
- 26) Kerkük Türkçesi Sözlüğü,
- 27) Khalaj Materials,
- 28) Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,
- 29) Kırgız Sözlüğü,
- 30) Kırgızca-Türkçe Sözlük,
- 31) Kuman Lehçesi Sözlüğü,
- 32) Kumuk-Balkar Lehçeleri Sözlüğü,
- 33) Kürtçenin Etimolojik Sözlüğü,
- 34) Moğolca-Türkçe Sözlük,
- 35) Nogaysko-Russkiy Slovar',
- 36) Old Turkic Word Formation,
- 37) Oyrotsko-Russkiy Sşlovar',
- 38) Salarskiy-Russkiy Slovar',
- 39) Tatar teleneng anglatmalı süzlege,
- 40) Tatarsko-Russkiy Slovar',
- 41) Tatarsko-Russkiy Slovar',
- 42) Teleüt Ağzı Sözlüğü,
- 43) Turkmensko-Russkiy Slovar',
- 44) Tuvinskiy-Russkiy Slovar',
- 45) Türkçe Sözlük (TDK),
- 46) Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü,
- 47) Türkçe Uygurca Lugat
- 48) Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü,
- 49) Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü,
- 50) Türkmen Tilining Sözlüğü,
- 51) Uzbeksko-Russkiy Slovar',
- 52) Yakutça Sözlük,
- 53) Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü,

gibi sözlükler ve daha başkaları da yayımlanmıştır.

Türkçe, “Ana Altayca”, “Altayca”, “Ana Türkçe”, “Eski Türkçe” (Kök Türkçe, Uygurca, Karahanlı-Hârezm Türkçeleri), “Orta Türkçe” (XIII. Yüzyıl) dönemleri içerisinde farklı coğrafyalarda yaşamış ve farklı ses özelliklerine sahip olmuştur.

Günümüzde yine farklı coğrafyalarda, farklı kavimlere komsu olan ve farklı “ses bilgisi” (fonetik) özelliklerine sahip olan Azerbaycan, Karaçay-Malkar, Çuvaş, Kırım Tatar, Mişer Tatar, Kazan Tatar, Başkurt, Türkmen, Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur, Karakalpak, Saha (Yakut) Türklerinin alfabelerindeki ses sayıları da farklıdır:

1) Azerbaycan Türkçesinde: 9 ünlü (sesli), 23 ünsüz (sessiz) vardır. Türkiye Türkçesi(=TT)nden farklı olarak 2 e ünlüsü bulunmaktadır. Ünsüzler içerisinde (**h**) gırtlaktan söylenen hırıltılı **h** ve kalın ünlülerin yanında bulunan **ğ**, TT’den daha belirgin ve baskılı olarak telâffuz edilen bir gırtlak sesidir. TT’nde ince ünlülerin yanında kullanılan **g** ise, Azerbaycan Türkçesinde **v**’dir.) “**b, c, d, g** sesleri kelime sonunda bulunmaz” kuralı Azerbaycan Türkçesinde yoktur. Türkçe kökenli ve Arapça ile Farsçadan alıntı kelimelerde de **b, c, d, g** sesleri bulunur. TT’ndeki “**vıl, vılan, yıldırım, yıldız, vüce**” kelime başındaki **Y**-‘ler düşer ve (**I**)’lar çok defa (**İ**)’ve döner: **il. ilan. ıldırım: YILDIZ > ULDUZ. YÜCE > UCA** kelimelerinde **y- =Ø, ı- >u-; ü-> u-** olmuştur. Azerbaycan Türkçesinde kelime içinde **O**’dan sonra gelen (-**V**-) telâffuz edilmez; (**ö**), (**ï**) olarak uzatılır: **çövdar > çïdar, dövşan > dïşan** vb. gibi.

2) Başkurt Türkçesinde: 9 ünlü, 25 ünsüz vardır: **a, ä, ı, i** (2 tane), **o, ö, u, ü**. (bir de genişçe /e’ ve kaçır sekilde/ ve kısa telâffuz edilen **i** sesi vardır.). **O-Ö** ünlülerinin sövlenisi TT’nden farklıdır. **O** ünlüsü **O-U-I** arasında, dar ve kısa telâffuz edilen bir ünlüdür. **Ö** ünlüsü de dar ve kısa söylenir: **Ö-Ü-İ** arasında bir sestir. **s, ñ, v, ğ** sesleri TT’nden farklı telâffuz edilir. **s, ž** ünsüzleri dişler arasından çıkarılan peltek seslerdir.

TT’ndeki **O**, Başkurt Türkçesinde: **U; Ö** ise **Ü** olmuştur: **on/un, yol/yul, söz/hüz** vb.

TT’nde 1. hecedeki **İ/-E-**, Başkurt Türkçesinde **I/-İ-** olur: **en/in, temir/timir**.

TT’nde 1. Hecedeki **O, Ö** seslerini takip eden (**U, Ü, I, İ**) dar ünlüleri, Başkurt Türkçesinde: **O, Ö** olur: **durdu/tordo, dürüst/döröä**.

TT’nde 1. Hecedeki **U, Ü** seslerini takip eden dar ünlüler **U-Ü** değil (**I, İ**) olur: **dokuz/tuğız, onuncu/unınsı, özü/üzi** vb.

TT’nde ön ve iç sesteki **S-/-S-**’ler Başkurt Türkçesinde **H-/-H-** olmuştur: **sen/hin, su/hiv, sığır/hıyır, alsın/alhın, son/hun, birisi/birihi** vb.

Başkurt Türkçesinin bir özelliği de dişer arasından çıkan peltek **ž**’dir: **ktž, až, köž, söž** vb.

TT’nde **Ç-/-Ç-/-Ç**’ler Başkurt Türkçesinde (**S-**) olur: **çağır-/sakır-, açtk/asık, için/ösön** vb.

TT’nde Türkçe asıllı kelime başı **D-**’ler Başkurt Türkçesinde (eski Türkçedeki gibi) **T-**’dir: **demir (< temir)/timir, dokuz (< tokuz)/tuğız, deniz (< tengiz)/tingiz**.

TT’ndeki kelime başı **Y**-leri Başkurt Türkçesinde **C-/J-** olmaz, korunur.

TT’ndeki kelime başındaki **B-**’lerden bazıları **M-**’ye döner: **bin/miñ, bin-/min-, boyun/moyun** vb.

TT’nde iki ünlü arasındaki **-P-**’ler, Başkurt Türkçesinde **-B-**’ye döner: **yapış- /yabiş-, tepiş- /tebiş-** vb.

TT’nde, Türkçe kelimelerdeki kelime başı **P-**’ler Başkurt Türkçesinde **B-**’ye döner: **pek/bik, parmak/barmak, pire/börse** vb.

3) Kazak Türkçesinde: 9 ünlü, 23 ünsüz vardır: TT'ndeki 8 ünlüden farklı olarak Kazak Türkçesinde bir de **açık e ünlüsü** vardır. Bu ses TT'ndeki e'den daha açık ve geniş olup, a'ya yaklaşan bir ses değeri vardır.

TT'nde *dişler dudağa değdirilerek söylenen v'ler*, Kazak Türkçesinde *iki dudak büzülerek* söylenir.

Kazak Türkçesinde, TT'nden farklı 5 ünsüz vardır: **v, ğ, ħ, ñ, (kalm) ƙ**.

ğ sesi, TT'ndeki **ğ** (*yumuşak g*)'den daha belirgin olup, gırtlığa yakın telâffuz edilir

ħ sesi, Anadolu ağızlarında da görülen *hırıltılı gırtlak h*'sidir.

ñ sesi de Anadolu ağızlarında görülen *nazal n*'dir.

TT'ndeki bütün (**ş-, -ş-, -ş**)ler KT'nde (**S**) olur: *bas, tas, tös /dös, tüs-/düş-*

TT'ndeki bütün (**ç-, -ç-, -ç**)ler KT'nde (**Ş**) olur: *aç-/aş-, geç-/keş-, göç* (<ET. *köç*)/*köş* vb.

TT'ndeki kelime başındaki (**Y-**)ler, KT'nde (**J-**)dir: *yıl/jıl, yaz-/jaz-, yel/jel*.

Fakat Doğu Türkistan ile Moğolistan Kazaklarında ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin pek çok yerinde **Y-**'li kelimeler (*Kırgız Türkçesinde olduğu gibi*) **C-**'lidir: *çıl, caz, cel*.

Türkçe kökenli bütün ön ses **K-**'li kelimeler, ET'de olduğu gibi, **K-**'lidir. TT'nde ise pek çoğu **K->G-** değişimine uğramıştır: *köz > göz, küreş > güreş, kir- > gir-*.

Türkçe kökenli bütün **T-**'li kelimeler (TT'nde **D-**'li olanlar) ET'de olduğu gibi, **T'**lidir. *Til, tis < tiş, tiz, tal, toy-* (<ET. *tod-*). ET'deki *te-* 'demek' fiili KT'nde de *de-*'tir.

TT'nde kalın ünlülü ve tek heceli kelimeler son seslerinde bulunan (**-Ğ**)ler KT'nde (**-V**) olur: *bağ > bav, dağ > tav, yağ- > jav-* vb.

TT'ndeki *var, var-, ver-* kelimeleri KT'nde: *bar, bar-, ber-* biçimindedir.

Arapça ve Farsçadan ödünç alınmış kelimelerin ön ve iç seslerindeki seslerindeki **F-, -F-**, **F'**'ler, genellikle **P-, -P-, -P** bazen de **B-, -B-, -B** olur: *fikir > pikir, fakir > pakır, kâfir > kâpir, af > ğapuv, fatiha > bata* vb.

TT'ndeki iki ünlü arasındaki **-K-**'ler KT'nde **-G-**'ye dönüşür: *ekin > eğin, ekeceğim > egemin, gereği > keregi, evdeki > üydegi* vb.

TT'nde iki ünlü arasındaki **-K-**'lar KT'nde **-ğ-** olur: *oku > oğı-, çıkacağım > şığamın* vb.

TT'nde iki ünlü arasındaki **-P-**'ler, KT'nde **-B-** olur: *ipi > jibi, sapı > sabı, tepük > tebüv* vb.

TT'nde hece sonundaki **-RK, -LK** gibi sesler arasında (**I, İ**) ünlüleri türer: *berk > berik, Türk > Türük, kırk > kırık, halk > ħalık, pars > bariş* vb.

Bu özelliklerin dışında, KT'nde, (**I, İ**) yazılıp (**U, Ü**) okunan kelimeler vardır: *kördi* yazılıp *kördü* okunur; *körüp* yazılıp *körüp* okunur, *üzim* yazılıp *üzüm* okunur, *toksın* yazılıp *toksın* okunur vb.

4) Kırgız Türkçesinde: 20 ünsüz, 8 ünlü harf vardır: Kırgız alfabesinde, ince ünlülerle yan yana gelen (**G**) ile kalın ünlülerle yan yana gelen (**ğ**) sesleri farklıdır. Kırgız Türkçesindeki **ğ**'lar TT'ndeki **G** sesinden daha belirgin ve gırtlığa daha yakın yerden telâffuz edilir. Kırgız Türkçesinde, İstanbul ağızında olmayıp Anadolu ağızlarında bulunan **ħ** (*hırıltılı gırtlak h*'si) ve **ñ** (*nazal n*) sesleri vardır.

TT'nde kelime başındaki (Y-)ler, Kırgız T.'nde (C-) olur: *yaş* > *caş*, *yok* > *cok*, *yatmak* > *catuu*, *yazmak* > *cazuu*, *yol* > *col* vb.

ET'deki kelime başı K-'leri Kırgız Türkçesinde korunmuştur: *kelüü* 'gelmek', *kün* 'gün', *köl* 'göl', *külüü* 'gülmek', *kerek* (< ET. *kergek*) 'gerek' vb.

ET'deki kelime başı T'leri Kırgız Türkçesinde korunmuştur: *til*, *tiz*, *tüşüü* 'düşmek=inmek', *tört*, *too* 'dağ' (< *tag*) vb.

Kırgız Türkçesindeki alıntı kelimelerin başındaki (H-)ler düşer: *her* > *ar*, *hüner* > *önör*, *hava* > *aba*, *Hasan* > *Asan*, *hiç* > *eç* vb.

Arapçadaki (ayın) sesi Kırgız T.'nde (G, Y) olur: *mu'allim* > *mugallim*, *tabi'at* > *tabıyat*, *tabiyat* vb.

TT'ndeki *varmak*, *vermek*, *var* kelimelerindeki V-'ler Kırgız T.'nde B-'dir: *baruu*, *berüü*, *bar*.

Kırgız Tü.'nin en önemli özelliklerinden birisi de iç sesteki (-g-, -ğ-) ünsüzlerinin düşmesi, erimesi sonucunda "uzun ünlülerin oluşması"dır: *-ağ* > *-oo*, *-ağı* > *-oo*; *-oğ/-uğ* > *-uu*; *-oğu/-oğa* > *oo*; *-oğu* > *-uu*; *-ağa/-ağı* > *-aa* olur.

Arapça ve Farsçadan alınan ödünç kelimelerdeki ünlüler arasındaki -V- ve -H- sesleri düşerek uzun ünlü ortaya çıkar: *kavim* > *koom*, *devir* > *door*, *cevap* > *coop*; *baha* > *baa*, *şehir* > *şaar*; *kahraman* > *kaarman*. vb.

5) Özbek Türkçesinde: 22 ünsüz, 6 ünlü harf vardır (Özbek/Kiril alfabesinde 6 harfe karşılık 10 ünlü bulunmaktadır.

A/a, ince ünsüzler yanında ince telâffuz edilir. **ķ, ğ, ħ** ünsüzlerinden sonra kalındır.

Ā/ā, geniş, çok açık, biraz yuvarlak, TT'ndeki **a**'dan daha genişçe ve **o**'ya kaçır şekilde (*az yuvarlakça*) telâffuz edilir: *bāş*, *tāş*, *mürcān* vb.

E/e, yarı dar, ince ünlüdür. TT'ndeki **e**'den daha dardır ve yalnız ilk hecelerde bulunur.

I sesi, Özbek Türkçesinde **ı** ile **i**, aynı harfle gösterilir. Bu harf **ķ, ğ, ħ** ünsüzleri yanında (**i**) olarak; diğer yerlerde de (**i**) telâffuz edilir.

O sesi, Özbek Türkçesinde **o** ile **ö**, aynı harfle gösterilir. Bu harf **ķ, ğ, ħ** ünsüzleri yanında **o**; **k, g, h** ünsüzleri yanında **ö** telâffuz edilir.

U sesi, Özbek Türkçesinde **u, ü**, aynı harf ile gösterilir. Bu harf **ķ, ğ, ħ** ünsüzleri yanında **u**; **k, g, h** ünsüzleri yanında **ü** telâffuz edilir.

Özbek Türkçesindeki **k**, TT'ndeki **k**'den daha kalındır ve gırtlığa yakın telâffuz edilir.

Özbek Türkçesindeki **ğ**, TT'ne göre daha kalın, belirgin ve gırtlığa yakın telâffuz edilir.

Özbek Türkçesinde, İstanbul ağzında bulunmayan **ħ** ve **ñ (=ng)** sesleri vardır.

TT'ndeki **G-** (< ET. **K-**) ile başlayan Türkçe kökenli kelimeler, Özbek Türkçesinde ET'deki biçimlerini koruyarak **K-** ile başlarlar: *köç* 'göç', *kel-* 'gelmek', *kerek* 'gerek' (< ET. *kergek*), *kit-* 'gitmek' vb.

TT'ndeki **D-** (< ET. **T-**) ile başlayan Türkçe kökenli kelimeler, Özbek Türkçesinde ET'deki biçimlerini koruyarak **T-** ile başlarlar: *tokkız* 'dokuz', *toğrı* 'doğru', *tur-* 'durmak' (**DE-MEK** fiili istisnadır.)

TT'ndeki **C**'li Türkçe kökenli kelimeler Özbek Türkçesinde **Ç-**'ye dönüşür: *üççik* 'acı', *Çinggis* 'Cengiz', *temirçi* 'demirci', *yolçı* 'yolcu' vb.

TT'ndeki önses **V-** şu kelimelerde **B-** olur: bay 'var', *barmak* 'varmak', *bermek* 'vermek'.

6) Tatar Türkçesinde: 22 ünsüz, 9 ünlü vardır: Tatar Türkçesindeki 9 ünlüden **a, ı, i, u, ü** ünlüleri TT'ndeki gibi telâffuz edilir. **ä** (açık e), TT'ndeki **e**'den daha açık ve geniş söylenir. Tatar Türkçesindeki **o, ö** ünlüleri TT'ndeki **o** ve **ö**'den daha dar ve kısadır. **O** harfi **o-u-ı** arasında; **Ö** harfi **ö-ü-i** arasında bir sesi gösterir.

Tatar Türkçesinde, TT'nden farklı olan **h, v, ğ** ünsüzleri vardır:

h (gırtlaktan çıkarılan hırıltılı h'dir)

Ñ (Anadoluda sık kullanılan nazal n'dir.)

V (TT'ndeki gibi dişle dudağa değdirilerek çıkarılmaz, iki dudak arasından çıkarılır.)

ğ (TT'ndeki **g**'den daha belirgin telâffuz edilir.)

TT'ndeki **O** Tatar Türkçesinde **U**; **Ö** da **Ü** olur: *un* 'on', *tuo* 'taop', *yuk* 'yok', *dürt* 'dört', *küz* 'göz' vb.

TT'ndeki **U**, Tatar Türkçesinde (**O** = o-u-ı arası kısa ünlü); **Ü** ise (**Ö** = ö-ü-i arası kısa ünlü) olur: *koş* 'kuş', *tor-* 'durmak', *öç* 'üç', vb.

Birinci hecedeki **E**, Tatar Türkçesinde **I** olur: *itik* 'etek', *işik* 'eşek', *it* 'et' vb.

Tatar Türkçesinde birinci hecedeki **O, Ö, U, Ü** seslerini takip eden **U, Ü** ünlüleri yazı diline **I, İ** olur.

Bazı kelimelerin başındaki **Y-** Tatar Türkçesinde **C-**'ye döner: *YEL* > *CİL*, *YEDİ* > *CİDİ*, *YEM* > *CİM*, *YEN* 'kol yeni' > *CİÑ*, *YER* > *CİR*.

7) Türkmen Türkçesinde: 25 ünsüz, 9 ünlü vardır. Türkmen Türkçesinde TT'nden farklı olarak 2 **E** vardır; 1) normal **E/e**; 2) TT'ndekinden daha geniş ve açık **ä**. Türkmen Türkçesinin en büyük özelliği "**UZUN ÜNLÜLER**"e sahip olmasıdır. **A, E, Ğ, I, İ, O, Ö, U, Ü** ünlülerinin uzunlukları üzerlerine (-) konularak gösterilir.

Türkmen Türkçesindeki **h** ve **ñ** sesleri de Anadolu ağızları ve öteki lehçelerdeki gibidir.

Türkmen Türkçesinde ilk hecede bulunan **o, ö, u, ü** yuvarlak ünlüleri, sonraki hecelerde bulunan **a, e, ı, i** düz ünlülerini yuvarlaklaştırır: *oğlan* > *oğlon*, *devlet* > *dövlöt* gibi Fakat, uzunlukların pek çoğu da, çeşitli ses olayları sonucunda ortaya çıkmıştır."ATA, İNİ" dışındaki akrabalık bildiren kelimelerde uzunluk meydana gelmez.

8) Uygur Türkçesinde: 24 ünsüz, 8 ünlü vardır. **Ä/ä** (e'den daha açık ve geniş söylenir. **E** sesi TT'ndekinden daha kapalı ve dardır. BUGÜNKÜ Uygur alfabesinde (**ı**) sesini gösteren bir harf yoktur. Bütün (**ı**)'lar (**i**) kabul edilir.

Uygur Türkçesindeki (**k**), TT'ndekinden daha kalın ve gırtlığa yakın telâffuz edilir.

Eski Türkçedeki kelime başı **K-**'leri ET'deki gibi korunmuştur: *kälmäk* 'gelmek', *körmäk* 'görmek', *köz* 'göz'...vb. g.bi.

Kelime başındaki **B-**'ler Uygur Türkçesinde **M-** olur: *ben* > *men*, *bin* > *min*, *buz* > *muz*, *bayram* > *mayram* gibi.

Kelime başındaki bazı **B'**ler Uygur Türkçesinde **P-** olur: *putak* 'budak', *piçak* 'bıçak', *pükümäk* 'bükmek'.

TT'ndeki kelime başı **V-**'ler Uygur Türkçesinde bazı kelimelerde **B-** olur: *bar* 'var', *bermek* 'vermek', *barmak* 'varmak'

Uygur Türkçesinde **R** ve **L** sesleri istisnasız seslerdir. Konuşma dilinde sık sık düşerler.

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere yalnız 9 Türk lehçesinde görülen ses (fonetik) farklılıklar oldukça fazladır.

Peki, AYNI KÖK'ten türeyen, "Ana Dili" aynı olan lehçelerdeki (şivelerdeki) bu farklılıklar *nasıl/neden/niçin* ortaya çıkmıştır?

Türkiye Türkçesinde: Önesteki **Y**-ler Kazak Türkçesinde neden **J**-, Kırgız Türkçesinde neden **C**-, Uygur Türkçesinde neden **J**- olmuş? Azerbaycan Türkçesinde neden düşmüştür? *Yıldız > ULDUZ; yirmi > İYİRMİ, yüce > UCA, YUT-mak > UD-mak, yüz > ÜZ, Yüz-mek > ÜZ-mek, yüzük > ÜZÜK* vb.

Türkiye Türkçesinde: Ön sesteki **S**-ler Başkurt Türkçesinde neden **H**-, Kazak Türkçesinde neden **Ş**-, Kırgız Türkçesinde neden **Ç**-, Türkmen Tü.'nde neden **Ç**- olmuştur?

Türkiye Türkçesindeki **ÖKÜZ**, Özbek Türkçesinde niye **HÖKİZ**, Uygur Türkçesinde **HÖKÜZ**;

Türkiye **ÖRGÜ**, Azerbaycan Tü.'nde niye **HÖRGÜ** olmuştur?

Türkiye Türkçesindeki **YILAN**, Azerbaycan Tü.'nde **İLAN**, Özbek Tü.'nde **İLÂN**

Türkiye Türkçesindeki **YIL**, Azerbaycan Tü.'nde: **İL**, Kazak: **JIL**; Kırgız: **CIL**; Uygur: **JİL** neden olmuştur?

Türkiye Türkçesindeki **AĞAÇ**, Azerbaycan Tü.'nde **AĞAC**, Başkurt **AĞAS**, Kazak: **AĞAŞ**, Kırgız **CIĞAÇ**, Uygur **YAĞAÇ**. **AĞAÇ**'m önüne neden C- ve Y- sesleri gelmiştir?

Türkiye Türkçesindeki **AĞIZ**, Kazak, Kırgız ağızlarında, Tatar Tü.'nde: **AVIZ**; Uygur: **EĞİZ**; Özbek: **ÖZ**;

Türkiye Türkçesindeki **AVUÇ**, Tatar Türkçesinde **HÁVUÇ**, Azerbaycan **OVUC**, Uygur **OVUÇ**, Özbek **uÇ**; Kazak **US töbö**; Türkmen: **UÇ töbi**

Türkiye Türkçesindeki **ÖFKE** 'akciğer', Kazak, Tatar, Türkmen ve Uygur **ÖPKĖ**, Kırgız **ÖKPE**, Özbek **ÖPKÖ**, Türkmen **ÜKPĖ**, Uygur **ÖYKEN**

Bu ses değişmelerinin dışında: **ABLA** kelimesi= Kırgız ve Türkmen: **APA**, Özbek: **ÁPĖ**; Uygur: **APAY** biçimlerindedir. Fakat Azerbaycan, Başkurt, Kırgız, Türkmen, Uygur, Özbek, Tatar Türkçelerinde **ABLA** kelimesinin karşılığı yoktur. **ABLA** kelimesi "*büyük baci, olo apay, ece/eceke, olı apa, hüdä açä, ağıça*" kelimeleriyle anlatılmaktadır.

Sonuç

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere Türk lehçelerinde birbirinden çok farklı **SESLER** ve **SES DEĞİŞMELERİ** bulunmaktadır.

Bu ses değişmelerinin oluşması üzerinde şimdiye kadar durulmamış, "NEDEN? NİÇİN? NASIL?" sorularının cevapları da verilmemiştir.

Türkiye Türkologlarından "*Türkiye Türkçesi Ağızları*" üzerine çalışan Türkologlar da çalıştıkları ağızlardaki sesler üzerinde dururken, birbirlerine benzer cevaplarla, gerekli açıklamaları yapmamışlardır.

Geniş bir coğrafyada, çeşitli Türk kavimleri tarafından konuşulan **TÜRK DİLİ**'nin 1991 yılında basılmış olan "*KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ*" artık başka Türk lehçelerinden de kelimeler eklenip genişletilerek, yeniden basılmalıdır.

Bunun yanında:

1) **TÜRK LEHÇELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI SES BİLGİSİ**,

2) **TÜRK LEHÇELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI BİÇİM BİLGİSİ**

yazılmaya başlanmalıdır. Türkiye Üniversitelerinin Edebiyat Fakültelerinde *SAHA (Yakut)*, *ÇUVAŞ* lehçeleri dâhil, *Altay, Hakas, Şor, Lebet (Ku Kiji), Tuva (Tıva), Sarı Uygur, Kaşkay, Karaçay-Malkar, Kırım Tatar, Nogay, Mişer Tatar, Sibir Tatar, Karakalpak, Gagavuz* vb. Türk lehçeleri gibi pek çok lehçe üzerinde uzmanlaşmış Türkologlarımız bulunmaktadır.

Kaynakça

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara: 1991.

Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. (2 Cilt). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

doi <https://doi.org/10.30563/turklad.1114565>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 10.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 07.06.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2022

Atıf / Citation

Özkan, N. (2022). Türk Dilinin Çekildiği Önemli Bir Saha: Hindistan. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 11-17.

TÜRK DİLİNİN ÇEKİLDİĞİ ÖNEMLİ BİR SAHA: HİNDİSTAN
An important area where the Turkic Language is lost: India
NEVZAT ÖZKAN¹

Öz

Hindistan'daki Türk varlığı, milat öncesine kadar uzanmaktadır. 9. yüzyılda Uygurların Budizm, Brahmanizm gibi dinlere girmesiyle birlikte Hint kaynaklı dinî ve kültürel unsurlar, Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. 10. yüzyılın başlarında Gazneli Mahmut ile başlayan Hindistan'daki Türk hâkimiyeti, Delhi Türk Sultanlığı, Gurlular, Halaçlar, Tuğluluklar, Timurlular dönemleriyle devam etmiştir. 16. yüzyılda başlayan Babürlüler hâkimiyeti 19. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Bu süre içinde Hindistan'ın önemli bir bölümü Müslümanlaşmış ve Türkçe önemini artırmıştır. Bu süreçte hanedan mensupları ve Müslümanlar arasında Arapça ve Farsça ile yan yana kullanılan Türkçe, edebî dil olmanın yanında sözlük ve dil bilgisi kitaplarıyla öğretilmiş, günlük iletişim dili hâline gelmiş ve böylece yüzyıllar boyunca önemini korumuştur. Ancak 20. yüzyılın başlarından itibaren gücünü yitirmeye başlayan Türkçe, günümüzde sınırlı bir alanda sadece akademik düzeyde öğretilmekte ve Hindistan'da kullanılan dillerdeki hatıralarıyla yaşamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hindistan, Babür Şah, Türkçe, Urduca, Dil ve Kültür.

Abstract

The Turk presence in India dates back to BC. In the 9th century, with the conversion of the Uighurs to religions such as Buddhism and Brahmanism, religious and cultural elements of Indian origin began to spread among the Turks. Turk dominance in India, which started with Gazneli Mahmud at the beginning of the 10th century, continued with the periods of the Delhi Turk Sultanate, Gurlus, Halachs, Tuğlukuks, Timurids. The Mughal domination, which started in the 16th century, lasted until the middle of the 19th century. During this period, a significant part of India became Islamized and Turkic increased its importance. In this process, Turkic, which was used side by side with Arabic and Persian among the members of the dynasty and Muslims, was taught with dictionaries and grammar books as well as being a literary language,

¹ Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Kayseri/TÜRKİYE. El-mek: nozkan@erciyes.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0178-6768>

became a daily communication language and thus preserved its importance for centuries. However, Turkic, which started to lose its power since the beginning of the 20th century, is taught only at an academic level in a limited area today and lives with its memories in the languages used in India.

Keywords: India, Babur Shah, Turkic, Urdu, Language and Culture.

1. Giriş

Türkistan'ın güneyinde yer alan Hindistan'daki Türk varlığı, MÖ 2. yüzyıla, Sakalara kadar uzanmaktadır. Sakalardan sonra miladın ilk asırlarında Kuşanlar ve Ak Hunlar Hint kıtasına girmeye başlamış ve bu Türk toplulukları zaman içinde yerli halklarla karışarak kaybolmuşlardır (Cöhce 2002a: 815-820).

Hindistan'a İslamiyet'in girişi ise Emevîler döneminde 710 yılında Muhammed bin Kâsım'ın Sind'i ele geçirmesiyle başlamış ancak Hindistan'daki Arap İslam varlığı da kalıcı olmamıştır (Palabıyık 2012: 934).

Uygurlar, Brahmanizm ve Budizm gibi Hint kaynaklı dinlere girince, 10.-13. yüzyıllar arasında Çince, Tibetçe, Toharca ve Soğdcayla birlikte Sanskritçeden de dinî ve tıbbî metinler çevirmişler ve böylece Hint kültürüne ait pek çok unsur Türk kültürüne girmiştir (Sarıtaz: 2011: 5-16). Ayrıca 11. yüzyılda Birünî bir yandan Sanskritçe bazı eserleri Arapçaya çevirerek Hint felsefesinin İslam dünyasında tanınmasını sağlamış, bir yandan da bazı eserlerini Sanskritçe kaleme alarak İslamî kültürel birikimi Hint kültürüne aktarmıştır.

Aynı dönemde Gazneli Mahmut 1000-1027 yılları arasında Hindistan'a 17 sefer gerçekleştirmiş ve Hindistan'ın kuzeyinde ele geçirdiği geniş sahada yüzyıllarca sürecek Türk-İslam uygarlığının temellerini atmıştır.

Gurlulardan Muizüddin Muhammet tarafından 12. yüzyılın son çeyreğinde kurulan Delhi Türk Sultanlığı, 1206'da Kutbeddin Aybek zamanında bağımsız hâle gelmiştir. Cengiz ordularının Türkistan'ı işgal etmesinin ardından, Türkistan'dan Hindistan'a göç başlamış ve ülkenin nüfus yapısı hızla değişmiştir. Göçler siyasi istikrarsızlığı artırmış ve 1290'da Şah Halacî'nin tahta çıkmasıyla birlikte yönetim bir başka Türk boyuna, Halaçlara geçmiştir (Ahmet trhsz: 19-294). Otuz yıllık Halaçlar döneminde beş hükümdar tahta çıkmış ancak bir türlü siyasi istikrar sağlayamamıştır.

1320'de I. Gıyaseddin Tuğluk Şah yönetimi ele geçince Tuğluklular dönemi başlamıştır. Ondandan sonra tahta geçen Muhammed Tuğluk döneminde istikrarı sağlamaya yönelik önemli adımlar atılmış ancak Hindistan'ın güneyindeki bazı bölgelerin kopuşuna engel olunamamıştır. Firuz Şah Tuğluk döneminde beklenen sulh ve sükûn dönemi gelmiş ancak onun ölümünden sonra başlayan siyasi ve sosyal çalkantıların ardından baş gösteren Timur'un Hindistan seferleriyle kopuşlar artmıştır.

Tuğluk hanedanı 1413'te son bulmuş ve Seyit Hızır Han'ın tahta çıkışıyla Seyyitler dönemine geçilmiştir. 1451 yılına kadar süren bu dönemin sonunda Afgan asıllı Behlül-i Lûdî'nin yönetimi ele geçirmesiyle Türk hanedanlar döneminin yerini Ludîler dönemi almış ve İskender-i Lûdî'nin baskıcı yönetimi altında Delhi Sultanlığı eski gücünü yeniden kazanmıştır (Farooqi: 2002: 689-730; Cöhce 2002b: 689-730).

Gurlular, Halaçlar, Tuğlular ve Timurlularla devam eden Hindistan'daki Türk varlığı, Ludîlerle kesintiye uğramış ancak 1526 yılında Timur'un torunu Babür Şah'la 1858 yılına kadar sürecek Türk hâkimiyeti dönemi başlamıştır (Galip-Gömeç: trhsz: 25-118). Yetmiş aşkın Türk hükümdarının hüküm sürdüğü Babürlüler döneminde Türkçe hanedan dili olarak önemini artırmış, İslamiyet Hindistan'ın en önemli dinlerinden biri hâline gelmiş ve Tac-Mahal gibi abidvî mimarî eserlerle Türk kültürünün şaheserleri Hindistan'ı kuşatmıştır.

2. Türk Hâkimiyeti Altında Hindistan'da Dil, Edebiyat ve Kültür

13. yüzyıl başlarında Kutbeddin Aybek döneminde sarayda Türkçe konuşulmaya başlanmış, Fahreddin Mübarekşah gibi Türklük bilinci yüksek bilim ve kültür adamları yetişmiştir. Hindistan'da İslamiyet'in yayılmasında da tasavvufî akımların gelişmesinde de Fahreddin Mübarekşah gibi Türk düşünür ve mutasavvıfların rolü çok büyüktür. Ancak bu çok kültürlü ülkede İslamiyet'in ve tasavvufun etkili olmasıyla birlikte Arapça ve Farsçanın etkisi artmıştır. Farsça resmî dil olarak kullanılmış, Arapça ise bilim ve eğitim dili olarak ön plana çıkmıştır.

Emir Hüsrev-i Dehlevî, Mevlâna Davut gibi Türk bilgin ve mutasavvıflar kadim Hint dili Sanskritçenin etkisini ve gücünü kaybetmesi sebebiyle yerli Hint lehçeleriyle özellikle bugünkü Hintçenin temelini oluşturan Avadhi ve Khariboli lehçesiyle dinî ve tasavvufî eserler vererek İslamiyet'in daha hızlı yayılmasına, bu tür eserlerin yazılmasını teşvik eden Türk hükümdarları Hint dilinin ve edebiyatının ayakta kalmasına hatta yayılıp gelişmesine katkıda bulunmuştur (Kutlutürk 2018: 33-58). Türk asıllı Emir Hüsrev-i Dehlevî, Mir Sauda, Mir Hasan, Mir Tagi ve Galip gibi pek çok şair eserlerini Farsça ve Urduca kaleme almıştır (Bilkan 1998: 33).

Türk hâkimiyeti altında gelişen Farsça ve Urduca edebiyatın yaygınlaşmasında bu dilleri kullanarak eser veren Türk şair ve yazarların da önemli bir ağırlığı bulunmaktadır. Ancak bu tür eserlerin tümünde Türk kültürünün, geleneklerinin, ortak Türk zevkinin izleri görülmektedir. Bazı eserlerde Türk güzellerine yönelik övgülerin yer alması, yer yer Türk kahramanlığının yüceltilmesi dikkat çekicidir (Toker 2009: 71-97). Türk şairler arasında edebî dil olarak Farsçanın tercih edilmesinin doğrudan doğruya Fars hayranlığından çok, İslamî değer ve ölçülerin, tasavvufî görüşlerin daha geniş bir sahaya yayılmış olması ve tüm Müslümanlarca bilinen bir dille anlatılması düşüncesinden kaynaklandığı yolunda görüşler bulunmaktadır (Kartal 2001: 55-70).

Türkçe günlük konuşma dili olarak yaygın bir şekilde konuşulmuş ve bireysel olarak da öğrenilmiştir ancak orta öğretim kurumlarında din dili olarak Arapça öğretilmiş ve İran'dan gelen Müslümanların ana dili olmanın yanında edebiyat ve idare alanında yaygın olarak kullanılan Farsça ile eğitim verilmiştir (Kortel 2019: 681-694).

3. Hindistan'da Türk Dili ve Edebiyatı

Babürlüler döneminde sarayda Türkçe konuşulmasına ve hanedan üyelerinin Türkçe eserler kaleme almasına rağmen yüzyıllarca çok dilli bir hayat yaşanmıştır. Babür Şah, devlet dili olarak da edebî dil olarak da Çağatay Türkçesini kullanmıştır. Ayrıca nesir alanındaki en önemli eseri *Babürname* ile birlikte *Divan*, *Aruz Risalesi*, *Risale-i Vâlidîye* ve *Mübeyyen der Fıkh* adlı eserleriyle şiir ve dinî bilimler alanında da öncülük etmiş, Uygur alfabesiyle Arap alfabesinin bazı özelliklerini birleştirerek Hatt-ı Babürî adıyla yeni bir yazı stili geliştirmiş ve bu hatla bir Kur'an-ı Kerim istinsah etmiştir (Alpaslan 1980: 161-169).

Babür Şah'ın oğulları Hümayun ve Kâmran da Türkçe ve Farsça şiirler yazarak bu geleneği bir ölçüde de olsa devam ettirmiştir. Ancak Hümayun döneminde devlet kayıtları Farsça tutulmuş ve Ekber döneminde Farsçanın önemi daha da artmıştır. Hanedanda Türk diliyle eser verme geleneği duraklamış olmasına rağmen Bayram Han ve oğlu Abdürrahim Han gibi devlet adamları Türkçe eser vermeyi sürdürmüştür. Ekber'in yerine tahta çıkan Cihangir, hanedan içinde Türkçeyi yeniden ön plana çıkarmış, ancak oğlu Şah Cihan eşi Mümtaz Mahal'e duyduğu aşk ve onun hatırasına yaptırdığı Tac-Mahal ile tanınmış olmasına rağmen aynı ilgiyi Türkçeye göstermemiştir. Oğlu Evrengzeb ise Türkçe konuşup yazmakla kalmamış, üç oğluna da Türkçe öğretmiştir. Bu sebeple Türkçe hem hanedan çevresinde hem de seçkinler arasında etkisini korumuştur. Mirim Bey, Mirza İbrahim Canı, Süleyman Şah Mirza ve oğlu İbrahim Mirza, Sind hükümdarı Sultan Hüseyin Argun, Kelb-i Ali, Derviş Mitli, Baharlu, Hemedanlı Siyanî, Mir Yunus Muhammed Han ve Mirza Sait Tebrizî eserleriyle Hindistan'daki Türk edebiyatını canlandırmışlardır. Böylece Türk edebiyatı 16 ila 19. yüzyıllar arasında 300 yıl devam etmiştir (Benedek 2002: 812-818).

16. yüzyılda Hindistan'a giden ve Anadolu'daki şiir tarzını Hindistan'da tanıtan Seydi Ali Reis'in ve daha sonraki yüzyıllara ait Batılı kaynakların da tespit ettiği bir diğer önemli husus, Hindistan'da diplomasi alanında da Türkçenin kullanılması, elçilerin devlet yetkilileri ile Türkçe konuşmalarıdır.

Hindistan kütüphanelerinde yapılan araştırmalarla Türkçe yazılmış 161 eser tespit edilmiştir. Bunların 35'i sözlük ve dil bilgisi, 67'si edebiyat, 39'u din, 11'i tarih ve 9'u bilim alanına aittir (Bilkan 1998: 22). Bu sahada yazılmış bazı Türkçe eserler İran ve İngiltere kütüphanelerine de taşınmıştır. Hindistan sahasında yazılan 67 edebî eserin 26'sı Türkçedir ve tamamına yakını Hindistan'da Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Osmanlı sahasında yazılmış Fuzulî divanı gibi bazı eserler Hindistan'a da ulaşmış ve ilgiyle okunmuştur. *Ravzatü'l Eş'ar* gibi bazı şiir mecmualarında Anadolu, İran ve Hindistan sahasından eserler yan yana görülmektedir.

Sultan ve beylerin teşviki ile yazılan dil bilgisi ve sözlük türünde eserlerin sayısının yüksek olması Türkçe öğrenmeye duyulan ilgiyi yansıtmaktadır. Sözlüklerin 28'i Türkçe-Farsça, 6'sı Farsça-Türkçe, 2'si Türkçe-Arapça olarak düzenlenmiştir. Büyük bölümü Farsça bilen birine Türkçe öğretmek amacıyla yazılmıştır. 1489-1517 yılları arasında hüküm süren Nizam Han İskender Şah adına 1511'de kaleme alınan *Nisâb-ı Türkî* ile ilk örneği verilen sözlüklerin dördünün hanedandan Fazlullah Han tarafından kaleme alınması, büyük bölümünün I. Bahadır, II. Âlemgir ve II. Ekber döneminde 18. yüzyılda ve en son 1839'da istinsah edilmiş olması Türkçeye ilginin son dönemlere kadar devam ettiğini göstermektedir (Bilkan 2004: 163-168).

Babürlüler yönetiminin sona ermesinin ardından Türkçe Hindistan'da sahipsiz kalmış, 19. yüzyıldan itibaren sözlükler de Türkçe öğretimine dair adımlar da yavaşlamıştır. Ancak İngiltere yönetimi altında bunalan Hint Müslümanları, dönemin en yoğun Müslüman nüfusuna sahip devleti olan Osmanlı'ya yaklaşmıştır. Bu yaklaşımanın etkisiyle 1903 yılında Urduca bilenlere Türkçe öğretmek amacıyla kaleme alınmış *Kavâ'id-i Türkî* adıyla bir dil bilgisi ve sözlük kitabı yazılmıştır.

Günümüzde de Türkiye-Hindistan ilişkileri çerçevesinde Hindistan üniversitelerinde yabancı dil olarak Türkçe öğretimi devam etmektedir. 2012 yılında Jamia Millia İslamia

Üniversitesi Beşeri Bilimler ve Diller Fakültesi Dekanlığına bağlı bir Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmış ve eğitim öğretim faaliyetlerine başlamıştır (Koçoğlu 2021: 165-182).

4. Diller ve Kültürler Arası Etkileşim

Milâd öncesinden 19. yüzyıla kadar uzanan Hindistan'daki Türk varlığı, iki milletin dili, dini ve kültüründe önemli izler bırakmıştır.

Tasavvufî akımlarda görülen pek çok kavramın ve inanç unsurunun Hint kültüründen kaynaklandığı bilinmektedir. Ayrıca Uygur döneminde yapılan tercümelelerde çok sayıda Sanskritçe kelimeye rastlandığı gibi, Hintçedeki pek çok dinî ve kültürel kelimenin Türkçeye bağlantısı üzerinde durulmaktadır. Özellikle Hindistan'daki Ari kültürü öncesi Ural-Altay dillerinden izler taşıyan Sabar dilinin devamı kabul edilen Munda dillerinde *aç, bağ, bala, bay, börk, çapmak, idi, kan, küçük, kor, kula, teñri, tombak, us, yalın, yapmak* gibi pek çok Türkçe ve Türkçeden geçtiği kabul edilen bazı kelimeler tespit edilmiştir (Koşay 1938: 107-126).

Hindistan Tarihi'ni kaleme alan Yusuf Hikmet Bayur, *Ari / Aryan* sözünün Türkçe *arig* "temiz" ile ilişkisini değerlendirmiştir. Ayrıca Hint kültüründe görülen *soma, ağnı* gibi bazı kelimelerin Türkçe olduğunu, Buda'nın geldiği Sakya kabilesinin Saka Türklerine dayandığını ileri sürmüştür. Hint dilleri ile Türkçe ve Farsçanın karışmasıyla ortaya çıkan Pakistan'ın resmî dili Urduca'nın ordu dili olarak geliştiğini ifade etmektedir (Bayur 1987: 19-40, 349).

İlk olarak Babürnâme'de "ordugâh" anlamında kullanılan Urdu sözünün dil anlamı kazanması 19. yüzyılın başlarında Mushafî'nin şüirleriyle başlamıştır (Toker 2012: 171).

Ekber döneminde sultanın karargâhına ve askerlerine Urdu-yı Mu'alla adı verilmiş ve ordudaki çok dilli askerlerin kullandığı karma ortak dil de bu sebeple zaman içinde Urdu-yı Zebânî yani ordu dili olarak adlandırılmıştır. Kadim Hint dillerinden de derin izler taşıyan Urducaya Türkçe, Farsça ve hatta Arapça kelimeler Türk sultanları vasıtasıyla girmiştir. Urducadaki bazı Türkçe kelimeler birebir aynıdır: *kıyma, elçi, aybek, beg* gibi. Bazı kelimeler ise farklı anlamlarda kullanılmaktadır: Farsça kökenli *hasta* sözü Türkçede 'sağlığını yitirmiş kişi' anlamına geldiği hâlde, Urducada *nân-ı hasta* terkinde 'gevrek ekmek' şeklinde görülmektedir. Aynı şekilde Farsça *zor* Türkçede 'kolay olmayan' veya 'güç' anlamında iken, Urducada sadece 'baskı' anlamındadır (Palabıyık 2012: 945).

Balkanlar'da olduğu gibi, Hindistan'da da Türk ve İslam kavramları birbiriyle özdeşleşmiştir. İslamiyet'le birlikte Türkçe de yaygınlaşmış, özellikle yönetici ve seçkinler arasında günlük iletişim dili hâline gelmiştir. Delhi Türk Sultanlığı döneminde hanedanın şeceresi Saka hükümdarı Efrasiyap'a dayandırılmıştır. Ekber döneminde yetişen Urfî, Faizî, Nazirî, Zuhurî gibi Türk asıllı Hint sahası şairleri ve Sebk-i Hindî akımı ile Osmanlı ve Çağatay şairlerini etkilemiş, Osmanlı sahasından 19. yüzyılın ortalarında Türkçe edebî dil olarak önemini kaybetmeye başlamış ancak Hint Müslümanları arasında Türk ve Türklük sevgisi devam etmiştir (Schimmel 1983: 165-172).

5. Sonuç

Hindistan'daki 800 yıllık Türk hâkimiyeti 11. yüzyılın başlarında Gaznelilerle başlamış ve 19. yüzyılın ortalarında İngilizlerin Babür hanedanına son vermesiyle bitmiştir. Bu süre içerisinde resmî dil hep Farsça, eğitim ve bilim dili hep Arapça olagelmıştır. Türkçe ise halkın önemli bir bölümünün konuşma dili ve Babür Şah'tan itibaren saray mensuplarının, bir kısım yönetici ve aydının edebî dili olarak ön plana çıkmıştır.

1709'da Afganistan'ın Hint kıtasından bağımsızlaşarak ayrı bir devlet hâline gelmesiyle, büyük bölümü Güney Türkistan sınırlarında yoğunlaşmış olan Türkmen ve Özbek Türkleri, Afganistan sınırları içinde kalmış, Hindistan olarak devam eden ülkede Türk nüfusu azalmış ve zamanla diğer etnik gruplar arasında kaybolmuştur.

1764 yılında Babürlü II. Şah Âlem'i mağlup eden İngiltere, yüz yıl kadar fiilen kontrol ettiği Hindistan'a 1858 yılında kesin olarak hâkim olmuş ve II. Dünya Savaşı'nın ardından 1947 yılında Hindistan ve Pakistan bağımsızlığına kavuşmuştur. Yaklaşık 190 yıl devam eden İngiltere hâkimiyeti süresince İngilizce, çok dilli Hindistan'ın ve Pakistan'ın ortak dili hâline gelmiştir.

Buna rağmen bugün Hindistan'da Dravid, Hint-Âri, Austro-Asyatik ve Tibeto-Birman dil ailelerine dayanan 1600 dil konuşulmaktadır. Resmî dilin Hintçe olduğu ülkede, federe devletlerde toplam 15 dil resmî hüviyet taşımaktadır, yükseköğrenim İngilizcedir. Müslümanlar arasında yaygın kullanılan dil ise Urduca'dır (Erdoğan 1998: 70-71). Günümüzde eğitilmiş bir Hintlinin, birincisi İngilizce, ikincisi mahalli lehçesi ve üçüncüsü kendi eyaletindeki resmî ve geçerli dil olmak üzere, üç dilli olduğu görülmektedir (Palabıyık 2012: 937).

Türkçe ise günümüz Hindistan'ında hiçbir sosyal grubun anadili veya ikinci dili değildir. Sadece akademik seviyede öğretilen bir yabancı dil durumundadır.

Kaynakça

- Ahmet, M. A. (1975). *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*. (çev. Tansu Say). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları.
- Alpaslan, A. (1980). Babur'un İcad Ettiği "Baburî Yazısı" ve Onunla Yazılmış Olan Kur'an. *Türkiyat Mecmuası*, C. XIX, s. 161-169.
- Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan Tarihi I*. Ankara: TTK Yayınları.
- Benedek, P. (2002). Babür İmparatorluğu'nda Türkçe. *Türkler*, C. 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 812-818.
- Bilkan, A. F. (2004). Babürlü Devleti'nde Türkçe. *Dîvân İlmî Araştırmalar*, C. 2, S. 17, s. 163-168.
- Bilkan, A. F. (1998). *Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı*. Ankara: KB Yayınları.
- Cöhce, S. (2002a). Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar. *Türkler*, C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 815-820.
- Cöhce, S. (2002b). Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri. *Türkler*, C. 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 689-730.
- Demirel, Ş. (2012). Hindistan'da Türk İzleri. *Türk Bilim*, Haziran, s. 75-81.
- Erdoğan, S. (1998). Hindistan-Fiziki ve Beşeri Coğrafya. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 70-71.
- Farooqi, N. R. (1995). Delhi Türk Sultanlığı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 130-132.
- Galip, M. ve Gömeç, S. (2013). *Hindistan'da Türkler*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kartal, A. (2001). Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Saraylarındaki Edebî Faaliyetler Üzerine Düşünceler. *Bilig*, S. 17, Bahar, s. 55-70.

Koçoğlu, T. (2021). Hindistan’da Türkçe Öğretimi. *Dünyada Türkçe Öğretimi (Kuram, Durum, Uygulama Sorun ve Çözümleri)*. Editörler: Elif Aktaş-Vedat Halitoğlu, Ankara: Nobel Yayınları, s. 165-182.

Kortel, H. (2019). Delhi Türk Sultanlığı’nda Eğitim Kurumları. *Cedrus The Journal of Mcri*, VII, s. 681-694.

Koşay, H. (1938). Munda Dillerindeki Türkçe Unsurlar. *Belleten* III/9, II. Kanun, s. 107-126.

Kutlutürk, C. (2018). Müslüman Türklerin Hint Dili ve Literatürüne Katkısı: Hint-Sufî Metinleri. *Bilig*, Sonbahar, S. 87, s. 33-58.

Palabıyık, H. (2012). Hindistan’ın İslâmlaşmasında Orta Asya İslâmı’nın Tesiri. *Orta Asya’da İslâm Temsilden Fobiye, C. II*, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, s. 925-980.

Sarıtaş, E. (2011). Eski Uygur Türklerinde Tercüme Faaliyetleri Hakkında kısa Bir Araştırma. *Doğu Araştırmaları, C. 7/1*, s. 5-16.

Schimmel, A. (1983). Hindistan’da Türk Dili ve Edebiyatı. *Türk Dünyası Araştırmaları, C. I, S. 24*, s. 165-172.

Toker, H. (2009). Urdu Dili ve Edebiyatında Türk ve Türkî Kelimelerinin Kullanılmasına Dair. *Şarkiyat Mecmuası, S. 9*, s. 71-97.

Toker, H. (2012). “Urduca” *TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 42*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 170-172.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayım etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turkla.d1104970>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 17.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 03.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Doğan, T. (2022). Güney Azerbaycan Türkçesinde Bir Edilgenlik İşaretleyicisi: -mak ol-. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 19-27.

**GÜNEY AZERBAJYAN TÜRKÇESİNDE BİR EDİLGENLİK İŞARETLEYİCİSİ: -
mAK ol-**

A Passive Marker in South Azerbaijani Turkic: -mAK ol-
TALİP DOĞAN¹

Öz

Güney Azerbaycan Türkçesinde *-mAK ol-* yapısı, esas itibarıyla bir edilgenlik işaretleyicisidir. *Fiil + -mAK ol-* dizilişindeki yapının hem olumlu hem de olumsuz çekimleri kullanımdadır. Bu yapıda çoğunlukla odaklı olmayan ve her zaman, sürekli olan olayların sunulmasında kullanılan *-(y)(A)r*, *-(y)(X)r ~ -(y)(X)rI / -mAz ~ -mAs*, *-mXr ~ -mXrI* geniş ve şimdiki zaman eklerine yer verilmektedir. *-mAK ol-* yapı cümlelerde genellikle düsturlar, kurallar, genel kabuller, gelenekler, yasaklar vb. yargılar bildirilmektedir. Bu cümlelerde edilgenliğin yanında ayrıca bağlama göre yeterlilik, yetersizlik ve gereklilik kiplik anlamları da aktarılmaktadır.

-mAK ol- yapısıyla edilgenliğin bildirilmesi Türkiye Türkçesinde de bulunmaktadır. İki lehçe alanı arasında söz konusu yapının kullanım sınırları ve işlevleri bakımından birleşen ve ayrılan özellikler vardır. Türkiye Türkçesinde de *-mAK ol-* yapısından sonra genellikle *-Ar ~ -Xr ~ -r / -mAz* geniş zaman ekleri getirilmektedir. Fakat Türkiye Türkçesinde *-mAK ol-* yapısı, hem olumlu hem de olumsuz fiillerden sonra kullanılmaktadır. Olumsuz çekimli *-mAK ol-* yapısı, olumlu fiile eklendiğinde edilgen-olumsuz anlamda fiil; olumsuz fiile eklendiğinde ise edilgen-olumlu anlamda fiil ortaya çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde *-mAK ol-* yapı edilgenlikle gereklilik kipliği de sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Türk Lehçeleri, Güney Azerbaycan Türkçesi, Edilgenlik, Yeterlilik, Yetersizlik.

¹Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya/TÜRKİYE. El-mek: dogan.talip@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8216-0483>.

Abstract

-mAK ol- structure in South Azerbaijan Turkic is essentially a passivity marker. There are both positive and negative conjugations of the structure in the *verb + -mAK ol-* sequence. In this structure; $-(y)(A)r$, $-(y)(X)r \sim -(y)(X)rI / -mAz \sim -mAs$, $-mXr \sim -mXrI$ aorist and present tense suffixes, which are mostly used to present non-focal and always continuous events, are included. In *-mAK ol-* structured sentences, there are usually maxims, rules, general acceptances, traditions, prohibitions, etc. judgments are reported. In these sentences, besides passivity, the meanings of adequacy, inadequacy and necessity modality are also conveyed according to the context.

Declaring passivity with the *-mAK ol-* structure is also found in Turkey Turkish. Between the two language areas, there are features that unite and differ in terms of usage limits and functions of the structure in question. In Turkey Turkish, $-Ar \sim -Xr \sim -r / -mAz$ aorist tense suffixes are usually added after the *-mAK ol-* structure. However, in Turkey Turkish, *-mAK ol-* structure is used after both positive and negative verbs. When negatively conjugated *-mAK ol-* structure is added to the positive verb, a passive-negative verb emerges; when it is added to a negative verb, a passive-positive verb emerges. In Turkey Turkish, *-mAK ol-* structured passivity and necessity modality are also presented.

Keywords: Contemporary Turkic Dialects, South Azerbaijani Turkic, Passivity, Adequacy, Inadequacy.

1. Giriş

Edilgenlik, temel çatı türlerinden biridir; bundan dolayı da hemen hemen bütün dünya dillerinde bulunmaktadır. Edilgenlik, cümlede öznenin (eyleyenin / kılıcının) (*tarafından* ibaresi veya *-CA* ekiyle belirtilmediği sürece) yüzeyde görünmediği bir kategoriyi ifade eder. Edilgenliğin temelini, söz diziminde işlev itibarıyla konu ya da odak konumuna özne (eyleyen / kılıcı) yerine nesnenin (etkilenenin) yerleştirilmesi oluşturmaktadır (Bussmann, 1998: 868; Sarı, 2021: 238). Türk dilinde edilgen çatının daha çok, geçişli ve geçişsiz fiillere $-(X)l \sim -(X)n$ eklerinin getirilmesiyle sağlandığı bilinmektedir. $-(X)l \sim -(X)n$ ekleriyle teşkil edilen ve öznesi bildirilmeyen ya da belli olmayan fiiller de edilgen fiiller olarak adlandırılır. Örneğin Türkiye Türkçesinde *kırıl-*, *yıkan-*, *gidil-* gibi². İlk yazılı metinlerde $-(X)l \sim -(X)n$ ekleri, edilgenliği işaretlemeye az kullanılmıştır: Köktürkçede *y(e)rçi y(e)r y(a)η(i)l(i)p boğ(u)zl(a)ntı* (T 26) (Tekin, 1994: 13) ‘Kılavuz yanıldı ve boğazlandı’. $-(X)l \sim -(X)n$ ekleri, edilgenliği işaretlemeye sonraki tarihî dönemlerde yaygınlaşmıştır (bk. Erdem, 2007).

Edilgen çatılı cümleler, başlıca şu özelliklere sahiptir³: i. Edilgen çatı, geçişli ya da geçişsiz bir fiile uygulanır ve sonunda geçişsiz bir fiil elde edilir. ii. Geçişli cümledeki nesne, özne olarak konumlandırılır. iii. Özne ise geriye itilir ya da silinir (Sebzecioğlu, 2008: 2). Türkiye Türkçesinden örnekle:

- (1) *Ahmet telefonu açtı.* (geçişli ve etken çatı)
- (2) *Telefon açıldı.* (geçişsiz ve edilgen çatı)
- (3) *Arkadaşım eve girdi.* (geçişsiz ve etken çatı)
- (4) *Eve girildi.* (geçişsiz ve edilgen çatı)

² Kimi çalışmalarda *geçişsiz fiil + edilgenlik ekleri* dizilişiyle oluşturulan edilgen fiiller, *meçhul çatı* başlığında ele alınır (örneğin bk. Korkmaz, 2003: 549).

³ Diğer Türk lehçelerinde de edilgen çatının yine $-(X)l$, $-(X)n$ ekleriyle kurulduğu bilinmektedir (Karabulut, 2010: 385). Bu da edilgen çatının kurulması açısından Türk dili alanında biçim bilgisel düzeyde bir temel işleyişin olduğunu gösterir.

Bununla birlikte Türk dilinde edilgenlik için herhangi bir ekin kullanılmadığı ya da başka eklere, söz dizimsel yapılar, sözlük birimlere ve edim bilimsel stratejilere başvurulduğu da bilinmektedir. Örneğin Köktürkçede edilgenlik eksiz $-(X)l \sim -(X)n$ ekleri olmadan) sağlanabilmiştir: *il tutsık yir ötügen yış ermiş* (KT G 4) (Tekin, 2003: 167) ‘Devlet kurulacak (devlet sahibi olunacak) yer Ötüken dağları imiş’. Yine, tarihî ve çağdaş lehçelerdeki bazı sıfat-fiil kuruluşlarında edilgenlik anlamı sağlanmıştır: Köktürkçede *tinsi oğlu (a)yt(i)ğma t(a)ğ* (T 47) (Tekin, 1994: 19) ‘Tanrı oğlu denilen dağ’; Çağatay Türkçesinde *bir dēgenni ikki dēmek* (Eckmann, 2003: 147) ‘bir denileni iki demek’; Eski Oğuz Türkçesinde *şa ‘bān ayı geyecek tona bejzer* (Gülsevin, 2007: 123) ‘Şaban ayı giyilecek kıyafete benzer’; Yeni Uygur Türkçesinde *éytar söz* (Öztürk, 2020: 108) ‘söylenecek söz’; Türkiye Türkçesinde ... *İstanbulda gezmedik yer, görmedik dost bırakmayan Şükrü Efendi* (TH) ‘... İstanbul’da gezilmemiş yer, görülmemiş dost bırakmayan Şükrü Efendi’. Türkiye Türkçesinde *-mAlI* gereklilik ekinin 3. şahıs olumlu veya olumsuz çekimlerinde edilgenlik bildirilebilmektedir: *Bir insandan haksız yere şüphe etmek en korkunç şeydir. Aldanmak pahasına da olsa bunu yapmamalı.* (İŞ: 19) ‘Bir insandan haksız yere şüphe etmek en korkunç şeydir. Aldanmak pahasına da olsa bu yapılmamalı’.

2. -mAK ol- Yapısı

-mAK ol- yapısı, Güney Azerbaycan Türkçesinde⁴ işlek bir yapıdır. Güney Azerbaycan Türkçesinde *-mAK ol-* yapısının özellikleri başlıca şu şekildedir: i. *-mAK ol-* yapısı, geçişli veya geçişsiz fiillere getirilir. ii. *Fiil + -mAK ol-* kuruluşunda $-(X)l \sim -(X)n$ edilgenlik eklerine yer verilmemektedir. iii. *-mAK ol-* kısmının eklendiği fiillerin olumlu biçimi karakteristiktir. *Fiil + -mAK ol-* yapısının ise hem olumlu hem de olumsuz biçimi kullanılabilir. iv. Olumlu veya olumsuz çekim, geniş zaman ya da şimdiki zaman ekleriyle yapılmaktadır. Bu özellikler aşağıdaki cümlelerde görülebilir:

(5) *ölüsüz gebre ağlamağ olmas.* (TD: 148)

‘Ölüsüz kabre ağlanmaz.’

(6) *eti dırnağdan ayırmağ olmaz.* (GAF-XI: 291)

‘Et, tırnaktan ayrılmaz.’

(7) *yalancının ipiyne gıyuya girmek olmaz.* (GAF-XI: 302)

‘Yalancının ipiyle kuyuya girilmez.’

(8) *gene de allah bilir dünya uzun dünyadır béle bilmeg olār.* (ŞT: 521)

‘Yine de Allah bilir, dünya uzun dünyadır, böyle bilinir.’

Yukarıdaki örnekler değerlendirildiğinde edilgenliğin *fiil + -mAK* kuruluşunda işaretlendiğine hükmedilebilir. Zira yukarıda da vurgulandığı gibi çekimsiz fiillerde (daha çok da sıfat-fiillerde) $-(X)l \sim -(X)n$ ekleri kullanılmadan edilgenliğin bildirilmesi baştan beri yaygın olmuştur. Yine, tarihî ve çağdaş lehçelerde *-mAK gerek* yapısındaki gereklilik kipinde de fiiller, edilgen çatıda sunulmuştur: Çağatay Türkçesinde *körmek kerek her ne tējri salmış olsa adına* (Bulak, 2017: 366) ‘Tanrının adına ne saldığı görülmelidir’; Osmanlı Türkçesinde ... *su ‘leye ve demeviyeye şeker ile içmek gerek* (Arslan, 2020: 219) ‘... sule ve demeviyeye için şeker ile içilmelidir’; Türkiye Türkçesinde *her şeyden önce bir durup düşünmek gerek* (Ç: 61) ‘Her şeyden önce bir durulmalı ve düşünülmeli.’ Dolayısıyla *fiil + -mAK* ile ‘ $-(X)lmAK \sim -(X)nmAK$ ’ ifadesi elde edilebilmiştir: *eger emmame ile kağaz oğumağ olar, buyur, oğu* (GAF-

⁴ Güney Azerbaycan bölgesindeki ağızlar temsil etmektedir.

I: 178) ‘Eğer sarık ile kitap okunur(sa) / okunanilir(se) (okunmak olur(sa)), buyur oku’; **demek olar**, *dövlet adamıdı, öz hağğını isteyir* (GAF-I: 193) ‘Denilir (ki) / denilebilir (ki) (denilmek olur) (ki), devlet adamıdır, kendi hakkını istiyor’. Sonuç olarak bu yapı ile Türkiye Türkçesindeki *gezmedik yer* ‘gezilmemiş yer’, *görmek gerek* ‘görülmeli’ gibi yapılar, Türk dilinin biçim bilgisi dinamiğinde eş değerde görülmelidir. *-mAK ol-* yapısıyla yeterlilik, yetersizlik, gereklilik gibi kiplik anlamların üretilmesinde ise *ol-* ‘olmak’ fiilinin rolü vardır. *Ol-* ‘olmak’ fiili, kavramsal içeriği sayesinde hem *-mAK ol-* yapısında hem de Türk dilinin başka üyelerindeki kimi yapılarda özellikle yeterlilik ifadeleri için dilbilgiselleşebilmiştir. Söz gelişi Türkmen Türkçesinde *-p bol-* yapısı bir yeterlilik işaretleyicisidir: *bu köprüden geçip bolarmı?* (Hanser, 2003: 171) ‘Bu köprüden geçilebilir mi?’. Kısaca *fiil + -mAK olar* yapısında gelişme şöyle kurgulanabilir: ‘*-(X)lmAK ~ -(X)nmAK olur > -(X)lXr ~ -(X)nXr > -(X)lAabilir ~ -(X)nAabilir / -(X)lmAII ~ -(X)nmAII’.

-mAK ol- ile işaretlenen edilgen yapılarda öznenin konuma dikkat çekilmelidir. Edilgen çatılı cümlelerin tipolojisine (bk. Karabulut, 2012) uygun olarak bu yapılarda da özne, geri plana çekilmiş ve açıkça belirtilmemiştir. Bu durum tam da edilgenliğin temelindeki motivasyonlardandır. Buna karşılık cümlelerde nesne ya da konu, ön plandadır. *-mAK ol-* yapı ed ilgen cümlelerde çoğunlukla düsturlar, kurallar, genel kabuller, gelenekler, yasaklar gibi yargılar söz konusudur. Ayrıca odaksız olmayan, böylelikle genel geçer, her zaman yürürlükteki olayların anlatımında başvurulan *-(y)(A)r*, *-(y)(X)r ~ -(y)(X)rI / -mAz ~ -mAs*, *-mXr ~ -mXrI* geniş ve şimdiki zaman eklerinin⁵ tipik olması da bu özelliğe bağlıdır. Bununla beraber yer yer başka ekler de kullanılabilir (12 nolu cümle). Aşağıdaki atasözleri ve diğer cümleler bunun örnekleridir:

(9) *it elinden sümük kemirmek olmur.* (GAF-I: 46)

‘İt elinden kemik kemirilmez.’

(10) *şeherin dervazasın bağlamağ olar, adamın ağzın bağlamağ olmaz.* (GAF-XI: 301)

‘Şehrin kapısı bağlanır, insanın ağzı bağlanmaz.’

(11) *ağacınan gabuğun, uşağınan gadının arasına girmek olmaz.* (GAF-XI: 285)

‘Ağaçla kabuğun, çocukla kadının (annenin) arasına girilmez.’

(12) *bağmağla öğrenmek olsa, it gessab olar.* (GAF-XI: 43)

‘Bakmakla öğrenilse, it kasap olur.’

(13) *bular, geliller gece toy olur. toydan sora bi şam vèrmèğ olur. şamnan sora pul yığmağ olur.* (UA: 360)

‘Bunlar gelirler, gece düğün olur. Düğünden sonra bir akşam yemeği verilir. Akşam yemeğinden sonra para toplanır.’

(14) *gelelle gaplara, o ölü saıblain gäplaana teskinnix vèrelle, fulan èlelle. bed gèdelle bu ève o ève; düyi pişirelle; yemèğ işmèğ oluri.* (UA: 370)

⁵ Güney Azerbaycan Türkçesini konu edinen çalışmalarda *-(y)(X)r ~ -(y)(X)rI / -mXr ~ -mXrI* ekleri, şimdiki zaman ekleri altında ele alınmaktadır. Ancak bahsi geçen alanda bu eklerin aynı zamanda geniş zaman işlevlerinin de olduğuna burada dikkat çekilmelidir. Örneğin Urmiye ağzında *sora üçüncü günü gene halva çalalla. o şirin halva olur da* (Doğan, 2020a: 202) ‘Sonra üçüncü gün yine helva yaparlar. O tatlı (bir) helva olur’.

‘Gelirler kapılara, o ölü sahibinin kapısına moral verirler, filan ederler. Giderler yine bu eve, o eve; bulgur pişirirler, yenilir, içilir.’

-mAK ol- yapıları cümlelerde edilgenlikle beraber aynı zamanda yeterlilik⁶, yetersizlik ve gereklilik kiplik anlamları da sunulmaktadır⁷. Hangi kiplik anlamın olduğu, yapıya getirilen ekler ve cümlenin diğer unsularına göre çeşitlenebilmektedir. (15) ve (16) nolu cümlelerde yeterlilik kipliği sunulmuştur. Yapılmaması, olmaması gereken olayların aktarımı şeklinde yorumlanabilen ve gereklilik kipliğini temsil eden cümleler, -mAK olmaz ~ -mAK olmas yapılarıyla kurulmuştur (19, 20, 21 nolu cümleler). (17) ve (18) nolu cümlelerde görüldüğü gibi -mAK olmur ~ -mAK olmer yapılarıyla aynı zamanda yetersizlik bildirilmiştir:

(15) *istiyex eger bilelerine nesihet_ēliyex, diyerix: işiyizde olun, işleyin. müşkilātın hāmısn işlemeğınan telāşınan hell_ēlemeğ_olar_oğul.* (UA: 338)

‘Onlara nasihat etmek isteriz. Deriz: İşinizde olun, çalışın. Müşkülün hepsi çalışmakla telaşla halledilir / halledilebilir oğul.’

(16) *o zaman bir şahı pulla üç cüre şey almağ olardı.* (GAF-I: 429)

‘O zaman bir ‘şahi’ parayla üç türlü şey alınır / alınabilirdi.’

(17) *çoxdı bēli, o qedimki süÇas dōl. elan bilmağ olmur kin hardan, nemedi, ne xeberdi.* (ZK: 391)

‘Çoktur evet, o eski Süčas değil. Şimdi bilinmiyor (bilinmiyor) ki nerden, nedir, ne haberdir.’

(18) *bilmeg_olmēr, onun balasın nemene yéér.* (EİA: 379)

‘Bilinmez / bilinemez, onun yavrusunu ne yer.’

(19) *bezileri dēyerler uşağı aparar, ya öldürer, yaniki zahının ciyarını çihardar. odu ki, zahını hēç vaht tek goymağ olmaz.* (GAF-I: 311).

‘Bazıları derler, çocuğu götürür, ya öldürür, yani gebe kadının ciğerini çıkartır. Öyle ki gebe kadın hiçbir vakit yalnız bırakılmamalıdır.’

(20) *bir arvad boylu olarsa, hūsusen eger ilk uşağıdırsa, hem özü, hem de yahın adamları onu bir para şeylerden görümalıdır. boylu arvada el vurmağ, ya onun üstünden atlamağ olmaz.* (GAF-I: 436).

‘Bir kadın gebe olursa, özellikle de ilk çocuğuysa, hem kendisi hem de yakın kimseleri onu her türlü şeyden korumalıdır. Gebe kadına el vurulmamalı ya (da) onun üstünden atlanmamalı.’

(21) *bu sünnetimizdi bu bizim dede baba sünnetimizdi bunu itirmeg_olmaz.* (ŞT: 377)

‘Bu bizim geleneğimizdir, bu bizim dede, baba geleneğimizdir, bu kaybedilmez (kaybedilmemeli).’

⁶ Kimi çalışmalarda -mAK ol- yapısının yeterlilik ifadesinde kullanıldığına yer verilmiştir (bk. Gökdağ, 2016; Doğan, 2020b: 72). Tabii burada -mAK ol- yapısının, yeterliliği ikincil surette ve kimi durumlarda işaretlediği belirtilmelidir.

⁷ Edilgen çatının, beraberinde kiplik anlamları da taşıması doğasında vardır. Bu, Türkiye Türkçesinde -(X)l ~ -(X)n ekleriyle kurulmuş edilgen çatılı cümlelerde de gözlemlenir. Örnek: *Çanakkale geçilmez!* ‘Çanakkale geçilemez!’

Öte yandan *-mAK ol-* yapısıyla edilgenliğin işaretlenmesi, Türkiye Türkçesinde de söz konusudur. Türkiye Türkçesinde *-mAK ol-* yapısı, Güney Azerbaycan sahasıyla edilgenliğin işaretlenmesinde kesişir; ancak kullanılma sınırları ve işlevleri yönünden farklılıklar taşır. Türkiye Türkçesinde *-mAK ol-* yapısı, hem olumlu hem de olumsuz fiillere getirilebilmektedir. *-mAK ol-* yapısından sonra da yine genellikle *-Ar ~ -Xr ~ -r / -mAz* geniş zaman ekleri kullanılmaktadır. Bu arada Türkiye Türkçesinde odaklılık içermeyen görünüşleri de sunan *-(X)yor / -mXyor* şimdiki zaman ekinin nispeten az kullanıldığı göze çarpmaktadır (24 nolu cümle). Olumsuz çekimli *-mAK ol-* yapısı, olumlu fiile getirildiğinde edilgen-olumsuz anlamda fiil (22 ve 23 nolu cümleler); olumsuz fiile getirildiğinde ise edilgen-olumlu anlamda fiil ortaya çıkmaktadır (24 nolu cümle). Türkiye Türkçesinde ayrıca, olumlu çekimli *-mAK ol-* yapısına zorunlu bir üye olarak *-mX* soru eki de katılmaktadır. Bu şekilde teşkil edilen *-mAK olur mu* yapısı, olumlu fiillere getirildiğinde edilgen-olumsuz anlamda fiil (25 nolu cümle); olumsuz fiillere getirildiğinde ise edilgen-olumlu anlamda fiil elde edilmektedir (26 nolu cümle). *-mX* soru ekli biçimler ayrıca *hiç, zaten* vb. gibi zarflarla da desteklenebilmektedir (27 ve 28 nolu cümleler). *-mAK ol-* yapıyla edilgen ifade cümlelerde, aynı zamanda ve her durumda olumlu veya olumsuz gereklilik kipliği sunulmaktadır. Aşağıdaki cümlelerin tamamında edilgenlikle beraber gereklilik kipliği de üretilmiştir:

(22) – *Mümkünü yok. Siz gidin selametle.*

– *İş işten geçti derbeder, **durmak olmaz.*** (RYK: 20)

‘– Mümkünü yok. Siz gidin selametle.

– *İş işten geçti derbeder, durulmaz / durulmamalı.’*

(23) “*Tebliğ **etmemek olmaz**” diyordu, sonra Mekke’nin hâline bakıyor: “Tebliğ **etmek olmaz**” diyordu.* (ÇBRA: 52)

“Tebliğ edilir / edilmeli” diyordu, sonra Mekke’nin hâline bakıyor: “Tebliğ edilmez / edilmemeli” diyordu.’

(24) *Küçük yer, **konusmamak olmuyor.*** (NT: 453)

‘Küçük yer, konuşuluyor (konuşulmalı).’

(25) *Böyle, görücüye çıkmış gibi **oturmak olur mu?*** (BŞ: 120)

‘Böyle, görücüye çıkmış gibi oturulmaz / oturulmamalı.’

(26) ... *fısıldaşan yaprakların güzde yorgun, tasalı hâlini, bir kahır mevsiminin gizli fermanında **okumamak olur mu?*** (Y: 144)

‘... fısıldaşan yaprakların güzde yorgun, tasalı hâli, bir kahır mevsiminin gizli fermanında okunur / okunmalı.’

(27) *Muş’un delilerinden bahsedip velilerinden **bahsetmemek olur mu hiç?*** (HŞDDG: 41)

‘Muş’un delilerinden (de) bahsedilir / bahsedilmeli, velilerinden (de) bahsedilir / bahsedilmeli.’

(28) *Sinemaya gidince meyan şerbeti içmemek olur mu zaten!* (YH: 53)

‘Sinemaya gidilince meyan şerbeti içilir / içilmeli!’

-mAK olmaz yapısına Oğuz Türkçesinin tarihî metinlerinde de rastlanmaktadır. -mAK olmaz yapısıyla (29) nolu örnekte yetersizlik, (30) nolu örnekte ise gereklilik bildirilmiştir:

(29) *getdün oraya ki getmek olmaz,*

yedün oraya ki yetmek olmaz. (Fuzuli, 16. yy.) (Nur Doğan 2000: 70)

‘Gittin oraya (öyle bir yere) ki (o yere) gidilmez / gidilemez),

Ulaştın oraya (öyle bir yere) ki (o yere) ulaşılmaz / ulaşılamaz.’

(30) *âşıkta ta ‘n etmek olmaz müptelâdır neylesin,*

âdeme mihr ü muhabbet bir belâdır neylesin. (Nefi, 17. yy.) (Akkuş 2018: 104)

‘Âşık olan kişi kınanmaz / kınanmamalı, (çünkü o), bağımlıdır ne yapsın,

İnsan için sevmek bir beladır, ne yapsın.’

Sonuç

Güney Azerbaycan Türkçesinde -mAK ol- yapısı, edilgenliği işaretlemenin farklı bir vasıtasıdır. *Fiil + -mAK ol-* yapısının hem olumlu hem de olumsuz çekimleri bulunmaktadır. Çekimde genellikle odaklı olmayan ve her zaman, sürekli olan olayların aktarılmasında başvurulan -(y)(A)r, -(y)(X)r ~ -(y)(X)rI / -mAz ~ -mAs, -mXr ~ -mXrI geniş ve şimdiki zaman ekleri kullanılmaktadır. Edilgen cümlelerin tipolojinde olduğu gibi -mAK ol- yapıları cümlelerde de özne (eyleyici / kılıcı) geri plana itilir. -mAK ol- yapıları cümlelerde daha çok düsturlar, kurallar, genel kabuller, gelenekler, yasaklar vb. yargılar ifade edilmektedir. Bu cümlelerde edilgenliğin yanında aynı zamanda bağlama göre yeterlilik, yetersizlik ve gereklilik kiplik anlamları da sunulmaktadır.

-mAK ol- yapısıyla edilgen çatının kurulması, Türkiye Türkçesinde de vardır. Fakat her iki lehçe alanı arasında yapının kullanılma sınırları ve işlevleri açısından ortaklıklarla birlikte farklılıklar da vardır. Türkiye Türkçesinde de -mAK ol- yapısı, genellikle -Ar ~ -Xr ~ -r / -mAz geniş zaman ekleriyle çekimlenmektedir. Ancak Türkiye Türkçesinde -mAK ol- yapısı, hem olumlu hem de olumsuz fiillerden sonra kullanılmaktadır. Olumsuz çekimli -mAK ol- yapısı, olumlu fiile eklendiğinde edilgen-olumsuz anlamda fiile; olumsuz fiile eklendiğinde ise edilgen-olumlu anlamda fiile ulaşılmaktadır. Bunun yanında olumlu çekimli -mAK ol- yapısından sonra zorunlu üye olarak -mX soru eki de kullanılmaktadır. -mAK olur mu yapısı, olumlu fiillere eklendiğinde edilgen-olumsuz anlamda fiil; olumsuz fiillere eklendiğinde edilgen-olumlu anlamda fiil elde edilmektedir. Türkiye Türkçesinde -mAK ol- yapıları edilgenlikle aynı zamanda gereklilik kipliği de ifade edilmektedir.

Kaynakça

Akkuş, M. (2018). *Nefi Divanı*. Ankara: Kültür Eserleri Dizisi. ([//ekitap.kulturturizm.gov.tr](http://ekitap.kulturturizm.gov.tr))

Arslan, M. (2020). *Klasik Türkçe Tıp Metinlerinde Gereklilik ve Yükümlülük Kipliği*. Ankara: Sonçağ Yayınları.

Bulak, Ş. (2017). *Karşılaştırmalı Tarihi Türk Yazı Dilleri Grameri. Fiil Çekimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Bussmann, H. (1998). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. London and New York: Routledge.

Çam, A. (2021). *Şahseven Türkçesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi. (= ŞT)

Doğan, T. (2020a). *Urmiye Ağzı. Ses ve Biçim Bilgisi (Güney Azerbaycan)*. Ankara: TDK Yayınları. (= UA)

Doğan, T. (2020b). *Tilimhan Divanı (Orta İran Türk Ağzı). Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: Akçağ Yayınları. (= TD)

Eckmann, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.

Erdem, M. (2007). Historical Development of Passives in Turkish. *Turcology in Turkey Selected papers*, Macaristan: Szeged, s. 199-210.

Gökdağ, B. A. (2016). İran'daki Türk Dillerinde Yeterlik Fiilinin Kullanımı. *XI. Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*, Ankara: Bilkent Üniversitesi Yayınları, s. 201-207.

Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları.

Güney Azerbaycan Folkloru (2013). I. Kitap, Bakü: Elm ve Tehsil. (= GAF-I)

Güney Azerbaycan Folkloru (2014). II. Kitap, Bakü: Elm ve Tehsil. (= GAF-II)

Güney Azerbaycan Folkloru (2021). XI. Kitap, Bakü: Elm ve Tehsil. (= GAF-XI)

Hanser, O. (2003). *Türkmence El Kitabı*. (çev. Zuhâl Kargı Ölmez). İstanbul.

Karabulut, F. (2010). Türk Dilinde Edilgen Biçimbirimsiz Etken Yapı Tipolojisi. *Turkish Studies*, 5/4, s. 359-400.

Karabulut, F. (2012). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi Dilbilimsel Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Karini, J. (2009). *Erdebil İli Ağzıları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (= EİA)

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları

Nur Doğan, M. (2000). *Fuzulî. Leylâ ve Mecnun*. İstanbul: YKY Yayınları.

Öztürk, R. (2020). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Rezaei, M. (2015). *İran-Zencan Bölgesi, Kaydar ve Yöresi Ağzıları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (= ZK)

Sarı, İ. (2021). Örtük Edilgenlik İşaretleyicisi Olarak -lar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz, 35, s. 37-250.

Sebzecioğlu, T. (2008). *Türkçede Edilgenlik*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.

Taranan Eserler

Ali, S. (2019). *İçimizdeki Şeytan*. İstanbul: Can Yayınları. (= İŞ)

Ayverdi, S. (1997). *Yusufçuk*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı. (= Y)

Edgü, F. (1982). *Çığlık*. İstanbul: Ada Yayınları. (= Ç)

- Erol, S. (2006). *Çölde Biten Rahmet Ağacı*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı. (= ÇBRA)
- Karayağz, S. (2021). *Her Şey Daha Dün Gibi*. İstanbul: İnkılap Yayınları. (= HŞDDG)
- Kemal, Y. (2007). *Tanyeri Horozları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (= TH)
- Sarioğlu, S. (2001). *Nar Taneleri*. İstanbul: İletişim Yayınları. (= NT)
- Tahir, K. (2017). *Rahmet Yolları Kesti*. İstanbul: İthaki Yayınları. (= RYK)
- Talu, E. E. (1939). *Beyaz Şemsiyeli*. İstanbul: Kanaat Kitabevi. (= BŞ)
- Tamer, Ü. (2005). *Yaşam Hatırlamaktır*. İstanbul: Kitap Yayınevi. (= YH)

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad1021960>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 10.11.2021
Kabul Tarihi / Accepted date : 14.04.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Babutcu, A. (2022). Ağqoyunlu Türkmen Şairi Əfsəhəddin Hidayət Yaradıcılığı Türk Xalqları Ədəbiyyatının Klassik Ənənələri Işığında. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 29-48.

AĞQOYUNLU TÜRKMAN ŞAİRİ ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT YARADICILIĞI TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATININ KLASSİK ƏNƏNƏLƏRİ İŞİĞİNDA

Akkoyunlu turcoman poet Afsahaddin Hidayet's poems in respect of classical traditions of turkic literatures

AİDA BABUTCU ¹

Xülasə

Araşdırıldıqca yeni ədəbi ünvanlar və faktlarla zənginləşən Azərbaycan ədəbiyyatı XV əsrdə yetişən şairlərin müqayisəli ədəbi əlaqələr işığında tədqiqləri ilə yeni səhifələr qazanmışdır. Ağqoyunlu dövründə yaşamış, bu dövlətin Uzun Həsən, Sultan Xəlil və Sultan Yaqub kimi üç hökmdarını görmüş Əfsəhəddin Hidayət bir sərkərdə kimi həm tarixi gedışatların iştirakçısı, həm də bir şair kimi türkcə divanı ilə milli ədəbi irsin təmsilçisi olaraq orta əsr məxəzlərində qarşımıza çıxır. Himayəsində yaşadığı dövlətin layiqli təmsilçisi olan Əfsəhəddin Hidayət dövrünün ədəbi mühitini yaxşı mənimsəmiş, şeir və sənətə dərinlən aşına olmuş, fitri istedadı və xəlqi üslubu ilə həmdövrələrindən seçilmişdir. Təəssüf ki, Hidayətin əsərlərindən günümüze sadəcə türkcə Divanı gəlib çatmışdır. Əsl adı tarixi qaynaqlarda Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah bəy, şeirdə təxəllüsü isə Hidayət olaraq anılmışdır. Qardaşı İnayətullah bəyin də şair olduğunu sadəcə dövrün tarixçisi Dəvvaninin əsərlərindən öyrənə bildik, lakin qardaşının heç bir əsəri əlimizə gəlib çatmamışdır. Ümumiyyətlə, şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında orta əsr qaynaqlarında məlumat azdır. Hidayət Azərbaycan Türk ədəbiyyatı tarixində sərkərdə-şair olaraq ilk dəfə mərhum professor Əzizəğa Məmmədov tərəfindən tanıtılmış, yalnız şair haqqında ilk sistemli elmi tədqiqatlar tərəfimizdən aparılmış, mövcud əlyazma nüsxələrindən əsas mətn bərpa edilərək Divanı nəşr etdirilmişdir. Hidayət şeirlərində Əhməd Yəsəvi, Yunus Əmrə, Mövlənə Rumi, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Xətai, Nəvai kimi ustaların ədəbi izləri görülməkdədir. Füzuli sənətkarlığında isə Hidayətin ən zərif, şairənə misralarının sorağı vardır. Məqaləmizdə Hidayət təxəllüsü ilə şeirlər yazmış bu şairin özünəqədərki Türk ədəbiyyatından istifadə məharəti və özündən sonrakı ədəbiyyatımıza ədəbi təsirləri xələflik vəfası və sələflik məqamı şəklində ələ alınmışdır.

Anahtar Kelimələr: Ağqoyunlu, Türkman, Əfsəhəddin Hidayət

¹Doç.Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD. Kayseri/TÜRKİYE. Eİ-mek: aidababutcu@erciyes.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9606-2086>

Abstract

The Azerbaijani literature, enriched with new literary title and facts, gained new pages in respect of Comparative Literary relations of the poets of the XV century. Afsahaddin Hidayat, who lived in the Aghgoyunlu period and saw the reigns of state Uzun Hasan, Sultan Khalil and Sultan Yagub, stands before us in medieval sources as a commander who was the participant in historical events and as well as a poet who represents our national literary heritage with his Turkish Diwan. Being a worthy representative of his state, Afsahaddin Hidayat mastered the literary environment of his period and became deeply acquainted with poetry and art, differed from his contemporaries by his innate talent and folk style. Unfortunately, only the Turkish Divan has survived from Hidayet's works. Generally, there is limited information about the life and works of the poet in medieval sources. For the first time, Hidayat as a warrior-poet in the Azerbaijani Turkish literature was introduced by Prof. Dr. Azizaga Mammadov, but the first systematic scientific studies, manuscript text studies were carried out by us and his Divan was published. There are literary traces of masters such as Ahmad Yesavi, Yunus Emre, Mevlana Rumi, Nizami Ganjavi, Nasimi, Khatai, Navai in Hidayat's poems. In Fuzuli's art, there is a tidings of the most delicate, poetic verses of Hidayat. Our article examines the poet's skill of using Turkish literature before him and his literary effects on our literature after him from the point of view of khalafism and salafism.

Keywords: Aghgoyunlu, Turcoman, Afsahaddin Hidayat

1. Giriş

Ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatı həm məfkurə və mövzu, həm də janr, vəzn, forma baxımından iki əsas mənbə ilə – folklor və qədim ümumtürk yazılı abidələri, həmçinin bu ədəbiyyatda sabitləşmiş ərəb-fars ədəbi qanun-qaydaları ilə sıx bağlı idi. XV əsr türk ədəbiyyatının təmsilçisi Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında hər iki faktorun rolu – təsiri böyükdür. Belə ki, fitri istedadlı, həssas qəlbli şairin insana, gözəlliyə, ilahi həqiqətə dərin bağlılıq, dünyəvi əzablara, zülmə, mənəvi cəhalətə qarşı etiraz motivləri, eləcə də əfsanəvi – dini şəxsiyyətlərlə bağlı orta çağlarda məşhurlaşmış rəvayət və söhbətlər, xalq arasında dillər əzbəri olmuş dastan qəhrəmanları, irfani görüşlər və s. ilə zəngin «Divan»ı göstərir ki, o, Şərqi ən mühüm elmi-ədəbi qaynaqlarını tanımış, mütaliə etmişdir. Xüsusən, Əhməd Yəsəvi hikmətləri, Mövlanənin mənəvi-ruhani həyatı anladan kəlamları, Yunus Əmrənin dil və üslub sadəliyi, ilahiləri, mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin fəlsəfi-əxlaqi, ictimai-siyasi problemləri əhatələyən «Xəmsə»si, Xaqani Şirvaninin etiraz ruhlu yaradıcılığı, o cümlədən, türkdilli poeziyanın Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi və Əlişir Nəvai kimi sənətkarlarının arifanə əsərləri Hidayət şeirlərinin aşkar sezilən bədii fikir və sənətkarlıq mənbəyidir. Təəssüf doğuran cəhətdir ki, Hidayət haqqında orta çağ mənbələrində məlumatın qənaətbəxş olmaması onun özündən əvvəlki və sonrakı ədəbi irslə bağlılığı məsələsini öyrənmək baxımından çətinlik yaratmışdır. Ona görə də, burada şairi formalaşdıran ədəbi ənənələri, habelə ədəbi təsirlərini günümüzdə çatmış türkcə «Divan»ının orta çağ ideya-mövzu «tellərinə» söykənərək qismən bərpa etməyə çalışacağıq.

2. Xələflik vəfası

Məlumdur ki, əslən Qərbi Türkünstanın Sayram elindən olan və yəsəvilik təriqətinin yaradıcısı Xoca Əhməd Yəsəvi bütün Türkünstanın mənəvi fatehi hesab edilir. Onun mənzum hikmətləri öz dövründən başlayaraq türkdilli xalqların ədəbiyyatına güclü təsir göstərmiş, o cümlədən, Hidayətin də yaradıcılığının ideya bədii qaynaqlarından biri olmuşdur:

Əhməd Yəsəvi: Göz yaşını riya kılma, Hakkı tanı,

Hak Taala sevdiğini giriyan kılır. (Kemal, 1991: 211)

Hidayət: *Ey gözüüm, axıtmadı ancax sənin yaşını hicr,
Ol sənin tək çoxların evinə su qoymuş durur. (Paşalı, 2011: 296)*

Əhməd Yəsəvi: *Allahı der, başka şeyle yoktur işi,
O aşıkı insanlardan cüda kıldım. (Kemal, 1991: 129)*

Hidayət: *Ta səni buldı könül, keçdi xamu aləmdən,
Həqqə hər kim sığına, cümlə cahandan kəsilə. (Paşalı, 2011:369).*

Yəsəvinin Haqq və həqiqətə doğru ali yüksəliş, əbədiyyət, ümumən eşq və aşılıq haqqındakı fikirləri Hidayət qəzəllərində müvafiq şəkildə davam etdirilmişdir. Məsələn, Yəsəvinin Haqq aşılığının mənəvi halları və məqamından xəbər verən aşağıdakı

*Ey habersiz, aşk ehlinden beyan sorma;
dert iste sen, aşk derdine derman sorma;
Aşık olsan, zahidlerden nişan sorma;
bu yollarda aşık ölse, günahı yok. (Kemal, 1991: 113)*

- misraları Hidayətin ayrı-ayrı beytlərində dövrünə məxsus sadəliklə yığcam ifadəsini tapmışdır:

*1. Dərdinin qədrini bilən aşiq
Ölür isə dəvaya meyl etməz. (Paşalı, 2011:318)*

*2. Demə, zahid kim, Həqqi görmək olmaz,
Anı görməyə səndə xanı gözlər. (Paşalı, 2011:316)*

Təsəvvüfün əməl-təriqət mənzillərini, mahiyyət və fəlsəfəsini əks etdirən Yəsəvi yaradıcılığı, həm də konkret irfani anlayışların bəyanı ilə Hidayət şeirlərinin ideya-bədii mənbəyidir. Məsələn:

Əhməd Yəsəvi: *Tecellinin makamıdır acep makam,
o makamda aşık kullar cəvlan kılar,
Hangi gönle tecellisi ışıq salsa,
kendinden geçip, şaşkın olup efğan kılar. (Kemal, 1991: 199)*

Hidayət: *Təcəllə xəstə halə söhbət nişanəsidür,
Şəm' ölümü, nədən çün daim dəhanı qaynar? (Paşalı, 2011:286)*

Söhbət nişanəsi, əcəb məqamda, yəni batini işıqlanma ilə Haqqın görülmə zamanı hal əhli-aşiq qullar cəvlan edər. Hidayət bu mühüm irfani məqamı şamın yanması prosesi ilə müqayisə edərək fikrin obrazlı ifadəsinə çalışmışdır.

Əhməd Yəsəvidə vəfa, doğruluq, dünya zövqlərinə düşkünlüyün zərərləri, soy və din fərqi olmadan bərabərlik, Tanrı və peyğəmbərə məhəbbət, Nizami Gəncəvi «Xəmsə»sini əmələ gətirən beş poemada isə ustadın aşılacağı əsas ideyalar – faydalı peşə, sadə həyat tərz, zəhmətsevərlik, sevgi, yaxşılıq, kamillik, düzgünlük, ədalət, haqq və batil, özünütərbiyə, həmçinin insan mənəviyyatını alçaldan dünyəvi meyllər, tamah, riyakarlıq, dünya malına aldanmaq, zahir-pərəstlik və s. Hidayət məsnəvilərinin də aparıcı mövzularıdır:

Nizami: *Bir mülkə arxayınsan ki, yox onun vəfası,
Bir həyata bağlısan ki, yox onun bəqası. (Gəncəvi, 1989: 57)*
Yaxşılıq et, olma sən dünya kimi vəfasız,

Qorx dünyanın sonundan, yaxşılıq elə yalnız. (Gəncəvi, 1989: 57)

Yaxşılıqla çatdırsa hər kəs işini sona,

Yaxşı üz göstərəcək öz yaxşılığı ona. (Gəncəvi, 1983: 53)

Əhməd Yəsəvi: *Güvenme mal və mülküne, kurtur bu ecel alur, (Kemal, 1991: 313)*

Daima iyilik kıl sen gidersin sen bu dünyadan. (Kemal, 1991: 313)

Hidayət:

1. Dünyaya aldanmavü həm malına,

Bir nəzər et özgələrin halına. (Paşalı, 2011: 410)

Kimsəyə çün qılmadı dünya vəfa,

Munca anınçün nə çəkərsən cəfa?

Yaxşılığ et, lütfü kərəm peşə qıl,

Gör nə əcəb zatsən əndişə qıl.

Adəm əgər xeyr edər, yoxsa şər,

Xeyrü şər ol nəsnə kim eylər, görər. (Paşalı, 2011:409)

Oxşar məzmun **Xaqaninin** aşağıdakı şeirində də görünür:

Xaqani, dünyada yox zövqü-səfa,

Köç, dəni-fələklə etmə sən dava.

Nə Cəmşidə qaldı, nə Firiduna,

Kasıba qalmayı, qalmasın dünya. (Xaqani, 1989: 299)

Əhməd Yəsəvinin təsəvvüf fikirləri XIII əsrdə Mövlanə Cəlaləddin və Yunus Əmrə yaradıcılığında daha da yüksələrək Qur'an və pak irfan dəyərlərinin düzgün zəmində dərk üçün şərait yaratdı və ədəbiyyatda güclü lirizmlə təsirli əksini tapdı. Hər iki «insanlığ əfəndisi»nin dil-üslub, mövzu-motiv çeşidlərinin XV yüzil Hidayət «Divan»ına təsiri sözsüzdür. Mövlanənin, xüsusilə «Məsnəvi» və «Divani-Kəbir»ində yer almış ruhani halların, mənəvi həyəcanların bədii ifadəsi, habelə dini inanışlar, təsəvvüf əsasları, əsasən, «vəhdəti-vücut» fəlsəfəsinin, fərd və cəmiyyət münasibətlərinin minlərlə ayət, hədis, atalar sözü, təmsil, hekayətlərlə müəllif tərəfindən arifanə təhlili Hidayət «Divan»ının da ideya-bədii mənbəyidir. «*Biz aşkın aşkıyıız. Çünkü aşk kurtuluştur*», - söyləyən Mövlanənin rübailərində Haqq aşiqinin «bütünlük aləminin dənizi halı»na gəlincə özünü zərrələrin camalı ilə aydınlatması, «vaxtların bir tək vaxt olması»nı intizarla gözləməsi motivi Hidayət şeirlərində də «varlığından cahanda bezar» aşiqin yeganə istəyi, məqsədidir:

Hidayət:

1. Yarın ğəmi sevdi məni, mən həm anı sevdim,

Qoyun biz ikini birə, sevən sevəndir. (Paşalı, 2011:293)

2. Öldüğüm dəxi budur kim, öləyim anın için. (Paşalı, 2011:358)

3. Yar için ölənini dini yar imiş, nə ğəm,

Gər yar için, Hidayət, ölü salalar məni. (Paşalı, 2011:388)

Mövlanəyə görə, Haqq meyarı ilə mənəvi cihad gerçək aşiqin əsas sifətlərindəndir; iradə, dözümlü göstərərək lüzumsuzları mötədil yola salmaqla əxlaqi-mənəvi kamilliyə yetişmək mümkündür. Bu mənada, həm Mövlanə, həm də Hidayət eşq meydanından, macərə və qiyamət günündən bəhs açırlar:

Mövlanə: *Bu gün meydan günümüzdür, oturma. Çevgan önünde top gibi koşmaya bak! Yigitlik göster. Şaşkınlar gibi alık durma. Ey sevgili, kalk, bu gün kiyamet günüdür, oturma (Gencosman, 1994: 224)**

*Müəllifin verdiyi nüsxələr Mövlanənin hicri 1312-ci ildə Vələd Çələbi tərəfindən İstanbulda iranlılara aid (Əxtər) mətbəəsində nəşr olunmuş rübaiyyat nüsxəsindən edilmiş tərcümədir.

Hidayət: *Qorxu nədir fənadən, əgər var isə bəqa,
Ummaq bəqa, nə asi, gər olsa fəna günü.
Sözün, Hidayət, oynamağ idi yolunda baş,
Mərdanə ol ki, şimdidiür ol macərə günü. (Paşalı, 2011:396)*

Mövlanə şeirlərində fikri xalq yaradıcılığı örnəklərinə bənzər şəkildə sadə, anlaşılqı ifadə etmək bir ənənə olaraq Hidayət «Divan»ının da əsas məziyyətlərindəndir. Bu bədii ortaqlığı nəzərə alıb Mövlanə və Hidayət şeirlərindən xeyli örnəklər gətirmək olar. Məsələn, Mövlanə rübailərinin birində Haqq aşiqinin psixoloji halını, yəni ilahiyə bəslənən sədaqət, ehtiram, etiqad, məhəbbət, ümumən iman paklığını dua (alqış) formasında ifadəyə çalışmışdır:

Ey salınan servi! Güz rüzgarları değmesin sana! Ey cihanın iki gözü! Kem gözler değmesin sana! Sen, yerin ve göklerin canı olduğun için, canına rahatlıktan, esenlikten başka bir şey erişmesin! (Gencosman, 1994:5).

Hidayət də sələfi kimi bu bədii formadan faydalanmış, məşhur «Şəha ziba camalından yaman gözlər irəğ olsun» mətləli qəzəlində, eləcə də digər şeirlərinin ayrı-ayrı misralarında sözügedən ənənəni davam etdirmişdir. Ümumiyyətlə, Hidayətin lirik «mən»i ruhani-əqli hallarına görə, Mövlanənin «Hamdım, piştim, yandım» kəlamına müvafiq gah şəriət, gah təriqət və mərifət, gah da həqiqət mərtəbələrindəndir.

Əgər Mövlanənin təsəvvüf fəlsəfəsi Hidayət şeirlərinin ideya-mövzu qaynağıdırsa, onda bu fikirlərin arifanə, eyni zamanda xəlqi deyim tərzii məhz daha çox Yunus Əmrə ədəbi məktəbinin davamıdır.

«Yaradılmışı hoş gör, Yaradandan ötürü», - deyən Yunus poeziyası yüzillər boyu təsəvvüf ideyalarının yerli dil imkanları çərçivəsində bədii ifadəsi, xalq ruhuna yaxınlıq, estetik obrazlar sistemi, üslub sadəliyi, fikir zənginliyi baxımından türkdilli ədəbiyyatı təsirində saxlamışdır. Ruhi-mənəvi təkamülün mənzilləri, Haqq ilə qəlb arasında əlaqə, saf ixlas, halal ruzi, bəşəri nəfs və təkəbbürdən təmizlənmə, əqli-əxlaqi tərbiyə və s. bu kimi irfanla bağlı mövzuları yüksək poetik zövqlə nəzmə çəkmək bacarığı Hidayətin məhz Yunus Əmrə yaradıcılığından əxz etdiyi sənətkarlıq məziyyətlərindəndir. Bu mənada Yunusun

*Kaçan kim ben maşuk ile bu razumu bir eyleyem,
Gark olam müşahedeye Hakdur ki, nefir eyleyem. (Gölpınarlı, 1943: 203)*

- mətləli qəzəlinin ideya və məzmun, şəkil və poetik ruh baxımından Hidayətin

*Vəsl için can istər isən sanma tə'sir eyləyim,
Kafərəm gər mən bu xeyr işinə ta xeyr eyləyim. (Paşalı, 2011:334)*

eyni rədifli şeirinə, eləcə də, Yunusun

*Kabevü büt iman benem, carh uruban dönen benem,
Bulut olub göke ağın, yağmur olub yağın benem. Gölpınarlı, 1943: 199)*

mətləli qəzəlinin bədii üslub və ruh baxımından Hidayətin

*Ol cəmali Kə'bə kanın məstü heyranı mənəm,
Eydi-əkberdir, məhi-rüxsarı, qurbanı mənəm. (Paşalı, 2011:343)*

- mətləli, eyni rədifli şeirinə təsiri aşkardır. «İşksuz adem dünyade bellü bilün ki, yokdur», - söyləyən Yunus kamilliyə aparən sınaq yollarında yalnız eşqlə mərifətlənib həqiqətə qovuşmağı üstün hesab etmişdir. İlahi cazibənin əsas məzhəri sayılan eşq hərəkətverici qüvvə kimi təbiətin bahar çağına bənzəyir. Baharın gəlişi də ruha təkan verir. Ən parlaq bədii ifadəsini məhz Yunus poeziyasında tapmış təbiət mövzusu ideya, üslub və dil baxımından sonrakı

dövrələrin qələm sahiblərinə məxsus ədəbi nümunələrin əsas mənbəyi olub, Yunus deyim tərzini əsrlərə yaşatmışdır. Məsələn, Yunus Əmrənin məşhur

*Yine bu badi-nevbahar hoş nev ile esdi yine,
Yine kışın sovuğu fuzulluğun keçdi yine.
Yine rahmeti-bikiyas yine işret oldı demsaz,
Yine geldi bu yeni yaz kutlu kadem basdı yine.
Yine yeni hazineden yeni hil'at giydi cihan,
Yine verildi yeni can otü ağaç süsdi yine. (Gölpınarlı, 1943: 85)*

qəzəli növbəti səhifələrdə görə bilərik ki, istər Hidayət, istərsə də XV-XVI yüzil şairlərində orijinal söz və tərkiblərlə, məcazlarla, forma və məzmunca xeyli inkişaf etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, Hidayət ustad sələfinin nəzmə çəkmək məharətindəki xalq danışığı dilinə yaxınlıq, folklor örnəklərindən bol-bol, yerinə münasib şəkildə istifadə, cinaslı qafiyələr, alliterasiya, atalar sözü və hikmətli kəlamlar və s. kimi xalqa məxsus dəyərlərdən faydalanmaq ənənəsinin ən layiqli və istedadlı davamçısıdır.

Hidayət «Divan»ı əsas etibarilə XIII-XIV əsrlər Türk ədəbiyyatının təsirlərini – forma, mövzu və motiv, qafiyə və vəzn xüsusiyyətlərini orijinal tərzdə yaşadan ədəbi örnəklər toplusudur. O, Bertelsin təbiri ilə desək, əxz etdiyi materialı yeni mühitdə özünəxas poetik deyim şəklində dəyişikliyə uğradaraq maraqlı oymuş, həm dövrələrinin rəğbət və hörmətini qazanmışdır. Poeziyasında türk dilinin leksik-semantik çalarlıqlarını, ifadə incəliklərini, lüğət saflığını, habelə əski türk folklorunun söz oyunu, səs ahəngi kimi tipik keyfiyyətlərini qoruyub saxlamış Hidayət məhz Qazı, Nəsimi və Nəvai sənətkarlığından bir məktəb kimi görüb-götürmüş şairlərdəndir. Məsələn, yaşadığı dövrdə yüksək mənsəb sahibi olmuş (qazı və əmiri-əzəm), hərbi-siyasi hadisələrlə zəngin həyat yaşamış Qazı Bürhanəddin və Əfsəhəddin Hidayət ilahi eşqin tərənnümündə nikbin ovqat, «əranə və şiranə» təbiətli aşiq obrazında dözümlü, mərdlik, cəsarət, məşuqədən gələn cəfa və qəzanı sərdaranə qəbul etmək və s. kimi ortaq poetik göstəriciyə malikdirlər ki, bu, onların şair-sərkərdə kimi döyüş uğurları, dünyagörüşləri ilə bilavasitə əlaqədardır. Buna görədir ki, cinaslı ifadə və qafiyələr, alliterasiya, oynaq ritm hər iki şairin əsas sənətkarlıq məziyyətlərindəndir:

Qazı: *Yar gərək yarı ilə həmrəng ola,
Gər nişatü eyşü sülhü cəng ola. (Qazı Bürhanəddin, 1988: 632)*

Hidayət: *Lütfin görüb Hidayət anın cövrinə dözmüş,
Yar oldurur ki, yar ilə hər işdə varişə. (Paşalı, 2011:365)*

Qazı: *Yoluna ölür isəm, tutma əcəb,
Yar üçün can oynamax mərdanədür. (Qazı Bürhanəddin, 1988: 628)*

Hidayət: *Yar üçün ölənini dini yar imiş, nə gəm,
Gər yar üçün, Hidayət, ölü salalar məni. (Paşalı, 2011:388)*

Qazı: *Bu dünya kölgədürür, qovar qaçarsan,
Bir kişi ki, qaçar ondan, ol qovar. (Qazı Bürhanəddin, 1988: 630)*

Hidayət: *Yaxşılıqdan çin imiş, qaçan yamanə tuş olur. (Paşalı, 2011:299)*

Qazı: *Ərənlər öz yolunda ər tək gərək,
Meydanda ərkək kişi nə tək gərək,
Yaxşı-yaman, qatı-yumşax olsa xoş,*

Sərvərəm deyən kişi ərkək gərək. (Qazi Bürhanəddin, 1988: 627)

Örnək gətirilən son tuyuğ Hidayətin

Ol ola ər ki, gələ qılıcı cida günü,

Özüna ol günü bilə zövqü səfa günü. (Paşalı, 2011:396)

mətləli 6 beytlik qəzəlinin məzmunu ilə tamamilə örtüşür.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının Hidayət poeziyasına ədəbi təsirinə gəlincə, burada mövzu və motiv, bədii dil və quruluş ortaqlığından söhbət gedə bilər. Hidayət Nəsimi şeirinin qəlbən vurğunu olmuşdur söyləsək, yanılmazıq. Bəzən belə vurğunluq poetik deyim tərzində ifrat nəsimiçiliyə də gətirib çıxarmışdır ki, bu zaman hətta (!) iki şair arasındakı poetik tanıma sərhəddi görünməz olur. Məsələn, Hidayətin

Ol cəmali Kə'bə k'anın məstü heyranı mənəm,

Eydi-əkberdir, məhi-rüxsarı, qurbanı mənəm. (Paşalı, 2011:343)

mətləli, habelə «Dönməzəm», «Olmuşam» rədifli qəzəlləri fikrimizi təsdiqləyə bilər. Nəsimi poeziyasındakı ilahinin kamil insanda təcəllisi, ruhun təkamülü və Haqla vəhdəti, ilahi vüsal və həmin anın tərənnümü, hüsnün vəsfi və s. irfani motivlər Hidayət lirikasında da bədii-fəlsəfi inikasını tapmışdır. Nəsimişünas Səadət Şıxıyeva haqlı söyləyir ki, şairin şeiri (*Nəsiminin – A.P*) hürufi və hürufiliklə bağlı şairlərə, eləcə də hürufilikdən uzaq olan sənətkarlara poetik forma və fəlsəfi ideya baxımından təsir etmişdir» (Şıxıyeva, 1990: 123). Məsələn, Nəsimi ilə Hidayətin eyni rədifli oxşar məzmunlu qəzəllərindən bir neçə beytə diqqət yetirək:

Nəsimi: *Düşmüş müənbər sünbülün xurşidi-taban üstünə,*

62) *Şol rəsm ilə mişkin bənin gülbərgi-xəndan üstünə. (İmadəddin, 2004:*

Hidayət: *Ta düşdi mişkin sünbülün gülbərgi-xəndan üstünə,*

Çəkdi tətqiq əbri-siyəh, xurşidi-taban üstünə. (Paşalı, 2011:377)

Nəsimi: *Hər kim irişdi həqqə Nəsimi kimi yəqin,*

Anı cahanda mən yar ilə aşına derəm. (İmadəddin, 2004: 141)

Hidayət: *Eynül-yəqin Hidayət o kim gördi Həqqini,*

Hər şeydə bigüman ana sahibi-nəzər derəm. (Paşalı, 2011:333)

Nəsimi: *Getməgə əzm eyləmişsən, ey dilaram, eyləmə,*

Həsbətənilah, məni bisəbrü aram eyləmə. (İmadəddin, 2004: 59)

Hidayət: *Getmə, ey gülçöhrə, tərki-əhdü peyman eyləmə,*

Gəl otur, çox gönçə kimi bağrumı qan eyləmə. (Paşalı, 2011:372)

Həmçinin rədif eyniliyi olmadan eyni mahiyyəti daşıyanlar bədii təsvir və ifadə vasitələrinin uyğunluğu ilə də diqqəti çəkirlər:

Nəsimi: *Mənsur kimi cuşa gələr, söylər ənləhəq,*

Hər aşiqi-sadiq ki, bu meyxanəyə uğrar. (İmadəddin, 2004: 223)

Hidayət: *Könül, Mənsur tək oldın çü yarın vəslinə vasil,*

Dəmidir, gər dəm urarsan, bu dəm sirri-ənləhəqdən. (Paşalı, 2011:350)

Nəsimi: *Mövsimi-novruzü neyistan aşikar oldu yenə,*

Şəhrimiz şeyxi bu gün xoş badəxar oldu yenə. (İmadəddin, 2004: 54)

Hidayət: *Gəldi novruz yenə gülşənü səhra dəmidir,
Yarı-gülçöhrə ilən eyşü təmaşa dəmidir. (Paşalı, 2011:308)*

Belə örnəklərin sayı-hesabı yoxdur. Lakin həqiqət budur ki, Əfsəhəddin Hidayətın şair təbini ilhamlandıran poeziya çeşməsi nə ərəb, nə fars, məhz türkdilli ədəbiyyatımızdır.

Nəhayət, Əfsəhəddin Hidayət qələminin püxtələşməsində Türk ədəbiyyatının Cığatay sahəsi üzrə məliküşşüərə Əlişir Nəvainin ədəbi təsiri üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir. Əslən uyğur türklərindən olub XV əsr Herat ədəbi məktəbinin başında duran Nəvai cığatay ləhcəsi ilə ən gözəl ədəbi örnəkləri Türk ədəbiyyatına erməğan etmiş, həm dövründə, həm də özündən sonra şeiriyyatındakı zəngin məzmun-forma, ideya-üslub xüsusiyyətləri baxımından güclü ədəbi təsirlər yaratmış, bir çox qələm sahibləri Nəvaiyə cavab verməyi sənətkarlıq şücaəti bilmiş, bu isə, təbii olaraq, yeni, fərqli deyim tərzlərini, poetik ifadə vasitələrini, bədii dil axtarırlarını ortaya çıxarmışdır. Nəvainin cığatay türkcəsi ilə 4 “Divan”ı birlikdə ümumi həcmi 50000 misradan artıq olan “Xəzainül-məani” adlanır ki, 1491-1498-ci illərdə yazılıb tamamlanmışdır. Əfsəhəddin Hidayət “Divan”ının bizə məlum ən qədim nüsxəsi də (Dublin-Çester Betti) erkən yaxın dövrlərdə - 1478 (73)-ci ildə üzü köçürülərək miniatürlərlə hazırlanmışdır. Hidayət “Divan”ında:

*Gər Hidayətnin Nəvayi kimi rəngin sözləri
Necə kim çoxdur, vəli demək gərək bir-bir cəvab. (Paşalı, 2011:282)*

-deyərkən həm Nəvai yaradıcılığına yüksək ehtiramını, həm də öz istedad gücünü göstərmişdir. Nəvai şeirlərindən ilhamlanaraq Hidayət, ya həmdövrünün qəzəlinə nəzirə yazmış, ya da qəzəldən ayrı-ayrı misraları təzmin etmiş, Nəvaidəki dil və məzmunu öz ana ləhcəsində bəzən eyni vəzn, həmçinin rədif və qafiyə sistemi ilə ideya-üslubuna görə dəyişə bilmişdir. Poetik səviyyəsinə görə nəzirə ədəbiyyatının ən gözəl örnəkləri sırasında yer almağa layiq bu şeirlərdən bir neçəsi aşağıdakı kimidir:

Nəvai: *Ёраб, ул ой хуснин эл фахмига номафхум қил,
Буйла мавжуд этмасанг, аввал мени маъдум қил. (Алишер Навоий,
1959: 399)*

Hidayət: *Ya Rəb, anın ağzının sirrini mənə məfhum qıl,
Ya mənim budi-vüçudim ağrı tək mə'dum qıl. (Paşalı, 2011:328)*

Nəvai: *Тонг насимин сойир эткан гул узоримдур менинг,
Секритиб майдонга кирган шаҳсуворимдур менинг. (Алишер
Навоий, 1959: 367)*

Hidayət: *Qəddi əksi gözdə sirrü suybarımdır mənim,
Türrəsinin tarəsi mişki-tatarımdır mənim. (Paşalı, 2011:342)*

Nəvai: *Ёрдин айру күн гул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким, жони йўқ. (Алишер
Навоий, 1959: 328)*

Hidayət: *Cahanda kim ki, bir cananı yoxdur,
Yəqin bir gövdədir kim, canı yoxdur. (Paşalı, 2011:312)*

Qeyd edək ki, bu poetik paralellər Hidayət yaradıcılığı ilə bağlı üzə çıxardığımız ilkin nəzirə örnəkləridir. Təzminlərə gəlincə, Hidayət 5 beytlik «Çün atlanub ol məhvəş başına yelək sancar» rədifli qəzəlinin son beytində Nəvainin eyni rədifli

Ё раб, бу не гулдурким, бошига чечак санчар,

Гах ээри қўяр бўркин, гах белга этак санчар. (Алишер Навоий, 1959: 198)

-mətləli qəzəlindəki ilk beytin ilk misrasından istifadə etmişdir:

Sorsa çiçək ol sərvın başında Hidayət der,

Ya Rəb, bu nə güldür kim, başına çiçək sancar. (Paşalı, 2011:316)

Dil-üslub, məzmun ortaqlığı baxımından diqqəti çəkən başqa bir qəzəldə isə Hidayət Nəvainin

*Неча, эй ороми жон, хажрингда беоромлиғ,
Дўстлуғ кўргызки, ҳаддин ошти душманкомлиғ. (Алишер Навоий,
1959: 319)*

beytinin hər iki misrasını ayrı ayrılıqda öz qəzəlinin son iki beytində aşağıdakı kimi təzmin etmişdir:

Getdi hicrində qərarü qalmaq arami-can,

Necə, ey arami-can, hicrində biaramlığ.

Firqətindən xəlq ara ta necə düşmən kam olam,

Dostluğ göstər ki, həddən aşdı düşmən kamlığ. (Paşalı, 2011:322)

Belə örnəklərin sayını artırmaq mümkündür, amma bu qısa müqayisəli baxış, fikrimizcə, Nəvai və Hidayət yaradıcılığı haqqında ayrıca bəhs açılmasını zəruri etməyə yetərlidir.

Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında yaşayıb yaratdığı Təbriz və Anadoludakı ədəbi mühitin də rolu az olmamışdır. Türk ədəbiyyatının hər iki mühidə məcazlar, ahəng və məzmun cəhətləri ilə ortaqlığa malik qələm sahibləri fərqli poetik söz biçimləri yarada bilmiş, ifadə və deyimlərində yerli, milli sözlərin işlənməsinə üstünlük vermişlər. Cəlaləddin Dəvvaninin məlumatlarına əsasən, şairin Təbrizdə şah sarayında qurulan şeir məclislərində qardaşı İnayətullah bəylə birlikdə iştirakı hər kəsi feyziyab edirmiş. Təəssüf ki, Hidayətin yaşadığı zaman kəsiyində Təbriz ədəbi mühitinin yaradıcı simaları haqqında orta çağ mənbələrində bilgi kasadlığı mövcuddur. Həmin mühidə şair təbiəti və şeirlərinin məzmun və forma eyniyyəti baxımından Hidayətə ən yaxın sənətkar Nemətullah Kişvəridir. Fikri yığcam, sadə dillə, xüsusən, hikmətli sözlər və xəlq məsəlləri ilə çatdırmaq, cinas qafiyələrdən məharətlə istifadə etmək, təbiət mövzusunda gül-çiçək təşbəhləndirməsi və s. kimi keyfiyyətlər hər iki qələm sahibinin ortaq şairinə duyumundan xəbər verir. Məsələn, Hidayətin fəlsəfiliklə xəlqiliyin yüksək poetizmlə qovuşduğu, eləcə də təşbeh və ifadə vasitələrinin tərəvət və çalarlılığı ilə seçildiyi aşağıdakı

Gül vəchini kim əhli-məani yasəmən derlər,

Qızarma lalə söylərsəm özimdən ya səmən derlər? (Paşalı, 2011:312)

-mətləli qəzəli bədii cəhətdən cinaslı qafiyə biçimi və məzmun eyniyyəti baxımından Kişvərinin

Xəttini səbzə oxurlar, yüzini yasəmən derlər,

Kətan könlək ki, geymişsən, anı bərgi-səmən derlər. (Kişvəri, 1984: 17)

mətləli qəzəldə təsirli əksini tapmışdır. Hidayət və Kişvəri poeziyasını müqayisəli nəzərdən keçirdikdə təkcə forma və şəkil birliliyinin deyil, həm də məzmun, ideya – həyata, varlığa və onu yaradana münasibət birliliyinin, ədəbi-mənəvi görüş zövqünün şahidi oluruq. Kişvərinin «Bağlad», «Yenə», «Üstünə», «Mənəm» qəzəlləri Hidayətin eyni rədifli qəzəllərinə nəzərə deyilsə də, onların məhz Hidayət sənətinin təsiri ilə yarandığı aşkardır. Görünür, Hidayətin gənc həmkarı Kişvəri ömrünün az hissəsini Sultan Yaqub sarayında keçirmiş Hidayət və onun sənəti ilə şəxsən tanış imiş. Elə isə, saray şairlərinə Həbibə və Xətai kimi yaxından bələd olan qələm

sahibləri də Hidayətin yaradıcılığında xəbərsiz deyilmişlər. Araşdırmalar Hidayət, cəmi 47 şeiri əldə edilmiş Həbib (Həbib, 1980) və Xətai əsərlərində ruh, aşıqanə-fəlsəfi məzmun ortaqlığının varlığını göstərir. Məsələn, Şah Xətəinin

Mövsimi-qış getdi, dövrü-novbahar oldu yenə,

Məclisi-gəştə acayib ruzigar oldu yenə. (Xətai, 1975: 322)

mətləli qəzəli yuxarıda haqqında danışılan Nəsimi-Hidayət qəzəllərindəki novruzla bağlı ideya yaxınlığının poetik davamıdır. Xətəinin «Olmuşam», «Dərəm», «Üstünə», «Su səni», «Eyləm» kimi qəzəllərində də Hidayətin eyni rədifli şeirləri ilə bədii dil, quruluş və ideya birliyi aydın sezilir. Həmçinin XV əsrdə xəlvətiyyə təriqətinin görkəmli təmsilçisi və davamçısı Dədə Ömər Rövşəninin məşhur tələbələrindən olan Şeyx İbrahim Gülşəni yaradıcılığı ilə Hidayət qəzəllərində irfani dünyagörüşlərindən irəli gələn ədəbi-məfkurəvi yaxınlıq duyulmaqdadır. Hidayət, ömrünün böyük bir qismini Təbrizdə yaşamış Gülşəni yaradıcılığında, çox güman ki, xəbərsiz deyilmiş. Məsələn:

Gülşəni: *Dəmbədəm çün gözlərimdən qanlı yaş gəltan düşər,*

Qətrə-qətrə san sədəfdən dürr ilə mərcan düşər. (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 1984: 294)

Hidayət: *Hər xaçan abi-dəhan ol dilbər ağzından düşər,*

Zahir olur bir sədəf kim, gövhər ağzından düşər. (Paşalı, 2011:317)

Eləcə də, XV əsrdə Xətai sarayına yaxın olmuş, XVI əsrin əvvəllərində Sultan Səlim Təbrizi işğal etdiyi zaman Türkiyəyə köçüb yaşamış Şahi, habelə Xəlili qəzəllərində Hidayət sənətkarlığından qaynaqlanan oxşar, ortaq ideya-məzmun, bədii dil və üslub xüsusiyyətləri aşkarca duyulmaqdadır:

Hidayət: *Bad əsüb yabrağ güli ortər tək ahimdən bu sərv,*

Əl yüzinə dutuban məndən nə pünhan eyeləmiş. (Paşalı, 2011:319)

Şahi: *Gül ərusun sübhədən bülbül nigah etmiş mægər,*

Kim, yüzün yaşıl duvaq altında pünhan eyeləmiş. (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 1984: 494)

Hidayət: *Mən hər xaçan kim ol dəhənin rəmzi yazıram,*

Olur ədəm vücudümü yazmağda yazıram. (Paşalı, 2011:329)

Xəlili: *Bu ruq'ə kim ol şəhi-xubanə yazıram,*

Hicr atəşinə həsrət ilə yanə yazıram. (Xəlili, 1990: 68)

Hidayət «Divan»ının ilk vərəqində yer alan, Allahın qüdrət və fəzilətlərini bəyan edən münacatla Xəlili «Firqətnamə»sində qələmə alınmış münacat məhz ifadə tərz, bədii quruluş və məzmunundakı bənzərlik baxımından diqqət çəkməkdədir:

Hidayət: *Hökmünlə sənin sakin olub təxteyi-əğbər,*

Əmrinlə rəvan cizginədir günbədi-xəzra.

Ya Rəb ki, nə iş düşsə, Hidayətin əlin dut,

Səndən budur ol düşməsə, ey dust, təmənna. (Paşalı, 2011:276)

Xəlili: *Əmrinlə dayir oldi buna taği-çərx həm,*

Hökminlə oldi mərkəzi-xakiyə bu səbat.

Ərzani qıl Xəliliyə cənnət nəimini,

Nari-həcimdən ana lütf ilə ver nəcat. (Xəlili, 1990: 17)

Anadolu ədəbi mühitinə gəlincə, istər Divan, istərsə də təriqət ədəbiyyatının XV yüzildəki Əhmədi, Qayğusuz Abdal, Kamal Ümmi, Şeyxi, Əhməd Paşa, Qaramanlı Nizami, Nəcati bəy kimi tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığı, heç şübhəsiz, həyatın bir hissəsini Anadoluda Ağqoyunlu bəyliyinə keçirmiş Hidayətə məlum idi. XV əsrdə sözügedən mühtdə ideya-bədi ortaqlığı yaradan ədəbi ünvanlar arasında Hidayət öz dil-üslub, məcaz ustalığına görə, yalnız Nəcati bəylə müqayisə edilə bilər, lakin digərləri ilə də yaxınlığı aşkar duyulmaqdadır. Hər birinin yaradıcılığını ayrı-ayrılıqda və ümumi şəkildə nəzərdən keçirərkən, poetik ruh, rədif, mövzu, məcaz ortaqlığına malik bu şairlərlə Hidayət poeziyasının bağlılığı ədəbi təsir kimi deyil, Divan ədəbiyyatının XV yüzillikdəki ümumi-ortaq sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təzahürü kimi qəbul edilməlidir. Məsələn, Türk ədəbiyyatında «İsgəndərnamə»si ilə məşhur olan, XV yüzilin ilk onilliyinə qədər ömür sürmüş Kütahyalı Əhmədinin lirik-aşıqanə qəzəlləri bədi təsvir və ifadə vasitələrinə, qafiyə və rədif bənzərliyinə görə, Hidayət şeirlərinə çox yaxındır:

Əhmədi: *Gamzen ne Türkdür ki, çü kadsı-kəman ider,*

Ohın gören kaza ohı diyü güman ider. (Akdoğan, 1988: 136)

Hidayət: *Ox atcax o türk çü meyli-kəman edər,*

Can quşu təndən uçuban özin nişan edər. (Paşalı, 2011:290)

Əhmədi: *Badi-səba selamumu canana arza kıl,*

Ten ihtiyacını kerem it cana arza kıl. (Akdoğan, 1988: 160)

Hidayət: *Səba, ol kuyə lütf edüb güzar qıl,*

Nigarı hali-zarimdən xəbər qıl. (Paşalı, 2011:328)

Əhmədinin «Düşər», «Gözlerüm», «Benüm», «Üstine» rədifli qəzəllərində də Hidayətə poetik ruh yaxınlığı vardır.

XV əsrdə Yunus Əmrə tərzinin ən qüvvətli şairlərinə sayılan Qayğusuz Abdal şeirlərindəki dostluq, ərənlilik, üslub sadəliyi, lirizm Hidayət poeziyasının da əsas məziyyətlərindəndir. Hər iki şairə görə, cəzb xislətli məşuqun mühüm istəyi aşiqin kamilləşməsidirsə, fəraq oduna yanmaqdan xoşlanan gerçək aşiqin də istəyi özündən ayrılıb Haqqa qovuşmaqdır. Buna görə də, suçunu, dərini anlayan aşiq əzabı, gileyi haram bilib Haqq əri kimi meydani-eşqdə sərdarlıq edir. Aşiq-məşuq sifətinin, məqamlarının, ümumən irfani mətləblərin bəyanında Hidayətə Qayğusuz Abdal fərqləndirən birincinin daha poetik ifadə ustalığıdır. Abdalın xalq şeiri formalarında ifadə etdiyi bədi fikri, ideyanı, Hidayət klassik şeir formalarında yüksək xəlqiliklə göstərə bilmişdir. Məsələn:

Qayğusuz Abdal: *Aşık olan bu yolda,*

Can ile baş oynadır,

Sen dahi aşık isen,

Bakma gel kenardan. (Gölpınarlı, 1962: 39).

Sordum suçum nedir benim,

Mahma kılmaz nazar.

Bu söz senin ne hakkındır,

Söyleme küstah der.

Kendi özünü bilen,

Maksudun bulan kişi

Hakkı bilen doğrudur,

Yalançı kallaş değıl. (Gölpınarlı, 1962: 51).

7 hecalı bu dördlülükler gerçək aşiqin sifatını vəsf edən şairin öyüdləridir. Hidayət isə lirik məninin əbədiyyət coşqusunu eyni məzmununda özünəməxsus şəkildə belə təsvir edir:

1. *Hicrin yüki ağərçi qəddimni ağər, şaha,*

Mən kafərəm ki, kimsəyə halım ağər derəm. (Paşalı, 2011:333)

2. *Yəqin özini bilür, ey Hidayət, ol aşiq*

Ki, yar önündə özin xaki-rəhgüzar bilür. (Paşalı, 2011:317)

3. *Hidayət, ari nəzərlən sev ani, ta sevsün,*

Nədən ki, Tanrı sevər hər kimi ki, tahirdir. (Paşalı, 2011:314)

4. *Qıldı Hidayət sana canın fəda,*

Aşiqi-qallaşına qurban olum. (Paşalı, 2011:339)

5. *Nola çəksən saluban həlqəmə şol həlqeyi-zülf,*

Bu misaldır ki, sürüdlər iti öldürənə. (Paşalı, 2011:375) və s.

Hər iki sənətkarın yaradıcılığında bir çox ifadə və təsvir vasitələri, eləcə də, mövzu və motiv ortaqlığının şahidi olmaq mümkündür.

Anadolu ədəbi mühitində Hidayətin müasirləri arasında Kamal Ümmi də görürük. Ərzincanlı Şeyx Bəhaəddin və Cəmaləddin Xəlvətinin təkkə dostlarından olmuş, Qaraman dərvişlərindən sayılan Kamal Ümmi XV əsr Türk ədəbiyyatının dil və məzmununda xalqilik nümayiş etdirən istedadlı qələm ustalarındandır. Kamal Ümmi və Hidayət arasındakı tarixi-mənəvi, ədəbi bağlılıq onların irfani dünyagörüşləri, həyat əqidələri ilə bilavasitə əlaqədardır. Həyat və yaradıcılıq izlərini günümüzədək mühafizə olunmuş bir tək türkcə «Divan»larında aradığımız bu iki şairin şeirlərində güclü ideya-bədii yaxınlıq vardır. Cahan mülkünə, dünya və-fasına aldanmamaq, şeyxinə dost olub maddi qəflətdən oyanmaq, nəfslə mücadilə, xəlqi ifadə tərzini, təbiətlə bağlı vəsfləndirmə, qafiyə və rədiflərdə cinas sözlərə müraciət və s. kimi ortaq və oxşar xüsusiyyətlər Hidayətlə Kamal Ümminin bir-birlərinin yaradıcılığından xəbərsiz olmadıqlarını göstərir. Məsələn:

K.Ümmi: *Bu bivəfa fəna dünyadan vəfa uman,*

Zəhi həmaqəti-ğəflət, zəhi həyali-məhal. (امی کمال، دیوان : 4a)

Hidayət: *Vəfa ümidi cahanda ki, qənbər oğlu umar,*

Zəhi təsviri-batıl, zəhi xəyali-məhal. (Paşalı, 2011:404)

K.Ümmi: *Ne qul ki, şah buyurduğ əmrini dutmaz,*

Bilin ki, aqibət ol kimsə həşmi şahə düşər. (امی کمال، دیوان : 5a)

Hidayət: *Gər Hidayət qanın ol gəmzə tökər dinmən ana*

Ki, şəriət sözlən qul qanı sultanə dəgər. (Paşalı, 2011:300)

«Zülm etmə kim, ta olmayasan tamuğa layiq», - deyən K. Ümminin

Ey könül, oyan ki, uş irdi ölüm,

Dünyada kimə aman verdi ölüm. (امی کمال، دیوان : 16a)

- mətləli şeiri, eləcə də «Ölüm var» rədifli bir neçə qəzəli Hidayət «Divan»ının sonunda yer almış məsnəvilərlə mövzu, məzmun ortaqlığına malikdir. Maddi olanları, lüzumsuz təəssüb-

ləri (mülki-mal, simi-zər qayğısı və s.) «şərabi-ğəflət», «kölgə» sayan hər iki şair, dünyəvi varlığın bir gün ölüm küləyi ilə sovrulacağına rəğmən, Haqqa, ali əxlaqa uyğun yüksəlmiş mənəvi varlığın əbədiyyət qazanacağına əmindirlər. «*Həqqi bilən xanda varsa, Həqdən ayru olmaya*», - deyib insaniyyəti doğru yola çağıran Hidayət elm və əməl vəhdətini önə çəkir, müasiri Kamal Ümmi kimi iki cahan şadlığını məhz ilahi həqiqətin dərkində, mənəvi mərifətdə görür:

Hidayət: *Doğru olub, doğru yeri, doğru di,
Doğruluğ ilə iki aləmni yi.
Özün ilə doğruluğı peşə qıl,
Sorğu günündən yeri əndişə qıl. (Paşalı, 2011:410)*

K.Ümmi: *Cəhanda çünki fəqir oldun, imdi səbr eylə,
Həm ahirətdə saqın yoqsul olma, ey, ayıl. (amı kəmal, دیوان : 3a)
Əgər müsafir isən, qıl səfər vücudindən,
Keç ikilik usundan, birlik elinə aş. (amı kəmal, دیوان : 3b)*

Hidayət və Kamal Ümmi yaradıcılığının əsas ortaq cəhətlərindən biri də onların bədii-estetik təxəyyülünün məcazlı ifadəsində rastlanan təbiət obrazlarının yaratdığı ləfzi və mənəvi gözəllikləridir. Ümumiyyətlə, Yunus Əmrə yaradıcılığında geniş bədii ifadəsini tapmış təbiət simvolikas, mövzusu XIV-XV yüzil şairlərinin əksəriyyəti tərəfindən məharətlə inkişaf etdirilmişdir. Sələflərinin ədəbi ənənələrini öz orijinal üslubunda, ifadə tərzində yaşadan Hidayətlə ideya-bədii ortaqlığa, poetik ruh yaxınlığına malik həmdövr şairlər arasında Kamal Ümmidən başqa, Qayğusuz Abdal, Şeyhi, Qaramanlu Nizami, Əhməd Paşa, Nəcəti, o cümlədən Gülşəni Bərdəi, Şahi kimi sənətkarlar da təbiət hadisələrindən, cismani varlıqlar, nəbatat və heyvanat və s. anamlardan irfani baxışlarını bəyan etmək üçün yararlanmışlar. Xüsusilə, təbiətin bahar fəslə ilə əlaqədar oyanma, təzələnmə, çiçəklənmə, coşqu, eləcə də, novruz günləri və s. kimi hadisələr irfani yozumuna yönəlkən ilkin mənası ilə məntiqi bağlılığını saxlamışdır. Məsələn, Qayğusuz Abdal gül-bülbül dövrənə fəslə-baharı aşağıdakı misralarında belə təsvir edir:

*Erişti badi-nevruz gülsitane,
Gülistan vaktı yetti kim, uyane.
Temamet yeryüzü cünbişə geldi,
Behiştə benzedi devri-zemane.
Gülistan gönçesin açtı donandı,
Divane oldu bülbüller divane. (Gölpınarlı, 1962: 25)*

Qəlb (gülüstan) bərabərlik nurundan (badi-novruz) vəcdə gələrkən (oyanarkən) təcəlli məqamının (behiştin) şiddəti aşıqlərə (bülbüllərə) dünyanı unutturur (divanəlik). Kamal Ümmi də eyni məzmunu özünəxas poetik şəkildə ifadə etmişdir:

1. *Novruz irişüb abi-həva mötədil oldu,
Rövnəq bilübən ruyi-zəmin tazə tər oldu. (amı kəmal, دیوان : 9a)*
2. *Can gözün aç ki, irdi yenə novbaharı gör,
Minnət qıl ki, imdi qüdrəti-pərvərdigarı gör.
Geydi yaşıl ton yenə, soydı siyahını,
Baği-behiştə bənzər diyarı gör. (amı kəmal, دیوان : 8a)*

XV əsr Türk Divan şeirinə digər bir məşhur nümayəndəsi Kütahyalı Şeyhi şeirlərində isə bahar Haqqın təcəlli, yəni aşıqların batini işıqlanma məqamı ilə müqayisə olunarkən, baharın «fəsl-i-xəzan intizarı» da təsvirlərə əlavə edilmişdir. Aşıqın mənəvi oyanış və hərəkət dövründə təcəlli ilə cılalanmış ruh əxfaya-vəhdətə yaxınlaşdıqca solğunlaşır, kamilləşir. Bu mənada Şeyhi yazır:

1. *Vaslı-dilber kam kim, fasli-bahar oldı yine,*

Alemi cennet iden sohbeti-yar oldı yine.

Şadlıq kılur idi gülşen içinde bülbül,

Fırkatın hasretine hastevü zar oldı yine. (Timurtaş, 1968: 205)

2. *Yazü kış fikrini ko vakti safa bil, Şeyhi,*

Her baharın sonu hod fasli-hazan olsa gerek. (Timurtaş, 1968: 25)

Baharın təsvirində Hidayətın mənəvi-estetik duyumu həmdövrələrindən daha canlı təsir bağışlamaqla, mövzuya uyğun şəkildə xəlqi-ritmik ifadəsini tapa bilmişdir. Hidayətın lirik «mən»i üçün əzm, iradə, səbr, dözümlülük, xarakterik cəhətlərdən olduğundan baharla aşıqın batini durumunda daimi, əzəli tarazlıq duyulmaqdadır. Başqa sözlə, Nəsimi yaradıcılığında irfanın bütün məzmun qatlarını yetərincə ehtiva və əks etdirən təbiət mövzusu, o cümlədən bahar mövsümü yuxarıda şeirlərindən örnək gətirilən şairlərlə, ümumən isə XV yüzil Nəsimi təsirli nəzm ustaları ilə müqayisədə Hidayət «Divan»ında xüsusilə diqqətəlayiq olub, həm ayrıca mövzunun tərkib hissəsini, həm də bəzm mövzusunun bədii əsasını təşkil etmişdir. «İrişdi yazı-vəchtün, dutdı bağı zağ atəgin», - deyən Hidayətə görə, Haqqın iz və nişanələrini çeşid-çeşid zahir edən təbiətin bahar fəslə, əslində ilahi mahiyyəti dərk etmədə aşıqın əqli-hissə, batini görümündəki məqamın rəmzidir. Bu fəsilə əlaqədar novbahar, novruz günləri kimi müqabil ifadələr də işlənmişdir:

Gəldi novruz yenə gülşənü səhra dəmidir,

Yarı-gülçöhrə ilən eyşü təmaşa dəmidir.

Çox siyam ayı deyüb üzr gətürmə araya,

Saqiya, badə gətür kim, güli-həmra dəmidir.

Belə mövsimdə mən ol yardan ayru diriyəm,

Ey acəl, gəl bərü kim, şimdi təqaza dəmidir. (Paşalı, 2011:308)

Məzmun və forma oxşarlığına görə Kütahyalı Şeyhinin aşağıdakı misraları Hidayətın yuxarıdakı II beytini xatırladır:

Sakiya, cami-muravvak sun ki, sağar devridür,

Lale bigi al olalum, çün gili-ter devridür. (Timurtaş, 1968: 191)

Göründüyü kimi, XV yüzil türk ədəbiyyatının istedadlı qələm sahiblərinin şeirləri ilə Hidayət yaradıcılığında üst-üstə düşən, bənzər olan sənətkarlıq cəhətləri məhz daha çox təbiət mövzusu ilə əlaqədardır. Xüsusən, bahar mövsümünün geniş təbii imkanları şairlərin əsas ilham mənbəyinə çevrilərək ideya-bədii ortaqlıq yaratmışdır. Burada çiçəklərlə alleqorik vəsfləndirmə, gül-gülşən (gülüstan, bağ və s.) – bülbül münasibətlərində rəmzləşdirilən Xalq-xilqət fəlsəfəsinin lirik-bədii ifadəsi üstünlüyə malikdir. Məsələn,

Hidayət: *Rəqs edər sərv-i-səhi bağda, səba, ahın ilə,*

Başına əbri-bahar dürəfşan eylər yenə. (Paşalı, 2011:378)

K.Ümmi: *Bağda hər sərv-i-çinari rəqsə qoyub oynadan,*

Yerlərin, göylərin, birlə suların çağ-çağıdır. (امی کمال، دیوان : 8b)

Hidayət: *Naləsin kəsməz könül kuyində ta yüzün görür,*

Bağçada gül var ikən bülbül xaçan xamuş olur. (Paşalı, 2011:299)

K.Ümmi: *Qılurkən ah gülzar içində bülbül zar,*

Çü gördi gül yüzini qıldı gülgülə xuruş. (امى كمال، ديوان : 6a)

Mövzu və motivlərin, obraz komponentlərinin, təsvir və ifadə vasitələrinin oxşar olması, bəzən şəkil, vəzn, rədif və qafiyə ortaqlığı Kamal Ümmi və Hidayətın «Divan»larında bir-birini bədii cəhətdən tamamlayan şeirlər silsiləsini ortaya qoymaqla onların ümumən yaradıcılıq yolunun uyğunluğunu aşkar göstərməkdədir.

Eləcə də, təbiət mövzusunda Kamal Ümmi poeziyası qədər Hidayətə yaxın digər sənətkar XV yüzil Divan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Qaramanlı Nizamidir. Onun yaradıcılığı ilə tanışlıq belə bir qənaəti doğurur ki, Hidayət poeziyası ilə yaxından tanış olmuş Nizami həmdövrünün sənətkarlığından uğurla faydalanmışdır. İki şair arasındakı ifrat yaxınlıq, daha dəqiq söyləsək, Hidayətın Nizamiyə təsiri bədii forma, rədif, qafiyə, vəzn, poetik ruh, ahəng, mövzu, motiv və bədii obraz, mənə ortaqlığı, eyniliyi ilə bərabər, bir çox ifadələrin təkrarlanmasında da özünü göstərir. Məsələn, Nizamının

Bergi-reyhandur saçun, gelmiş güli-ter üstünə,

Mahi-tabandur yüzün, çıkmış sanavber üstünə. (Haluk, 1974:219)

- mətləli qəzəli təsvir və ifadə vasitələrinə, bədii obraz və motivlərinə, ideyasına, rədif və poetik ahənginə görə Hidayətın eyni rədifli məşhur

Ta düşdi mişkin sünbülün gülbərgi-xəndan üstünə,

Çəkdi tətqi əbri-siyəh xurşidi-taban üstünə. (Paşalı, 2011:377)

- mətləli qəzəlinə bütünlüklə bənzər olub, bəlkə də onun təsiri ilə yazılmışdır. Həmçinin, Nizamının

Sünbülü-terden gül üzre anber efşan eyleme,

Gönlümün zülfün gibi halin perişan eyleme. (Haluk, 1974: 223)

- mətləli qəzəli bədii dil və üslubuna, rədif və qafiyəsinə, ideya-mövzusunə görə Hidayətın eyni rədifli ritmik

Eyləmə pünhan yüzün zülfi-ənbər yar ilə,

Yenə mən aşuftəyü bidinü iman eyləmə. (Paşalı, 2011:372)

beytinin tərkibi olduğu qəzələ çox yaxındır. Belə örnəklərin sayını xeyli artırmaq mümkündür: Nizamının «Var», «Dökülür», «Tutar», «Dahi», «Yatur», «Çıkar», «Gibi» rədifli şeirləri Hidayətın eyni rədifli qəzələlərinin birbaşa ideya-bədii təsiri ilə yazılmışdır.

XV yüzil türk poeziyasında Divan şeirinin qurucularından sayılan Bursalı Əhməd Paşa və Ədirnəli Nəcati bəy şeirləri ilə Hidayət yaradıcılığı arasındakı məfkurəvi, poetik bağlılıqdan ayrıca bəhs açmaq gərəkdir. Xəlqi ifadə tərz, milli zövqü, nəzm dili və məcazlı təsvir ustalığı baxımından Hidayət sənətkarlığı ilə bərabər səviyyədə dayanan Əhməd Paşa və Nəcati dövrünün və sonrakı şairlərin ustası, öncülü olmuşdur.

Sarayda hökmdarın ən yaxın, etibarlı adamlarından, silahdaşlarından biri kimi, Əhməd Paşa və Hidayətın həyat və yaradıcılıq yolunda ümumi bənzərlik vardır: II Murad, Fateh Sultan Mehmed və II Bayəzid zamanında yaşamış Əhməd Paşa İstanbulun fəthindən sonra sarayda qazıəsgerlik və vəzirlik mövqeyini tutmuşdur. Ağqoyunlu Uzun Həsən, Sultan Xəlil və Yaqub xan zamanında yaşamış Hidayət isə sarayda pərvanəçilik və əmiri-əzəmlik vəzifələrini yerinə yetirirdi. Hər iki şair ictimai-siyasi səbəblərə görə, bir müddət gözdən düşərək, saraydakı nüfuzlarını itirmiş, Əhməd Paşa «Kərəm» rədifli qəsidəsi, Hidayət isə «Əlindədir» rədifli qəzəli

və «Divan»ın sonuna əlavə etdiyi «Kərəm qıl...» məsnəvisi ilə bağışlanmalarını istəmiş və qurtula bilməmişlər. Digər tərəfdən, Əhməd Paşa və Hidayət yaradıcılığı arasında güclü formaməzmun, dil-üslub, bədii ifadə motivləri, rədif, ahəng, poetik ruh ortaqlığı, bənzərliyi onların, həmdövr şairlər kimi, bir-birlərinin sənətkarlığından xəbərdar olduqlarını ortaya çıxarır. Məsələn:

Əhməd Paşa: *Her kimin kim hemdemi gül yüzlü bir canan olur,*

Hanesi cennet gibi daim baharistan olur. (Ali Alpaslan, 1987: 48)

Hidayət: *Gər nəsibi könlümin şol navəki-dilduz olur,*

Dövlətü bəxti səidü taleyi firuz olur. (Paşalı, 2011:288)

Əhməd Paşa: *Saldı avareliğe zülfü gibi yar beni,*

Kıldı sevda-zede bu bahtı-siyeh-kar beni. (Ali Alpaslan, 1987: 130)

Hidayət: *Ah kim, yar degil öylə ki, bir ana məni,*

Xani bildürməgə bir əhli-kərəm ana məni? (Paşalı, 2011:388)

Əhməd Paşa: *Şol ömr kim sensüz geçer, ol «ömr zayı» ömr imiş,*

Bir can ki anın cananı yok, ol can dahi can olmamış. (Ali Alpaslan, 1987: 126)

Hidayət: *Cahanda kim ki, bir cananı yoxdur,*

Yəqin bir gövdədir kim, canı yoxdur. (Paşalı, 2011:312) və s.

Zəmanəsinin «məliküşşüərə»sı sayılan Nəcətinə Hidayət sənətkarlığına yaxınlaşdıran, onları həmdövrələrindən fərqləndirən əsas cəhət xalq yaradıcılığına xas bədii keyfiyyətləri poeziyada məharətlə işlətmələrində, xüsusən, əruz vəznli şeirə milli ovqat gətirən atalar sözü və zərbül məsəlləri bədii fikrin tamamlayıcısı kimi bədii vasitəyə çevirə bilmək qabiliyyətində idi. Türkiyəli tədqiqatçılardan Ahmed Kabaklı Nəcəti ilə əlaqədar «Türk edebiyatı» kitabında yazır: «Tezkireciler, Necatinin beytlerinde darbi-mesel (atasözü) kullanmasını çok beğenirler. Bu yolda onu izleyenler olmamasına hayıflanırlar» (157, 285). Eyni fikri Hidayət üçün də söyləmək məqbuldur. Çünki Hidayətdən sonrakı əruz vəznli şeirdə onun qədər xalqı dilə malik sənətkar yalnız Xətai ola bilərdi, fəqət Hidayət şeirlərində rastlaşdığımız təkcə atalar sözləri deyil, ümumən xalqı dəyərlər istər Xətai, istərsə də Nəcəti yaradıcılığında olduğundan çox-çox artıqdır. Hidayət yaradıcılığında üstünlüyə malik təbiət mövzusu, xüsusilə bahar mövsümünün vəsfi Nəcəti şeirlərində də eyni poetik ovqatla qələmə alınmışdır ki, hər iki şair üçün ədalətli ifadə tərzini, məzmununa uyğun ahəngdarlıq, üslub sadəliyi, söz və tərkiblərin zövqlü seçimi, güclü lirizmi xarakterikdir. Başqa sözlə, XV yüzilliyin digər şairləri ilə müqayisədə bu iki şair təbiət mövzusunda ən canlı, təsirli bədii örnəklərin müəllifləridir. Nəcətidən bir neçə beytə diqqət yetirək:

1. *Fasli-bahardır, hevesi-sebzevar edin,*

Bir servi-gülruh ile meyi-hoşgüvar edin. (Çavuşoğlu, tarixsiz: 70)

2. *Lale-hadler yine gülşende neler etmediler,*

Servi yürütmediler, gönçeyi söyletmediler. (Çavuşoğlu, tarixsiz: 69)

3. *Handan eder cihani yine fasli-nevbahar,*

Nite ki, canı aşığı ğamgini vasli-yar. (Çavuşoğlu, tarixsiz: 28).

Nəcətinin elə şeirləri vardır ki, onlar bədii obraz, rədif, qafiyə müxtəlifliyinə malik olsalar da, məzmun və mənacə, həmçinin ahəng, üslub, forma və şəkildə çox yaxındır. Məsələn:

Hidayət: *Yüzində kim, ol silsiləyi-mu düşünübdür,*

Gül üsnə sağın sünbüli-xoşbu düşünübüdür. (Paşalı, 2011:304)

Nəcati: *Hattında kim ol zülfi-perişan yazılıpdur,*

Guya ki, gubar üstine reyhan yazılıpdur. (Çavuşoğlu, tarixsiz: 132)

Hidayət: *Mən gah gün camalına, gahi qəmər derəm,*

Divanə olmuşam, yenə bilmən nələr derəm. (Paşalı, 2011:333)

Nəcati: *Nigara gah güneş, gah olur kamer dirler,*

Görün o bi-bedelün yüzine nələr dirler. (Çavuşoğlu, tarixsiz: 146)

Nəcatinin «Var», «Sana», «Benzetdüm» rədifli şeirləri də Hidayət qəzəlləri ilə ideya-bədii ortaqlıq baxımından bir-birlərini tamamlayır.

3. Sələflik məqamı

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Hidayətin müasirləri ilə yaradıcılıq münasibətləri, özündən sonrakı qələm sahiblərinə etdiyi ədəbi təmaslar barədə orta çağ mənbələrində məlumat verilməmişdir. Yalnız türk tədqiqatçısı Yavuz Akpınar öz müşahidə və tədqiqatlarına əsasən, «Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları» kitabında Hidayətin Füzuli şeirinin yetkinləşməsində böyük rol oynadığını bildirmişdir (Akpınar, 1994). Alimin mövqeyi ilə razılaşmalıyıq. Füzuli kimi XVI yüzilliyin bir çox şairlərinə Hidayət sənətkarlığının təsirini danılmaz edən xeyli bədii örnəklər göstərmək mümkündür. Burada daha çox Füzuli və Ruhi Bağdadi üzərində dayanacağıq.

«Məhəbbət ləzzətinin sirlərinə varmış» (Karahan, 1989) ustad şair Məhəmməd Füzuli özündən əvvəlki Şərq poeziyası ənənələrindən faydalanmış, sələflərinin ədəbi təcrübəsini öz orijinal bədii üslubunda uğurla davam və inkişaf etdirmişdir. Türk ədəbiyyatı araşdırıcısı prof. Aydın Abıyev yazır: «Füzuli böyük bir sənətkar olmaqla bərabər, həm də türk poeziyasına rəğbətə yanaşan, türk şairlərində öz istəklərinə, mənəvi tələblərinə cavab verən, zövqünə uyğun gələn doğma motivlər tapan təvazökar, sadə və humanist bir insandır, böyük qabiliyyət sahibidir» (Abıyev, 2002: 13).

Bu böyük şairin təsirləndiyi sənətkarlar arasında Əfsəhəddin Hidayətin də özünəməxsus yeri vardır. Bütün duyğularını eşq ətrafında dilə gətirən Hidayət poeziyası və «eşqi sevən» (Karahan, 1989) Füzuli yaradıcılığını müqayisəli nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, sələfinin ideya-bədii orijinallığını, ifadə tərzindəki ahəng və təravəti əxz edib, bəzən oxşar, bəzən eyni poetik fiqur və obrazlarla, məcazlarla şeirə orijinal naxışlarını vuran Füzuli sanki Hidayət sənətkarlığını bədii-estetik cəhətdən tamamlamışdır. Məsələn:

Hidayət: *Xətti-səbzən kim, derlər əhli-dili-reyhan ana,*

Səbzəmidir, ya bənəfsə, qalmışam heyran ana. (Paşalı, 2011:277)

Füzuli: *Şərbəti-lə'lin ki, derlər çeşməyi-heyvan ona,*

Ol verir can dəmbədəm uşşaqə vü mən can ona. (Füzuli, 1978: 72)

Hidayət: *Kuyində məskən etdi, könül, yaxma hicr ilən,*

Çün cənnət əhlidir, nə verürsən əzab ana. (Paşalı, 2011:281)

Füzuli: *Təklifi-cənnət eyləmə kuyində könlümə,*

Çün cənnət əhlidir, nə verirsən əzab ona. (Füzuli, 1978: 59)

Göründüyü kimi, Hidayət yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuş ustad Füzuli öz əsrarəngiz poeziyasında sələfinin təqdirəlayiq, ən məşhur misra və beytlərini, ifadə tərzini, ideya-mövzu çalarlarını məharətlə yaşada bilmişdir. Hidayətin elə misraları da vardır ki, Füzuli oradakı ya söz və tərkiblərin sırasını, yerini, ya da təsvir obyektinin bədii ifadəsini dəyişməklə əsas ideyanı saxlamışdır. Məsələn:

Hidayət: *Gər nəsibi-könlümin şol navəki-dilduz olur... (Paşalı, 2011:288)*

Füzuli: *Mən nə qıldım kim, nəsibim navəki-dilduz olur. (Füzuli, 1978: 118)*

Hidayət: *Çün yetər hər nəsna kim, Həqdən həvalətdir mana. (Paşalı, 2011:278)*

Füzuli: *Qanda olsam, bir bəla Həqdən müqəddərdir mana. (Füzuli, 1978: 73)*

Hidayət: *Hər xaçan olsa bərabər, enmiyə gün tək yüzi,*

Yoxı-varı aləmin ol gün bərabərdir mana. (Paşalı, 2011:279)

Füzuli: *Ol xəmi-əbruyə qılsam səcdə hər saat nola,*

Qiblə ilə ol xəmi-əbru bərabərdir mana. (Füzuli, 1978: 73)

Sonuncu örnekdə Hidayət məşuqənin üzünü günəşə bənzədərək sabitlik, bütövlük anlamında Haqla bərabərlik məqamını istəyən aşiqin mənəvi-ruhi tələbini bəyan etməyə çalışmışdır. Füzuli isə, bənzədilən qismində «xəmi-əbru» (əyri-qaş) ifadəsini işlətməklə haldan-hala keçən aşiqin əməl-təriqət mənzillərinə eyham vurmuşdur. Başqa sözlə, qıbləyə-mütləq camala yönəlmiş aşiq qəlbi kamillik mərhələlərini keçib bərabərliyə qovuşmalıdır. Füzuli sələfi ilə müqayisədə ikicə misrada daha dərin irfani mətləbləri əhatələyə bilmişdir. Füzulinin «Sana», «Görgəc», «Yetər», «Bilir», «Derlər», «Görünür», «Üçündür» rədifli qəzəlləri də Hidayətin eyni rədifli şeirlərinin birbaşa təsiri altında yazılmışdır. Hidayət irsinin çağdaş dövr tədqiqatçıları arasında bədii-estetik, ümumən sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirilən «İçündür» rədifli qəzəli Hidayət və Füzuli şeiriyyatındakı bağlılığı bir daha təsdiqlənməkdədir:

Hidayət: *Can gövdədə sən sevgülü cananə içündür,*

Pəs bəslədiyim canımı, cana, nə içündür.

Yaxdı məni pərvanə tək ol pərtövi-rüxsar,

Şəm'in beli kim, yandığı pərvanə içündür. (Paşalı, 2011:293)

Füzuli: *Yaqdım tənimi vəsl günü şəm' tək, əmma*

Bil kim, bu tədarük şəbi-hicranın üçündür.

Can ver, könül, ol gəməyə kim, munca zamanlar,

Can içrə səni bəslədiyim anın üçündür. (Füzuli, 1978: 130)

Beləliklə, Füzuli Hidayət şeirlərinə ideya və mövzudan asılı olaraq, məzmun və formaca cavab verməkdə ən layiqli sənətkardır.

«Füzulidən sonra Bağdadın yetirdiyi ən böyük türk şairi» (A. Musayeva) XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Ruhi Bağdadi hesab edilir. Füzuliyə vurğunluqla yazıb-yaratmış Ruhi də sələfinin bağlı olduğu Şərq ədəbi ənənələrini, xüsusən türkdilli poeziyanı mənimsəmiş, onun bütün mümkün sənətkarlıq cəhətlərini kamil şəkildə birləşdirərək Füzuliyə üslubunda orijinal deyimə nail olmuşdur. Ruhi poeziyasını Füzuli şeiriyyətinə bağlayan ədəbi-məfkurəvi cəhətlər, onun, həm də hər ikisinin sələfi Hidayətlə ideya-bədii ortaqlığını, bənzərliyini ortaya qoymaqladır. Hidayətlə Ruhi yaradıcılığı arasında mövzu, süjet, obraz, rədif və qafiyə yaxınlığı güclüdür:

Hidayət: *Onca qan-yaş tökübdür səri-kuyinə gözüm,*

Kim ötən ol səri-kudən ətəgi qanə dəgər.

Ruhi: *Şol qədər qanini dögdün yerə üşşaqın kim,*

Almasın guşəyi-damanın ələ, qanə dəgər.

Hidayət: *Qara zülfin ki, dəgər lə'linə hər ləhzə anın,*

Nə sifət ilə qulum vəsfini kim, canə dəgər. (Paşalı, 2011:300)

Ruhi: *Ləbin öpsəm, demə bu şəhdi-müsəffayə dəgər,*

Azdır dersəm əgər qətrəsi bir canə dəgər. (Musabəyli, 2005: 220)

Ruhi, Füzuli təbini ilhamlandıran bu şerq şairinə biganə qalmamış, onun qəzəllərindəki bədii fikrə yenidən çalarlılıq gətirərək, məzmunu eyni bədii quruluşda dəyişik bənzətmələrlə davam etdirmişdir. Məsələn, Hidayətin məşhur «Düşər» rədifli qəzəlindən

Hər xaçan abi-dəhan ol dilbər ağzından düşər,

Zahir olur bir sədəf kim, gövhər ağzından düşər. (Paşalı, 2011:317)

beytini Ruhi aşağıdakı şəkildə dəyişmişdir:

Huri-qılman yad olunsə, xatirə dilbər düşər,

Kövsəri zənzəm anılsə, badəyi-əhmər düşər. (Musabəyli, 2005: 209)

Hidayətin «dilbər ağzı və ab/gövhər və sədəf» kimi işlətdiyi bənzətmələri Ruhi «dilbər və Zənzəm suyu/huri-qılman və badəyi-əhmər» kimi mənalandırmışdır. Həmçinin, Hidayətin

Zəif oldı Hidayət ta zülfin hicrilən şöylə

Ki, gər mur üsnə minsə, bir səri-mu anı incitməz. (Paşalı, 2011:319)

beyti Ruhinin

Həsəti-xalınlə çeşmim şöylə olmuşdur zəif,

Ey şəkərləb, bir məkəs dəgsə, həman ditrər, düşər. (Musabəyli, 2005: 209)

beytində məzmun və formaca deyil, məhz bənzətmələrindəki yenilik baxımından təsirli əksini tapmışdır.

«Novbahar irdi yenə gülgəşti-bağın zövqi var» və ya «Gətürdi şövqə yenə kainatı buyi-bəhar», - deyən Ruhinin bahar mövsümünü vəsf edən şeirlərinin süjeti də Hidayət qəzəllərindəki təbiət mövzusunda qaynaqlanır. Şair sələfi ilə eyni bədii fikri bölüşərək, təkə məzmunca deyil, bədii quruluş, poetik ovqat, rədif, ahəngcə də ona şerik çıxır:

Bahar əyyamidir gul kibi aləm şadü xürrəmdir,

Şərab içmək zəmanidir, səfalər edəcəkdir dəmdir. (Musabəyli, 2005: 216)

Bu fəsli-xubdə ol əhli-zövqə rəşk edərin

Ki, eyş için eylərdi cüsti-cuyi-bəhar. (Bağdadi, 2001: 358)

Ruhinin «Eylər», «Yürür», «Var», «Görünür», «Olur», «Derlər» rədifli qəzəllərində də Hidayət sənətkarlığının izləri aşkar görünür.

4. Nəticə

Deyilənlər, XV əsrdə Şerqin əsas şeir-sənət ocaqlarında – Təbriz, Anadolu və Heratda cəmlənmiş ədəbi mühitin çılğın saray həyatı və nüfuzundan soraq verir. Bu sənət ocaqlarında yetişənlər həm qarşılıqlı təsir yaradaraq xələf-sələf zəncirini möhkəmləndirmiş, həm də miras qoyduqları əsərləri ilə böyük Şerq mədəniyyətinin bir parçasını – Türk sənət zövqünü təşkil etmişlər. Əlyazmalar üzə çıxarılıb araşdırıldıqca daha çox faktların heyratı və izi ilə yeni səhifələr açılacaqdır. Həyatının izləri kimi, sənətinin də gizli qalan tərəflərinin zaman ötdükcə sətirbəsətir üzə çıxacağı ümidi ilə ədəbi ənənələr işığında yanaşdığımız Əfsəhəddin Hidayət vərədiciliğinin isə Türk sənət zövqü içərisində özünəməxsus və əvəzsiz yeri şübhəsizdir.

Kaynakça

- Abiyev, A. (2002). *Füzuli və Türkiyə poeziyası*. Bakı: Ozan Neşriyyatı.
- Akdoğan, Y. (1988). *Ahmedi Divan'ından seçmeler*. Ankara: Birlik Kitabevi.
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri edebiyatı araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ali Alpaslan (1987). *Ahmet Paşa*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası*. (1984). III. c., Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Bağdadi, R. (2001). *Divan*. I. c., Bakı: Örnək neşriyyatı.
- Çavuşoğlu, M. *Necati Bey Divanı*. Tarihsiz, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Əlişir, N. (1959). *Xəzanül-məani*. I. c., Daşkənd: Ədəbiyyat və İncəsənət Nəşriyyatı.
- Füzuli. (1978). *Əsərləri*, I. c., Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Gəncəvi, N. (1983). *Leyli və Mecnun*. Bakı: Yazıçı Neşriyyatı.
- Gəncəvi, N. (1989). *Sirlər xəzinəsi, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası*. II. c., Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Gencosman, N.M. (1994). *Mevlananın rübailəri*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1943). *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.
- Gölpınarlı, A. (1962). *Kayğusuz Abdal, Hatayi, Kul Himmet. Hayatı, Sanatı, Eseri*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Xaqani Şirvani. (1989). *Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası*. II. c., Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Haluk, İ. (1974). *Karamanlı Nizami (Hayatı, edebi kişiliği ve Divanı)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Xəlili. (1990). *Firqətnamə. Azadə Musayevanın şəxsi kitabxanası*. Bakı.
- Xətai, Ş.İ. (1975). *Əsərləri*. I c., Bakı: ADN.
- Həbibli. (1980). *Şeirlər*. Bakı: Yazıçı Neşriyyatı.
- İmadəddin, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Lider Neşriyyatı.
- Kabaklı, A. (1967-1968). *Türk edebiyatı*. I-II ciltler, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Karahan, A. (1989). *Füzuli: Muhiti, hayatı ve şahsiyeti*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kemal, E. (1991). *Ahmed-i Yesevi, Divan-i Hikmet Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kemal, Ü. *Divan*. Əlyazmalar İnstitutu. B-391/3873. ص ۱۷۵ امی کمال، دیوان
- Kişvəri. (1984). *Əsərləri*. Bakı: Yazıçı Neşriyyatı.
- Musabəyli, A. (2005). *Ruhi Bağdadi: mühiti, həyatı, poetikası və Divanı (əlyazma qaynaqları əsasında)*. Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Özeren, M. (2021). Türkmen Yazar Övezdurdı Nepesov'un 'Uzak Uzak Yıllar' Romanının Yapı ve Tema Bakımından İncelenmesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 29, 270-294.
- Paşalı, A. (2011). *Əfsəhəddin Hidayət və Divanı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn)*. Bakı: Nurlan Neşriyyatı.
- Qazi Bürhanəddin (1988). *Divan*. Bakı: Azərneşr.
- Şıxıyeva S. (1990). *Nəsimi lirikası*. Namizədlük Dissertasiyası. Bakı.
- Timurtaş, F.K. (1968). *Şeyhi, Hayatı ve eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 - Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1091406>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 22.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 07.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Çakmak, C. (2022). Fatih Kerimî'nin Türkiye İzlenimleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 49-57.

FATİH KERİMÎ'NİN TÜRKİYE İZLENİMLERİ
Fatih Kerimî's Impressions of the Turkey
CİHAN ÇAKMAK¹

Öz

Ulus millet bilincinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan Fransız İhtilali toplumların demokratik olarak kendi kendilerini idare edebilmelerine ve kendilerini yönetecek kadroların seçimle iş başına gelmesine imkân sağlayan radikal değişimlere zemin hazırlayarak otokratik yönetimlerin sonunu getirmiştir. 18. yüzyılda ortaya çıkan siyasi alandaki gelişmeler başta eğitim olmak üzere tarih, dil ve din gibi alanlarda güçlü bir şekilde etkisini göstermiştir.

18. yüzyıl Osmanlı muhiti de bu gelişmelerden nasibini almış, Fransız İhtilalinin getirdiği güçlü milliyetçilik fikri toplumların bağımsızlık hareketlerini güçlendirmiştir. Aynı imparatorluk çatısı altında çok dilli, çok dinli ve çok kültürlü bir yapıya sahip Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü hazırlayan bu gelişmeler 1900 yılının başında Balkan topraklarındaki hareketlerle birlikte hız kazanmış, bu durum yüzlerce yıl Müslüman Türk ahaliyle içi içe yaşayan Bulgar, Yunan ve Sırp kavimlerinin İmparatorluktan ayrılma taleplerini yüksek sesle dile getirmelerine zemin hazırlamıştır.

19. ve 20. yüzyılda özellikle halifelik makamının İstanbul'da olması münasebetiyle büyük önem taşıyan Osmanlı topraklarındaki söz konusu siyasi gelişmeler sadece Anadolu coğrafyası için değil, Asya ve Karadeniz'in kuzeyindeki diğer Türk toplumları tarafından da dikkatle takip ediliyordu. Bu çalışmada İstanbul'da eğitim aldıktan sonra ülkesine dönerek öğretmenlik ve gazetecilik faaliyetlerinde bulunan Tatar Türklerinden Fatih Kerimî'nin Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu Balkan Harbine dair izlenimlerini yazdığı "İstanbul Mektupları" adlı eserden hareketle dönemin İstanbul'unun farklı kesimlerine dair izlenimler belli temalar altında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fatih Kerimî, Gilman Kerimî, Balkan Harbi, İstanbul İzlenimleri.

¹Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü. Manisa/TÜRKİYE. El-mek: cihan.cakmak@cbu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2255-4712>

Abstract

The French Revolution, which paved the way for the emergence of nation-nation consciousness, brought the end of autocratic administrations by preparing the ground for radical changes that allowed societies to govern themselves democratically and to elect cadres to govern them. The developments in the political field that emerged in the 18th century had a strong impact on fields such as history, language, religion and especially education.

The 18th century Ottoman environment also had its share of these developments, and the strong nationalism idea brought by the French Revolution strengthened the independence movements of the societies. These developments, which prepared the collapse of the Ottoman Empire, which had a multilingual, multi-religious and multi-cultural structure under the same empire, accelerated with the movements in the Balkan lands at the beginning of 1900. This situation prepared the ground for them to speak out loudly for demanding the separation of the Bulgarian, Greek and Serbian nations from the empire, who lived together with the Muslim Turkish people for hundreds of years.

In the 19th and 20th centuries, the political developments in the Ottoman lands, which were of great importance especially due to the fact that caliphate was in Istanbul, were carefully followed not only by the Anatolian geography, but also by other Turkic societies in Asia and the north of the Black Sea. In this study, the impressions of different parts of Istanbul of the period will be discussed under certain themes, based on the work called "Istanbul Letters" in which Fatih Kerimi, one of the Tatar Turks, who returned to his country after receiving education in Istanbul and engaged in teaching and journalism activities, wrote his impressions of the Balkan War in which the Ottoman Empire was involved.

Keywords: Fatih Kerimi, Gılman Kerimi, Balkan War, Istanbul Impressions.

1. Giriş

18. yüzyılda dünyada değişen pek çok sosyolojik olayın başında hiç kuşkusuz Fransız İhtilali gelir. Fransız İhtilali'nin ardından ulus bilinci geniş toplum kesimleri tarafından kabul edilmiş, her topluluk kendi tarih, dil ve millî kimlik arayışına girmişti. Avrupa'da başlayan ve tüm dünyaya dalga dalga yayılan bu önemli olay pek çok siyasi ve sosyolojik gelişmeye de zemin hazırlamıştır. Bu gelişmelerden hiç kuşkusuz Türk dünyası da nasibini almıştır. Batılıların "Orta Asya"², Türklük Bilimi ile uğraşan bilim adamlarının ise "Türkistan" olarak adlandırdıkları ve Dünya tarihinde önemli gelişmelere sahne olan bu önemli coğrafyanın sahibi Türkler de bu gelişmelerden hiç kuşkusuz büyük ölçüde etkilenmişlerdir.

İdil Ural coğrafyasında ise 16. yüzyılda başlayan ancak 18. yüzyılda geniş kitlelerce kabul edilen ceditçilik faaliyetleri, başlangıçta din alanında ortaya çıkmış, ardından sırasıyla tarih, dil ve edebiyat sahasında zemin bularak toplumun her kesiminde önemli değişimlerin habercisi olarak dikkat çekmiştir. Bu değişiklik tarihsel süreçte toplumun ihtiyaçlarını karşılamayan köhne medreseler ve burada uygulanan usul-i kadim adı verilen gelenekçi eğitim sistemine karşı çıkış olarak vücut bulacaktır. Her toplum kendi ihtiyacına göre toplum dinamiklerini yönlendirir. İnsanların eğitimine hiçbir katkı sunmayan bu köhne medreseler gençlerin uzun süre okumalarına karşılık somut bir netice elde edemedikleri eğitim sistemine bir başkaldırı olarak ortaya çıkmış, İdil-Ural sahasının yanında Türklerin yaşadığı tüm coğrafyalarda etkili olacak sivil hareketliliğin de habercisi olmuştur.

Kırmızı İsmail Gaspralı'nın önünü açtığı usul-i cedit hareketi aydın zümreler tarafından da önemli ölçüde destek görüyor ve benimseniyordu. Tabii ki her radikal değişiklik, karşısında mutlaka bir direniş ve karşı çıkış görecektir. Gaspralı'nın başını çektiği bu reformcu aydınlar,

² Central Asia

eğitim öğretim meselesi temelinde ilkelerini ortaya koydular. Usul-i cedit, okuma yazmanın sadece erkek çocuklarına has bir öğretim yöntemi olmaması gerektiğini, aynı zamanda kız çocuklarının da eğitimin içine aktif katılımını savunan önemli bir maarif hareketi olarak geniş kesimlerin ilgisini görüyordu. 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında bilhassa Kırım ve İdil Ural coğrafyası söz konusu cedit hareketinin güçlü bir yankı bulduğu önemli bir bölgeydi. Burada yetişen Kayyum Nasırı, Şehabeddin Mercani, Musa Carullah, Fatih Kerimî gibi aydınlar grubu usul-i cedit hareketinin kendi vatanlarında da bayraktarlığını yapıyorlardı.

İdil Ural coğrafyasında somut anlamda usul-i cedit hareketini hayata geçiren isimlerin başında bu bölgede imam ve ahund olarak görev yapan Gılman Kerimî geliyordu. Modern Tatar edebiyatının kurucusu ve Vakıtlı Tatar Matbuatının en önemli ismi olan Fatih Kerimî edebiyat çevrelerince tanınmasına rağmen babası Gılman Kerimî hak ettiği ölçüde anılmamaktadır. Oysa altı çocuğunun en büyüğü olan Fatih'teki zekâ parıltısını fark ederek onun bilim yolunda önünü açan ve Tatarlara hizmet etmesinin zeminini hazırlayan baba Gılman Kerimî olmuştur. Burada yeri gelmişken şu hususu da belirtmekte yarar vardır. Gılman Kerimî küçük yaşlardan itibaren katı ve gelenekçi bir medrese tahsili almasından dolayı usul-i kadimi kendi görev yaptığı okullarda uyguluyordu. Ancak oğlu Fatih Kerimî'nin okuldan kovulması pek çok değişikliği beraberinde getirecekti. Medrese hocasının babasına aktardığına göre küçük Fatih'in suçlu arkadaşları arasında Rusça konuşması ve Tercüman gazetesini okula getirterek arkadaşlarına okumasıydı. Bu hareketleriyle medresede arkadaşlarını kötü etkilemekte ve bir disiplinsizliğe neden olmaktaydı. İşte bu durumu öğrenen Gılman Kerimî oğlunu okuldan almak zorunda kalacaktı. Bu aşamaya kadar gelenekçi anlayışın etkisinde olan Gılman Kerimî oğlunun okuldan kovulmasına Gaspıralı'nın fikirleri ve faaliyetlerinin neden olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle öncelikle Kırım'ın Bahçesaray şehrine mektup göndermek suretiyle İsmail Gaspıralı'ya olan öfkesini ve eleştirilerini ardı ardına sıralamış, karşılıklı mektuplaşmalar uzadıkça uzamış, böyle bir netice elde edemeyeceğini anlayan Gılman Kerimî Bahçesaray'a giderek Gaspıralı ile yüz yüze görüşmüştür. Sonuçları bir felaketle sonuçlanma ihtimaline karşılık İsmail Gaspıralı baba Gılman Kerimî'yi fikirleri, eğitim faaliyetleri ve reformist anlayışıyla etkilemiş, ardından Gılman Kerimî cedit hareketinin önemli bir temsilcisi olarak İdil Ural coğrafyasına dönmüştür. Ayrıca ilk iş oğluna İsmail Gaspıralı'yı takip etmesini ve onun eğitim faaliyetlerini benimsemesini tavsiye etmiş, böylece gelecekteki Fatih Kerimî'nin hayat yolculuğu babasının teşvikiyle başlamıştır.

Bu çalışmada Prof. Dr. Fazıl Gökçek tarafından hazırlanan Fatih Kerimî'nin İstanbul Mektupları³ adlı kitabındaki Türkiye ve Balkan Harbine dair izlenimleri ele alınacaktır.

2. Fatih Kerimî'nin Türkiye Temasları

Bilindiği gibi 18. ve 19. yüzyıl Türkiye coğrafyası Türk dünyası açısından bir çekim merkezi haline gelerek tüm Türk toplulukları tarafından ilgi görüyordu. Bunun iki cephesi vardı. Özellikle Osmanlı imparatorluğu döneminde Türk hacıların kutsal topraklara gitmeden önce hilafet merkezi olan İstanbul'u ziyaret etmeleri bir gelenek haline gelmişti. Diğer yandan Osmanlı topraklarındaki matbuat yani gazete, dergi ve mecmualar diğer Türk topraklarına ulaştırılıyor, böylece kültürel bir bağlantı imkânı doğuyordu. Osmanlı topraklarındaki siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelerden diğer Türk grupları da haberdar oluyordu. Bu anlamda İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinin Anadolu coğrafyasında çok sayıda abonesinin bulunduğunu anmak gerekir.

İstanbul'da öğrenim görmek isteyen Rusya Müslümanları için bu coğrafya âdeta bir çekim merkezi idi. Bu eğitim kurumlarına zeki ancak maddi imkânı olmayan parlak gençler, Tatar zenginler tarafından finanse edilerek eğitim almak üzere gönderiliyordu.⁴ İşte bu

³Kerimî, F. (2001). İstanbul Mektupları (Çev. Fazıl Gökçek). İstanbul: Çağrı Yayınları.

⁴ İdil Ural coğrafyası uzun yıllar ticaretin merkezi konumunda olmasından dolayı ortaya çıkan Tatar burjuvazisine mensup tüccarlar zeki ve kabiliyetli gençleri Osmanlı topraklarına eğitim almak üzere gönderiyordu. Bu durum Rusya Müslümanları ile Osmanlı kültür muhiti arasında güçlü bağlar kurulmasına zemin hazırlıyordu.

gençlerden biri olan Fatih Kerimî İstanbul kültür muhiti tarafından “yazı makinesi” olarak tanınan Ahmet Mithat Efendi’nin teşvik ve yardımlarıyla İstanbul’da çağının en güzide okullarından Mülkiye Mektebi’ne (1891) eğitim almak üzere geliyordu.

İdil Ural topraklarında yetişen ve başlangıçta klasik bir medrese tahsili alan Fatih Kerimî daha sonra babasının Gaspıralı ile görüşmesinden sonra Rus okuluna yazdırılmış ve kendisini geliştirmesi adına İstanbul’daki Mülkiye Mektebinde tahsiline devam etmiştir. İstanbul’a gelen Fatih, dönemin en prestijli ve üretken kalemi Ahmet Mithat Efendi’nin teşvik ve destekleriyle buradaki kültür çevresiyle de yakın temaslar kurmuş, edebiyat sohbetlerinde devrinin en önemli isimleri olan Halide Edip, Mizancı Murat, Satı Bey gibi isimlerle tanışma imkânı elde etmiştir. Bununla yetinmeyen Fatih Kerimî, Osmanlı Türkçesini ve Fransızcasını da geliştirerek doğduğu topraklara geri dönmüştür. Dolayısıyla burada bulunduğu yıllarda dışarıdan bir gözle Osmanlı topraklarındaki siyasi iklimi, padişahın halka karşı tutumunu ve İmparatorluğun içinde bulunduğu zorlu yılları yakından müşahade etme imkânı elde etmiştir. Memleketine döndükten sonra İsmail Gaspıralı’nın açtığı usul-i cedit okullarında öğretmenlik yapmış ve muhasebecilik ve matbaacılık işlerini öğrenmek üzere Rus coğrafyasında bulunmuştur.

Kendini bu şekilde hem kültürel hem de mesleki anlamda donatan bu çok dilli aydın, Remiyev Kardeşlerin dikkatini çekmiştir. Muhammed Şakir Remiyev çıkacağı Avrupa seyahatine Fatih Kerimî’yi de davet etmiş, bu sayede Batının kültür merkezlerini 4 ay süre zarfında ayrıntılı bir şekilde gözlemleyen Kerimî bilgi ve kültürünü gitgide arttırmıştır.⁵ Bu seyahat aslında kendisine Doğu ve Batı kültürlerini mukayese imkânı da tanyacak, ruh dünyasında fırtınalar kopmasına zemin hazırlayacaktı. Batıdaki gelişmişlik düzeyi ile İslam dünyasındaki geri kalmışlığı mukayese etmek suretiyle yazılarında fikirlerini dile getirecekti.

3. İstanbul Mektuplarında Türkiye İzlenimleri

20. yüzyılın başlarında dünya devletleri arasında rekabet iyiden iyiye artmış ve insanlık yavaş yavaş bir dünya savaşının eşiğine sürüklenmeye başlamıştır. Osmanlı imparatorluğu da geçmiş yüzyıllardaki acı toprak kayıplarının devamını önlemek için hâkimiyeti altındaki milletlerin ayrılıkçı hareketlerine karşı bir refleks geliştirmiştir. İşte yüzlerce yıl Osmanlı toprakları altında yaşayan Bulgarlar bu ayrılık içinde yer almışlardır. Tüm bu siyasi gelişmeler, 1912 yılında patlak veren Balkan Harbiyle Osmanlı devletini yeni bir savaşa sokmuştur.

1910’lu yılların başında İmparatorluğun içinde bulunduğu derin buhrana şahit olan Fatih Kerimî savaş muhabiri olarak Balkan Savaşı’na dair gözlemlerine Vakıf gazetesinde yer vermiştir. Fatih Kerimî’nin beyanına göre Vakıf gazetesinde sorumlu yazı işleri müdürü olarak görev yaptığı sırada gazetenin kurucularından Remiyev Kardeşlerden büyüğü Muhammed Şakir Remiyev kendisinden Balkan Harbini izlemesi ve edindiği izlenimleri Vakıf gazetesine göndermesi maksadıyla İstanbul’a gitmesini rica etmiştir. Bu sayede 1912-1913 yılları arasında İstanbul’da bulunan Fatih Kerimî, Türkiye’ye geldiğinde Bulgarlar ile çatışmalar sürüyor ve bir barış antlaşması sağlanmasına yönelik çalışmalar devam ediyordu (Gökçek, 2015: 238).

Fatih Kerimî’nin İstanbul’a asıl geliş amacı her ne kadar Balkan Harbi’ne dair izlenimlerini yazmak olsa da, o bununla yetinmeyerek 20. yüzyılın başlarındaki İstanbul’un sosyal, siyasi, iktisadi ve kültürel durumuna dair derin tahlillere yer vermiştir (Gökçek, 2001: XIII).

“Lakin şimdiki halde bütün efkâr-ı umumiye Balkan Savaşına yöneldiğinden ben bunun haricine çıkmayım. Ne de olsa bu savaşa dair haberleri yazıp galibiyetler ve mağlubiyetler ve bunların sebepleri ve alınacak dersler hakkında mümkün olduğu kadar malumat vermeyi daha doğru buluyorum.” (s.10)

⁵Bu seyahate dair izlenimlerini daha sonra *Avrupa Seyahatnamesi* adı altında neşretmiştir. bk. Kerimî, F. (2001). *Avrupa Seyahatnamesi*. (Haz. Fazıl Gökçek). İstanbul: Çağrı Yayınları.

Balkan Savaşları esnasında halkın mevcut hükümetten ümidini kestiği, Genç Türklerden umutlu oldukları ancak hükümet tarafından pek çoğu tevkif edildiği için rahat bir ortamda faaliyet gösteremedikleri, bunun yanında ordu içinde az sayıda olsa da veba vakası görüldüğü anlatılmaktadır.

Fatih Kerimî Balkan Savaşı'na yaralıları tedavi etmek üzere gelen Gülsüm Kemalova Hanım, Çistaylı merhum Zakir İshan Efendinin kızı Rukiye Yunusova Hanım ve Meryem Yakubova hanımlara iyi Türkçe ve Fransızca bilmedikleri için Hilâl-i Ahmer Cemiyetinde refakat ederek yardım etmiştir.

“Yaralıları tedavi etmek için gelen hanımlarımız hem başta Türkçe veya Fransızca'yı iyi bilmediklerinden ve hem de buranın ahvâlini tanımadıklarından hizmete başlayabilmeleri için benim onlara gücüm yettiğince yardım etmem gerekti. Birlikte Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin idare merkezine gittik.” (s. 15)

Kerimî, Türklerin Balkan Harbi esnasındaki müşkül durumda bile hükümet ile vatanperver İttihat ve Terakki'ye mensup paşaların tenkit edilmesini eleştirerek birlik vurgusu yapmış, ortak bir davayla memleketin savaşta galip gelmesi için bir arada hareket edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

“Vatanın bu kadar büyük bir tehlikeye düştüğü bir zamanda memleketin en seçkin, en faal ve en hamiyetli kişilerinin hapisanelere doldurulmaları veya hayatlarını kurtarmak için yabancı memleketlere kaçmak zorunda bırakılmaları ne kadar teessüf edilecek bir iştir. Böyle bir zamanda bütün siyasi ihtilafların bir kenara bırakılarak bütün vatan evlatları bir yerde toplanıp vatani müdafaa etmeye çalışmalıydı. Burada ise vatan can verirken bile Kamil Paşa ile Sait Paşa ve onların taraftarları iki fırka olmuş aralarında çekişiyorlar.” (s. 29)

Yazar, savaşın acı mağlubiyetini aslında bilimin cehalet karşısındaki zaferi şeklinde tarif etmiş ve belki de savaşın en açık ve veciz tahlilini şu cümleyle özetlemiştir: “Bulgaristan devleti Türk devletini yenmedi, Bulgar muallimi Türk muallimini yendi” (s. 65).

3.1. Hastanelerin Durumu

Savaşta yaralanan askerlerin tedavi için götürüldüğü hastanelere dair yabancı basın organlarının yaptığı haberlerde yaralı Türk askerlerinin söz konusu hastanelerde yeterli ölçüde bakılmadığı, hastanelerin teknik imkânlar bakımından yetersiz olduğu, yaraların sarılmasında kullanılan bir sargı bezinin tekrar kullanıldığı gibi doğru olmayan bilgilere yer verilmektedir. Buna karşılık Kerimî, durumun hiç de anlatıldığı gibi olmadığını, Türk askerlerinin bakımında gerekli tüm teknik alt yapı ile tıbbi malzemenin bolca mevcut olduğunu ve Türk hekimlerin askerlere karşı Alman hekimlerden çok daha ilgili ve nazik davrandıklarını anlatmaktadır.

“Kezalik Novoye Vremya muhabirinin İstanbul hastanelerinde yaralıları için bir kez kullanılan sargıların tekrar tekrar kullandıkları, yaralıları iyi bakılmadığını yazması da mübalağalıdır. Arada böyle şeylerin olması mümkündür, ama Darülfunun, Mekteb-i Sultanî, Darülmualimîn gibi umumi müesseselerdeki hastanelerin hepsine kendim gidip dolaşım. Oralardaki temizlik, dikkat, doktorların nezaketleri anlatılmakla bitirilecek gibi değildir. Hastaların hepsi ayrı yataklarda, sargılarını sık sık değiştiriyorlar. Hepsi de tertemiz. Yemekleri hastaların istediği ve onlara yarayacak şekilde hazırlıyorlar. Hatta Mekteb-i Sultanî hastanesindeki yaralıları buradaki Alman Salib-i Ahmer doktorlarının kabalıklarından ve dikkatsizliklerinden şikâyet ediyorlar. Ama Türk doktorlarının dikkat ve şefkatlerini anlata anlata bitiremiyorlar.” (s. 60)

3.2. Rusya Türklerinin Desteği

Bir savaş muhabiri olarak İstanbul'da bulunan Fatih Kerimî, Rusya Müslümanlarından Kebir Bekir, Şerif Ahmetcanef, Fatih Rahimof Efendi, Rukiye Yunusova, Ümmü Gülsüm Kemalova, Tevfik Nahit ve Meryem Yakubova'nın yetim kalmış çocuklar, ihtiyaç sahibi muhacirler için kurulan Hilâl-i Ahmer Cemiyetinde cepheden yaralı olarak gelen askerlerin hastanelerde bakımı için önemli hizmetlerde bulduklarını da yazmıştır.⁶

⁶ Bununla birlikte Kırgız Türklerinin de Hilâl-i Ahmer cemiyetinde görev yaptığı bilinmektedir. (s. 119).

“Daha önce gelen genç kızlarımız da hemşirelik hizmetine devam etmektedirler. Hastane heyetleri ve tabipler, bizim Rusya Müslümanlarından gayet razı ve memnundurlar. Onların hiç yorulmadan çalışmalarına hayret ediyorlar. Türk görevliler, maaşla çalıştıkları halde tembellik edip bıkkınlık gösteriyorlar. Bizimkilerse kendi masraflarıyla hiçbir ücret almaksızın çalışıyorlar.” (43)

3.3. İstanbul Tasviri

İstanbul’un bozuk kaldırımları, koyun gövdesini teraziyle çekip, sokakta parçalayarak satan seyyar kasaplar, iki yanında fenerler bulunan Babıali Caddesi, gürültülü otomobiller, yangın nedeniyle büyük zarar gören Çırağan Sarayı, iki tarafına fenerler dizili caddeler olmak üzere Kerimî o dönem İstanbul’unun adeta bir panoramasını gözler önüne sermektedir. Ancak sonraki süreçte belediye başkanı tarafından alınan karar gereği sokaklarda terazi ile akciğer, karaciğer satmak, yük hayvanlarıyla kum, balçık vb. nakledilmesi yasaklanmıştır. Bununla birlikte gaz lambası ile sokakları aydınlatılan İstanbul’da sadece devlet dairelerinde telefon bulunmaktadır. Ulaşımın da büyük bir sorun teşkil ettiği İstanbul’da tramvaylar arıza yapmış, yem fiyatlarının yüksek olmasından dolayı da fayton ve at gibi ulaşım araçlarına erişmek oldukça lüks ve pahalı duruma gelmişti.

“İstanbul, benim daha önce gördüklerimle kıyaslandığında çok değişmiş, Babıali Caddesi’nin iki tarafında trotuarlar var. Caddeye döşenen taşlar yürümeye daha elverişli. Caddenin iki tarafına fenerler dizilmiş. Gürültülü otomobiller gelip geçiyor. Caddelerin bazıları biraz genişlemiş, büyük binalar artmış.” (s. 108)

“Belediye başkanının yeni çıkardığı fermana binaen yarından itibaren sokaklarda terazi ile su, akciğer, karaciğer satmak, büyük caddelerde eşeklerle balçık, toprak, taş taşımak, kalabalık sokaklarda hamalların büyük yüklerle herkesi rahatsız etmeleri, küfe ve sepetlerini sokaklara silmeleri, büyük caddelerin ortasında et satılması gibi şeyler men edilecektir.” (s. 160)

Telefon bugün sadece hükümet dairelerinde ve bazı gazete idarelerinde var. Dükkanlar ve evlere mayıs ayında bağlamaya başlayacaklarmış. Şehir hava gazıyla aydınlatılıyor. İstanbul’un aydınlatılması bir ecnebi şirketinin elindedir.” (s. 160)

3.4. Kadın Meselesi

Fatih Kerimî kadın meselesine dair Balkan Harbine katılan Türk ve Bulgar askerlerin ailelerini mukayese ederek kadınların toplumsal hayatta üstlendiği sorumluluk ve rolleri dile getirmektedir. Balkan Harbine katılan Bulgar bir askerın eşi, kocası olmadan da traktör sürebilir, ürün ekebilir, dükkânı varsa çalıştırabilir ve geçimini kocasına bağlı olmadan rahat bir şekilde temin edebilir. Buna karşılık Osmanlı ailesinde evin erkeği askere gidince geride kalan eşi ekin ekme, çift sürmeyi bilmemekte, ticaretten anlamamaktaydı. Bu tip işler ellerinden gelse de bu kez toplum tarafından Müslüman kadınının bu işlerle ilgilenmesi yadırganmaktaydı. Kerimî, ticarete ve sanatta Hristiyan toplumların Müslüman toplumlardan ileride olduğunu, Batı toplumlarında erkeğin de kadının da çalışmasına karşılık Müslümanlarda sadece erkeğin çalışarak geri kalan aile üyelerinin bir kişinin eline baktığını vurgulamaktadır.

“Hristiyan milletlerin bütün gövdesi, yani erkekleri ve kadınlarının hepsi canlı, hepsi hareket halinde ve hepsi çalışıyor. Türk milletinin ise sadece yarısı, sadece erkekleri çalışıyor, sadece yarısı canlı. Bir erkeğin kazancını beş on kişiden meydana gelen bütün bir aile tüketiyor. Diğerleri hiç para kazanamıyor.” (s. 216)

Bilindiği gibi Meşrutiyetin ilanı toplumun pek çok alanında yenilikler getirmişti. Ancak kadınların özgürlüğü, eğitimi, giyim kuşamı konularında fazla bir ilerlemenin kaydedilemediğini vurgulayan Kerimî, durumun Abdülhamit döneminden pek de farklı olmadığını belirtmektedir.

“Kadın meselesi açılmışken, Türk kadınlarının bugünkü vaziyeti hakkında birkaç söz söylemek istiyorum: Türkiye’de ilan edilen hürriyet ve Meşrutiyet’in Müslüman kadınlara dair bir eserinin görülmediği söylenebilir. Mektep ve okuma bakımından bir değişiklik olmadığı gibi giyim kuşam ve davranış bakımından da tamamen Sultan Hamit zamanındakinin aynı.” (s. 156)

Kerimî İstanbul’da eğitim aldığı süre zarfında toplumun tüm tabakalarından pek çok önemli isimle görüşme ve mülakat yapma imkânı elde etmişti. Bu isimlerden biri de

Darülmua'llimîn müdürü pedagog Satı Bey idi. Satı Bey, memleketin ilerlemesi için mektep ve kadın meselesi üzerine ciddiyetle eğilmek gerektiğini vurgulamaktadır.

“Memleketin kalan kısmını selamete elde tutmak için ise iki yol vardır: Birisi mektep, diğeri kadın meselesi. Şayet Türkiye'nin mektepleri çok kısa sürede ilim ve fen nüfuzuna girmez ve şayet Türk kadınları bugünkü esaret ve ataletlerinden kurtarılarak Avrupalı kadınlar gibi hayat-ı ictimaiyeye katılmazlarsa istediğin kadar asker hazırla, istediğin kadar dretnotlar yap, hepsi boş, hepsi semeresiz ve faydasız olacaktır. Satı Bey'e göre bütün âlem-i İslam'ın batması veya kurtulması bu iki şeye yani mektep ve kadınlara olan bakışların değişmesine mevkuftur.” (s. 175)

İstanbul'da muhabir olarak aylar geçirdikten sonra özellikle eli kalem tutan ve fikir önderi konumundaki Türk kadınlarıyla da görüşme arzusunda olan Kerimî bunun hiç de kolay olmadığını belirtir. Çünkü her ne kadar Avrupa medeniyeti İstanbul'da bir derece yayılmış olsa da böyle hanımların sayısı az olduğu gibi yaşam tarzlarından dolayı kendileriyle görüşmenin oldukça zor olduğuna vurgu yapmaktadır.

“Kadınlara erkekler gibi hukuk, hürriyet, muhakeme sahibi insan olarak bakmıyorlar. Onlara refika demiyor, harem diyorlar. Erkeklerin asırlardan beri devam eden bu yanlış bakışları, maatteessüf kadınlara da sirayet etmiş. Onlar da kendilerine böyle bakıyorlar. Bu yüzden burada kadın meselesi Mısır'daki ve bizim Rusya Müslümanlarındaki derecede bile parlak değil. Bu yüzden burada aile hayatı, çocuk terbiyesi, çocuklara milli ruh kazandırılması meselelerine umumiyetle bakılırsa bizdekinden de geri durumdadır.” (s. 261)

3.5. Toplumsal Eleştiri - Gazeteler

Türklerin içinde bulunduğu zor durumun temel sebeplerinden birinin halkı yanlış yönlendiren gazeteler olduğunu vurgulayan Kerimî, bu durumu şaşkınlıkla karşılamaktadır. Halkı doğru bir şekilde yönlendirmeyen ve âdeta onları uyutan, kandıran matbuat faaliyetlerinin düşmanın memleketin sınırlarına dayandığı halde hâlâ zaferden söz etmelerini eleştirmektedir.

“Türklerde hissiyat-ı milliyenin uyanamamasının, milli meselelere karşı yeterince ilgili olmamalarının sebepleri elbette çoktur. En başta geleni de ilk mekteplerinin yetersizliği ve kalitesizliğidir. Fakat bugün en fazla göze batan zararlı unsurlar Türklerin gazeteleridir diye düşünüyorum. Bir tek şeyi olsun doğru yazmıyorlar. İttihatçı gazeteler, bir dereceye kadar doğru şeyler yazıyorlardı. Ama şimdikilerin hepsi de sadece halkı uyutacak, onların düşüncelerini yanlış yönlendirecek ve aldatacak tarzda yazıyorlar. Bu kadarı da artık cinayettir. Düşman payitahtın eşğine gelmiş, her yandan kuşatmış, barış istemeye mecbur etmiş. Türk gazeteleri hâlâ ‘Muzafferiyat-ı mütevaliye-i Osmaniyeye...’den bahsediyorlar.” (s. 37)

Balkan Harbinde Osmanlı topraklarında bulunan yabancı gazeteler Türk ordusunun bitkin, yeteneksiz ve başıbozukluğuna vurgu yaparak acı bir propaganda yürütürler. Ancak Fatih Kerimî, Türk askerinin tam aksine gerek malzeme gerekse de iâşe bakımından çok iyi durumda olduğuna vurgu yaparak ordunun başarısızlığını idaredeki yöneticilerin zafiyetine bağlamaktadır.

“Buraya kadar gelip kendi gözleriyle gördükleri halde Rus ve Avrupa gazetelerinin muhabirlerinin yalan yanlış ve mübalağalı haberler yazmalarına insan şaşırıyor. Medeni insanlarda da bu kadar din milliyet taassubu olur muymuş diye insanın aklı şaşırıyor.” (s. 72)

Fatih Kerimî adını zikretmediği ancak, Türkiye'nin iç siyasetine ve Rusya Müslümanlarının bugünkü durumuna vâkıf birinin Türkiye'deki iptidai mekteplerin, İdil Ural sahasında açılan ve faaliyet gösteren ilk mekteplerden oldukça geri kaldığına ve savaşın acı sonuçlarının temelde eğitime yapılan yatırımın yetersizliğine vurgu yapmaktadır.

“Türkiye ahvaline vakıf ve Rusya Müslümanlarının durumunu iyi bilen diğer birisi bana ‘Biliniz ki İttihat ve Terakki Hükümetinin dört yıl içinde iptidai eğitime yaptıkları hizmet Ahmet Bay ve Gani Bay Hüseyinofların sizin Tatar iptidai eğitimine yaptıkları hizmetlerden çok daha azdır. Bizim iptidai mektepler bugünkü durumda sizinkilerden çok geridedir. Buna inanınız, şüphe etmeyiniz’ dedi.” (s. 49)

Türkiye'nin Harp yıllarında yaşadığı olumsuz tabloyu askerlerden ziyade memleketin kendi içindeki parti ihtilaflarına bağlayan Kerimî, Türk ordusuna asıl büyük zararı Bulgarların değil, ordunun kendi içindeki kısır çekişmelerin verdiğini belirtir. Okuryazarından halk

tabakasına kadar mağlubiyetin asıl sorumlusu olarak hükümet idaresinin yetersizliği ile askeri birlikler arasındaki birlik ve düzenin bulunmayışını gösterir.

4. Sonuç

Eser, yakın tarihimize ışık tutan son derece kapsamlı bir tarih kitabı hüviyeti taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun şevketli devrinden sonra Balkan Harbi'nin başlamasını izleyen süreçte halkın ve devletin içinde bulunduğu zor durum, Bulgar, Sırp ve Yunan ayaklanmaları, Boğazlar Meselesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri, İtilaf ve İttifak Devletlerinin savaş öncesindeki durumları, Rumeli ve Balkanlardaki Müslüman ahalinin uğradığı zulüm, Trablusgarp'ın İtalya'ya bırakılması gibi çok sayıda önemli olay ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

İstanbul'da artan veba vakaları, sokaklardaki seyyar satıcılar, yaşanan ulaşım aksaklıkları, İstanbul'daki büyük camilerin Balkanlardan perişan vaziyette kaçmak zorunda kalan muhacirlere açılması, ordu içindeki iç çekişmeler, basın yayım organları, padişah hükümetinin lağvedilmesi, İttihat ve Terakki'nin faaliyetleri, Türk ordusunun kahramanlıkları, Rusya ve Hint Müslümanlarının yaralı askerler ve yetimler için yaptığı destekler, İstanbul'daki kadınların giyim kuşamı, ilk mekteplerin durumu, hükümet dairelerindeki imkânlar, Halide Edip Adıvar⁷, Enver Paşa, Satı Bey gibi önemli kültür insanlarının tanıtımına kadar oldukça zengin bilgilere yer verilen eser, sadece savaşa dair gözlemlerin yer aldığı yazılardan oluşan bir eser olmanın çok ötesinde, dönemin İstanbul'una bambaşka bir pencere açan yakın tarihimizin en önemli eserleri arasında zikredilmeyi fazlasıyla hak etmektedir.

Kaynakça

Çakmak, C. (2018). Fatih Kerimî'nin Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt ile Student ve Nuretdin Hoca Hikâyelerinde Ele Alman Sosyal Temalar. *Gazi Türkiyat*, S. 22, s. 39-54.

Çakmak, C. (2018). Tatar Ceditçi Fatih Kerimî'nin Az Bilinen Yönleri. *Balikesir Üniversitesi, Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı (TÜRKKÜM 2018)*, s. 290-296.

Çakmak, C. (2018). Fatih Kerimî'nin Eserlerinde Kullandığı Dil Üzerine. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı (16-19 Ekim 2018)*, s. 430-437.

Çakmak, C. (2019). Fatih Kerimî'nin 'Ondan Bundan' Adlı Eserinin Fikri Yapısı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, C. 12, S. 66, s. 36-46.

Çakmak, C. (2020). Tatar Maarif Hayatının Öncüsü: Gılman Kerimî (1841 - 1902). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 49, s. 87-100.

Çakmak, C. (2020). Ceditçilik Faaliyetlerinde Bir Ömür: Fatih Kerimî. *Kardeş Kalemler*, Nisan, S. 160, s. 23-34.

Çakmak, C. (2020). Tatar Ceditçi Gılman Kerimî ve Vasiyetnamesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 40, s. 137-147.

⁷ Fatih Kerimî'nin İstanbul'da tahsil alması münasebetiyle buradaki kültür ve edebiyat muhitiyle yakın temasları olmuştur. Bunda kendisinin İstanbul'un en prestijli okullarından Mülkiye Mektebinde tahsil almasının büyük etkisi vardır. Bu bağlamda İstanbul'da savaş muhabiri olarak görev yaptığı süreçte Türk askerlerinin tedavisinde aktif görev alan Rusya Müslümanlarından Gülsüm, Rukiye ve Meryem hanımların yanında Yusuf Akçura ve Balkan Harbine aktif olarak katılan ve kolundan aldığı yarayla gazi olan Arif Kerimof⁷ ile birlikte Halide Edip Hanım'la da bir görüşme gerçekleştirmiştir.

Gökçek, F. (2015). Fatih Kerimî'nin İstanbul'u. 3. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (6-8 Mart 2015 Şanlıurfa), Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, s. 237-244.

Gökçek, F. (1998). Tatar Edibi Fatih Kerimî ve İstanbul Mektupları Adlı Eseri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 5, s. 77-86.

Gökçek, F. (1999). Ahmet Mithat Efendi'den Fatih Kerimî'ye Mektuplar. *İlmi Araştırmalar*, S. 8, s. 315-323.

Kerimî, F. (2001). *Avrupa Seyahatnamesi* (Haz. Fazıl Gökçek). İstanbul: Çağrı Yayınları.

Kerimî, F. (2001). *İstanbul Mektupları* (Çev. Fazıl Gökçek). İstanbul: Çağrı Yayınları.

Kerimî, F. (2016). *Mirza Kızı Fatıyma Seçme Eserler* (Haz. Cihan ÇAKMAK). Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.

Özeren, M. (2019). Türk Dünyasında Ortak İmla (Yazım) Sorunu. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 3. cilt, 1. sayı, s. 104-121.

Özeren, M. (2018). Dil Kimlik İlişkisi Çerçevesinde Rusya Federasyonu'ndaki Türk Halklarının ve Türk Lehçelerinin Durumu. *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 73, Winter 2018, p. 163-182.

Özeren, M. (2019). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusçadan Yapılan Kavram ve Gramer Çevirileri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Özeren, M. (2021). Türkmen Yazar Övezdurdu Nepesov'un 'Uzak Uzak Yıllar' Romanının Yapı ve Tema Bakımından İncelenmesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 29, 270-294.

Şeref, Z. (2000). *Fatıyh Kerimî, Fatih Kerimî, Şehîsleribiz. (Raif Merdanov, Ramil Miñnullin, Söleyman Rehimov) (Fenni-Biografik Cıyıntık)*. Kazan: Ruhiyat Neşriyatı. s. 74-111.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1051026>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 30.12.2021
Kabul Tarihi / Accepted date : 16.03.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Demirel Kamanlı, E. (2022). Eski Türkçede Yokluk Bildiren +sXz Eki ve Bununla Genişleyen Eklerle Kurulan Bazı Tek Örnekler Üzerine Sözlük Bilimsel Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 59-78.

ESKİ TÜRKÇEDE YOKLUK BİLDİREN +sXz EKİ VE BUNUNLA GENİŞLEYEN EKLERLE KURULAN BAZI TEK ÖRNEKLER ÜZERİNE SÖZLÜK BİLİMSEL BİR DEĞERLENDİRME¹

A lexicological evaluation of some hapaxes formed with +sXz suffixes of absent and the suffixes that expand with them in old Turkish

EZGİ DEMİREL KAMANLI²

Öz

Bir dilin derlemini oluşturan tarihsel ve çağdaş dönemde yalnızca bir metinde tanıklanan ve başka metinlerde izine rastlanamayan sözcüklere “tek örnek (hapax legomenon)” adı verilmektedir. Bunların kendinden sonra yazılan metinlerde niçin bulunmadığı ise bilinmemektedir.

Tarihsel Türk dili alanında, “tek örnek” olarak adlandırılan sözcüklerin yazarın tasarrufundan dolayı mı ortaya çıktığı yoksa özellikle Eski Uygur Türkçesi döneminde gördüğümüz gibi yoğun çeviri faaliyetlerinin mi buna sebep olduğunu kestirmek oldukça güçtür. Çünkü bu dönemde çevirmenler, kendi dillerinde olmayan kavramları, ilgili dinin terminolojisini ifade edebilmek için kimi zaman yeni sözcüklere ihtiyaç duymuştur. Tek örneklerin bazıları muhtemelen bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Modern sözlük biliminin sunduğu olanaklar çerçevesinde düşünüldüğünde bir sözcüğün toplumsal kabul yoluyla sözlüğe girebilmesinin birtakım aşamaları bulunmaktadır. “Tek örnek” sözcüklerin ise bu aşamaların belirli bölümlerinde yaygınlaşmadan bir metinde donup kaldıkları görülmektedir.

Bu çalışmada Eski Türkçede +sXz eki ve bununla genişleyen biçim birimlerin oluşturduğu tek örnekler ele alınmaktadır. Sözü edilen ek ve biçim birimlerin çalışmaya konu edilmesinin sebebi bunlarla kurulan sözcüklerin niçin kullanımdan düştüklerini sorgulamak

¹ Bu makale, “Uluslararası Türk Dünyası Yunus Emre Sempozyumu”nda sunulan “Eski Türkçede Yokluk Bildiren +sXz Eki ve Bununla Genişleyen Eklerle Kurulan Bazı Tek Örnekler Üzerine Bir Değerlendirme” başlığını taşıyan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

² Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Burdur/TÜRKİYE. El-mek: edemirel@mehmetakif.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1530-8828>

içindir. Bu ekle kurulan ve tek örnek olmayan bazı sözcüklerin de zamanla kullanılmadıkları ve bunların yerine başka sözcüklerin tercih edildiği dikkat çekmektedir. Bu nedenle yazıda, Eski Türkçe dönemini kapsayan derlemde ilgili biçim birimlerle kurulan bazı tek örneklerin oluşumu ve niçin sözlükselleşemedikleri konusu tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tek Örnek, Sözlük Bilimi, Sözlükselleşme, +sXz Eki, Biçim Birim.

Abstract

The words that are found in only single text and cannot be detected in other texts within the historical and contemporary period that constitute the corpus of a language are termed as “hapax legomenon”. However, it is not known why these words are not found in the subsequent texts.

In the historical Turkish language field, it is very difficult to predict whether the words termed as “hapax” emerged due to the author's preference or whether there were intense translation activities, as we observed, for example, especially in the Old Uyghur Turkish period. Because the translators at that period sometimes required new words to express the concepts that were not in their own language and the terminology of the relevant religion. Some of the hapaxes probably have originated in this way.

Considering the possibilities proposed by modern lexicography, there are some stages to add a word to the dictionary through social acceptance. Hapaxes, on the other hand, appear to have been identified in a text in certain parts of these stages, while they remained only in the historical period.

In the current study, some hapaxes formed with +sXz suffixes of absent and the suffixes that expand with them in old Turkish are discussed. The reason why the mentioned affixes and morphemes are the subject of the study is based on questioning why the words formed with them have discarded. It is noteworthy that some words formed with this suffix and which is not hapax were not used over time and other words were replaced. In this article, therefore, the formation of some hapaxes formed with the relevant morphemes in the corpus containing the Old Turkish period and why they could not be lexicalized are discussed.

Keywords: Hapax Legomenon, Lexicography, Lexicalisation, Suffix +sXz, Morpheme.

1.Giriş

İnsanlıkla birlikte gelişen, değişen ve böylece canlı bir varlık olduğunu ortaya koyan dil, toplumsal yönünü ve mevcudiyetini sosyal bir varlık olan insana borçludur. Bu nedenle dilin kendini kurgulayan dil bilgisi kuralları dışında toplumsal yanını kurgulayan etkenlerin de ele alınması dil bilimi çalışmalarına özellikle de sözlük bilimi çalışmalarına önemli katkılar sunmaktadır. Bazen bir sözcüğün oluşumundan yaygınlaşıp yerleşikliğine kadar; bazen de kullanılmaz duruma gelip söz varlığından silinmesine kadar pek çok değişkeni toplum dil biliminin ve elbette sözcükleri teker teker ele alıp inceleyen sözlük biliminin süzgecinden geçirerek irdelemek konuya farklı bakış açılarıyla bakabilmek için önemlidir. Kavramsal çerçevede bu alanların yazımızın konusunu ilgilendiren temel kavramları ana hatlarıyla sunulmaya çalışılacaktır.

2.Kavramsal Çerçeve

Dilin kökeni meselesi daima insanların kafasını kurcalayan ve bu nedenle günümüze kadar tartışılmalı bir konu olmuştur. Dilin kökeniyle ilgili pek çok teori ortaya atılmıştır. Ancak şu bir gerçektir ki dil, nasıl ortaya çıkarsa çıksın ait olduğu toplumun en önemli unsurlarından biridir. Çünkü insanlar dili bir iletişim aracı olarak kullandıkları ilk andan bu

yana onu kendi gelişim ve değişimlerine koşut olarak geliştirip değiştirmişlerdir. Bu durum ise dilin canlı bir varlık olmasından kaynaklanmaktadır. Dilin yapısı belli dil bilgisi kurallarına dayanan ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı çalışmalarıyla betimlenmektedir. Ancak bunlara ek olarak dilin, ait olduğu toplumun / milletin nitelikleriyle birlikte ele alınması ve toplumsal boyutunun irdelenmesi de onun bütün yönlerini aydınlatılabilmeyi sağlayan anahtarlardandır.

Bu noktada toplum dil bilimine başvurmak gerekmektedir. Dağabakan'a göre toplum dil bilimi "dil ve sosyal yapılar arasındaki karşılıklı ilişkileri ele alan, dil bilimi ile sosyolojinin kesiştiği bilimsel bir disiplindir. Konuşulan dilin yapısal özelliklerini tanımlayan betimleyici bir özellik taşımakla birlikte, bu dili toplumsal açıdan koşul ve fonksiyon bazında" incelemektedir (2019: 17-18).

Dili kullanan ve böylelikle onun varlığını ve devamlılığını sağlayan insan, toplumsal bir varlıktır. Bir birey olarak insanın dili kullanım biçimleri bütüncül olarak bakıldığında genel dil kullanımını da etkileyen bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nitekim toplum dil biliminde "idyolekt" olarak terimleştirilen bireysel dil kullanımları bu nedenle dikkat çekicidir. Yılmaz, bu terimi "birey-dil" olarak adlandırmaktadır. Yazara göre birey-dil "kişinin kendine özgü dil varlığı, kişisel dil kullanımı ve tarzı"dır (2021: 22). Dağabakan ise bu kavramın "bireyin dil varlığının bütününe yani bireyin dil tutumu, kullandığı sözcükler, konuşma davranışı, konuşma tarzı, telaffuzu gibi özellikleri ifade ettiği"ne vurgu yapmaktadır (2019: 60).

İdyolektlerin dışında bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu çeşitli tabakaların da toplum içinde farklı birer dil kullandığını iddia eden araştırmacılar bulunmaktadır. Örneğin bölgesel farklılıklara işaret eden "diyalekt"ler bu anlamda ele alınabilmektedir.

Toplum içindeki çeşitli tabakaların birbirinden farklı dil kullanımına dikkat çeken Bernstein'in çalışmaları toplum dil bilimi açısından bir mihenk taşı görevi üstlenmiştir. Çünkü Bernstein, çalışmasında toplumun alt tabakasında yer alan kişilerin orta ve üst tabakadaki kişilere göre daha sınırlı bir dil kullandığını düşünmektedir. Hatta "halk dili"³ olarak tanımladığı bu dilin özelliklerini şöyle sıralamaktadır:

1. Kısa, dil bilgisi açısından basit, genellikle tamamlanmamış cümleler, aktif ruh halini vurgulayan sözlü bir biçime sahip zayıf bir söz dizimi yapısı. 2. Bağlaçların basit ve tekrarlayan kullanımı (yani, sonra, ve çünkü). 3. Kısa komutların ve soruların sık kullanımı. 4. Sıfatların ve zarfların katı ve sınırlı kullanımı. 5. Özne olarak kişi zamirleri dışındaki zamirlerin seyrek kullanımı (bir, o). 6. Sempatik bir döngü oluşturan örtük sorular olarak formüle edilen ifadeler, örneğin "Sadece fantezi mi?", "Bu sadece doğal, değil mi?", "Buna inanmazdım." 7. Bir olgu ifadesi genellikle hem neden hem de sonuç olarak kullanılır veya daha doğrusu, neden ve sonuç, kategorik bir ifade üretmek için karıştırılır, örneğin "Sana söylediğimi yap", "Sıkı dur", "Dışarı çıkmayacaksın", "Kes şunu". 8. Bir grup deyim cümlesi arasından bireysel seçim sıklıkla bulunur. 9. Sembolizm düşük bir genellik düzeyine sahiptir. 10. Bireysel nitelik cümle yapısında örtüktür, bu nedenle örtük bir anlam dilidir. Bu gerçeğin dilin biçimini belirlediğine inanılmaktadır (1958: 164).

Bernstein, 1971 yılındaki "Class, Codes and Controls" adlı çalışmasında toplumun farklı sınıflarında kullanılan dil kodlarını irdelemektedir. Burada sözü edilen kod bir iletişim durumunda gerçekleşen dil bilimsel yapıya işaret etmektedir (Dağabakan, 2019: 32).

Bernstein, daha önce "halk dili (public)" olarak tanımladığı dil için "kısıtlı kod (restricted)" ve orta ile üst tabakanın kullandığı dil olan "resmî dil (formal)" için de "ayrıntılı

³ Bernstein, yazısında bu kavramı "public language" olarak adlandırmıştır (1958: 164).

kod (elaborated)” kavramını kullanmaktadır. Yazara göre “ayrıntılı kod” söz konusu olduğunda, konuşmacı, nispeten geniş bir seçenekler yelpazesinden seçim yapacaktır ve bu nedenle, düzenleme öğelerinin modelini tahmin etme olasılığı önemli ölçüde azalacaktır. “Kısıtlı kod” kullanıldığında, bu seçeneklerin sayısı genellikle ciddi şekilde sınırlıdır ve modeli tahmin etme olasılığı büyük ölçüde artmaktadır. Aslında “kısıtlı kod” sosyal simgelerin oluşumunu sağlarken “ayrıntılı kod” bireysel simgelerin oluşumuna olanak tanımaktadır. “Kısıtlı kod”, anlam ve başlangıcı kontrol eden sosyal yapı ile ilgili olarak kısımdır yani toplumun bütününe kapsamaz. Ancak bu kodun konuşma modeli evrenseldir; çünkü kullanımı sosyal yapının herhangi bir noktasında ortaya çıkabilecek bir sosyal ilişki biçiminin özelliklerine bağlıdır. “Ayrıntılı kod”, anlamı açısından evrenseldir ve başlangıcı kontrol eden sosyal yapıya atıfta bulunularak potansiyel bir evrensellik barındırır. Çağdaş toplumlarda bu kodun konuşma modeli özeldir. Bu, kökeninin modelin psikolojik niteliklerinde aranacağı anlamına gelmez; ancak modelin genel sosyal tabakalaşma sisteminin bir işlevi olan özel bir durumun görevi olduğu anlamına gelir. İki kodun modelleri farklı sosyolojik boyutlardadır (1971: 58-60).

Bernstein’in toplumu oluşturan çeşitli tabakaların kullandıkları dili sosyolojik boyutta ele aldığı çalışmaların dil bilimi incelemeleri açısından bize sunduğu birtakım sonuçlar bulunmaktadır. Buna göre “kısıtlı kod” kullanan tabaka daha sınırlı bir söz varlığına sahipken “ayrıntılı kod” kullanan tabakanın bireysel söz varlığı daha zengindir. “Kısıtlı kod” kullananlar, konuşurken dilin söz dizimi kurallarına bağlı kalmamaktadır; ancak “ayrıntılı kod” kullananlar ise söz dizimi kurallarına uymaktadır. “Kısıtlı kod”da sözcüklerin gerçek ve temel anlamlarına bağlı kalmakta ve “ayrıntılı kod”da sözcüklerin mecaz anlamlarından da faydalanılmaktadır. Ayrıca “ayrıntılı kod” kullananlar vurguya ve tonlamaya daha çok başvururken “kısıtlı kod” kullananlarda bu durum daha az görülmektedir.

Bu tabakalar arasında çeşitli boyutlardaki dilsel farklılıklar bir toplumun / milletin söz varlığını etkileyen önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü dile yeni sözcüklerin alınması bunların toplumun büyük çoğunluğu tarafından kullanılarak yaygınlaşmasını gerektirmektedir. Sözcüklerin hem yukarıda sözü edilen “ayrıntılı kod” kullanan tabakada hem de “kısıtlı kod” kullanan tabakada bir karşılık bulması gerekmektedir. Aksi takdirde sözcükler birer sözlük birimi olarak sözlükte madde başı olmaya hak kazanamamaktadır. Bir sözcüğün madde başı niteliği kazanıp sözlüğe girebilmesinin de birtakım aşamaları bulunmaktadır. Bu nedenle sözlükselleşme terimine başvurmak gerekmektedir.

Sözlükselleşme, bir sözcüğün ya da sözcük grubunun sözlük birimi durumuna atanma süreci veya sonucudur (Hartmann-James, 1998: 84). Bauer, sözlükselleşme terimini yerleşik bir sözcüğün eş zamanlı olarak üretken sözcük oluşturma yöntemlerinden ayrıldığı tüm süreç için kullanmaktadır (1983: 45).

Bozkurt, “sözlükselleşme” sürecinin “anlık oluşum (nonce formation) → yeni öge (neologism) → yerleşikleşme → sözlük birim seçimi → basılı / elektronik sözlük” şeklinde oluştuğunu ifade etmektedir. Yazar, bir dilin konuşurları tarafından bir iletişim ortamında çeşitli şekillerde türetilmiş ya da ödünçlenmiş olmasına bakılmaksızın kullanılan her sözcüğün sözlüğe giremediğine dikkat çekmektedir. Bazı anlık sözcükler konuşurlar tarafından kabullenilmeyip neolojizm evresine geçemediği için yerleşikleşememekte ve bu nedenle de bunlar, bir sözlükte madde başı olarak karşımıza çıkamamaktadır (2017: 38).

Bu durumda sözlükselleşmenin bir anda ortaya çıkmadığı görülmektedir. Bir sözcüğün sözlükte madde başı olarak bulunabilmesi için birtakım şartları taşıması gerekmektedir. Bir iletişim ortamında herhangi bir nedenle kimi zaman kastedilmek istenen sözcüğün hatıra gelmemesi kimi zaman da yeni bir nesneyi, durumu, olayı ifade etmek için konuşma esnasında ortaya konulan sözcükler bulunmaktadır. Bunlara alanyazında “anlık sözcük” denilmektedir. Bu anlık sözcükler, konuşurların bir kısmı tarafından kullanılmaya başlandığında “neolojizm (yeni

sözcük)” olarak bir aşama kaydetmektedir. Bu aşamadan sonra neolojizmin yukarıda sözü edilen toplumun çeşitli tabakalarında yani hem “kısıtlı kod” kullananlar hem de “ayrıntılı kod” kullananlar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla ise “yerleşikleşme” gerçekleşmektedir. Yerleşikleşen sözcük birimler sözlüklerde kendilerine yer edinerek birer madde başı olmakta ve sözlükselleşme süreci böylelikle gerçekleşmektedir.

Sözlükselleşmenin sözü edilen evrelerini kısaca ele almak yerinde olacaktır. “Anlık sözcük” ya da “anlık oluşum” olarak terimleştirilen kavram, bir konuşmacının bilinçli olarak uydurduğu veya yanlışlıkla tek bir durumda kullandığı dilsel bir biçimi tanımlayan bir terimdir. Bu terim, sözcükten daha büyük birimleri de içerebilir. Birçok durum bunun sebebini açıklayabilmektedir. Örneğin konuşmacı belli belirsiz bir sözcüğü hatırlayamadığından dolayı farklı bir yaklaşım kullanır veya koşullar onu yeni bir biçim üretmek için sınırlandırabilir. Anlık oluşumlar, zaman zaman topluluk tarafından benimsenir. Bu durumda tanım gereği anlık oluşum için kullanılan biçimler anlık oluşum olmaktan çıkıp neolojizm hâline gelirler (Crystal 2008: 329). Zandvoort, İngilizcedeki bazı sözcüklerin fiilden türetilmediğini isimlerden, ünlemlerden ya da yansıma sözcüklerden türetildiğini düşünmektedir. Bunlardan bazıları bir konuşmacı veya yazar tarafından duruma uygun olarak üretilen o anda yapılan yaratımlardır (1976: 43-44).

Anlık sözcükler, yeni ya da şimdiye kadar bilinmeyen nesnelere, durumları belirtmek yahut bir konuşmacının göndergeye yönelik özel tutumunu ifade etmek için genellikle güçlü bir şekilde bağlama bağlı yeni oluşumların kendiliğinden ortaya çıkışı olarak tanımlanabilir. Anlık sözcükler, sözcük oluşturma kurallarının sözlüksel öğelere yaratıcı bir şekilde uygulanmasıyla ortaya çıkar. Bunların metne özgü çeşitli işlevleri vardır. Örneğin, bir kavramı tanımlamak için gereken sözcük sayısından tasarruf etmek (kurumsallaşmacılık karşıtı), kavramsal / sözlüksel boşlukları doldurmak (uzay yürüyüşü) veya Lewis Carroll tarafından kullanılanlar gibi (Jabberwocky) üslupla ilgili etkiler yaratmaktır. Kural olarak, kullanılan bu tür oluşumların istatistiksel sıklığı tek seferlik bir neolojizmin yaratılmasından sözlükte kodlanmış sözlükselleştirilmiş bir sözcüğe geçiş yapıp yapmayacaklarını belirler (Bussmann, 1996: 805-806).

Crystal’a göre anlık sözcükler, belirli bir iletişim durumunun acil ihtiyaçlarını karşılamak için bir konuşmacı veya yazar tarafından kendiliğinden ortaya çıkan öğelerdir. Bunlar, kullanıcı adına yapılan kasıtlı uydurma sözcüklerdir (böylece bozuk kullanım, ses ya da heceleri söylerken yanlışlıkla yerlerini değiştirme, yazı hataları ve dil sürçmeleri gibi olaylar terimden hariç tutulur). Ancak (a) kullanıcı adına yapılmışlardır, anlaktır ve dikkatli bir planlamanın ürünü değildir ve (b) bunların kullanıcı tarafında, sözlüğe bir bütün olarak girmeleri ve böylece bir neolojizm statüsü kazanmaları yönünde bir niyet yoktur. Tek bir konuşma olayı içinde birkaç kez kullanılabilirler, ancak diğer söylemlere taşınacaklarına dair bir beklenti yoktur (2000: 219).

Sebzecioğlu, “Anlık Oluşum ve Türkçe Anlık Sözcüklerin Oluşum Süreçleri Üzerine Bir Betimleme” başlıklı yazısında alanyazının önde gelen araştırmacılarının görüşlerine dayanarak anlık sözcüğün tanımını “özel veya belirli bir durumun gerektirdiği ihtiyacı karşılamak için, tek kullanımlık veya geçici olarak o an ve irticalen üretilen ve kişisel bir yaratı olmasına koşut bir daha asla kullanılmama olasılığı olan, bağlam-bağımlı doğal sözcük veya ifade” şeklinde yapmaktadır. Yazar, bu tanımın anlık sözcüklerin bir dil uzmanının bilgisine gerek olmadan dilin kurallarına uygun ve konuşurların anlayacağı sözcükler olduğuna işaret ettiğine dikkat çekmektedir (2013: 18-19).

Sözlükselleşmede anlık sözcükten sonraki aşama neolojizmdir. Neolojizmler, yeni oluşturulmuş veya yeni bir anlam kazanan mevcut sözlüksel birimler olarak tanımlanabilir (Newmark, 1988: 140). Hartmann ve James ise neolojizmi “dile nispeten yakın zamanda (ödüncleme, yeni sözcük olarak veya anlam bilimsel değişiklik yoluyla) giren bir sözcük veya sözcük öbeği” olarak tanımlamıştır. Bunlar, genellikle özel sözlüklerde yorumlanır ve toplanır

(1998: 99). Oturakçı'ya göre anlık sözcüklerin dil konuşurları tarafından kabullenilip kullanılmaya başlanarak kurumsallaşmasıyla neolojizm ortaya çıkmaktadır (2014: 248). Sözlük bilimcinin art zaman temelli söz varlığına göre, yeni oluşturulan bir sözcük ya “anlık sözcük” ya da bir “neolojizm” olabilir. Anlık sözcüğün aksine, neolojizm, dilin kurallarının bir parçası hâline gelen ve dolayısıyla bir sözlük bilimcinin belgelerinin parçası olan bir sözcüktür (Bauer 1983: 38-39).

Neolojizm evresinden sonra “yerleşikleşme” gelmektedir. Metcalf, “Predicting New Words The Secrets of Their Success” adlı kitabında yerleşikleşmeyi FUDGE kısaltmasıyla ölçütlendirmektedir. Yazar, ortaya koyduğu FUDGE sistemini 1952’de Dr. Virginia Apgar tarafından geliştirilen ve yeni doğan bebeklerin sağlığını tahmin eden bir değerlendirme ölçeğinden esinlenerek kurgulamıştır. Apgar’ın ölçeğinde sadece beş işaretin gözlemlenmesi gerekir: kalp atış hızı, solunum eforu, kas elastikiyeti, refleks duyarlılığı ve cilt rengi. Bu işaretler, kolay hatırlanabilmek amacıyla APGAR şeklinde kodlanmıştır. APGAR ifadesi Appearance → görünüm, Pulse → nabız, Grimace → refleks, Activity → canlılık ve Respiration → solunum anlamlarını taşımaktadır. Dr. Apgar’ın ustaca yapılmış modeli, yeni sözcükler için bir derecelendirme sistemine uygulanabilir. Metcalf’in FUDGE şeklinde kısalttığı ifade ise şunları içermektedir: **F** → Frequency of use (kullanım sıklığı), **U** → Unobtrusiveness (dikkat çekmeme), **D** → Diversity of users and situations (kullanıcıların ve durumların çeşitliliği), **G** → Generation of other forms and meanings (diğer biçimlerin ve anlamların üretilmesi), **E** → Endurance of the concept (kavramın dayanıklılığı) (2002: 150-152). Bunlar, dile yeni giren sözcükleri değerlendirebilmek için kullanılan ölçütlerdir.

Neolojizmlerin oluşumundaki erken evrenin bilişsel yönü anlık oluşum ile başlar. Bunun sonunda konuşma topluluğunda kurumsallaşarak yerleşikleşir. Dil biliminde, bu gelişmeye artan derecede sözlükselleşmenin eşlik ettiğini varsaymak yaygındır. Yani karmaşık bir sözlük biriminin belirli anlam bilimsel, yazımsal, ses bilimsel veya söz dizimsel özelliklerinin ortaya çıkması, dilin sözlüğünde kendi başına bir madde başı olarak listelenmesini gerektirir (Schmid, 2008: 1-2).

Bir sözcüğü betimlememizi sağlayan ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümlede üstlendiği görevleri değerlendirebilmek için söz dizimi gibi bütün özellikleri tamamlandığında bu sözcük ait olduğu dilin söz varlığına girmeye hak kazanmaktadır. Toplumu oluşturan bireylerin zihinlerindeki tasavvurdan bir adım daha öteye taşınarak yani sözlükselleşerek sözlüklerde birer madde başı olarak yer almaktadır.

Bu yazının sınırları içinde Eski Türkçede sözlükselleşip bir sözlükte madde başı olamayan “tek örnek (hapax legomenon)” sözcükler irdelenmektedir. Ancak tek örnek sözcükler yukarıda sözü edilen sözlükselleşmenin hiçbir aşamasında yer almamaktadır. Nitekim tek örnek sözcükler ve anlık sözcükler arasındaki farkın sözlük bilim kaynaklarında net bir ayrımı yapılmamakla birlikte tek örneğin yalnızca “metinler” aracılığıyla tanıklanan sözcükler ve anlık sözcüklerin ise hem metin hem de konuşma ortamından tespit edilen sözcükler olduğunu ifade eden araştırmacılar bulunmaktadır. Ancak hem “anlık sözcük”lerin hem de “tek örnek”lerin niteliğine bakıldığında ortak özellikler gösterdiği görülmektedir. Hatta “tek örnek” terimini “anlık sözcük” terimiyle eş değer olarak kullanan araştırmacılar da vardır. Bu iki terimi birbirinin eş değeri olarak kullanmak mümkün olmasa bile “tek örnek” teriminin “anlık sözcük” teriminin alt başlığı biçiminde değerlendirilebileceği tarafımızca düşünülmektedir. Çünkü anlık sözcükler bir konuşma ortamından derlenebileceği gibi yazılı bir metinde de karşımıza çıkabilir. Bunun yanı sıra Eski Türkçe çalışmalarında geçmişte var olup bitmiş veya değişmiş yazı dillerinin ele alındığı düşünülürse zaten bir konuşma ortamına ulaşılması fizik kurallarının ötesindedir. Bu nedenle metinler aracılığıyla yapılan taramalar sonucu ulaşılan tek örneklerin de birer anlık sözcük olduğu fikrine ulaşılabilir.

Bu noktada tek örnek sözcüklerin sözlük biliminde ele alınışına değinmek gerekmektedir. Bussmann’a göre tek örnek sözcükler, tekrar sıklığı olmayan ve bu nedenle

anlamı genellikle tespit edilmesi zor olan dilsel ifadelerdir (1998: 500). Sözlük biliminde, bir dilin bir metninde, yazarında veya mevcut derlemde yalnızca bir kez geçen ve genellikle “hapaks” olarak kısaltılan bir sözcüktür. Yunancada “sadece bir kez söylenen şey” anlamına gelmektedir (Crystal, 2008: 224).

Bir tek örnek, bir derlemde yalnızca bir kez geçen bir sözcüktür; çok büyük bir derlemde tek örnek (hapaks legomena⁴) anlık oluşum olarak kabul edilebilir (Haspelmath, Sims, 2010: 130).

Tek örnek, bir yazarın eserinde, bir edebî türde ve hatta bir bütün olarak edebiyat gibi belirli bir derlemde yalnızca bir kez kaydedilen öğelerdir. Tarihsel ve çağdaş dilsel kurallara ilişkin sınırlı bir kavrayışa sahip olduğumuz için bir derlemde bulunan bir tek örneğin sözlüğün düzenli bir parçası olup olmadığı (ki bu henüz başka bir yerde hiç kaydedilmemiş), bir neolojizm (başka bir yerde kaydedilme şansı olmayan), anlık sözcük (yazarın onu başka bir yerde tekrar kullanma niyeti olmadığı durumlarda) veya bir hata (yazarın ilk etapta kullanma niyetinde olmadığı durumlarda) olup olmadığı genellikle belirsizdir (Crystal, 2000: 219).

Burkhanov, çalışmasında “anlık sözcük” maddesini “tek örnek (hapax legomenon)” madde başına yönlendirir ve bu terimi “sözlük biliminde yalnızca bir kez kullanılmış olan sözlüksel bir maddeye atıfta bulunmak için kullanılır” şeklinde ifade etmektedir (1998: 97).

“Dictionary of Lexicography”de de “tek örnek (hapax legomenon)” terimi, “Yunancada ‘bir kez söylendi’ anlamına gelen ve derlemde yalnızca bir kez geçen ve bu nedenle sözlüğe dâhil edilemeyen bir sözcük veya deyim” olarak açıklanırken bu madde başı “anlık sözcük” madde başına yönlendirilmektedir (Hartmann, James, 1998: 67).

Tek örnek sözcüklerin niçin sözlükselleşemedikleri kesin olarak bilinmemektedir. Bu yazıda tarihsel Türk dili alanında sözlükselleşemeyen ve yalnızca bir eserde tanıklanan +sXz ekli tek örnek sözcükler ele alınmaktadır. Eski Türkçede çok sayıda tek örnek sözcük⁵ bulunduğu için çalışmada yazının sınırlarını belirleyebilmek amacıyla yalnızca +sXz eki ve bununla genişleyen ekleri alan tek örnekler incelenmiştir. Tarihsel Türk dili alanında bu eklerle kurulan tek örneklerin dışında pek çok metinde tanıklandığı hâlde bir müddet sonra kullanımdan düşerek “sözcük ölümü”ne uğrayan örnekler de dikkat çekmektedir. Bu nedenle +sXz ekiyle kurulan tek örnek sözcükler tarafımızdan araştırma konusu edilmiştir.

3. İnceleme⁶

Eski Türkçede +sXz eki ve bununla genişleyen eklerle kurulan tek örnek sözcüklerle ilgili değerlendirmeler iki ana başlık hâlinde ele alınmış ve her bir sözcük tarafımızdan ayrı ayrı yorumlanmıştır.

3.1. Eski Türkçede +sXz Ekiyle Kurulan Tek Örnekler ve Bunların Sözlük Bilimi Açısından Durumları

3.1.1. +sXz Eki

Eski Türkçe döneminden başlayarak çağdaş Türkçeye kadar oldukça canlı bir şekilde kullanılan +sXz isimden isim yapma eki, pek çok kitapta değerlendirildiği gibi bu ekle ilgili yazılmış müstakil yayınlar da bulunmaktadır.

⁴ Hapax legomenon teriminin çoğul şeklidir.

⁵ Bu tek örneklerin bir kısmı Erdem Uçar’ın “Eski Türkçe Hapakslar” (2012: 73-100) adlı yazısında liste hâlinde verilmiştir.

⁶ Modern sözlük bilimde sözlükselleşmenin ne olduğu ve aşamaları ana hatlarıyla kavramsal çerçeve bölümünde aktarılmıştır. Çalışmanın inceleme alanını Eski Türkçe döneminin oluşturmasından ve bu durumun, çalışmanın kısıtlılığını ve sınırlılığını belirlemesinden dolayı Orhon, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde tespit edilen +sXz ekli örneklerin sözlükselleşme durumları adı geçen tarihsel Türk dili alanına ait eserlerin söz varlığında bulunup bulunmamasına ve daha sonraki yüzyıllarda ortaya koyulan tarihsel ve çağdaş dönem sözlüklerinde yer alıp almamalarına göre değerlendirilmiştir.

Bu ekle ilgili pek çok çalışmanın olmasının sebebi özellikle işlevinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bazı kaynaklarda ek “olumsuzluk bildiren” bir ek olarak tanımlanırken bazı kaynaklarda ise “yokluk bildiren” bir ek olarak tanımlanmaktadır. Her durumda olumsuzluk ifadesi taşımayan ek, aslında bazen de bir türetme işlevinin dışında konuşan kişinin o andaki ihtiyacını karşılamak üzere tek örnek / anlık sözcükler de oluşturmaya yaramaktadır ve böylesi durumlarda iletişim ortamındaki diğer kişiler konuşan kişinin neden bahsettiğini anlasalar da bunlar sözlükte madde başı olacak niteliğe sahip olamamaktadır. Bu nedenle +sXz ekiyle ilgili yapılan çalışmalara kısaca değinmek gerekmektedir.

Ahat Üstüner, bu ekin isimden isim yapan “+II/+IU” ekine göre olumsuzluk bildirdiği ve eklendiği ismi bulundurmama ya da sahip olamama anlamı taşıyan, sıfat olarak kullanılan sözcükler türettiğini söylemektedir. Yazar, sözcüğün Eski Türkiye Türkçesinde “çekim eki” işleviyle kullanıldığını ve bunların XVIII. yüzyılda sona erdiğine dikkat çekmektedir (2001: 177). İlhan, isimlere eklenen “+sIz” olumsuz sıfat ekinin olumsuzluk anlamı taşıyan başka eklerden olduğunu ifade etmektedir. Yazar, ekin isimlere getirilerek bunların yokluğunu bildiren olumsuz yapılar kurduğunu söylemektedir (2005: 3). Ali Cin, bu ekin hem tarihsel Türk dili alanında hem de çağdaş Türk dili alanındaki kullanımlarına yer vermektedir. Yazar, bu ekin yine bir isimden isim yapma eki olan “+II/+IU” ile bir karşıtlık ilişkisi olmakla birlikte “+II/+IU” eki almış bir sözcüğün olumsuzunun ya da yokluk biçiminin her durumda “+sIz” ekiyle yapılmadığını “pahalı≠ucuz, hızlı≠yavaş” gibi örneklerle ortaya koymaktadır (2006: 19-20).

Münir Erten, bu ekin bir olumsuzluk eki olup olmadığı konusunu sorgulamaktadır. Erten de tıpkı Cin gibi her +II ekli sözcüğün +sIz ekli bir karşılığının bulunma zorunluluğunun olmadığına dikkat çekmektedir. Yazar, bu eke “zıtlık” ya da “yokluk” anlamını yükleyerek “olumsuzluk” eki demenin doğru olmadığını düşünmekte ve ek için “zıtlık, yokluk ve bulunmama” ifade eden bir ektir demenin doğru olduğunu belirtmektedir (2007: 1168, 1172). Bayraktar, ekin bazı işlevlerinin göz ardı edildiğini ve aslında bu ekin ayrıca “ikilemeler oluşturma, zarf olma, kalıcı ad yapma, mecazlar oluşturma, dolaylama” gibi görevlerde de kullanıldığını dikkat çekmektedir (2016: 52). Hamza Zülfikar ise ek için örnekler incelendiğinde nesnede bulunmama ifadesinden dolayı “yokluk” teriminin kullanılmasının daha uygun olduğunu düşünmektedir (2018: 5).

İlhan ve Kabadayı, bu ekin “ev-evsiz, göz-gözsüz” gibi bazı sözcüklerde olumsuzluk değil; yokluk bildirdiğini söylerken ek için “yokluk-olumsuzluk bildiren ek” demenin daha doğru olacağını ifade etmektedir (2017: 23).

Erdal, son derece yaygın ve canlı bir ek olan +sXz’ın hem isimlere ve tamlamalara hem de sıfatlara eklendiğini söylemektedir. +sXz eki somut anlamlı isimlerin yanı sıra soyut anlamlı isimlerde de bulunmaktadır. İsim yapan +sXz eki sadece +IXg ekine değil *birlä* sözcüğüne de zıttır. +sXz eki sıfat, zarf ve ad olarak kullanılır. İlk bahsedilen söz dizimsel görev en yaygın olanı olduğu için, +sXz biçimlerinin sıfat olduğu söylenebilir. +sXz ekli sıfatlar niteleyici ya da yüklem olabilir. Zarf olan +sXz ekli yapılar yazıtlarda yaygındır. Adlaştırılmış +sXz ekli sıfatlar genellikle soyut anlam taşır. Somut sıfatlar ve soyut olan adlaştırılmış +sXz ekli yapılar yan yana görülebilir. Adlaştırılmış soyut anlam taşıyan +sXz ekli sözcükler de isimleri niteleyebilir. Sıfatlara +sXz eklendiğinde bunlar zıtlık oluşturur. Bu durumda +sXz ekinin zıttı +IXg eki değil +Ø’dir (1991: 131-133).

Ağca, “Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri” adlı kitabında +sXz ekini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu ekin asli görevi, eklendiği olumlu sözcüklerde yokluk; olumsuz sözcüklerde ise anlamsal olarak olumluluk bildirmektir (2010: 155). Bu ekin, isim ve isim soylu sözcüklerin yanı sıra fiil kök ya da gövdelerinden türetilen isimlere de eklenebileceğini ifade etmektedir. Ağca, +sXz ekinin birtakım eklerle kullanılmasının yaygınlık kazandığına da dikkat çekmektedir. Bunlar, -(X)nçsXz, -gUIUksUz, -mAksIz, -(X)gsXz ekleridir (2010: 134-137).

3.1.1.1.+sXz Ekiyle Kurulan Tek Örnek Sözcükler

“Orhon Yazıtları”nda bulunan *tüzsüz* sözcüğü tek örnek sözcüklerdendir. Clauson, sözcüğü *tüzsiz* olarak okurken kökenini *tüz* sözcüğüne dayandırmış ve anlamını ise “düzensiz, disiplinsiz” şeklinde vermiştir (1972: 577). Bu sözcük, “begleri bodunu tüzsüz için” KTD 6 / BKD 6 (Aydın, 2012: 46) ifadesinde geçmektedir. Bu ifadeyi “beyleri ve halkı emirlere uymadığı, düzensiz olduğu için” şeklinde anlamlandırılabilir. Türkçenin ilk yazılı metinleri olan “Orhun Yazıtları”nda geçen bu sözcüğün “düzgün” anlamına gelen *tüz* sözcüğünden +sXz ekiyle türediği görülmekte ve daha sonraki herhangi bir metinde bunun kullanılmadığı dikkat çekmektedir. *Tüzsüz* sözcüğünün halkına hesap verme niyetiyle yazılan “Orhun Yazıtları”nda metnin yazarı olan Bilge Kağan tarafından belki de durumun daha iyi anlaşılabilmesi ve somutlaşabilmesi bakımından “tüzsüz”ün türetildiği düşünülebilir. 7-8. yüzyıllarda Türkçe her ne kadar ilk yazılı ürünlerini verse de okuma yazma bilen kişiler muhtemelen ayrıntılı kod kullanan toplumun üst tabakasıydı. Bu nedenle *tüzsüz* sözcüğünün toplum nezdinde yaygınlaşmış kullanılması ihtimali zorlaşmaktadır. *Tüzsüz* sözcüğü yerleşikleşemediği için sözlükselleşmemiştir.

“Altun Yaruk”ta “anta ünser ı ıgaç ara idi açuksuz” (Kaya, 1994: 219) şeklinde tanıklanan *açoksuz* sözcüğü DTS’de *açuksuz* maddesinde yer almaktadır ve “Orada ağaçlar büyüdüğü zaman, otlar aralarında bol (olur)” biçiminde anlamlandırılmıştır (1969: 6). Yazarın bunu sözcük sayısından tasarruf etmek amacıyla türettiği düşünülebilir. Yaygınlaşmış yerleşikleşemeyen bu sözcük sözlükselleşmemiştir.

Eski Uygur Türkçesinden tespit edilen ve “kusursuz” anlamına gelen *baçasız* sözcüğü “kusur” anlamına gelen *baça* sözcüğünden +sXz ekiyle türetilmiştir. Sözcük, “özüt üçü[n] müns[üz] beçäsiz arıy turuy [orduta] turmış kergäk erür o, kusursuz ve mükemmel olan özü için aydınlık ve temiz sarayda bulunmalı (Man I 242)” (DTS, 1969: 353) şeklinde geçmektedir. Münsüz sözcüğüyle ikilemeli olarak kullanılan *baçasız* sözcüğünün buna paralelizm yapmak için türetildiği düşünülebilir. Bu sözcük de sözlükselleşmemiştir.

“Türkische Turfantexte”te “ulusi baliqi *buluhsuz* buçyaqsiz (onun ülkesi ve şehri uçsuz bucaksızdır) (TT VI₄₀₇)” (DTS, 1969: 124) cümlesinde buçyaqsiz sözcüğüyle ikilemeli olarak kullanılan *buluhsuz* sözcüğü de Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan +sXz ekiyle kurulan tek örneklerdendir. Bu ikileme “uçsuz bucaksız” anlamına gelmektedir. Her iki sözcüğün de “köşe” anlamına gelen kök ve gövdeden türediği görülmektedir. *Buluhsuz* sözcüğü yazar tarafından *buçyaqsiz* sözcüğüne paralelizm oluşturmak amacıyla türetilmiş olmalıdır. Burada sözlükselleşemeyen sözcüğün bir üslup özelliği olarak türetildiği ve bu yolla akılda kalıcılığının artırılmasının amaçlandığı düşünülebilir.

Çogısız sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde geçen ve “kargaşa, karışıklık” anlamına gelen *çogı* sözcüğünden +sXz ekiyle yapılan bir tek örnektir. Sözcük, “tigisiz çogısız arıgda (sessiz ormanda) (Clauson, 1972: 412) şeklinde geçmektedir. Bu sözcüğün *tigisiz* sözcüğüyle ikilemeli kullanıldığı görülmektedir. Nitekim her iki sözcüğün +sXz eki almamış şekilleri de *tigi çogı* şeklinde ve “gürültü, kavga” (DTS, 1969: 559) anlamında kullanılmaktadır. Tek örnek olmayan *tigisiz* sözcüğüne paralelizm oluşturmak için yazar tarafından *çogısız* sözcüğünün türetildiği düşünülmektedir. Bu nedenle sözcük yerleşikleşememiş ve başka bir metinde karşımıza çıkmamıştır.

“Suci Yazıtı”ndan tespit edilen “qizimın qalınsız bertim kızımı başlıksız verdim (S₇)” (DTS, 1969: 412) örneğinde geçen *kalınsız* sözcüğü “başlık parasız, başlık parası olmadan” anlamına gelen bir tek örnektir. Clauson, sözcüğün “bir damat tarafından müstakbel gelinin ailesine ödenen bir miktar para, başlık parası” anlamına gelen “kalıñ” sözcüğünden türediğini söyleyerek bunun “kalın” sözcüğüyle kıyaslanması gerektiğine dikkat çeker (1972: 622). Bu sözcük, metnin bağlamına uygun olarak türetilmiş olabilir. Çünkü “başlık parası olmadan” ifadesi yerine harfleri taşlara kazınmanın zorlukları da göz önünde bulundurulduğunda daha kolay olması bakımından “başlık parası” anlamına gelen *kalıñ* sözcüğüne +sXz ekinin eklenmesi

suretiyle *kalınsız* sözcüğü türetilmiştir. Bu sözcük ihtiyaca binaen türetildiği için toplumda karşılık bulamayıp yaygınlaşmamış, yerleşikleşememiş ve kanımızca sözlükselleşme aşamalarını tamamlayamamıştır.

“Şekilsiz; kavuşmamış, ayrılmış; birlikte olmayan” (Clauson, 1972: 588; DTS, 1969: 437) anlamına gelen *kaşığusuz* sözcüğü de bir tek örnektir. Sözcük “Altun Yaruk” 71-15’te “...bütgüsüz kaşığusuz kılıp” (Kaya, 1994: 96) şeklinde geçmektedir. Wilkens, bu ifadeyi “tamamlamasız ve bağlantısız” olarak anlamlandırmıştır (2021: 214). Her ne kadar Clauson sözcüğün *kaşığ-* fiilinden *-gUsXz* ekiyle yapıldığını ifade etse de tarafımızdan sözcüğün “birleşim, birleşme, ilişki, bağlantı, karşılaşma, buluşma” (Wilkens, 2021: 348) anlamındaki *kaşığú* sözcüğünden *+sXz* ekiyle yapıldığı düşünülmektedir. Burada yazar, özel bir durumu anlatmak için o dönemde zaten bilinen bir sözcük olan *kaşığú* sözcüğüne *+sXz* ekini getirerek yeni bir sözcük oluşturmaktadır. Yazarın ayrıca bu ekle *bütgüsüz* sözcüğüne paralelizm oluşturacak şekilde *kaşığúsuz* sözcüğünü türettiği de düşünülebilir. Bağlama uygun olarak türetilen bu sözcük yaygınlaşıp yerleşikleşemediği için sözlükselleşememiştir.

Eski Uygur Türkçesinde geçen ve “gölgesiz” anlamına gelen *köligesiz* sözcüğü “gölge” anlamına gelen *kölige* sözcüğünden *+sXz* eki vasıtasıyla türetilmiştir (Clauson, 1972: 178). Sözcük, TT VI’da, “bodsuz *köligesiz* barırlar (somut bir şekil olmadan ve gölgesiz dolaşın)” şeklinde geçmektedir (Bang, Gabain, Arat, 1934: 99). Bu sözcük de diğer tek örnekler gibi gölgeden yoksun anlamını ifade ederken sözcük sayısından tasarruf sağlamak amacıyla ortaya çıkmış bir sözcük olduğu için sözlükselleşememiştir.

Yine Eski Uygur Türkçesinde tespit edilen *meñizsiz* sözcüğü “çirkin; şekilsiz” (Clauson, 1972: 771; Wilkens, 2021: 473) anlamına gelmektedir. Sözcük, “Maytrısimit”te “...çikin bodlug önjsüz meñiz(siz)... (ibrışim boylu, renksiz, soluk)” (Tekin, 1976: 172, 266) şeklinde geçmektedir. Bu sözcük de metnin bağlamına uygun olarak türetildiği için ve “çirkin” anlamını taşıyan *körksüz* ve buna benzer sözcükler daha yaygın kullanıldığı için sözlükselleşememiş olabilir.

“Altun Yaruk”ta bulunan *satğağsız* sözcüğü “ayak basılmamış” demektir. Bu tek örnek sözcük, “satyaysız arıy orun ayak basmamış temiz yer (Suv 477₁)” (DTS, 1969: 490) şeklinde geçmektedir. Erdal, *satga-g* sözcüğünün sadece Kutadgu Bilig’de kanıtlandığını ve “hırpalanmış, ezilen” anlamına geldiğini söylemektedir. *Satgagsız* sözcüğünün varlığının ise *satga-g* sözcüğünün bulunması ön şartına bağlı olduğunu belirtirken bunun henüz kanıtlanmadığını ifade etmektedir (1991: 201). Bu örnekte de *+sXz* ekiyle kurulan tek örnek sözcüğün sözlükselleşme aşamalarını tamamlayamadığı görülmektedir. Çünkü *satğağsız* sözcüğünü yazarın anlatmak istediği kavramı daha somut bir şekilde karşılayabilmek için türettiği ve sözcüğün bağlam bağımlı kalmasından ötürü yerleşikleşemediği söylenebilir.

Eski Uygur Türkçesinde geçen *sığıtsız* sözcüğü “feryatsız, yakınmasız” olarak anlamlandırılmaktadır (Wilkens, 2021: 606). Manihaizm ile ilgili metinlerden tespit edilen ve “[s]uz sığıtsız boltımız (ağlamaktan kurtulmak)” (Clauson, 1972: 807) şeklinde geçen *sığıtsız* sözcüğünün metnin bağlamına uygun olarak özel bir durumu ifade etmek için yazar tarafından sözcük sayısından tasarruf etmek amacıyla “feryat, yakınma” gibi anlamlara gelen *sığıt* sözcüğüne *+sXz* ekinin getirilmesiyle türetildiği dikkat çekmektedir. Sözcük daha sonra yaygınlık gösteremediği için sözlükselleşme aşamalarını tamamlayamamıştır.

Clauson’un *tamduk* sözcüğünden türediğini belirttiği *tamduksuz* sözcüğündeki *-t-*’nin metinlerde sıklıkla *-d-* ile yazıldığını söylemektedir (1972: 504). Wilkens, sözcüğün anlamını “yakıtsız; alevsiz, kıvılcımsız” olarak vermektedir (2021: 668). Sözcük, Türkische Turfantexte VIII’de “tämütqsuz odh yāñı tąg” (Gabain, 1954: 14) şeklinde geçmektedir. Bu cümleyi, “çirasız / tutuşturucusuz bir ateş gibi” şeklinde çevirmek mümkündür. Başka bir metinde tanıklanamayan *tamduksuz* sözcüğünün kullanım sıklığının yetersiz olmasından dolayı sözlükselleşemediği görülmektedir.

Tapçasız sözcüğü “sağlam; kusursuz, lekesiz, kirsiz” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 437; Wilkens, 2021: 674). “Uigurica” serisinde kirsiz sözcüğüyle ikilemeli olarak “jana jema inča qaltı çambunat altun inçip ertinju kirsiz tapçasiz... ertinju seviglig erür o da altm gibi tertemizdir, çok hoştur (Uig II 37₆₁).” (DTS, 1969: 309) şeklinde geçen sözcüğün, “kir, leke” anlamına gelen *tapça* sözcüğünden +sXz ekiyle türetildiği anlaşılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde *tapça* sözcüğünün de *kir* sözcüğüyle ikilemeli olarak *kir tapça* şeklinde (DTS, 1969: 308) kullanıldığı görülmektedir. Tek örnek *tapçasız* sözcüğünün de *kirsiz* sözcüğüne paralelizm yapmak için oluştuğu söylenebilir. Sözcüğün, anlatımı etkili kılmak için oluşturulduğu söylenebilir. Bu nedenle *tapçasız* sözcüğünün sözlükselleşemediği söylenebilir.

“Uigurica” serisinden tespit edilen **tavışsız** sözcüğünün ise vasıta hâli ekiyle kullanıldığı görülmektedir. “ünsüzün ünüp tavışsızın taşıkıp” cümlesi “sessizce kalkmak ve gürültüsüzce çıkmak” (Clauson, 1972: 447) şeklinde anlamlandırılmaktadır. Sözcük “DTS”de ve “Eski Uygurca El Sözlüğü”nde *tavışsızın* olarak madde başı yapılmış ve “sessizce, gürültü etmeden; sessiz, sakin, gürültüsüz” (1969: 542; Wilkens, 2021: 685) demektir. Burada *tavışsızın* sözcüğünün *ünsüzün* sözcüğüne paralelizm oluşturmak amacıyla türetildiği düşünülmektedir. İhtiyacı karşılamak üzere yazar tarafından ortaya konulan sözcüğün daha sonra yaygınlaşp yerleşikleşmediği için sözlükselleşemediği ifade edilebilir.

“Altun Yaruk”tan tespit edilen **terinsiz** tek örneği Wilkens tarafından “üyesiz, ailesiz, cemaatsiz” olarak anlamlandırılırken (2021: 709) DTS’de sözcüğün *kuvrağsız* sözcüğüyle ikilemeli olarak kullanıldığı ve “camiasız, topluluksuz” (1969: 554) demek olduğu belirtilmiştir. Sözcük, içinde bulunduğu ifadede “çoğsuz yalnsız térésiz kuvrağsız” olarak geçmekte ve “görmeksiz ya da ihtışamsız ve cemaatler dinî topluluk olmadan” (Clauson, 1972: 552-553) şeklinde anlamlandırılabilir. Buradaki kullanımda *terinsiz* sözcüğünün pek çok örnekte gördüğümüz gibi üslup bakımından içinde geçtiği sözcük grubundaki diğer sözcüklere paralelizm oluşturabilmek için yazar tarafından türetildiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle sözcük, sözlükselleşemediği için başka bir eserde karşımıza çıkmamaktadır.

“Basiretsiz, anlayışsız” anlamına gelen **tuyuğsuz** sözcüğü de Eski Uygur Türkçesinde geçmektedir. Clauson, sözcüğün kuramsal bir “*tuyuğ” sözcüğünden, bunun da “tuy-” fiilinden geldiğini düşünmektedir (1972: 569). Nitekim DTS’de “tuyuk” sözcüğü “kapalı” (1969: 585) ve “Eski Uygurca El Sözlüğü”nde ise “kapalı, (bir şeye) açık değil (yani, bilinç)” (Wilkens, 2021: 767) şeklinde açıklanmaktadır. Sözcük, “ol kim körksüz tujuysuz belgüsüz tep tetir şekilsiz, akılsız, özelliksiz olanı (TT VI₄₆₀)” (DTS, 1969: 94) şeklinde yer almaktadır. Bu sözcüğün de özel bir durumu anlatabilmek için ihtiyaca binaen türetildiği söylenebilir.

“Kutadgu Bilig”den tespit edilen ve “zincirsiz, kösteksiz” anlamına gelen **kişensiz** sözcüğü de bir tek örnektir. “Kişensiz külündi manjumaz ağaq / tünerdi yarumaz körügli qaraq (Ayağım kösteksiz olduğu hâlde güçsüzleşti, adım atamıyor; gören gözbebeğim karardı, artık parlamıyor.)” (Arat, 2008: 146-147)⁷ beyitinde geçen *kişensiz* sözcüğünün de Yusuf Has Hacıp tarafından türetilen bir sözcük olduğu düşünülmektedir. Burada eserde kullanılan aruz ölçüsünün de etkili olduğu söylenebilir. Çünkü aruz kalıbına uygun sözcük kullanabilmek için Türkçenin söz türetim yöntemleri çerçevesinde Yusuf Has Hacıp’in yeni sözcükler türettiği söylenebilir. Ancak bu yeni türetilen sözcüklerin kısıtlı kod kullanan tabakaya ulaşp yaygınlaşamamasını sözcüğün yerleşikleşmemesinin sebebi olarak göstermek mümkündür.

“Dīvānu Lugātī’t Türk”te bulunan “tıjla sö.züm külgü.süz” (sözümü gülmeden dinle) (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 47) cümlesinde geçen **külgüsüz** sözcüğü Clauson tarafından bir tek örnek olarak değerlendirilmiştir. Anlamı ise “gülmeden, ciddiyetle” şeklinde verilmiştir (1972: 718). Sözcüğün “gülme, gülüş” anlamına gelen *külgü* sözcüğüne getirilen +sXz ekiyle yapıldığı görülmektedir. Çağdaş Türkiye Türkçesinde başvuracağımız bir sözlükte de “gülmeden” ve “ciddiyetle” sözcüklerini madde başı olarak bulamayız. Çünkü sözlüklerde

⁷ Arat, dizin bölümde bu sözcüğü madde başı olarak ele almamış “kişen” maddesinin altında anlamlandırmıştır.

madde başı olarak verilen sözcükler sözlük yapısı gereği çekim eki almış şekilleriyle değil; yalın hâlde listelenmektedir. *Külgüsüz* örneğinde görüldüğü gibi günlük konuşmamızda +sXz ekinin morfolojik olarak eklenebileceği herhangi bir sözcüğü biz de kullanabilmekteyiz. Kaşgarlı Mahmud da bir öğrenci sözlüğü olarak hazırladığı eserinde *külgüsüz* sözcüğünü muhtemelen bu nedenle türettiği için sözcük sözlükselleşmemiştir.

“Zararsız” anlamına gelen *yassız* sözcüğü Clauson tarafından “Kutadgu Bilig”de yer alan bir tek örnek olarak gösterilmiştir (1972: 975). Eserde sözcük, “asığ kılsa barça özünj yassızın / berü kel tapuğ kıl köñjül bir ısın (Zarar görmeden, kendine hep fayda sağlamak dilerse, beri gel, hizmet et, gönül ver, ism.)” (Arat, 2008: 108-109) beytinde geçmektedir. *Yassız* sözcüğünün “zarar” anlamına gelen *yas* sözcüğünden +sXz ekiyle türediği açıktır. Bu sözcüğün, Yusuf Has Hacıp tarafından türetilen bir sözcük olduğu söylenebilir. Çünkü sözcük, henüz dilin bir parçası hâline gelmediği için başka bir eserde buna rastlanmamaktadır.

BT XIII’ten tespit edilen *ikisigsiz* sözcüğü metinde “...ikisigsiz mudur-luy irinçkänçüci kōngül-lüg” (şüphesiz mudraları⁸ ve şefkatli bir zihni var) şeklinde geçmektedir. Verilen dipnotta ise sözcükle ilgili şu açıklamalara yer verilmiştir: “İkisigsiz sözcüğü “şüphesiz” demektir. “Şüphesiz” anlamına gelen “ikirçgü” sözcüğünün belirsiz son ek +rç ile yapılmasına benzer şekilde iki + sig şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. “İki” sözcüğü ve “şüphesiz” arasındaki ilişkinin birkaç dilde takip edilebileceğine dikkat edilmelidir. Almanca, Latince ve ayrıca Macarca “kétel” sözcüğü “şüpheler” anlamına gelmekte ve “két” iki sözcüğüne dayanmaktadır (Zieme, 1985: 122-123). *İkisigsiz* sözcüğünün sözlükselleşmemesinin temel sebeplerinden biri kanımızca sözcüğün dayandığı gövde olan “ikisig” sözcüğünün de kendisine bir kullanım alanı bulamamasıdır. Bunun yerine metinlerde “ikisiz” sözcüğünün tercih edildiği dikkat çekmektedir.

“Altun Yaruk”ta yer alan *altagsız* sözcüğünün anlamı ve okunuşuyla ilgili farklı öneriler bulunmaktadır. Kaya, sözcüğü ve sözcüğün içinde bulunduğu bölümü “kim kayu tınl(ı)glar yüz ming kalp üdün alsız altagsız altı paramıtlar icinte katıglansarlar” (1994: 230) şeklinde okumuştur. DTS’de bu cümle, “Eğer herhangi bir canlı bin yalan içinde yalansız altı iyilikte gayret gösterirse” olarak anlamlandırılmış ve “alsız” maddesinde “alsız aldagsız” ikilemesiyle verilerek “yalansız” şeklinde açıklanmıştır (1969: 39). Clauson, sözcüğün *alta*:- fiiline dayandığını söylerken Eski Uygur Türkçesinde görünüşe göre sadece ikilemeli olarak *al* sözcüğüyle birlikte kullanıldığını; başlangıçta oldukça nesnel bir biçimde “bir şey yapmanın aygıtı, yöntemi”; daha sonra sadece aşağılayıcı bir biçimde “aldatma, suçluluk, kirli oyun” anlamını taşıdığına dikkat çekmiştir (1972: 130). Wilkens de sözcüğün kökü olan *al* sözcüğünün anlamını “araç, alet, yöntem, becerikli araç, hüner; hilekâr; aldatma, kandırma, hile; harp araç ve gereçleri” olarak açıklamıştır. *Altagsız* sözcüğünü “becerikli araçsız” şeklinde belirtirken *alsız* maddesinde *alsız altagsız* ikilemesini “araçsız; araçsız olma” şeklinde anlamlandırmıştır (2021: 26, 36). Bu tek örneğin “al (İK) + da (İFYE) – g (FİYE) + sız (İİYE)” yapısında kurulduğu görülürken hem “aldatma olmadan” hem de “araçsız” anlamı düşünüldüğünde her iki şekilde de “hile” ve “araç” anlamlarını taşıyan *al* kökünden türetilen *alsız* sözcüğüne paralelizm oluşturmak için türetildiği söylenebilir. Tarafımızca sözcüğün bağlam bağlamı kullanılmamasından ötürü sözlükselleşmediği düşünülmektedir.

İçtinsiz sözcüğü TT VIII’den tespit edilen bir tek örnektir. Metinde ilgili bölüm “içtinsiz törlög t̄ayāg_üzā” (Gabain, 1954: 8) olarak geçer ve bu bölüm “iki çeşit destek içinde olmadan” şeklinde aktarılabilir. Sözcüğün anlamı Wilkens tarafından “içsiz” diye açıklanmıştır (2021: 294). Bu tek örneğin yazar tarafından Eski Türkçede yaygın olarak kullanılan bir gövde olan “içtin” sözcüğünden belki de düşüncelerini daha iyi ifade edebilmek adına türetildiği düşünülebilir. Bu nedenle sözcük yerleşikleşip sözlükselleşmemiştir.

⁸ “Mudra” sözcüğü “damga, mühür, ritüelde kullanılan parmak duruşu” anlamına gelmektedir (Wilkens, 2021: 478).

UW'de “amraksızın ıdalap” (sevgisizlikle ayrılmak) (Röhrborn, 1977: 121) şeklinde açıklanan **amraksız** sözcüğünü Wilkens, “Alttürkische Handschriften Teil 10 Buddhistische Erzähltexte” adlı çalışmada “amraksızın adrlap” şeklinde verirken Müller'in bunu UW'de de gösterildiği gibi “amraksızın ıdalap” şeklinde okuduğunu; ancak bundan emin olmadığını ifade ettiğini de dipnotla belirtmiştir (2010: 144). Bu tek örnek sözcük, oldukça işlek bir kullanım alanına sahip olan “amrak” gövdesinden yazar tarafından türetilmiş olmalıdır. Sözcüğün bu metinde kullanıldığı dönemde ve daha sonraki dönemlerde ise “sevgisiz” anlamını karşılayan başka sözcüklerin daha yaygın kullanılması nedeniyle **amraksız** sözcüğünün sözlükselleşemediği söylenebilir.

“Altun Yaruk”tan tespit edilen **yalınsız** ve **kuvragsız** sözcüklerini ise aynı cümlede yer aldıkları için birlikte değerlendirmekte fayda vardır. Sözcüklerin içinde bulunduğu cümle şöyledir: “t(e)ngri ajunıta togdukda çogsuz yalınsız tirinsiz kuvragsız bolmışların” (Kaya, 1994: 187). Bu cümle DTS'de “canlılar tanrı dünyasına gittikleri zaman şöretsiz ve tarafsız olurlar” şeklinde anlamlandırılmıştır (1969: 152). **Yalınsız** sözcüğüne Clauson, “alevsiz, parlaklık olmadan” anlamını vererek sözcüğün kökeninin “yalın” sözcüğüne dayandığını belirtmiştir (1972: 932). **Kuvragsız** sözcüğü ise “müritsiz, cemaatsız, ailesiz; dinî topluluklar olmadan” olarak anlamlandırılmıştır (Wilkens, 2021: 434; Clauson, 1972: 587). Bu sözcüklerin her ikisinin de içinde bulunduğu metinde kullanılan diğer sözcüklerle ikilemeli kullanılmak için yani üslup gereği paralelizm oluşturmak amacıyla türetildiği söylenebilir. Bağlam bağımlı kullanılan bu sözcüklerin kendinden sonraki başka metinlerde kullanılmadığı ve bu nedenle sözlükselleşemediği ifade edilebilir.

3.2.Eski Türkçede +sXz Ekiyle Genişleyerek Kurulan Tek Örnekler ve Bunların Sözlük Bilimi Açısından Durumları

3.2.1.-mAksXz Eki

-mAksXz eki Keskin'e göre “-mAk isim-fiil eki ve +sIz isimden isim yapma ekinin birleşmesinden” oluşmaktadır (2020: 209).

Bu ekle ilgili Erdal, etraflı bilgiler vermektedir. Yazara göre -mAksXz ekinin basit fiillere eklendiği örneklerden çok, türemiş fiillere eklendiği daha fazla örneğinin bulunduğunu belirtmektedir. -mAksXz ekinin eklendiği fiil kökleri edilgen, ettirgen, dönüşlü veya işteş fiiller olabilir. Sonuç olarak, yapı yalnızca temel fiilin failine atıfta bulunur ve asla nesnesine veya başka herhangi bir belirsiz katılımcıya atıfta bulunmaz. -mAksXz, -mAz gibi olumsuz bir sıfat-fiil olarak kabul edilebilirken, -mAksXzXn da -mAtIn gibi olumsuz bir zarf-fiil olarak kabul edilebilir. -mAksXz biçimleri genellikle paralel çiftlerde görülür. -mAksXz yapıları, temel fiiller geçişli olsa bile nesnelere değil özneleri belirtir ve geçici yaratımlar gibi görünmektedir. Bunların çoğu yalnızca bir kez kullanılmıştır ve yalnızca son derece az örneğin üç defadan fazla kullanıldığı kanıtlanmıştır. Bir -mAksXz biçiminin, anlam ve davranış açısından eşdeğer bir - (X)nçsXz biçimi mevcutsa, genellikle türetilmediği görülür. -mAksXz, yazıtlarda, diğer runik kaynaklarda veya Manihaist metinlerde ve görünüşe göre Karahanlı Türkçesinde geçmez. Budist Uygur metinleri veya “Eski Türk Şiiri” gibi sonraki Uygur metinlerinde önceliklere göre çok daha yaygındır. “Altun Yaruk”, birlikte alınan diğer tüm yayımlanmış Uygur kaynaklarından daha fazla -mAksXz biçimi içermektedir. Oldukça kapsamlı bazı Uygur metinlerinde hiçbir örnek yoktur. Bu ek dizisinin kendi başına bir ek hâline gelmesi, -mAz'daki gibi olumsuz şimdiki zaman sıfat-fiillerinin dağılımı hakkında daha fazla bilgi sahibi olduğumuzda belki daha iyi anlaşılacaktır. -mAksXz ekinin geç kalması, fiilden türeyen isim alanında özgeçişli (ergative⁹) oluşumun özgeçişli olmayana göre önceliği için bir başka kanıttır. -mAksXz'm birleşik bir son ek olduğu ve bir son ek dizisi olmadığı, diğer şeylerin yanı sıra, sayısız -mAk'a başka türetme eklerinin eklenmemesi gerçeğiyle gösterilir (1991: 396-400).

⁹ Ergative: Hem geçişli hem de geçişsiz olabilen eylemler (<https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/ergative>, erişim tarihi: 19.11.2021).

Ağca da bu ekin söz diziminde de aldığı pek çok görevin yanı sıra Budist Uygur metinlerinde “eklendiği sözcükleri ya sıfat ya da seyrek olarak zarf” yapma göreviyle kullanıldığını ifade etmiştir (2010: 137).

3.2.1.1.-mAksXz Ekiyle Kurulan Tek Örnek Sözcükler

-mAksXz yapısının edilgen tabanına, aracısına atıfta bulunan bir *üzü* ifadesi eşlik ettiğini belirten Erdal, *apıtılmaksız* sözcüğünün bir tek örnek olduğunu söyler (1991: 396). Sözcük, “rakşaz oğuş-luğ ada kıldaçı / raħu öz-e *abıdılmaķ-sız* (şeytan gürûhunun tehlikelerini yaratan / rāhu tarafından örtülmeden)” (Arat, 1991: 88-89) şeklinde geçmektedir. “Saklanmayan, gizli olmaksızın” olarak çevrilebilen sözcüğün kökü Clauson tarafından “abr:-” fiiline dayandırılmaktadır (1972: 7). Burada şair tarafından türetilen sözcüğün şüirde anlamı daha iyi aktarabilmek amacıyla oluşturulduğu düşünülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde “örtmek, gizlemek, saklamak” anlamını taşıyan başka fiiller de olmasına rağmen hece sayısı sebebiyle de şair “apıt-” fiilinden +sXz ekiyle genişleyen bir ekle bu sözcüğü türetmeyi tercih etmiş olabilir. Sözcüğün yerleşikleşmemesinden dolayı sözlükselleşemediği görülmektedir.

“Uigurica” serisinden alıntılanan bir örnekte “üzälük siz köni tüz tujmaq burqan qutıntın jaümaqsız *evrilmäksiz* erür o yüce gerçek, dilekleri kabul eden Buddha özelliklerini reddetmez ve yüz çevirmez (*Uig II 40₁₀₃*)” şeklinde geçen *evrilmeksiz* sözcüğü DTS’de “evirilmeksiz, döndürülmeksiz” olarak açıklanmış (1969: 191) ve “Eski Uygurcanın El Sözlüğü” adlı çalışmada Wilkens tarafından “değişmez, dönüşsüz” (2021: 131) şeklinde anlamlandırılmıştır. Sözcüğün -mAksXz ekiyle türediğini ifade eden Erdal -mAksXz ekinin kimi zaman bir sözcüğün yanındaki sözcüğe paralelizm oluşturmak için kullanıldığını söylemektedir. Örneğin aslında *ävr-il-* fiilinden türetilen sözcüğün olumsuz şeklinin *ävriñsiz* olması gerektiği hâlde içinde bulunduğu cümlede yer alan *yanmaksız* sözcüğünden dolayı bu sözcüğün *ävriñsiz* olarak bulunduğunu aktarmaktadır (1991: 396). Bu durum, sözcüğün neden sözlükselleşemediğini açıklayabilmektedir.

BT VII’den tespit edilen *amramaksız* sözcüğü metinde “aklamaksız amramaksız köñülin” (Kara, Zieme, 1976: 343) şeklinde geçmektedir. Tek örneğin *amra-* fiiline eklenen -mAksXz ekiyle yapıldığı görülmektedir (Erdal, 1991: 399). “Sevgisiz” olarak anlamlandırılabilen sözcüğün “kini olmayan, kinsiz, nefret etmeyen, nefretsiz” anlamına gelen “aklamaksız” sözcüğüyle ikilemeli olarak kullanıldığı ve bu ikileme, “kini ve sevgisi olmayan, kinsiz ve sevgisiz” (Wilkens, 2021: 25) şeklinde açıklanabilmektedir. *Amramaksız* sözcüğü muhtemelen *aklamaksız* sözcüğüne paralelizm oluşturmak için üslup kaygısıyla türetilmiş olmalıdır. Bu nedenle de sözcüğün sözlükselleşemediği söylenebilir.

3.2.2.-(X)nçsXz Eki

Ağca, ekle ilgili olarak “Budist Türk çevresinde -(X)nçsXz birleşigi, +sXz ekli diğer birleşikler gibi, ekin tabiatı gereği, genellikle kendisinden sonra gelen bir ismi nitelemiştir” bilgisini vermektedir (2010: 143). Erdal ise -(X)nç ve +sXz ekinin birleşiminin açık bir şekilde kendi anlam ve işlevine sahip olduğunu ve bu birleşimin fiil köklerine bir bütün olarak eklendiğini ifade etmektedir. -(X)nçsXz sözlük birimlerinin çoğunun -(X)nç yapısına karşılık gelen tespit edilmiş örnekleri yoktur ve bunlar hiç türetilmemiş de olabilir. İki yapı yan yana var olsa bile (+sXz’lı ve +sXz’sız yapılar) biri diğerinden gelmeyebilir. Türeme ilişkilerinin tanımı anlamsal ve eş dizimsel ölçütlere bağlı olmak zorundadır. -(X)nç ve -(X)nçsXz arasında önemli dağılımsal bir fark vardır. -(X)nç ile yapılan oluşumlar dönüşlü fiillerden türetilenler iken -(X)nçsXz ile yapılanlar hem ettirgen hem de edilgen fiillere eklenir. -(X)nç kendi işlevlerini -Xş, -(U)t gibi eklerle paylaşırken -(X)nçsXz ekinin kendine ait bir görevi ve anlamı vardır. Sadece bazı şartlarda bu görevleri -mAksXz ekine aktarabilir ve çok nadir olarak da -(X)gsXz ve -(X)msXz eklerine bu görevi aktarabilir (1991: 351).

3.2.2.1.–(X)nçsXz Ekiyle Kurulan Tek Örnek Sözcükler

Eski Uygur Türkçesinden tespit edilen *boşunçsuz* sözcüğü “bağışlanamaz” anlamına gelmektedir. Clauson, sözcüğün *boşunç sözcüğüne dayandığını düşünmektedir (1972: 383). Ancak bu sözcüğün “affedilmek, bağışlanmak” anlamına gelen boşu- fiilinden –(X)nçsXz ekiyle yapıldığı söylenebilir. Sözcük, Manihaist metinlerden Huastuanift’te “mondag bo boşunçsuz yazok yaz(1)nt(1)m(1)z ärsär (böylesine affedilemez günahlar işlediysek) (Özbay, 2014: 80, 92) şeklinde geçmektedir. Erdal, geçişli fiillerden sözcük türeten –(X)nçsXz yapılarının hepsinin köklerinin nesnelere işaret ettiğini söylemektedir. Yazara göre *boşunçsuz* sözcüğü *boşw-* “günahtan kurtulmak” ya da *boşw-n-* “kendini günahtan kurtarmak” fiilinden gelmektedir. Ancak her iki durumda da “günahtan” sürecin nesnesidir (1991: 353-354). *Boşunç* sözcüğü tarihsel süreç içinde Huastuanift dışında herhangi bir metinde karışımıza çıkmadığına göre neolojizm ve yerleşikleşme evrelerine ulaşamadığı için sözlükselleşmemiştir.

“Uigurica” serisinde yer alan “muntay osuyluy uluy türlüg unçsuz şerincsiz emgäklär bunun gibi büyük çeşitli, olanaksız ve dayanıksız acılar (Uig II 3261).” (DTS, 496) cümlesinde bulunan ve “dayanılmaz” anlamına gelen *serinçsiz* sözcüğü +sXz ekiyle genişleyerek kurulan bir tek örnektir. Erdal’ın –(X)nçsXz ekiyle ilgili verdiği bilgilere başvurmak yerinde olacaktır. Yazara göre –(X)nçsXz ekiyle oluşturulan sözlük birimlerinin çoğunun –(X)nç yapısına karşılık gelen tespit edilmiş örnekleri olmadığını ve belki de bunların hiç türetilmemiş olabileceğini söylemektedir. Ayrıca –(X)nç ve –(X)nçsXz arasında önemli dağılımsal bir fark bulunduğunu belirten yazar, –(X)nç ile yapılan sözcüklerin dönüşlü fiillerden türetilirken –(X)nçsXz ile yapılanların hem ettirgen hem de edilgen fiillerden türetildiğini belirtmektedir (1991: 351). Bu örnekte ikilemeli olarak kullanıldığı görülen *serinçsiz* sözcüğünün başka bir eserde bulunmamasından dolayı yazar tarafından metin oluşturulurken türetilmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Bu nedenle sözcük, sözlükselleşme aşamalarını tamamlayamadığı ve yaygınlaşamadığı için daha sonraki dönemlerde herhangi bir metinde de karışımıza çıkmamaktadır.

TT VI’da yer alan *keçinçsiz* sözcüğü “yoyurunçsuz uluy öñ körtüküg yoyurup, kaçinçsiz tärin talui ögüz suwin toyurup ärdinilig otruqqa tägäyin” [geçmesi zor olan büyük (kar) çölu geçtikten ve geçilmesi zor olan derin denizin sularını geçtikten sonra Juvelen Adası’na ulaşmak istiyorum] şeklinde geçmektedir (Gabain, Arat, Bang, 1934: 62). Sözcük Clauson’a göre **keçinç* sözcüğüne dayanmaktadır ve bu sözcük ise *keçin-* fiilinden gelmektedir (1972: 698). “Geçilmesi zor olan” anlamında kullanılan *keçinçsiz* sözcüğünün –(X)nçsXz ekiyle yapıldığı düşünülmektedir. Muhtemelen “geçilmez” anlamına gelen başka sözcüklerin toplum nezdinde karşılık bulmasından dolayı ya da ihtiyaca binaen anlatımı ve söylenmek isteneni daha çok vurgulamak için o anda yazar tarafından türetilen bu sözcük yerleşikleşmemiş ve sözlükselleşmemiştir.

Eski Uygur Türkçesinden tanıklanan bir başka tek örnek ise *yuklunçsuz* sözcüğüdür. Sözcük, Wilkens’e göre “lekesiz” demektir (2021: 918). Arat tarafından yayımlanan “Eski Türk Şiiri”nde sözcük, “köl suv-ı-nmıj lınhu-a-sı teg yuklunçsuz arıyu” (göl suyunun çiçeği gibi, bulaşılmaz bir şekilde temizlenip) (Arat, 1991: 138-139) şeklinde geçmektedir. Erdal’a göre bu sözcük –(X)nçsXz ekiyle türetilmiştir (1991: 352). Bu sözcüğün içinde geçtiği dördlükte kendinden sonra geçen dize “kök ayaz-nmıj kün ay-ı teg alınçsız yorıyu” şeklindedir. Şairin üslup kaygısıyla bu dizede geçen *alınçsız* sözcüğüne paralelizm oluşturmak amacıyla *yuklunçsuz* sözcüğünü türettiği düşünülebilir. Bu nedenle *yuklunçsuz* sözcüğü metin bağlamında türetilen bir sözcük olduğu için başka bir metinde karışımıza çıkmamış yani sözlükselleşmemiştir.

3.2.3.-(X)m + sXz Ek Dizisi¹⁰

Erdal, -(X)m’li kökü olmayan sözcüklere eklenen -(X)m+sXz ekiyle yapılan örneklere dayanarak bunun bir ek dizisi olduğunu ve bunun zamanla birleşik ek olma ihtimalinin bulunduğunu ifade etmektedir. Yazara göre -(X)m+sXz, ek dizisi olmakla birleşik ek olmak arasındaki sınırdadır (1991: 299-300).

3.2.3.1.-(X)m + sXz Ek Dizisiyle Kurulan Tek Örnek Sözcükler

Bolumsuz, tuyumsuz, yetimsiz sözcüklerini birlikte ele almakta fayda vardır. Bunlardan *bolumsuz* sözcüğü, “Kutadgu Bilig”de “bolumsuzça devlet kelü birse kut / iter devletin ol keçürmez küni” (olmayacak kişiye devlet ve mutluluk gelirse, o ayağına gelen bu devleti derhal tepir) (Arat, 2006: 362-363) şeklinde geçmektedir. Sözcük, DTS’de “layık olmayan; ahlaksız, aşağılık” (1969: 112) olarak açıklanmaktadır. *Tuyumsuz* sözcüğü, “Manichaica III”te “...qlti oğrili kişicä tuyumsuzun kälir” (Le Coq, 1922: 10-11) (hırsız gibi fark edilmeden gelir) cümlesinde yer almaktadır ve “Eski Uygurca El Sözlüğü”nde *tuyumsuzun*¹¹ şeklinde madde başı olarak bulunmakta, anlamı da “istmeden, irade dışı, aniden, ansızın, birdenbire” (Wilkens, 2021: 767) şeklinde verilmektedir. *Yetimsiz* sözcüğü ise “*yetimsiz ikinçsiz tülüksüz küçsüz kösönsüz*” sözcük grubunda geçmektedir ve “enerjisiz, güçsüz” olarak anlamlandırılmaktadır (Wilkens, 2021: 894).

Erdal, *tuyumsuzun* sözcüğünü “kimse duymadan ve fark etmeden” şeklinde anlamlandırmıştır. Yazar, *tuyumsuzun*, *saşimsız*, *yetimsiz*, *bolumsuz* gibi sözcükler için “tuy-um”, “saş-ım”, “yet-im” veya “bol-um” gövdelerinin başka bir metinde tanımlanmadığına dikkat çeker. *Särimsiz*, muhtemelen *särimlig* sözcüğünün olumsuzu ve *tägimsiz* sözcüğü de belki *tägimlig* sözcüğünün olumsuz karşılığı olarak türetilmişken, aynı şey *tuyumsuz+un*, *saşimsız* ya da *yetimsiz* için iddia edilemez. Eski Türkçede bunlara karşılık gelen hiçbir +IXG yapısı ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle, -(X)m+sXz ek dizisi burada bir bütün olarak fiil tabanına eklenmiş olabilir ve bu ek, -(X)nçsXz gibi kendi başına bir oluşum olma yolunda ilerliyor olabilir. Erdal, ayrıca *tuyumsuzun*, *yetimsiz* ve *bolumsuz’un*, -(X)m tabanları tesadüfen bilinmeyen üç tek örnek olduğunu da unutmamak gerektiğini belirtmektedir (1991: 299-300). *Tuyumsuzun* ve *bolumsuz* sözcüklerinin içinde bulunduğu metinlerde ihtiyaca binaen türetildiği düşünülmektedir. *Yetimsiz* sözcüğü ise içinde geçtiği sözcük grubunda üslup açısından paralelizm oluşturmak maksadıyla türetilen bir sözcük olmalıdır. Bu nedenle bağlam bağımlı türetilen bu sözcüklerin yerleşikliği mümkün olmamış ve sözcükler sözlükselleşmemiştir.

4.Sonuç

Son derece işlek bir isimden isim yapma eki olan +sXz ekinin Türkçenin hem tarihsel hem de çağdaş döneminde sözcük türetmede oldukça sık başvurulan bir ek olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın sınırları içinde ise +sXz eki ve bununla genişleyen birleşik eklerle kurulmuş olan yalnızca bir metinde tanımlanabilen alanyazında “tek örnek (hapax legomena)” olarak terimleştirilen sözcükler incelenmeye çalışılmıştır. Buna göre elde edilen sonuçları toplum dil bilimi ve sözlük bilimi ışığında şöyle değerlendirmek mümkündür:

1. Toplum oluşturucu çeşitli tabakalar tarihin her döneminde aynı millete mensup olsalar ve her ne kadar aynı dili konuşsalar bile farklı birer kod kullanmaktadır. Ayrıntılı kod kullanan görece eğitilmiş tabaka ile kısıtlı kod kullanan tabakanın söz varlığı birbirinden farklılaşabilmektedir.

2. Dile yeni bir sözcüğün toplumsal kabulü yukarıda sözü edilen ve farklı kod kullanan her iki tabakanın söz varlığında yer almasıyla mümkündür.

3. Yaptığımız incelemeye göre Eski Türkçede +sXz eki ve bununla genişleyen eklerle kurulan yaklaşık 40 tek örnek sözcük bulunmaktadır.

¹⁰ Erdal, bu iki ekin “ek dizisi” olduğunu düşünmektedir (1991: 299).

¹¹ Ağca da sözcüğü “+sXzXn” eki başlığında ele almıştır. Yazar, bu ekin tarihsel Türk dili alanında yaygın olarak kullanıldığını ve eklendiği sözcüğün genellikle durum zarfı olmasını sağladığını belirtmektedir (2010: 149).

4. Bu tek örnekler metnin yazarı / şairi tarafından türetilmiş, ihtiyaç dolayısıyla oluşturulmuş ve daha sonra herhangi bir metinde tanıklanmamıştır.

5. Bu tek örneklerin başka metinlerde karşımıza çıkmamasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır:

-Özellikle ikilemelerde tek örneğin önünde ya da ardında bulunan sözcüğün +sXz ekini alması tek örnek olan sözcükte de +sXz ekinin kullanımına sebep olmuştur. Böylelikle her iki sözcük arasında bir paralelizm yapılmaktadır. Bu, bir üslup özelliği olarak değerlendirilebilir.

-Üsluptan kaynaklanan başka bir tek örnek oluşumu ise kafiye kaygısıdır.

-DLT’de kullanılan bazı +sXz ekli ve hatta başka eklerle türetilen tek örneklerin oluşumu bunun bir öğrenci sözlüğü olmasından dolayı tıpkı bizim günlük hayatımızda sözlükte madde başı olarak bulunmayan bir sözcüğü kendimizi daha iyi ifade edebilmek için kullandığımız anlık oluşumlara (kahvesiz, koltuksuz gibi) benzemektedir.

-Yazılarda kullanılan bazı tek örneklerin ise az sözle çok şeyi anlatabilmek ve sözcüklerin taşlara yazılması sebebiyle sözcük sayısından tasarruf edebilmek adına daha kısa ifadelerin tercih edilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

-Tespit ettiğimiz bazı +sXz ekli tek örneklerin soyut kavramları daha somut hâle getirebilmek için kullanıldığı görülmektedir.

-Bazı tek örnekler de metnin bağlamına uygun olarak özel bir durumu ifade etmek için bağlam bağımlı olarak türetilmiş ve metnin bağlamından koptuğunda anlaşılacağı için sözcük, başka metinlerde tanıklanmamıştır.

6. Sözlük bilimi ilkelerine göre bir sözcüğün yerleşikleşebilmesi için Metcalf’in FUDGE şeklinde kısalttığı etkenleri ölçüt almak yerinde olacaktır. Bunlar, kullanım sıklığı, dikkat çekmeme, kullanıcıların ve durumların çeşitliliği, anlam ve biçimlerin üretilmesi, kavramın dayanıklılığıdır (2002: 152-164). Bu ölçütlere göre +sXz eki almış tek örneklerin yerleşikleşmemesinin sebepleri şu şekilde açıklanabilir:

Kullanım sıklığı: Bu etken popüler olma, sade ve basit olarak da ifade edilebilir. Yeni türetilen bir sözcük, sözcük öbeği ilk türetildiğinde 0 sıklığa sahiptir ve sadece bir kişi kullandığı sürece 0 kalır. Bir avuç arkadaş, aile veya iş arkadaşı bile sıklık derecesini 0’ın üzerine çıkarmak için yeterli olmayacaktır. Sıklığı 0 olan sözcüklerin örnekleri çoktur, ancak doğası gereği bunların çoğunu duymamışızdır (Metcalf, 2002: 152-153). Ele alınan tek örnek sözcüklerin kullanım sıklığı bakımından yetersiz olduğu görülmektedir. Çünkü bu sözcükler yalnızca bir eserde tanıklanmaktadır.

Dikkat çekmeme: Bir sözcüğün okuyucular ya da konuşucular tarafından kabul edilebilmesi için yeni sözcüklerin sanki önceden bildikleri birer sözcük gibi algılanması gerekmektedir (Bozkurt, 2017: 55). Ancak +sXz ekli tek örnekler, her ne kadar var olan sözcüğe eklenerek anlam olarak taşıdığı kavramın yokluğunu ifade etseler de özellikle bunların genellikle kabullenilmediği gözlemlenmektedir.

Kullanıcıların ve durumların çeşitliliği: Çok sayıda insanın yeni bir sözcük kullanması yeterli değildir. Ayrıca bir noktayı daha vurgulu hâle getirmek için, çeşitli durumlarda çeşitli kullanıcılar tarafından kullanılması gerekir (Metcalf, 2002: 157-158). Bu niteliği toplum dil bilimi çerçevesinde de değerlendirmek gerekmektedir. Zira sözcüklerin toplumun bütününe kapsayan farklı tabakalarında karşılık bulması elzemdir. Ancak tespit edilen +sXz ekli tek örneklerde Eski Türkçe derlemi düşünüldüğünde hitap edilen tabakanın görece okumuş tabaka olması sözcüklerin yerleşikleşmemesinin temel sebeplerinden olabilir.

Anlam ve biçimlerin üretilmesi: Yeni oluşturulan sözcüğün kendisinden başka sözcüklerin türetilmesine imkân vermesini (Bozkurt, 2017: 55) ifade eden bu nitelik açısından +sXz ekli tek örneklerin yeni türetilcek sözcük yapımına çok uygun olmadığı söylenebilir. Çünkü +sXz ekinin sözcüğe kattığı yokluk ve bitmişlik anlamı yeni sözcük türetmeye imkân tanımamaktadır.

Kavramın dayanıklılığı: Bu nitelik, bir sözcüğün karşıladığı kavramın zamana meydan okuyup varlığını devam ettirebilmesini (Bozkurt, 2017: 55) açıklamaktadır. Bu açıdan bakıldığında +sXz ekli tek örnekler sadece birer metinde tanıkladığı için dayanıksızdır ve yerleşikleşmemiştir.

Bir sözcüğün milletin ortak hafızasında türetilerek sözlükte madde başı olarak yer alması için yukarıda sözü edilen çeşitli aşamaları geçerek yaygınlaşıp yerleşikliği gerekmektedir. +sXz eki bugün sözlükte bulunan pek çok madde başı sözcüğün oluşumunda karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçe metinlerde ise özellikle Eski Uygur Türkçesi döneminde çeviri faaliyetlerinin çokluğu ve farklı dinlerden / kültürlerden alınan birtakım kavramların ve durumların ifadesinde bu ekten çok faydalandığı dikkat çekmektedir. Ancak maddeler hâlinde sıraladığımız çeşitli sebeplerden ya da başka sebeplerden dolayı bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır. +sXz ekinin dışında başka eklerle kurulan tek örneklerde de kuşkusuz böylesi durumların olduğu görülmektedir. Bunlarla ilgili yapılacak araştırmaların Türkçenin söz varlığı çalışmalarına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacip*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Arat, Reşit Rahmeti. (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Bauer, L. (1983). *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bayraktar, N. (2016). +sIz Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Dede Korkut Hikâyelerinde +sIz Eki, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), s. 47-53.
- Bernstein, B. (1958). Some Sociological Determinants of Perception An Enquiry into Sub-cultural Differences, *The British Journal of Sociology*, Vol. 9, S. 2 (Jun. 1958), s. 159-174.
- Bernstein, B. (1971). *Class, Codes and Controls Volume 1 Theoretical Studies Towards A Sociology of Language*. London and New York: Routledge.
- Bozkurt, F. (2017). *Sözlükselleşme: Genel Sözlükler İçin Sözlük Birim Seçimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Burkhanov, I. (1998). *Lexicography A Dictionary of Basic Terminology*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Bussmann, H. (1996). *Dictionary of Language and Linguistics*. London and New York: Routledge.
- Cin, A. (2006). Türkçede +sIz/+sUz Eki Üzerine, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, S. 52 (2004/1), s. 1-43.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Crystal, D. (2000). Investigating Nonceness: Lexical Innovation and Lexicographic Coverage. *Manuscript, narrative and lexicon: Essays on Literary and Cultural Transmission in Honor of Whitney F Bolton*, (Ed. Robert Boenig & Kathleen Davis), Lewisburg: Bucknell University Press. London: Associated University Presses, s. 218-29.
- Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden and Oxford: Blackwell Publishing.
- Dağabakan, F. Ö. (2019). *Toplumdilbilim*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugât'it-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Vol. I- II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erten, M. (2007). +sIz Eki Olumsuzluk Eki Midir?. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall, s. 1168-1173.
- Gabain, A. V. (1954). *Türkische Turfantexte VIII*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Gabain, A. V., Arat, R. R., Bang, W. (1934). *Türkische Turfantexte VI*. Berlin: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften In Kommission Bei Walter De Gruyter.
- Hartmann, R. R. K., James, G. (1998). *Dictionary of Lexicography*. London and New York: Routledge.
- İlhan, N., Kabadayı, C. (2017). *Türk Dilinde Olumsuzluk*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kara, G., Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werk in Uighurischer Übersetzung Berliner Turfantexte VII*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş. Metin ve Dizin*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları (607).
- Keskin, E. G. (2020). *Türkçede Birleşik Ekler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Le Coq, A. V. (1922). *Türkische Manichaica Aus Chotscho. III Nebst Einem Christlichen Bruchstück Aus Bulayiq*. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften In Kommission Bei Walter Berlin: De Gruyter U. Co.
- Metcalf, A. (2002). *Predicting New Words The Secrets of Their Success*. New York: Houghton Mifflin Company.
- Nadyelyayev, V. M., Nasilov D. M., Tenişev, E. R., Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Newmark, P. (1998). *A Textbook of Translation*. London: Longman.
- Oturakçı, N. (2014). İkinci Yeni Şiirinde Anlık Oluşumlar. *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı (Ed. Nurettin Demir, Faruk Yıldırım)*, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentarasien Lieferung 1 a-agrıg*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Schmid, H. (2008). New Words In The Mind: Concept-Formation And Entrenchment Of Neologisms. *De Gruyter*, Vol. 126 (1), s. 1-36.
- Sebzecioğlu, T. (2013). Anlık Olusum Ve Türkçe Anlık Sözcüklerin Olusum Süreçleri Üzerine Bir Betimleme. *Dil ve Edebiyat Dergisi / Journal of Linguistics and Literature*, S. 10:3, s. 17-47.
- Tekin, S. (1976). *Uygurca Metinler II Burkancuların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidâi Bir Dram Maytrısimit*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 263.
- Uçar, E. (2012). Eski Türkçe Hapaksılar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 1, s. 73-100.
- Üstüner, A. (2001). Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 2, s. 177-184.

Wilkins, J. (2010). *Alttürkische Handschriften Teil 10 Buddhistische Erzähltexte. Band XIII, 18*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Stuttgart.

Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Yılmaz, E. (2021). *Toplum ve Dil Diltoplumbilimin Temel Kavramları-Kuramları ve Sorunları*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Zandvoort, R. W. (1976). *A Handbook of English Grammar*. London: Longman.

Zieme, P. (1985). *Berliner Turfantexte XIII*. Berlin: Akademie-Verlag.

Zülfikar, H. (2018). Eklendiği Kelimeyle “Yokluk” Anlamı Kazanan Ekler. *Türk Dili*, Ocak, S. 793, s. 5-11.

Kısaltmalar:

BKD: Bilge Kağan Doğu

BT VII: Berliner Turfantexte VII

BT XIII: Berliner Turfantexte XIII

DLT: Dîvânu Lugât’it-Türk

DIS: Drevnetyurkskiy Slovar

KTD: Költigin Doğu

TT VI: Türkische Turfantexte VI

TT VIII: Türkische Turfantexte VIII

UW: Uigurisches Wörterbuch

Etik, Beyan ve Açıklamalar

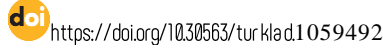
1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 18.01.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 18.04.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2022

Atıf / Citation

Alişova Demirdağ, E. (2022). Eksilti Bağlamında Azerbaycan Türkçesinde Elliptik Cümleler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 6. Cilt, 1. Sayı, 79-88.

EKSİLTİ BAĞLAMINDA AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ELLİPTİK CÜMLELER
Elliptical sentences in Azerbaijan Turkish with elliptical context
ELZA ALİŞOVA DEMİRDAĞ¹

Öz

Eksilti, yazılı ve sözlü anlatımda bazı dil birimlerini, yine o dilin kuralları çerçevesinde derin yapıda bırakan bir dil olayıdır. Yazarken veya konuşurken konuşmaya canlılık katmak, akıcılık sağlamak, tekrardan kaçınmak, tasarruf etmek, vurgu yapmak vb. gibi nedenlerden dolayı dilde çeşitli eksilti yapıları. *Hafz, eksiltim, eksilti, eksiltili anlatım, düşüm, düşürme, kısaltma, sıfır tekrar, elips* vb. gibi çeşitli terimlerle adlandırılan eksilti, Türkiye Türkçesinde ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi konusunda karşımıza çıkar ve sestem cümleye kadar geniş bir alanda inceleme konusu sağlar. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde cümlede eksilti konusu ele alınacaktır. Azerbaycan Türkçesinde elliptik cümle olarak isimlendirilen bu dil olayı, “elliptik benzer, ellips şeklinde, cümlede kolaylıkla anlaşılabilir kelimenin düşürülmesine bağlı” şeklinde açıklanmaktadır. Bağımsız kullanılabilen yardımcı cümle statülü elliptik cümleler, konuşana az kelime kullanarak birçok düşüncüyü açıklama imkânı sağlayan cümle türüdür. Yardımcık, yarım cümlelerin içerisinde incelenen elliptik cümleler, yazılı ve sözlü anlatımda yüklem düşürülmesidir. Yüklem düşürülmesi iki şekilde karşımıza çıkar: 1. Metne bağlı düşürülme, 2. Elliptik düşürülme. Metne bağlı düşürülmede yüklem eksiltildiği metne bağlıdır ve tekrardan kaçınmak için düşürülür. Bu tür cümlelerde düşürülmüş, yani eksiltilmiş yüklemi metnin önceki cümlelerine göre yerine koymak mümkündür. Yüklemi düşürülen yardımcı cümlelerin diğer çeşidi ise elliptik cümlelerdir. Elliptik cümlelerde düşürülen yüklem, metne göre değil cümlenin kendi öğelerine ve anlamına göre belirlenir. Bu bağlamda metne bağlı düşürülmede metnin dışında kullanım söz konusu olmazken elliptik cümleler bağımsız olarak kullanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Elliptik Cümle, Eksilti, Yüklem, Söz Dizimi.

¹ Doç. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Girne/ KIBRIS. El.mek: elzaalishovademirdag@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0320-8996>

Abstract

Elliptic is a language phenomenon that leaves some language units in a deep structure in written and oral expression within the framework of the rules of that language. While writing or speaking, various declensions are made in the language for reasons such as adding vitality to the speech, ensuring fluency, avoiding repetition, saving, and emphasizing. The ellipsis, which is called by various terms such as memorizing, ellipsis, declension, abbreviation, zero repetition, and ellipse, appears in Turkey Turkish in terms of phonology, morphology, syntax, and provides a wide range of studies from sound to sentence. In this study, the subject of ellipsis in the sentence in Azerbaijani Turkish will be discussed. This language phenomenon, which is called elliptic sentence in Azerbaijani Turkish, is explained as "like an ellipse, in the form of an ellipse, depending on the reduction of the easily understood word in the sentence". Elliptical sentences with half sentence status, which can be used independently, are a type of sentence that allows the speaker to explain more opinions by using fewer words. Half and elliptical sentences, which are examined in half sentences, are the reduction of the verb in written and oral expression. Dropping the verb comes in two ways: 1. Text-based drop, 2. Elliptical drop. In textual reduction, the reduction of the verb depends on the text and is dropped to avoid repetition. In such sentences, it is possible to replace the abbreviated verb according to the previous sentences of the text. The other type of semilunar sentences with reduced verbs is elliptic sentences. The verb dropped in elliptical half sentences is determined not according to the text, but according to the elements and meaning of the sentence itself. In this context, while there is no use of outside the text in the text-based drop, elliptical sentences are used independently.

Keywords: Azerbaijani Turkic, Elliptic Sentence, Ellipsis, Verb, Syntax.

1.Giriş

Eksilti, dilde en az çaba yasasına bağlı olarak bir kelimenin, kelime grubunun, cümle ögesinin cümlede herhangi bir anlam karışıklığına yol açmamak şartıyla düşürülmesidir. Eker, en az çaba yasasını "konuşma sırasında, olabildiğince az enerji harcama, minimum enerji düzeyine düşme eğilimi" olarak nitelendirerek dilin canlılık niteliğini, yani ses, şekil vb. değişikliklerin çok önemli bir bölümünün buna bağlı olduğunu belirtir (2010: 28). Eksilti, yazılı ve sözlü anlatımda bazı dil birimlerini, yine o dilin kuralları çerçevesinde derin yapıda bırakan bir dil olayıdır. Vardar, konuyu "Olağan koşullardaki biçimine oranla kimi öğeleri eksik olan, ama anlamayı aksatmayan dizim. Eksilti ürünü biçimler, ya durum ya da dilbilgisi açısından kolayca kavranabilecek, eksik yanı herhangi bir güçlük olmadan giderilebilecek biçimlerdir." (2002: 92) şeklinde açıklar. Korkmaz'a göre "Anlatımda kolaylık sağlamak üzere bir kelimenin, bir kelime grubunun veya bir cümlenin bazı öğelerinin atılıp eksilti olarak kullanılması olayı. Bu olayda, bazı ses veya kelimelerin atılmış olduğu halde, anlamı aksatmayan kendine özgü bir dil biçimlenmesi, bir biçim bütünlüğü vardır." (2010: 81). Türkçe Sözlükte (2005) eksilti, "Anlatımda kolaylık sağlamak üzere bir kelimedeki eklerin veya bir cümledeki kelimelerin azaltılarak kullanılması olayı, elips." olarak açıklanmaktadır.

Amacı tasarruf veya kolaylık sağlamak olan eksilti, yazılı veya sözlü iletişimde bazı dil birimlerin dilin kendi kuralları doğrultusunda derin yapıda bırakılmasıdır ve eksiltilerin yüzey yapıya taşınması işlemi kişilere göre değişmez: "Vericinin zamandan ve emekten tasarruf amacıyla yüzey yapıya taşımadığı ama ipuçlarını yüzey yapıda vererek alıcı tarafından varsayılmasını istediği dilsel göstergeler olabilir. Bu durum, yüzey yapıda alıcının doldurması gereken boşluklar olduğunu gösterir. İşte bu boşlukların "eksilti" niteliği taşıyanların tüm alıcılar tarafından aynı tarzda doldurulması gerekmektedir. Eğer eksilteleri derin yapıdan yüzey yapıya taşıma işlemi, dil bilgisi kuralları doğrultusunda yapılırsa derin yapının çeşitlilik göstermesi söz konusu olamaz; derin yapı kişilere göre değişkenlik göstermez." (Üstünova, 2010: 700-702). Eksilti, genel olarak sözcük ve cümle düzeyinde ele alınmaktadır. Gümüşatam

(2013), Türkçede eksilti türleri içerisinde ses düzeyindeki eksiltelerin göz ardı edildiğini belirterek konuşma ve yazı dilindeki eksiltilere dikkat çeker. Araştırmacı, Türkçede gerçekleşme yerine ve şekillerine göre eksiltiyi sözcük düzeyinde gerçekleşen eksilti (ses-hece, ek ve sözcük parçalarında), söz dizimi düzeyinde gerçekleşen eksilti (kelime gruplarında ve cümlede), metinde eksilti ve internet yazışmalarında eksilti olarak inceler. Bu çalışmada cümlede eksilti konusundan hareketle Azerbaycan Türkçesinde cümle düzeyinde eksilti ele alınacaktır.

2. Türkiye Türkçesinde Cümlede Eksilti

Türkiye Türkçesinde cümlede eksilti için *kesik cümle*, *eksiltimli cümle*, *eksiltili cümle* vb. gibi terimler kullanılmaktadır. Dizdaroğlu, çoğu zaman yüklemi, kimi zaman da başka ögesi kullanılmayan cümleyi kesik cümle olarak nitelendirir. Kesik cümlelerin anlatıma duyusalılık kazandırdığını belirten araştırmacıya göre “Yüklem bulunmayışı, tümceyi anlamsız bırakmaz, tersine, anlamı daha etkili kılar.” (1976: 274). Ediskun’a göre “Ya sonu dinleyince belli olduğu, ya da söze bir duyusalılık kazandırmak istedikleri zaman, yazarlar ya da konuşanlar, sözlerini yarıda kesmek gereğini duyarlar. Bu kesik cümlelere eksiltili (elliptique) denir. Tabelalardan, ilanlardan, afişlerden başlayarak edebi yazılara kadar hemen her yazıda ya da konuşmada eksiltili cümlelere rastlayabiliriz.” (1990: 390). Demir, eksiltiyi cümlede sözcük düşmesi, kesik cümle olarak ele alır: “Anlatımda durgunluğu sağlamak, yinelemelerden kaçınmak için cümleden kimi öğelerin çıkartılmasına cümleden sözcük düşmesi denir. Cümleden çıkartılan ögenin anlamı, cümlede kalan öğeler üzerine geçtiğinden bu tür anlatımlarda anlamda eksiklik olmaz, tersine cümlelerin anlatım gücü, duygu değeri artar. Vurgu ve tonlama kolaylaşır, bu da anlatıma akıcılık, açıklık sağlar.” (2004: 258-259). Günay, cümledeki eksilti için “Türkçede bir soruya yanıt olarak tek başına kullanılabilir. Bu tür anlatımda bağlamdan ve yüklem çekim eklerinde özneyi bulabiliriz. İyelik eki (sıfat ya da adıl) ile de eksiltili yapıda tümceler oluşturmak olasıdır. “-ki” eki ilgi adılı görevinde bir ad ya da iyelik takımının belirtilen ögesine ulandığında, bu ek belirtilen ögenin yerini tutabilir. Geçişli çatıda kullanılan yüklem nesnesi eksik kullanılabilir. Belirteçler de yüklemsiz kullanılabilir. Bu durumda yüklemi bağlamdan çıkarmak gerekir. Özne ve tamlayan ögesinin gerçekleşmediği anlatım biçimlerinde, sırasıyla yüklem kişisayı belirleyicileri ile özneyi, iyelik ögesi de iyelik belirleyicileriyle tamlayan ögeyi biçimsel olarak belirler. Nesne ya da yüklem sözlüksel olarak kullanılmadığı anlatım biçimlerinde yüklem ve belirtecin kendisi, her ikisini de sözdizimsel olarak belirlerler.” (2003: 84-85) şeklinde açıklama yapar. Delice, cümlede eksiltiyi “Eksiltili cümle, cümlede zorunlu olarak bulunması gereken öğelerden birinin eksiltilmesi yoluyla ortaya çıkmaktadır. Eksiltme, bağlı-sıralı cümlelerde ortak olan öge için dilbilgisel bir yoldur. Bağlı-sıralı cümle dışındaki cümlelerde ise üslup açısından metin bağlamına gönderme yapma yahut söylenecekleri dinleyici veya okuyucunun tamamlamasına bırakma yoluyla ortaya çıkar. Bu doğrultuda, karşılıklı konuşma içeren metinlerde söz bütünlüğünden dolayı önceden zikri geçen herhangi bir unsura gönderme yapılarak cümle eksiltili kurgulanabilir.” (2012: 169) şeklinde açıklar. Aktan, günlük konuşmalarda yer alan ve bazı öğeleri kesilerek veya fiili kullanılmadan söylenen cümleleri eksiltili cümle olarak tanımlar: “Atasözleri ile deyimlerde, günlük konuşmalarda, karşılıklı konuşmalarda daha çok etkileyici olmak, söze daha çok duygusal katmak için eksiltili cümlelere başvurulur.” (2016: 132). Eksiltinin korku, çekinme, kızgınlık, heyecan, ürperti gibi değişik duygusal nedenleri olduğunu belirten araştırmacı, soru cümlelerine verilen tek kelimelik cevapları da eksiltili cümle olarak ele alır. Hatiboğlu (1982: 161), genellikle yüklemi bazen de başka öğeleri söylenilmeden kullanılan cümleyi kesik cümle; Özkan ve Sevinçli (2012), konuşma veya anlatım esasında genellikle yüklemi, bazen de başka bir ögesi kullanılmayan cümleyi eksiltili cümle olarak tanımlar. Kahraman, yüklemi açıkça söylenmeyen ya da yüklemdeki ekfiil çekim ekleri düşürülen cümleleri eksiltili veya kesik cümle olarak tanımlar. Araştırmacıya göre “Yüklem dışındaki öğelerin bir cümlede bulunmayışı, o cümlelerin eksiltili sayılmasını gerektirmez. Çünkü Türkçede bir cümlede yüklem dışındaki öğelerin açıkça yer alması bir zorunluk değildir.” (2001: 220). Özmen de eksiltili cümle olarak sadece yüklemi düşürülen cümleleri ele alır: “Yüklemi düşürülen, eksiltilen cümle, eksiltili cümledir. Bir

cümlelerin var olması için, yüklem bulunması yeterli ve şart olduğu için, yüklemi bulunmayan cümleler eksiltili cümledir. Yüklem dışındaki öğelerden herhangi birinin kullanılmaması, cümleyi eksiltili cümle yapmaz; ancak özne gizli veya saklı (meçhul) olabilir.” (2016: 196). Karaağaç, “Genellikle sözlü dil kullanımında yer alan ve bazı öğeleri eksiltiyle söylenip anlamı dinleyenin anlayışına bırakılan veya yüklemi kullanılmadan yargı bildiren cümledir. Yüzeysel yapılarıyla bir cümle bütünlüğünden uzak olan, derin yapıları, sözlü dil kullanımının çeşitli öğeleriyle, yargı bildiren cümle olarak algılanan cümleler eksiltili cümlelerdir.” (2013: 517) şeklinde tanım yapar. Yazar, ünlemler, ünlem öbekleri, cümle başı edatları ret ve kabul, onay veya inkâr sözlerinin tek başına kullanımı olan cümleleri eksiltili cümle veya söz cümle olarak nitelendirir.

Eksilti yapılırken önemli olan cümlede anlam kaybının olmamasıdır. Bu bağlamda eksilti, “anlam kaybına yol açmamak koşulu ile bir tümce içinden zamanla bazı sözcükleri atma işi ya da kullanılmayışları anlatımda eksikliğe neden olmayacak sözcüklerin düşürülmesi” olarak tanımlanmaktadır (Günay, 2003: 67-68). Gümüşatam, eksiltili cümlede eksiltimlerin belirlenmesinin kolay olduğu görüşündedir: “Ancak derin yapı içine gizlenen ve eksiltili cümle tanımına uymayan cümleler içinde de eksiltim yaşanmış olabilir. Karşılaştırma amaçlı cümlelerde, örtük anlatımlarda cümle kurucuları söylenmesine rağmen, derin yapıya gizlenen bir örtük anlam bulunur. Böylesi cümlelerde eksiltimi keşfetmek, metin çözücünün yoğun dikkatini gerektirir. Konunun daha iyi anlaşılması için karşılaştırma cümleleri esas alınabilir.” (2013: 1548)

Türkiye Türkçesinde eksiltili cümle konusunda farklı tanım ve görüşlerle birlikte genel eğilime göre cümlede yüklemi bazen de başka öğeleri kullanılmayan cümleler, eksiltili cümleler olarak kabul edilmektedir. Daha çok konuşma metinlerinde ve eserlerdeki diyalog cümlelerinde karşımıza çıkan eksiltili cümleler, dilde kanaat prensibi sonucu cümle öğelerinin düşürülmesi olayıdır. Düşürülen öğeler önceki cümleler, eksik cümledeki ekler veya bağlam sonucu belirlenmektedir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde tüm cümle öğeleri değil sadece yüklem düşürülmesi eksilti, ellips olarak ele alınır. Yüklem dışında düşürülen ve metne göre tekrar yerine konulabilen öğeli cümleler, yardımcı (yarım) cümle içerisinde incelenir. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde cümlede eksilti bağlamında elliptik cümleler incelenecektir.

3. Azerbaycan Türkçesinde Eksilti

Eksilti, İzhahlı Dilcilik Terimleri Sözlüğünde (2018: 125) ellipsis maddesi başlığı altında “Cümlede düşürülmüş kelimenin kolayca yerine koyulmasından oluşan retorik soru. İfadenin herhangi bir elementinin çıkarılması. Çıkarılmış unsur metne, yapıya bağlı olarak kolayca yerine konabilir. Edebi dilden farklı olarak konuşma dilinde yaygın olan lengüistik olay.” şeklinde açıklanmaktadır. Dilde kanaat prensibi sonucu oluşan ellipsis, herhangi bir durumla ilintili olarak cümlede muayyen anlama sahip ögenin eksiltilmesiyle ortaya çıkan lengüistik olaydır ve daha çok üslup özelliği taşır. Bu olay, anlatıma canlılık ve özlülük katar. Sentaksta gerçekleşen ellipsis, yüklem düşmesiyle oluşan cümlelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda yüklemi ellipsise uğrayan cümleler, elliptik cümlelerdir.

4. Azerbaycan Türkçesinde Elliptik Cümleler

“Ellipsis hadisesine maruz kalmış, ellipsis ile alakalı, bağlı olan.” (İDTS, 2018: 125) olarak açıklanan elliptik cümleler, yüklemi eksik cümlelerdir. Azerbaycan Türkçesinde elliptik cümleler, yardımcı (yarım) cümlelerin içerisinde incelenmektedir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde cümleler, temel öğelerin ve yardımcı cümle öğelerinin bırakılıp bırakılmamasına (kullanılıp kullanılmamasına) göre bütöv (bütün) ve yardımcı (yarım) cümleler olarak sınıflandırılır². Cümledeki fikrin ifadesi için gereken tüm cümle öğelerinin kullanıldığı

² Daha detaylı bilgi için bk., Alişova Demirdağ, E. (2021) Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak), Kesit yayınları, İstanbul, s. 316-319.

cümleler bütün cümlelerdir. Bütün cümlelerdeki bazı öğelerin bırakılması, eksiltilmesi yardımcı cümleleri oluşturur. “Bırakılmış (düşürülmüş, eksiltilmiş) öğeleri metne, duruma, cümleyi oluşturan öğelerin şekil ve anlamına esasen yerine konulabilen cümlelere yardımcı cümleler denir.” (Kazımov, 2010: 200). Buradaki yarım anlayışı öznesi kullanılmayan cümlelere ait değildir. Öznesi I. ve II. şahısta olup kullanılmayan cümleler bütün cümlelerdir. Yardımcık cümlelerde bir veya birkaç cümle ögesinin bırakılması adi bir sentaktik kuraldır. Bu durum, yardımcı cümlelerin daha büyük sentaktik yapının parçası olarak kullanılması ve orada bırakılan öğelerin diğer (genelde birinci) parçalarında kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda bırakılan öğeler yerine konduğunda yarım cümlenin mevcut sentaktik yapısı ve üslubu değişir.

Yardımcık cümleler yeni cümle türü değildir. “Cütterkibli³ ve tekterkibli cümlelerin muayyen ögesi veya öğeleri bırakıldığında, yani kullanılmadığında yardımcı cümle oluşur. Buradaki yarım, eksik anlamıyla fikir, düşünce eksikliği değil, forma, şekil, gramatikal eksiklik kastedilmektedir. Yani, konuşmada ve yazıda tekrara yol vermemek için bazı öğelerin ihtisarı sonucu yardımcı cümleler oluşur.” (Alışova Demirdağ, 2021: 316). Budagova, yardımcı cümleleri iki gruba ayırır: “Kontekstual yardımcı cümle, yani düşürülmüş ögesi ya önceki cümlelerde ya da mevcut cümlenin bileşenlerinin birinde olan veya cümle öğelerinin biriyle belirlenen yardımcı cümleler. Elliptik cümleler, düşürülmüş ögesi mevcut cümlenin veya metnin genel anlamına göre belirlenen yardımcı cümleler.” (1963: 170).

Azerbaycan dilçiliğinde yardımcı cümleler, genel kabul edilen görüşe göre metni (kontekstual) yardımcı cümleler, situativ, situasiya ile ilgili (duruma bağlı, durumsal) yardımcı cümleler olarak ikiye ayrılır. Metni yardımcı cümlelerde düşürülmüş, eksiltilmiş öge önceki veya sonraki cümleye istinaden yerine konabilir veya tasavvur edilir. Situativ, durumsal yardımcı cümlelerde ise düşürülmüş, eksiltilmiş öge duruma, jest ve mimiklere göre belirlenir. Örneğin, *Ne istiyorsun? Para.* cümlesi metni yardımcı cümledir ve düşürülmüş, eksiltilmiş ögeyi daha önceki cümleye göre belirlemek mümkündür. *Geliyorlar!* cümlesinde ise gelenin adam, araba, tren, uçak, otobüs vd. olduğu durum, jest ve mimiklerle belli olur. Fakat bu iki yardımcı cümle türü arasında kesin sınırlar çizmek doğru değildir: “Bedii eserde mevcut durum tasavvur edilir ve sonuçta metinle situasiya (durum) birleşmiş olur.” (Kazımov, 2010: 204).

Yardımcık cümleler, temel öğeleri (biri veya her ikisi), yardımcı öğeleri (biri veya birkaçı), temel ve yardımcı öğelerin bir kısmı bırakılan (düşürülen, eksiltile) cümleler olarak sınıflandırılır. Yardımcık cümleler içerisinde yüklem düşürülmesi (eksiltilmesi), farklı bir başlıkta - elliptik cümleler olarak incelenir: “Yardımcık (yarım) cümlelerin hususi ve ilgi çekici grubunu elliptik cümleler oluşturur. Bu cümlelerin temel özelliği şundan ibarettir ki, onların terkipten fikrin tamlığı (bütünlüğü) için esas olmayan ve ihtiyaç olsa bile çok kolayca tasavvur edilen, kontekste ifade edilen genel anlama göre yerine getirilmesi mümkün olan yüklemi düşürülür.” (Efendiyeva, 1963: 118). Budagova ise konuyu “Elliptik cümleler, fikrin muayyen ifade şeklidir. Bunlar fiil, bazen de isimden oluşan yüklem bütünlükte veya ikinci kısmının bırakıldığı cümlelerdir. Böyle cümleler fikrin daha ifadeli ve kanaat yoluyla ifadesine hizmet eder.” (1963: 173) şeklinde tanımlar. Mirzade, elliptik cümlelerin dilde çok eskiden itibaren kullanıldığını belirtir: “Daha orta asırlarda dilde kullanılan bu tür cümlelerin varlığı elliptik cümle çeşidinin dilimizde kadim olduğunu ispatlamaktadır. Dil faktörleri gösterir ki, elliptik cümleler daha çok şiir dilinde kendine yer etmiş ve mısraları kelimelerin tekrarından azat etmiştir: *Her kamaştan şeker olmaz her tikenden taze gül (olmaz) (Nesimi).*” (1968: 112).

Kazımov, konuyu yardımcı cümleler başlığı altında inceler: “Yüklem bırakılması, iki şekilde kendini gösterir: metni bırakılma, elliptik bırakılma. Metni bırakılmada, yüklem ihtisarı metinle ilgili olur. Metinde, önceki cümlelerde işlenen yüklem “malum olan”ı bildirdiği için tekrar edilmez ve bırakılır. Yüklem bırakılmış yardımcı cümlelerin bir çeşidi de elliptik cümlelerdir. Elliptik yardımcı cümlelerde bırakılmış yüklem, metne göre değil, cümlenin kendi

³ Cütterkibli anlamıyla her iki temel ögenin, tekterkibli anlamıyla ise temel öğelerden sadece birinin kullanıldığı cümleler kastedilmektedir. Daha detaylı bilgi için bk., Alışova Demirdağ, E., age.

öğelerine ve mazmununa göre belirlenir.” (2010: 206). Halilov, yüklemi bırakılan (eksiltelen) yardımcı cümle başlığı altında elliptik cümleleri şu şekilde tanımlar: “Dilde yüklem bırakılmasına (eksiltilmesine) iki şekilde rastlamak mümkündür. Birincisi, kontekstual bırakılma (eksiltileme), ikincisi elliptik bırakılma (eksiltileme). Kontekstual (metni) bırakılmada (eksiltilemede) yüklem metin dâhilindeki önceki cümlede kullanılmış olur. Elliptik yardımcı cümlede yüklem bırakılmasını (eksiltilemesi) metne göre değil cümlenin kendi öğelerine ve mazmununa göre belirlemek mümkündür.” (2017: 206-207). Metni bırakılmada yardımcı cümleler metnin dışında anlam ifade etmedikleri halde elliptik cümleler bağımsız olarak kullanılabilir ve metne ihtiyaç duymazlar. Yardımcı cümlelerin bir çeşidi olan elliptik cümleler yapı ve gramatikal olarak yarım, eksik olsalar da mazmun olarak bütün cümlelerdir. Söylenen fikrin manası yüklem olmadan da anlaşıldığı için bu tür cümlelerde yerine getirilmiş yüklem yardımcı görevindedir. Yüklem eksiltilemesi cümlenin genel anlamına etki etmez ve yüklem semantik yükünü diğer öğeler üstlenir. Yüklem tümünün değil, bir kısmının eksiltildiği durumlar da olur. Kazımov, bu tür cümlelerde hem metni hem de elliptik eksiltileme olduğunu belirtir: “Bütünlükte değil, yüklem bir kısmının bırakıldığı haller de var. Bu hal hem metni, hem de elliptik bırakılmaya aittir. Frazelji (kalıp) vahitle ifade olunan yüklem “verilen” kısmı bırakılabilir. Surxay. **Razı kaldın?** Ziyet. **Kaldım.** (2010: 206). Bütün ve yarım cümleler arasında duran elliptik cümleler müstakil kullanılabilen yardımcı cümleler olarak da nitelendirilir.

Yardımcı cümlelerle elliptik cümleler arasında bazı farklar vardır. Yarım cümlelerde de herhangi bir öge eksiltilir. Fakat buradaki eksiltilemeyle elliptik cümlelerdeki eksiltileme arasında fark vardır. Yardımcı cümlelerde yüklemle birlikte diğer öğeler de eksiltildiği halde, elliptik cümlelerde sadece yüklem eksiltilir: “Bütün yüklemsiz cümleler dilcilikte uzun yıllar düşürülmüş ögesi tekrar yerine konulabilen cümleler grubuna dâhil ediliyordu. Fakat, diğer cümle türlerinden farklı olarak burada ellipsise uğramış ögenin veya cümle yapısının onarımına ihtiyaç olmaz, aksine yerine konmuş kelime veya ifade fikrin ifadesine ağırlık katar. Bu yüzden bu tip konstrüksiyonlarda ellipsis: herhangi leksik ve sentaktik vahidin yokluğu hissedilmez.” (Hebibova, 2009: 18).

Yardımcı cümle: Ana, bu üzükleri çokdan saxlayırsan?

- Çokdan. “Anne, bu yüzükleri uzun zaman mı saklıyorsun? Uzun zaman.” (Kerimzade, 2002: 8)

Elliptik cümle: Səndən nə yaxşı qardaş? (gəlmisən). “Senden ne iyi, kardeş (gelmişsin). (Kerimzade, 2002: 49)

Elliptik cümlelerde fikrin anlaşılması için metne ihtiyaç yoktur. Elliptik cümleler, yüklemi eksiltilmesine rağmen tam anlamıyla cümle kriterlerini karşılayan cümle türüdür. Bu tür cümlelerdeki yarım, eksiklik anlamı sadece gramatikal tahlil zamanı ortaya çıkmaktadır: “Ellipsisli cümle kuruluşunu yalnız forma olarak, dış görünüş bakımından deformasyona uğramış gibi kabul etmek mümkündür.” (Abdulla, 2016: 97) Elliptik cümlelerde herhangi kelime veya ifadenin kullanılmaması fikir eksikliği yaratmaz. Çünkü semantik bağımsızlık elliptik cümlelerin temelini oluşturmaktadır.

Metne canlılık, etkileyicilik, özlülük getiren elliptik cümleler üslup bağlamında konuşma dilinde çok sıkça kullanılmaktadır. Elliptik cümlelerin kullanım alanı diğer cümle türleriyle mukayesede dardır: “Konuşma dilinde çoğu zaman situasiz (duruma bağlı olmadan), yazılı metinlerde ise kontekstsiz (bağımsız) bağımsız fikir ifade ederler. Birçok durumlarda ise bu tür cümleler konuşma koşuluna, yani duruma bağlıdır.” (Hebibova, 2009: 18). Bunun dışında elliptik cümlelerdeki etkileyicilik, reklam metinlerinde, siyasi afişlerde vd. kullanımını mümkün kılmaktadır.

Elliptik cümlelerde yüklem düşürülmesi bir maksada bağlıdır. Yapılacak işin maksadı, zamanı, sebebi, yeri vd. vurgulanması ön plana çıkar. Bunun dışında sentaktik paralellik

(benzerlik) ellipsisi doğuran nedenlerin başında gelir. Bir defa kullanılan ve belli olan bileşenin diğer cümlelerde kullanımına ihtiyaç duyulmadığında ellipsis oluşur. Örneğin, *Hırsız kalana yanan, ev sahibi gidene*. Memmedov, paralel yapılarda oluşan bu dil olayını anaforik ellipsis olarak nitelendirir: “Anaforik ilişki bu veya diğer komponentin (bileşenin) paralel konstrüksiyonlarda (yapıda) tekrarı sonucu yaranır. Kontekstual (metne bağlı) ihtisarı hususi çeşidi olan anaforik ellipsis bir ögenin birleşik cümlelerin diğer terkip hisselerinde başka leksik vahitle ifade olunmadığı anaforik ilişkili birleşik cümlede ortaya çıkar. Ellipsis sonucu bir kere kullanılmış komponent (bileşen) diğer paralel cümlelerde ihtisar olunur. (eksiltir).” (1981: 74). Anaforik ellipsis olayı, ortak yükleme sahip birleşik cümleler için karakteristik özelliktir. Bu olay, daha çok atasözleri ve deyimlerde gözlemlenir. Örneğin, *Bebek sütsüz büyümmez, pamuk susuz. Tövbe tokluktan, kavga açlıktan olur*. Burada yüklem eksiltilmesi cümlelerin semantik anlamını bozmaz.

Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde elliptik cümleler iki başlıkta incelenir: metni düşürülme (eksiltirme), elliptik düşürülme (eksiltirme).

Metni düşürülme/ eksiltirme: Metni düşürülmede yüklem eksiltilmesi metne göre yapılmaktadır. Daha önceki cümlelerde kullanılan yüklem “malum olanı” bildirdiği için tekrar edilmez ve eksiltir. Bu tür cümlelerde yüklem önceki cümleye göre belirlenerek yerine konulabilir.

- Səni tutqun görürəm, ay mənim sultan oğlum. Yənə kim sənin qanını qaraldıb?
- İstəkli kürəkənimiz (**qaraldıb**). “Seni üzüntülü görüyorum, ay benim sultan oğlum. Yine kim senin canını sıkımsı? Sevimli damadımız (sıktı). (Kerimzade, 2002: 27)
- Yaşşı, Seymur, sənin toyunu haçan eləyirik?
- Uzaq gələcəkdə (**eləyirik**). “İyi, Seymur, senin düğünü ne zaman yapıyoruz? Uzak gelecekte (yapıyoruz).” (Anar, 2003: 332)
- Xeyir ola kiminlə söhbət eləyirdin?
- Bizim brigadirlə (**söhbət eləyirdim**). “Hayır ola, kiminle konuşuyordun? Bizim ustabaşıyla (konuşuyordum). (Şihli, 2005: 16)

Elliptik düşürülme/ eksiltirme: Elliptik yarım cümlelerde eksiltilmiş yüklemi, metne göre değil cümlelerin kendi öğelerine ve mazmununa göre belirlemek mümkündür. Metni bırakılmada yarım cümleler metin dışında açık anlam ifade etmezler. Elliptik cümleleri bağımsız olarak kullanmak mümkün olduğu için metne ihtiyaç duymazlar. Daha çok slogan ve emir cümleleri şeklinde karşımıza çıkan elliptik cümlelere Kazımov, (2010: 206), buluşma ve ayrılma sırasında kullanılan *Sabahnız xeyir (Günaydın), Salam! (Selam), Axşamınız xeyir! (İyi akşamlar) Hər vaxtınız xeyir! (Tünaydın) Salamət (Sağlıcakla)* vb. gibi cümleleri de dahil eder.

Elliptik cümlelerde eksiltilmiş yüklem cümlelerin mazmununa göre belirlenir. Burada yüklem eksiltilmesi fikrin tam olarak verilmesini engellemez. Tam tersi burada yüklem yerine konması cümleye ağırlık katar.

Ata qamçı, eşşəyə biz (**vurarlar, lazımdır**). “Ata kamçı, eşşe biz/tığ (vurulur, lazım).”

Dəliddən doğru xəbər (**eşid**). “Deliden doğru haber (işit).

El hara, sən də ora (**get**). “El nereye, sen de oraya (git).

Dişsiz ağız, dəyirmansız daş (**kimidir**). “Dişsiz ağız, değirmensiz taş (gibidir).

Dost ürəyi dost ovcunda (**gerek olsun**). “Dost yüreği dost avcunda (olmalı).”

Yaz gününün yağışı, ər arvadın savaşı (**kimidir**). “Yaz gününün yağmuru, karı kocanın kavgası (gibidir).”

Arvadı ahıl gözüylə, atı cahıl gözüylə (**gör, seç**). “Avradı yaşlı gözüylə, atı delikanlı gözüylə (gör, seç).”

Gecənin xeyrindən gündüzün şəri (**yaxşıdır**). “Gecənin hayrından sabahın şəri (iyidir).”

Başa düşənə milçək səsi (**kifayətdir**), düşməyəne zurna-qaval (**da kar eləməz**). “Anlayana sinek sesi (kafi), anlamayana davul zurna (da fayda etmez).”

Niyətin hara(**dır**), mənzilin ora(**dır**). “Niyətin nereye, mənzilin oraya.”

Kişi sən bayıra...(**çık**). “Adam, sen dışarı (çık).” (Rehimov, 2005: 200)

Həmişə gəzməkdə, qonaqlıqda (**olasınız**). “Her zaman gezmede, misafirlikte. (olasınız).” (Efendiyev, 2006: 140)

Həmişə evinizdə, eşiyinizdə (**olasınız**). “Her zaman evinizde, eşiginizdə. (olunuz).” (İbrahimov, 1998: 245)

Yapısına görə elliptik cümələr basit və birləşik elliptik cümələr olaraq ikiye ayrılır. Basit elliptik cümələr, aynı zamanda yüklem türünə görə fiili habersiz elliptik cümələr (fildən oluşan yüklemi eksiltilmiş elliptik cümələr) ve ismi habersiz elliptik cümələr (isimden oluşan yüklemi eksiltilmiş elliptik cümələr) olarak da sınıflandırılır.

Basit Elliptik Cümələr

Arvadsız ev, susuz dəyirman (**kimidir**). “Avratsız ev, susuz dəğirmen (gibidir).”

Yüz dəlidən, bir ağıllı (**yaxşıdır**). “Yüz deliden, bir akıllı (iyidir).”

Ağırlığım, uğuluğum odlara,

Baharda mənə hoppanmayan yadlara (**tökülsün**). “Ağılım, uğurluğum odlara, İlkbaharda benime atlamayan yadlara (dökülsün).”

Ata, sənə məktub! (var, göndəriblər). “Ata, sana mektup! (var, gönderipler).” (İbrahimov, 1998: 245)

Birləşik Elliptik Cümələr

Çoban dayağı ilə, gəlin duvağı ilə (**bəlli olar**).

Ağıllıya işarə, dəliyə **kötək** (**yetər, bəsdir**). “Akıllıya işaret, deliye dayak. (yeter, kafidir).”

Bir anaya bir qız, bir kəlləyə iki **göz** (**lazım**). “Bir anaya bir kız, bir kelleye iki göz (lazım).”

Atda qarın, itdə burun (**lazım, olmalı**). “Atta karın, itte burun (lazım, olmalı).”

Ac əlinə düşəni, tox ağızına gələni (**yer**). “Aç eline düşəni, tok ağızına geleni (yer).”

Ya dəvə ölər, ya dəvəci, ya da üstündəki hacı (**ölər**). “Ya deve ölür, ya deveci, ya da hacı.”

Varlığın malı (**çox olar**), kasıbın övladı (**çox olar**). “Zengin malı (çok olur), fakirin evladı (çok olur).”

Nə sənin qızından mənə gəlin (**olar**), nə sənin oğludan mənə kürəkən (**olar**). “Ne senin kızından bana gelin, ne senin oğlundan bana damat olur.” (Hüseynov, 1998: 46)

Anlamlarına görə isə elliptik cümələr, elliptik bildirme, elliptik soru, elliptik emir və elliptik ünlem cümələri olarak incelenmektedir.

5. Sonuç

Eksilti, dilde az yasa çabasına bağlı olarak bir kelimenin, kelime grubunun, cümle ögesinin cümlede herhangi bir anlam karışıklığına yol açmamak şartıyla düşürülmesidir. Türkiye Türkçesinde ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi konusunda karşımıza çıkan eksilti, Azerbaycan Türkçesi söz diziminde eliptik cümle bahsinde karşımıza çıkar. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde eksilti olarak sadece yüklem düşürülmesi ele alınır ve eliptik cümleler olarak isimlendirilir. Eliptik cümleler, yardımcı (öğeleri bırakılmış, eksiltilmiş) cümlelerin içerisinde incelenir. Cümle ögelerinin cümlede kullanılmaması iki şekilde mümkündür: Birincisinde, cümle ögesi eksiltilir ve eksiltilemeyen ögenin metin bağlamında yerine konması mümkündür. Bu tür cümleler, yardımcı cümlelerdir. İkincisinde ise eksiltilemeyen ögenin yerine konmasına ihtiyaç duyulmaz. Hatta bu tür cümlelerde ögenin eksiltilemediğini de savunanlar olur. Bu cümleler, eliptik cümlelerdir. Eliptik cümleler, yapı ve gramer olarak eksik, anlam olarak bütün cümledir. Eliptik cümleler, konuşana veya yazana az söz kullanarak çok fikir anlatmak imkanı vermektedir. Yüklem dışında diğer öğeleri eksik cümleler, yarım cümleler olarak incelenir. Yüklem eksiltilmesi iki şekilde kendini gösterir. Birincisi, metne göre eksiltilemedir. Metnin önceki cümlelerinde kullanılan yüklem malum olanı bildirdiği için tekrar kullanılmayarak eksiltilebilir. Eksiltilemeyen yüklem, önceki cümlelere göre belirlenir. İkincisi, eliptik eksiltileme olarak isimlendirilir. Eliptik yardımcı cümlelerde eksiltilemeyen yüklem metne göre değil, cümle ögelerine ve anlamına göre belirlenir. Eliptik cümleler, bağımsız kullanılabilen özel cümle türüdür. Bu cümlelerin spesifik özelliği kontekstte hatırlanmayan, yani mana bakımından bilginin karşıya iletilmesi için önemli olmayan yüklem bulunmamasıdır. Eliptik cümleler, replik ve diyaloglara has olan, bir veya birkaç ögesi kullanılmayan, bağlam olarak bütün cümlelere uygun olan, bütün olmayan cümle türüdür. Duyusallık, jest, mimik, durum, konuşanın psikolojik durumu ve diğerleri eliptik cümlelerin oluşumunda önemli etkenlerdendir.

Kaynakça

- Abdulla, K. (2016). *Azerbaycan Dili Sintaksisinin Nezeri Problemleri*. Bakü: MTM Innovation.
- Aktan, B. (2016). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Alışova Demirdağ, E. (2021). *Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Anar. (2003). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Lider.
- Budagova, Z. (1963). *Müasir Azerbaycan Dilinde Sade Cümle*. Bakü: Azerbaycan SSR. EA'nın Neşriyatı.
- Delice, H. İ. (2012). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi.
- Demir, T. (2006). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Kurmay Kitap Yayın Dağıtım.
- Dizaroğlu, H. (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara: Kalite Basımevi.
- Ediskun, H. (2007). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Efendiyev, İ. (2006). *Seçilmiş Eserleri*. I. Cilt. Bakü: Avrasya press.
- Efendiyeva, E. T. (1963). *Eliptik Cümle, Azerbaycan Dilinin Sintaksisine Dair Tedqiqler*. Bakü: Azerb. SSRİ, EA Neşri, s. 118-121.
- Eker, S. (2010). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gümüşatam, G. (2013). Eksiltim (Ellipsis) ve Türkçede Eksiltim Türleri. *Turkish Studies*, Volume 8/1, Winter, p.1539-1552.

- Günay, D. (2003). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Halilov, B. (2017). *Müasir Azərbaycan Dili, Sintaksis*. Bakü: Adıloğlu.
- Hatiboğlu, V. (1982). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi.
- Hebibova, K. (2009). *Müasir Azərbaycan Dilinde Elliptik Cümle*. Bakü, Elm ve Tehsil.
- Hüseynov, İ. (1998). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Genclik.
- İbrahimov, H. (1998). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Genclik.
- İzahlı Dilçilik Terminleri Lüğeti*. (2018). Editörler: Sadıqova S, Hüseynova, N, Abdullayeba, İ, Novruzova, N, Heseli- Qeribova, Ş. Bakü: Elm.
- Kahraman, T. (2001). *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Ankara.
- Karağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Basım.
- Kerimzade, F. (2002). *Hudaferin Körpüsü*. Bakü: Elm.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Memmedov, A, Y. (1981). *Ellipsis v Azerbaydjanskom Yazıke*, Diss. kand. filolo. nauyk. Bakü.
- Mirzazade, H. (1968). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Sentaksisi*. Bakü: Maarif.
- Özkan, M., Şevinci, V. (2012). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli)*. İstanbul.
- Özmen, M. (2016). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Rehimov, S. (2005). *Seçilmiş Eserleri*. I Cilt, Bakü: Şark-Garp.
- Şihli, İ. (2005). *Seçilmiş Eserleri*. I Cilt. Bakü: Şark-Garp.
- Üstünova, K. (2010). Yüzey Yapı- Derin Yapı Kavramları Üzerine. *Turkish Studies International Peroidical For the Languages Literature and History of Turkish o Turkic 5, S4*, s. 697-704.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1113833>

İntihal / *Plagiarism*

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / *Article types* : Araştırma Makalesi / *Research article*
Geliş Tarihi / *Received date* : 08.05.2022
Kabul Tarihi / *Accepted date* : 10.06.2022
Yayın Tarihi / *Date published* : 20.06.2022

Atıf / Citation

Karaca, M. M. (2022). Risale-i Bakkaçılık Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 89-108.

RİSALE-İ BAKKAÇILIK ÜZERİNE BİR İNCELEME

A Review on Risāle-i Baqqāçılık

MEHMET MUSTAFA KARACA¹

Öz

Türk toplumu içerisinde hayatın hemen her alanını şekillendiren ve çoğunlukla sözlü geleneğe dayanan toplumsal normların ticaret hayatını da şekillendirdiği bilinmektedir. Her meslek dalının zaman içerisinde kendi iç kaidelerini oluşturduğu ve ticaretin bu kaidelere göre yapıldığı tarihi bilgi ve belgelerden anlaşılmaktadır. Anadolu Türklüğü, bu kaideleri meslek loncaları ve ahilik teşkilatı gibi kurumlar aracılığıyla uygulamıştır. Doğu Türklüğünün ticaret hayatında için de bugün dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunan onlarca meslek risalesinden anlaşılacağı üzere benzer denetim mekanizmalarının var olduğu söylenebilir. Özellikle Uygur Türklerinden kalan meslek risaleleri, geleneksel mesleklerin hem icrasının hem de gelecek nesillere aktarılmasının belli kaidelere göre gerçekleştiğini göstermektedir. Söz konusu kuralların toplumun gelenek, görenek ve inancından beslendiği düşünüldüğünde risalelerin sadece mesleklerle ilgili bilgileri içermediği, toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı hakkında da bazı bilgileri günümüze aktardığı söylenebilir. Ayrıca toplum içerisinde derlenerek kaleme alınan bu eserler Türk dilinin ses ve şekil özelliklerinin yanında söz varlığının da ortaya konmasında önemli birer kaynak olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu çalışmada *Berlin Staatsbibliothek Kütüphanesi Ms. or. oct. 1659* numarada *Risale-i Baqqāçılık* adıyla kayıtlı yazma eser incelenmiştir. Eserin çeviri yazı yoluyla aktarımı yapıldıktan sonra dikkat çeken dil ve imla özellikleri ortaya konulmuştur. Ayrıca eserin söz varlığının ortaya konması amacıyla bir de gramatikal dizin hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkçesi, geç dönem Çağatay Türkçesi, meslek risaleleri, risale-i bakkaçılık.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Aydın/TÜRKİYE. E-mail: mmkaraca@adu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9763-3151>

Abstract

It is known that social norms that shape almost every aspect of life in Turkic society and are mostly based on oral tradition also shape business life. It is understood from the historical information and documents that each branch of profession has formed its own internal rules over time and that trade is carried out according to these rules. Anatolian Turkishness applied these rules through institutions such as vocational guilds and Ahi organization. It can be said that there are similar control mechanisms in the commercial life of the Eastern Turks, as can be understood from the dozens of professional treatises in various libraries of the world today. Occupational booklets, especially from the Uyghur Turks, show that both the execution of traditional professions and their transfer to future generations take place according to certain rules. Considering that the aforementioned rules are fed by the traditions, customs and beliefs of the society, it can be said that the booklets do not only contain information about the professions, but also convey some information about the social, economic and cultural structure of the society. In addition, it would not be wrong to say that these works, which were compiled from the society and written, are an important source in revealing the vocabulary of the Turkic language as well as the phonetic and morphological features.

In this study, a manuscript registered with the name of *Risale-i Baqqalcılık* in Berlin Staatsbibliothek Library Ms or oct 1659 was examined. After the translation of the work is done through writing, the remarkable language and orthographic features are revealed. In addition, a grammatical index has been prepared in order to reveal the vocabulary of the work.

Keywords: Uighur Turkic, Late Chagatai Turkic, Chagatai Turkic, occupational booklets.

1. Giriş

Türklerde ticaret hayatı gerek Anadolu Türklüğü gerekse Doğu Türklüğü olsun belli kurallar çerçevesinde gelişmiş ve icra edilmiştir. Anadolu'da meslek locaları ve ahilik teşkilatı gibi kuruluşlarla hemen her türlü meslek kolunun kaideleri belirlenmiş ve bu sayede bir mesleğin hem kendi içerisinde denetim mekanizması oluşmuş hem de söz konusu mesleğin usta cıracak ilişkisiyle sonraki kuşaklara aktarılması sağlanmıştır. Doğu Türklüğünün ticaret hayatında da bugün dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunan onlarca meslek risalesinden anlaşılacağı üzere benzer denetim mekanizmalarının var olduğu söylenebilir. Özellikle Uygur Türklerinden kalan meslek risaleleri, geleneksel mesleklerin hem icrasının hem de gelecek nesillere aktarılmasının belli kaidelere göre gerçekleştiğini göstermektedir.

Uygur Türkleri 15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmış ve bu yazı diliyle divan, mesnevi, tezkire ve risale türünde pek çok eser meydana getirmişlerdir. (Öger 2016: 151). Geç dönem Çağatay Türkçesi olarak adlandırılan bu yazı dili ile meydana getirilmiş eserler içerisinde özellikle meslek kollarıyla ilgili yazılan risaleler önemli bir yere sahiptir. (Karaca 2022: 85). Uygur Türkleri arasında yaşayan geleneksel meslekler hakkında bilgi veren bu risaleler aynı zamanda Uygur Türklerinin sosyo-ekonomik durumlarının yanında kültürel yaşantıları hakkında da önemli bilgiler içermektedir. (Eker 2018: 76). Bununla birlikte söz konusu eserler Geç dönem Çağatay Türkçesinin dil ve imla özelliklerinin yanında söz varlığının tespitine de imkân tanımakta ve bu konudaki çalışmalara kaynaklık da etmektedir. (Karaca 2022: 104). Ayrıca bu risaleler Uygur Türkleri arasında yaşayan geleneksel mesleklerin hem yeni nesillere aktarılmasına hem de bu mesleklere ait kaidelerin ve becerilerin öğretilmesine katkı sağladığı söylenebilir. (Öger 2019: 6).

Bu çalışmada *Berlin Staatsbibliothek Kütüphanesi Ms. or. oct. 1659* numarada kavıtlı ve geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış *Risāle-i Bakqālçılık* incelenmiştir. İncelemeye esas yazma eser 18 varaktan meydana gelmektedir. Genel olarak okunaklı bir yazıyla kaleme alınan

eser harekesiz olup siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin kim tarafından ve hangi tarihte yazıldığıyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

Besmele ve dua ile başlayan risalede bakkallık mesleğinin ortaya çıkışı ve kaideleri anlatılmaktadır. Mesleğin kökeni Hz. Cebrail'e dayandırılmakta ve Hz. Cebrail'den sonra sırasıyla Hz. Şist, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Muhammed, Hz. Muhammed Şarkî, Hz. Muhammed Nakî mesleği devam ettirenler olarak zikredilmekte ve mesleğin piri olarak kabul edilen Rüstem Bakkal ve pek çok üstat yoluyla da meslek bütün dünyaya yayılmıştır.

Risaleye göre mesleği icra edenlerin temiz olmak, pir ve üstatlara dua etmek, şükretmek, dükkanlarını temiz tutmak, dürüst olmak, beş vakit namaz kılmak, tartıda hile yapmamak, alimlere yakın olmak, alçak gönüllü olmak, dul ve yetimlere şefkat göstermek, iyi huylu olmak gibi pek çok erdeme sahip olmaları gereklidir.

Risalede bakkalcılık mesleğini yapanların uymaları gereken adap ve kaidelerin yanında mesleği icrası esnasında çeşitli durumlarda okunması gereken ayet ve dualara da yer verilmiştir. Bu duaları okuyanların, risaleye uyanların, risaleyi okuyup okutanların veya yanında taşıyanların voksulluk ve darlık görmeyecekleri, uymayanların ise türlü sıkıntılara karışılacakları zikredilmiştir.

2. Eserin Dikkat Çeken Bazı Dil ve İmla Özellikleri

Gec dönem Cağatay Türkçesinde bir imla hususiyeti olarak görülen kelime içi vuvrakl ünlülerin *vav+elif* (وا) ile yazılmasına çalıştığımız eserde de rastlanmaktadır: *bol-* بوال (7a/6-7, 7a/8, 10b/3, 12b/6-7, 13a/1-3, 14a/7, 14b/1-4-5, 15a/1, 18a/2).

Farsça atıf tamlamaları için herhangi bir işaret kullanılmamaktadır: *âb [u] çârüb* (10b/8-11a/1); *cüst [ü] çâlāk* (13b/1, 14b/7).

ā > a; ī > i Arapça ve Farsça bazı kelimelerin yazımında uzun ünlüler gösterilmemektedir: *pişe* > *pīşe* (11a/4); *pīr* > *pir* (4b/6, 13a/3-5-7); *peygāmbēr* > *peygāmbēr* (8a/8, 8b/2); *hiç* > *hiç* (6a/2-8).

b > p değişmesi: *bile* > *pile* (11a/2); *bil-* > *pil-* (1b/6, 15a/2); *bitit-* > *pütüt-* (17b/4, 18a/1); *biz* > *piz* (6a/5-6).

Eklerin yazımında kimi zaman ünlü uyumuna uyulmadığı görülmektedir: *bīvelergā* (14b/5); *mūsāfirlergā* (5b/6); *şākirdlik* (5a/4); *zamānelerigāça* (5a/3).

Türkçe kelimelerde ister kalın sıradan olsun ister ince sıradan olsun /t/ ve /t̪/ sesleri *te* (ت) harfinin kullanıldığı görülmektedir: *toğuz* (4b/4); *tola* (10b/7).

Türkçe kelimelerde kalınlık incelik durumuna bakılmaksızın /s/ ve /s̪/sesleri için *sin* (س) harfi kullanılmıştır: *sor-* (4b/1, 5a/4, 5b/1, 7b/1, 8a/2-4-6-8, 8b/2-6, 9a/4, 9b/4).

Cağatay Türkçesinde *ti-* “sövmek” şeklinde olan fiilin Anadolu sahasındaki *di-* şekliyle kullanıldığı görülmektedir: *di-* (6a/7, 6b/7, 8b/6, 9a/2, 9a/7, 9b/3-7, 10a/3-7, 12b/3).

i > ü yuvarlaklaşması: *bitit-* > *pütüt-* (17b/4, 18a/1).

3. Risāle-i Bakḳālçılık

[1b] (1) *Bi'smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm.* (2) *El-ḥamduli'llāhi rabbi'l-ālemīn* (3) *ve'l-ākibeti'l-muttaḳīn ve's-şalātu* (4) *ve's-selāmu* (5) *alā resūlihi Muḥammedin* (6) *ve ālihi ecma'in.* Ammā pilgil kim (7) ḥazret-i İmām Ca'fer-i Şādık [2a] (1) andağ rivāyet kıllurlar kim (2) ḥazret-i Ādem 'aleyhi's-selāmdın (3) ḥazret-i resūl 'aleyhi's-selāmnıñ (4) zamānelerigāça neçe (5) miñ üstād nām-dār bakḳāl (6) ötüpdür. İmām Ca'fer-i Şā[dık]dın (7) aytıpdurlar: Üç [2b] (1) miñ yeti yüz otuz altı (2) üstād nām-dār ötüpdür. Ḥazret-i (3) İmām Ca'fer-i Şādık rivāyet (4) kıllıpdurlar munıñdın (5) üç yüz on üç üstād (6) nām-dār ötüpdür. Hemeleri (7)

velâyet-i nübüvveddin behremend [3a] (1) bolupdurlar. Hazret-i Âdemniñ (2) zamâneleride kim baqqâl idi? (3) Hazret-i Cebrâ'îl 'aleyhi's-selâm baqqâl (4) idiler. Anıñ üçün kim taş terâzünü (5) törtünci âsmândın tüşürüp (6) idiler. Andın kiyin (7) hazret-i Cebrâ'îl 'aleyhi's-selâm [3b] (1) hazret-i Şişt 'aleyhi's-selâmğa ta'lim (2) birdiler. Hazret-i Şişt 'aleyhi's-selâm (3) hazret-i Nüh 'aleyhi's-selâmğa ta'lim (4) birdiler. Hazret-i Nüh 'aleyhi's-selâm (5) hazret-i İbrâhîm 'aleyhi's-selâmğa (6) ta'lim birdiler. Hazret-i İbrâhîm (7) 'aleyhi's-selâm hazret-i resül [4a] (1) 'aleyhi's-selâmğa ta'lim birdiler. (2) Hazret-i resül 'aleyhi's-selâm hazret-i (3) Muhammed Şarkîğa ta'lim birdiler. Hazret-i (4) Muhammed Şarkî hazret-i Muhammed Nakîğa (5) ta'lim birdiler. Olardın kiyin (6) 'âlemge şöhet tâ yeti silsiledin (7) silsilege üstâdlarğa [4b] (1) yâdigâr qaldı. Eger sorsalar kim hazret-i (2) Cebrâ'îl 'aleyhi's-selâmın hazret-i (3) İbrâhîm 'aleyhi's-selâmğaça neçe üstâd (4) kâmil ötüpdür? Tokuz yüz (5) üstâd kâmil ötüpdür. (6) Ammâ hemeleriniñ pirleri hazret-i (7) Cebrâ'îl 'aleyhi's-selâmdurlar. [5a] (1) Hazret-i İbrâhîm 'aleyhi's-selâm olarnıñ (2) kârlarida idiler hazret-i resül-i (3) ekremniñ zamâneleriğaça. Ammâ hazret-i 'Alî (4) şâkirdlik kıldılar. Eger sorsalar kim (5) hazret-i İbrâhîm 'aleyhi's-selâmniñ (6) Rüstem Baqqâlniñ zamâneleriğaça (7) neçe üstâd kâmil ötüpdür? (8) Altmış miñ üstâd kâmil [5b] (1) ötüpdür. Eger sorsalar kim mürşid-i tarîkat (2) bulardın qaysıları? Hazret-i (3) Rüstem Baqqâl idiler. Ol heft sâle (4) Ka'beniñ yolıda baqqâllık kıldılar (5) her nemerse ki dükkânlarıda bar idi (6) olarnı Ka'beniñ yolıda musâfirlerğa (7) şarf kıldı idi. Nakl (8) kılpdurlar bir küni üç miñ kişi [6a] (1) cem' boldılar. Hemeleri müflis idiler. (2) Hiç nemeseleri yok idi. Olar (3) hazret-i Rüstem Baqqâlniñ qaşlarığa (4) keldiler ve ayıttılar: Ey büzüg-vâr-ı (5) 'âlem pizlerniñ tüşemiz tamâm (6) boldı pizlerge tüşe yitküzün (7) didiler. Ol kün olarnıñ (8) dükkânlarıda hiç nerseleri [6b] (1) yok idi. Ammâ dükkânniñ (2) bir köşesinde bir dâne hürmaniñ (3) uruğı bar iken olar (4) ol hürmaniñ uruğını iki (5) kolları arasığa aldılar bu tesbîhni (6) ayıttılar: *Yâ Allâh yâ Rahmân yâ Rahîm* (7) dip kollarığa demide kıldılar. (8) Sekiz yüz mişkâl altun [7a] (1) boldı. Bu altunlarnı ol (2) dervişlerğa birdiler. Qalğanını (3) hazret-i Hızır 'aleyhi's-selâmğa (4) birdiler. Olar alıp deryâğa (5) taşladılar. Şol zamân üç (6) miñ kişi cem' boldı. Hazret-i (7) Rüstem Baqqâlğa mürîd boldı olar. (8) Hemeleri senbeneleridin pâk boldılar. [7b] (1) Eger sorsalar kim bu dâne-i (2) temreni bular kaydın hâşıl (3) kıldı? Hazret-i Cebrâ'îl hazret-i (4) Âdem üçün behiştin keltürüp (5) idiler. Andın hazret-i (6) h'âce Nakîğa kalıp idi. Olardın (7) hazret-i Rüstem Baqqâlniñ (8) dükkânlarığa kalıp idi. [8a] (1) Bu tesbîhni oqudılar: *Yâ Qahhâr* (2) *yâ Qahhâr*. Eger sorsalar kim pişe kimdin (3) qaldı? Hazret-i Nüh 'aleyhi's-selâmın (4) qaldı. Eger sorsalar kim destürhânı (5) kimge aydılar? Hazret-i Şişt (6) nebîyu'llâhğa. Eger sorsalar kim zenbîl-i (7) baqqâl kimdin qaldı? Hazret-i Süleymân (8) peygamberdin qaldı. Eger sorsalar kim [8b] (1) dest-gâh-ı baqqâl kimdin qaldı? Hazret-i (2) Mūsâ peygamberdin qaldı. Eger sorsalar (3) kim pişhânı dükkânığa keltürürde (4) qaysi âyetni oqumaq (5) kerek? *Yâ Rezzâk yâ Rezzâk* (6) *yâ Rezzâk* demek kerek. Eger sorsalar (7) kim destürhânı pişhânıñ (8) kıldırda [9a] (1) qaysi âyetni oqumaq kerek? (2) *Yâ Kâdiru yâ Kâdiru* demek kerek. (3) Eger sorsalar kim mîvelerni zenbîlge (4) salursa qaysi âyetni oqumaq (5) kerek *yâ Ğafûr yâ Ğafûr* (6) *yâ Şekûr yâ Fettâh yâ Ğafûr* (7) demek kerek. Eger sorsalar kim ğalledânı (8) dükkânğa alıp kelip [9b] (1) koyarda qaysi âyetni oqumaq (2) kerek? *Yâ Kadîr yâ Kadîr* (3) *yâ Muktedî* demek kerek. (4) Eger sorsalar kim ğalledânıñ tûfasıda oltururda (5) qaysi âyetni oqumaq kerek? (6) *Yâ Hakîm yâ Hakîm yâ Hakîm* (7) demek kerek. Eger sorsalar kim [10a] (1) mîveni tartarda qaysi âyetni (2) oqumaq kerek? *Yâ Settâr yâ Settâr* (3) *yâ Settâr* demek kerek. Eger sorsalar (4) kim ğalledânıñ tardunıñ (5) tûfasıda koyarda qaysi âyetni (6) oqumaq kerek? *Yâ Ğafûr* (7) *yâ Ğafûr yâ Şekûr* demek (8) kerek. Eger sorsalar kim dest-gâh-ı [10b] (1) baqqâlde neçe nemerse vâcib turur? (2) Sekiz nemerse vâcibdür. Bâ-tahâret (3)

bolğay. İkinci bir mertebe (4) Fātiha üç İhlâş okuğay (5) cemî' üstâdlarınñ ervâhıga (6) baış kılğay. Üçüncü Hudâ (7) te'âlânı tola yâd kılğay. (8) Törtüncü dükkânı ab [11a] (1) çârüb kılğay. Beşinci dükkânınñ (2) arkasını şâflık pile (3) tutğay. Yetinci râstlıknı (4) pişe kılğay. Sekizinci beş vaqt (5) namâznı terk kılmağay. Eger sorsalar (6) kim terâzünü qolğa alurda kıyası (7) âyetni okumak kerek? Törtüncü (8) okuğay. Tört âyet bu durur [11b] (1) Evvel bu âyetni okuğay: (2) *zâlike faẓlu'llâhi yû'tîhi* (3) *men yeşâ'u*. İkinci (4) bu âyetni okuğay: *hatema'llâhu* (5) *'alâ kulûbihim* (6) ve *'alâ sem'ihim -ve 'alâ* (7) *sem'ihim- ve 'alâ ebşârihim*² [12a] (1) *ğışâvetun*. Üçüncü (2) âyet: *yusebbihu li'llâhi mâ-fi's-semâvâti* (3) ve *mâ-fi'l-arđi*. (4) ve *hüve'l-'azîzü'l-hakîm*. (5) Törtüncü âyet: *keyfe* (6) *tekfurüne bi'llâhi* (7) ve *kuntum emvâten fe-ahyâkum* [12b] (1) *şumme yumitukum şumme yuhyikum*³ (2) *şumme ileyhi turce'üne* (3) demek kerek. Eger sorsalar kim Rüstem (4) Baqqâlnıñ dest-gâhda neçe (5) nemesse ikendür? On nemesdür. (6) Evvel pāk bolğay. (7) İkinci şahret birle bolğay. [13a] (1) Üçüncü bā-namāz bolğay. (2) Törtüncü zıkr-i Hudāğa meşğül (3) bolğay. Beşinci pir üstâdlar (4) ervâhıga pür çerâğ kılğay. (5) Altıncı pir üstâdlar vazîfesini (6) becā keltürgey. Yetinci âdâb (7) saqlamağlık. Toquzuncı [13b] (1) cüst [ü] çālâk iş kılmağlık. (2) Onuncı pir üstâdlar (3) çerâğ rüşen kılmağlık. On (4) birinci dest-gâh-ı baqqâlnı pāklık (5) birle tutmaq. On ikinci (6) evvelde âhiride şalâvât okumağlık. (7) Eger sorsalar kim [14a] (1) hazret-i Rüstem Baqqâlnıñ (2) dest-gâhda neçe ahkâm bardur? (3) Tört ahkâmdur. Evvel her şubhda (4) 'ilm-i şerî'at 'ilm-i tarikat (5) 'ilm-i haqikatdm okuğay. (6) İkinci terâzû tutqucu müselleme (7) bolğay. Üçüncü heme halk[ğa] [14b] (1) hoş hulq bolğay. Törtüncü (2) tevekkül kılğay. Beşinci 'âlimlerni (3) dost tutğay. Altıncı (4) fahr köñül bolğay. Yetinci miskîn (5) bolğay. Sekizinci yetim bîvelerga (6) rahm şefkat kılğay. (7) Toquzuncı cüst [ü] çālâk [15a] (1) bolğay. On birinci kâr-ı âhiretni kâr-ı (2) dünyâdm muqaddem pilgey. On (3) ikinci uz pirlerniñ 'ayb (4) körmegey. On üçüncü her nemesse (5) pirleri kılıp becā keltürgey. (6) On dörtüncü heme pir üstâdlar (7) ervâhıga du'â kılğay. (8) Eger sorsalar kim hazret-i Rüstem [15b] (1) Baqqâlnıñ dest-gâhda neçe pir dahl (2) kılıpdur? On iki pir dahl (3) kılıpdur. Evvel habâr-ı pir-i şerî'at, (4) ikinci habâr-ı pir-i tarikat, üçüncü (5) habâr-ı pir-i haqikat, habâr-ı pir-i (6) ma'rifet⁴. Evvel Âdemi şafiyu'llâh. (7) İkinci Nüh nebîyu'llâh. (8) Üçüncü İbrâhîm halîlu'llâh. [16a] (1) Törtüncü hazret-i Muhammed resûlu'llâh (2) tururlar. Habâr-ı pir-i tarikat. (3) Evvel hazret-i Ebâ Bekri Şiddîk. İkinci (4) hazret-i 'Ömer. Üçüncü hazret-i (5) 'Osmân. Törtüncü hazret-i (6) 'Alî kerrema'llâhu vechehu tururlar. (7) Habâr-ı pir-i haqikat. Evvel hazret-i [16b] (1) Cebrâ'îl. İkinci hazret-i Mîkâ'îl. (2) Üçüncü hazret-i İsrâfîl. (3) Törtüncü hazret-i 'Azrâ'îl (4) 'aleyhi's-selâm tururlar. Eger sorsalar (5) kim dest-gâh-ı baqqâl hazret-i (6) Rüstem neçe imâm qolğa terâzû (7) alıpdurlar? On bir imâm [17a] (1) alıpdurlar. Evvel hazret-İmâm (2) Hasan. İkinci İmâm Hüseyin. (3) Üçüncü İmâm Ca'fer-i Şâdîk. (4) Törtüncü İmâm Zeyne'l-'âbidîn. (5) Beşinci İmâm Mûsâ Rızâ. (6) Altıncı İmâm Şarkî. Yetinci İmâm Taqî. Sekizinci (7) İmâm 'Askerî. Toquzuncı [17b] (1) İmâm Ebu'l-Kâsım. Onuncı İmâm (2) İbrâhîm Necefî. On birinci (3) İmâm Mehdî. Her kişi ki bu risâleni (4) okutup işitse ya pütütüp (5) özi birle hem-reh kılsa kesbdin (6) bereket tapqay. Hergiz (7) hârlık yüzi körmegey. [18a] (1) Ve yana her kim pütütüp dükkânda (2) qosa savdası küşâde bolğay. (3) *Ve şalla'llâhu 'alâ hayril halki Muhammed* (4) *ve âlihi ve aşhâbihi ecma'in*. (5) Temmet tamâm rahmetike yâ (6) *erhame'r-rahimîn*.

² Yazmada *ebhârihim*

³ Yazmada *şumme yuhyikum şumme yumitukum*

⁴ Burada Allah'a erişme yolundaki dört makam (şeriat, tarikat, hakikat, marifet) sıralanmaktadır. Dördüncü makam *ma'rifet* olması gerekirken *şerî'at* olarak yazılmıştır. *Ma'rifet* ibaresi tarafımızdan eklenmiştir.

4. Dizin

A

- āb:** -1- [Far.] Su.
ā. 10b/8
- ādāb:** -1- [Ar.] Törelere, gelenek ve görenekler, yerleşmiş usuller.
ā. 13a/6
- Ādem:** -4- İlk yaratılan insan ve ilk peygamber; Hz. Adem.
(Ā.-i şafīyullāh) 15b/6, (hāzret-i Ā.) 2a/2, 7b/4
Ā.+ niñ (hāzret-i Ā.) 3a/1
- āhīr:** -1- [Ar.] Son, sonuncu.
ā.+ ide 13b/6
- āhīret:** -1- [Ar.] Ölümden sonra gidilecek olan âlem, öbür dünya.
(kār-ı ā.+ ni) 15a/1
- aḥkām:** -2- [Ar.] Hükümler, kanunlar.
a. 14a/2
a.+ dur 14a/3
- al-:** -6- [T.] 1. Bir nesneyi elle tutmak, eline almak.
a.- ıp 7a/4
a.- ıpdurlar 16b/7, 17a/1
a.- dılar 6b/5
a.- urda 11a/6
2. Birlikte, yanında götürmek.
a.- ıp 9a/8
→ *kolğa al-, arasığa al-*
- ‘ālem:** -2- [Ar.] Yeryüzü, dünya.
(büzurüg-vār-ı ‘a.) 6a/5
‘a.+ ge 4a/6
- ‘aleyhis-selām:** -20- [Ar.] Peygamberler için kullanılan “selam onun üzerine olsun” anlamında bir dua sözü.
‘a. 3a/3, 3a/7, 3b/2, 3b/4, 3b/7, 4a/2, 5a/1
‘a. tururlar 16b/4
- ‘a.+ dın 2a/2, 4b/2, 8a/3
‘a.+ durlar 4b/7
‘a.+ ğa 3b/1, 3b/3, 3b/5, 4a/1, 7a/3
‘a.+ ğaça 4b/3
‘a.+ niñ 2a/3, 5a/5
‘Alī: -2- İlk Müslümanlardan, Hz. Peygamber’in damadı ve dördüncü halifenin dördüncüsü.
‘A. (hāzret-i ‘a.) 16a/6, 5a/3
‘ālim: -1- [Ar.] İlim sâhibi olan (kimse), bilici, bilen.
‘a.+ lerni 14b/2
altıncı: -3- [T.] Sıralamadaki yeri altı olan.
a. 13a/5, 14b/3, 17a/6
altmış miñ: -1- [T.] Altmış bin sayısı.
a. 5a/8
altın: -2- [T.] Altın.
a. 6b/8
a.+ larını 7a/1
ammā: -4- [Ar.] Zıt ve aykırı hüküm ifade eden iki cümleyi birbirine bağlar; ancak, fakat, lakin.
a. 01b/6, 4b/6, 5a/3, 6b/1
andağ: -1- [T.] Böyle; böylece.
a. 2a/1
andın: -2- [T.] Oradan, ondan.
a. 3a/6, 7b/5
anıñ: -1- [T.] İşaret ve kişi zamiri ol’un ilgi durumu eki almış hâli.
a. 3a/4
ara: -1- [T.] İki şeyi birbirinden ayıran uzaklık, aralık, boşluk, mesafe.
a.+ sığa al- “Elle tutmak, kavramak.” 6b/5
arğa: -1- [T.] iç tarafta, art tarafta kalan.
a.+ sını 11a/2
āsmān: -1- [Far.] Gök, gökyüzü.
ā.+ dın 3a/5

- ay-:** -1- [T.] Söylemek.
a.- dılar 8a/5
→ *ayıt-*, *ayt-*
- ‘ayb:** -1- [Ar.] Noksan, kusur, eksiklik.
‘a. 15a/3
- āyet:** -13- [Ar.] Kur’an-ı Kerim’deki sureleri meydana getiren kelime veya cümlelerden her biri.
ā. 11a/8, 12a/2, 12a/5
ā.+ ni 9b/1, 9b/5, 10a/1, 10a/5, 11a/7, 11b/1, 11b/4, 8b/4, 9a/1, 9a/4
- ayıt-:** -2- [T.] Söylemek; demek; konuşmak.
a.- tılar 6a/4; 6b/6
→ *ay-*, *ayt-*
- ayt:** -1- [T.] Söylemek; demek; konuşmak.
a.- ıpdurlar 2a/7
→ *ay-*, *ayıt-*
- ‘Azrā’īl:** -1- [Ar.] Dört büyük melekten, Allah’ın emriyle insanların canını almakla görevlendirilmiş olanı, ölüm meleği.
‘A. (hazret-i ‘a.) 16b/3
-
- B**
-
- baḥş:** -1- [Far.] Bağışlama, ihsan.
b. kııl- “Bağışlamak, ihsan etmek.” 10b/6
- baḳḳāl:** -8- [Ar.] Çeşitli yiyecek ve temizlik maddeleri satan esnaf ve bu maddelerin satıldığı dükkân.
b. 2a/5, (dest-gāh-ı b.) 8b/1, 16b/5, (zenbīl-i b.) 8a/7
b.+ da (dest-gāh-ı b.) 10b/1
b. idi 3a/2
b. idiler 3a/3
b.+ nı (dest-gāh-ı b.) 13b/4
- baḳḳālīḳ:** -1- [Ar.+T.] Bakkal dükkânı işletme işi.
b. kııl- “Bakkal dükkânı işletmek.” 5b/4
- bā-namāz** -1- [Far.] Namaz kılıyor olma.
b. bol- “Namaz kılıyor olmak.” 13a/1
→ *namāz*
- bar:** -3- [T.] Var, mevcut.
b. idi 5b/5
b. iken 6b/3
b.+ dur 14a/2
- bā-ṭahāret** -1- [Far.+ Ar.] Taharetli olma, temiz olma.
b. bol- “Taharetli olmak, temiz olmak.” 10b/2
→ *ṭahāret*
- becā:** -2- [Far.] Uygun, yerinde, münasip.
b. keltür- “Uygun şekilde yapmak, yerine getirmek.” 13a/6, 15a/5
- behişt:** -1- [Far.] Cennet.
b.+ din 7b/4
- behremend:** -1- [Far.] Hisseli; paylı; ortak.
b. behremend bol- “Nasibi olmak, pay sahibi olmak.” 2b/7
- bereket:** -1- [Ar.] Bolluk.
b. tap- “Bereketli olmak, bol olmak.” 17b/6
- beş:** -1- [T.] Beş sayısı.
b. 11a/4
- beşinci:** -4- [T.] Sıralamadaki yeri beş olan.
b. 11a/1, 13a/3, 14b/2, 17a/5
- bir-:** -8- [T.] Vermek.
b.- diler 7a/2, 7a/4
b.- diler 3b/2, 3b/4, 3b/6, 4a/1, 4a/3, 4a/5
→ *ta’līm bir-*
- bir:** -4- [T.] Bir sayısı.
b. 5b/8, 6b/2, 10b/3
- birinci:** -2- [T.] Sıralamadaki yeri bir olan.

- b. 15a/1, 17b/2
- birle:** -3- [T.] İle.
- b. 12b/7, 13b/5, 17b/5
- bīve:** -1- [Far.] Dul.
- b.+ lergā 14b/5
- bol-:** -18- [T.] 1. Olmak, meydana gelmek.
- b.- dı 7a/1, 7a/6. 7a/7. 6a/6
- b.- dılar 6a/1, 7a/8
- b.- ğay 12b/7, 14b/1, 14b/4, 13a/1, 10b/3, 15a/1, 18a/2, 13a/3, 14b/5, 12b/6, 14a/7
- b.- updurlar 3a/1
2. Yardımcı fiil olarak kullanılır.
- *bā-namāz bol-*, *bā-ṭahāret bol-*, *behremend bol-*, *cem' bol-*, *cüst ü çālāk bol-*, *küşāde bol-*, *meşgūl bol-*, *miskīn bol-*, *mürīd bol-*, *pāk bol-*, *müsellem bol-*, *tamām bol-*
- bu:** -10- [T.] 1. İşaret sıfatı.
- b. 6b/5, 7a/1, 7b/1, 8a/1, 11b/1, 11b/4, 17b/3
2. Zamir.
- b.+ lardm 5b/2
- b.+lar 7b/2
- b. durur 11a/8
- büzürüg-vār:** -1- [Far.] Yüce, ulu.
- b. (b.- ı 'ālem) 6a/4

C

- Cebra'īl:** -6- [Ar.] Dört büyük melektenbiri, Allah'ın vahyini peygamberlere ulaştırmakla görevli olan melek, Cibril.
- C. (ḥazret-i C.) 3a/3, 3a/7, 4b/2, 4b/7, 7b/3, 16b/1
- cem':** -2- [Ar.] Toplama, bir araya getirme.
- c. bol- "Toplanmak, bir araya gelmek." 6a/1, 7a/6
- cemī':** -1- [Ar.] Hepsi, cümle.
- c. 10b/5

- cüst ü çālāk:** -2- [Far.] Çevik, tetik.
- c. 13b/1
- c. bol- "Çevik olmak." 14b/7

Ç

- çālāk** → *cüst ü çālāk*
- çārüb:** -1- [Far.] Süpürge.
- ç. kı- "Süpürmek, temizlemek." 11a/1
- çerāg:** -1- [Far.] Işık.
- ç. 13b/3

D

- daḥl:** -2- [Ar.] Tesir, etki.
- d. kı- "Tesir etmek, etki etmek." 15b/1, 15b/2
- dāne:** -2- [Far.] Tohum, habbe.
- d. (d.-i temre) 7b/1
- d. 6b/2
- demīde:** -1- [Far.] Üflenme.
- d. kı- "Üflemek." 6b/7
- dervīş:** -1- [Far.] Fakir, yoksul.
- d.+ lergā 7a/2
- deryā:** -1- [Far.] Deniz.
- d.+ ğa 7a/4
- dest-gāh:** -7- [Far.] Tezgah.
- d. (d.-ı baqqāl) 8b/1, 10a/8, 13b/4, 16b/5
- d.+ da 12b/4, 14a/2, 15b/1
- destürḥān:** -2- [Far.] Sofra bezi, sofrası.
- d.+ nı 8a/4, 8b/7
- di-:** -10- [T.] Demek, söylemek.
- d.- diler 6a/7
- d.- mek 8b/6, 9a/2, 9a/7, 9b/3, 9b/7, 10a/3, 10a/7, 12b/3
- d.- p 6b/7

dost: -1- [Far.] Aralarında iyi ilişkiler bulunan kimseler; arkadaş.

d. tut- 14b/3

du‘ā: -1- [Ar.] Güçsüzlük ve ihtiyacı ortaya koyarak Allah’a yalvarma, bir şeyin olmasını veya olmamasını isteme, yakarış, niyaz.

d. kıl- “Bir isteğin gerçekleşmesi için Allah’a yalvarmak.” 15a/7

dükkan: -9- [Far.] Perakendeci veya toptancı esnafın mal sattığı veya küçük zanaatkarın mesleğini icra ettiği yer.

d.+ da 18a/1

d.+ ğa 9a/8

d.+ larıda 5b/5, 6a/8

d.+ larığa 7b/8

d.+ nı 10b/8

d.+ nığa 8b/3

d.+ niñ 11a/1, 6b/1

dünyā: -1- [Ar.] İslam dinine göre, insanların Allah’ın rızasını kazanmak ve asıl âlem olan ahiret âlemindeki ebedi hayata erişebilmek için gönderildikleri imtihan âlemi, geçici âlem.

d.+dın (kār-ı d.) 15a/2

E

Ebā Bekri Şiddīk: -1- İlk müslümanlardan, dört halifenin birincisi.

E. (hazret-i E.) 16a/3

eger: -21- [Far.] Şart anlamını güçlendirmek için şart cümlelerinin başına getirilir, şayet.

e. 4b/1, 5a/4, 5b/1, 7b/1, 8a/2, 8a/4, 8a/6, 8a/8, 8b/2, 8b/6, 9a/3, 9a/7, 9b/4, 9b/7, 10a/3, 10a/8, 11a/5, 12b/3, 13b/7, 15a/8, 16b/4

ekrem: -1- [Ar.] Çok (daha, en, pek) kerim, cömert, lutuf ve kerem sahib.

e. + niñ (hazret-i resül-i e.) 5a/3

ervāh: -3- [Ar.] Ruhlar.

e.+ ığa 10b/5, 13a/4, 15a/7

evvel: -9- [Ar.] İlk, ilk sıradaki, birinci.

e. 11b/1, 12b/6, 14a/3, 15b/3, 15b/6, 16a/3, 16a/7, 17a/1

e.+ de 13b/6

ey: -1- [T.] Hitap edilen kimsenin dikkatini çekmek veya anlamı güçlendirmek için kullanılır.

e. 6a/4

F

fahır: -1- [Ar.] Hoş tutma, memnun etme.

f. 14b/4

Fātiha: -1- [Ar.] Kur’an-ı Kerim’in ilk suresinin adı, Elham.

F. 10b/4

Ğ

ğalledān: -3- [Ar.+Far.] Ambar.

ğ.+ nı 10a/4, 9a/7

ğ.+ niñ 9b/4

H

habār: -6- [Ar.] İz, etki, damga.

h. (h.- ı pir-i haķīkat) 16a/7, 15b/5; (h.-ı pir-i şerī at) 15b/3, 15b/5; (h.-ı pir-i tarīkat) 15b/4, 16a/2

Hāce Naķī: -1- On iki imam sistemini benimseyen Şii fırkasının onuncusu imamı.

h.+ğa (hazret-i h.) 7b/6

→ *Muhammed Naķī*

haķīkat: -2- [Ar.] Tasavvufta dört makamdan (şeriat, tarikat, hakikat, marifet) Allah’ın yeryüzünde görünmesi biçiminde beliren sıfatlarını ifade eden üçüncüsü.

h. (habār-ı pir-i h.) 15b/5, 16a/7

ḥalīlu'llāh: -1- [Ar.] Hz. İbrahim için kullanılan ve "Allah'ın dostu" anlamına gelen söz.

ḥ. 15b/8

ḥalk: -1- [Ar.] İnsanlar, yaratılmış olanlar.

ḥ.+ ğa 14a/7

ḥārlik: -1- [Far.+T.] Sıkıntı, zorluk.

ḥ. 17b/7

ḥāşıl: -1- [Ar.] Husule gelen, olan, meydana çıkan.

ḥ. kı- "Peyda etmek, meydana getirmek." 7b/2

ḥazret: -50- [Ar.] Şahıs veya kutsal sayılan varlık isimlerinin başına saygı, övme, yüceltme amacıyla getirilen unvan.

h. (ḥ.-i Ādem) 2a/2, 7b/3, 3a/1; (ḥ.-i 'Alī) 16a/5, 5a/3; (ḥ.-i 'Azrā'īl) 16b/3; (ḥ.-i Cebrā'īl) 16a/7, 3a/3, 3a/7, 4b/1, 4b/6, 7b/3; (ḥ.-i Ebā Bekri Şiddīk) 16a/3; (ḥ.-i ḥ'āce Naqī) 7b/5; (ḥ.-i Ḥızır) 7a/3; (ḥ.-i İbrāhim) 3b/5, 3b/6, 4b/2, 5a/1, 5a/5; (ḥ.-i İmām Ca'fer-i Şādık) 01b/7, 2b/2; (ḥ.-i İmām Ḥasan) 17a/1; (ḥ.-i İsrāfīl) 16b/2; (ḥ.-i Mīkā'il) 16b/1; (ḥ.-i Muḥammed) 16a/1; (ḥ.-i Muḥammed Naqī) 4a/4; (ḥ.-i Muḥammed Şarkī) 4a/3, 4a/2; (ḥ.-i Mūsā) 8b/1; (ḥ.-i Nūh) 3b/3, 3b/4, 8a/3; (ḥ.-i 'Osmān) 16a/4; (ḥ.-i 'Ömer) 16a/4; (ḥ.-i resūl) 2a/3, 3b/7, 4a/2; (ḥ.-i resūl-i ekrem) 5a/2; (ḥ.-i Rüstem) 16b/5, 6a/3; (ḥ.-i Rüstem Baqqāl) 5b/2, 7a/6, 14a/1, 15a/8, 7b/7; (ḥ.-i Süleymān) 8a/7; (ḥ.-i Şiṣ) 8a/5; (ḥ.-i Şiṣt) 3b/1, 3b/2

heft: -1- [Far.] Yedi.

h. 5b/3

heme: -6- [Far.] Bütün, hep, cümle.

h. 14a/7, 15a/6

h.+ leri 2b/6, 6a/1, 7a/8

h.+ leriniñ 4b/6

hem-reh: -1- [Far.] Yol arkadaşı, yoldaş.

h. kı- "Yanımda taşımak." 17b/5

her: -5- [Far.] Tekil kelimelerin önüne getirilir ve o kelime için verilen hükmün aynı cinsten olan şeylerin hepsi için teker teker geçerli olduğunu gösterir; hepsi, bütün.

h. 5b/5, 14a/3, 15a/4, 17b/3, 18a/1

hergiz: -1- [Far.] Asla, hiçbir vakit, hiçbir şekilde.

H. 17b/6

Ḥızır: -1- Hz. Musa döneminde yaşayan, kendisine ilahî bilgi ve hikmet öğretilen kişi.

ḥ. (ḥazret-i Ḥ.) 7a/3

hiç: -2- [Far.] Olumsuz cümlelerde anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır.

h. 6a/2, 6a/8

ḥoş: -1- [Far.] Güzel, iyi.

ḥ. 14b/1

Ḥudā: -2- [Far.] Allah.

Ḥ. 10b/6

Ḥ.+ ğa (zıkr-i Ḥ.) 13a/2

hulq: -1- [Ar.] Huy, tabiat.

ḥ. 14b/1

ḥürma: -2- [Ar.] Hurma ağacının meyvesi, hurma.

ḥ.+ nñ 6b/2, 6b/4

İ

İbrāhīm: -6- Hz. İbrahim peygamber.

İ. 15b/8; (ḥazret-i İ.) 3b/5, 3b/6, 4b/3, 5a/1, 5a/5

İhlāş: -1- [Ar.] Kur'an-ı Kerim'in 112. suresinin adı.

İ. 10b/4

iki: -2- [T.] İki sayısı.

i. 15b/2, 6b/4

İkinci: -10- [T.] Sıralamadaki yeri iki olan.

i. 10b/3, 11b/3, 12b/7, 14a/6, 15a/3, 15b/4, 15b/7, 16a/3, 16b/1, 17a/2

'ilm: -3- [Ar.] Bilim, ilim.

- ‘i.- (‘i-i şerī‘at), (‘ilm-i tarīkat) 14a/4; (‘ilm-i haqīkat) 14a/5
- İmām** -2- [Ar.] İslām ilim ve kültüründe herhangi bir ilim dalında önderliği, üstünlüğü kabul edilen kimse.
i. 16b/6, 16b/7
- İmām ‘Askerī**: -1- On iki imam sistemini benimseyen Şii fırkasının on birinci imamı.
İ. 17a/7
- İmām Ca‘fer-i Şādık**: -4- On iki imam sistemini benimseyen Şii fırkasının altıncı, İsmailiyye’nin beşinci imamı, Ca‘feri fikhının kurucusu.
İ. 17a/3
İ. (hazret-i İ.) 01b/7, 2b/3
İ.+ din 2a/6
- İmām Ebul-Ḳāsim**: -1- Şahıs adı.
İ. 17b/1
- İmām Ḥasan**: -1- On iki imam sistemini benimseyen Şii fırkasının ikinci imamı.
İ. (hazret-i İ.) 17a/2
- İmām Hüseyin**: -1- On iki imam sistemini benimseyen Şii fırkasının üçüncü imamı.
İ. 17a/2
- İmām İbrāhīm Necefī**: -1- Şahıs adı.
İ. 17b/2
- İmām Mehdī**: -1- On iki imam sistemine göre halen gaybet halinde olduğuna, gelecekte mehdi olarak ortaya çıkıp dünyada adaletli bir düzen kuracağına inanılan on ikinci imam.
İ. 17b/3
- İmām Mūsā Rızā**: -1- On iki imam sistemini benimseyen Şii fırkasının sekizinci imamı.
İ. 17a/5
- İmām Şarḳī**: -1- Şahıs adı.
İ. 17a/6
- İmām Taḳī**: -1- On iki imam sistemini benimseyen Şii fırkasının dokuzuncu imamı.
İ. 17a/6
- İmām Zeyne’l-‘ābidīn**: -1- On iki imam sistemini benimseyen Şii fırkasının dördüncü imamı.
İ. 17a/4
- İsrāfīl**: -1- [Ar.] İslam inanışına göre dört büyük melekten biri olan ve kıyamet gününü, boru öttürerek bildirmekle görevli melek.
İ. (hazret-i İ.) 16b/2
- iş**: -1- [T.] Bir maksatla yapılan faaliyet, çalışma, amel.
i. kıl- “Faaliyette bulunmak, herhangi bir işi yapmak, ifa etmek.” 13b/1
- işit**: -1- [T.] Duymak.
i.- se 17b/4

K

- Ka‘be**: -2- [Ar.] Bütün Müslümanların kiblesi ve ziyaret yeri olan Mekke şehrindeki mukaddes bina, beytullah.
K.+ niñ 5b/4, 5b/6
- ḳal**: -10- [T.] 1. (Dünden bugüne veya miras, yadigar, pay vb. olarak) Birinden diğerine geçmek, intikal etmek.
ḳ.- dı 4b/1, 8a/3, 8a/4, 8a/7, 8a/8, 8b/1, 8b/2
ḳ.- ıp idi 7b/6, 7b/8
2. (Bir bütünden) Artmak.
ḳ.- ğanmı 7a/2
→ *yādigār ḳal*-
- kāmīl**: -4- [Ar.] İlim, fazilet ve hüner sahibi, manevi meziyetleri bakımından belli bir olgunluğa erişmiş (kimse).
k. 4b/4, 4b/5, 5a/7, 5a/8

kār: -3- [Far.] İş, fiil, amel.

k. (k.-1 āhîret) 15a/1; (k.-1 dünyā) 15a/1

k.+ larıda 5a/2

kaş: -1- [T.] Ön, karşı, huzur.

ķ.+ larıġa 6a/3

ķaydın: -1- [T.] Nereden.

ķ. 7b/2

ķaysı: -9- [T.] Hangi, hangisi.

ķ. 8b/4, 9a/1, 9a/4, 9b/1, 9b/5, 10a/1, 10a/5, 11a/6

ķ.+ ları 5b/2

kel: -2- [T.] Gelmek.

k.- diler 6a/4

k.- ip 9a/8

keltür: -4- [T.] Getirmek.

k.- gey 13a/6, 15a/5

k.- üp idiler 7b/4

k.- ürde 8b/3

→ *becā keltür-*

kerek: -16- [T.] Gerek, lazım, gerekli.

k. 8b/5, 8b/6, 9a/1, 9a/2, 9a/5, 9a/7, 9b/2, 9b/3, 9b/5, 9b/7, 10a/2, 10a/3, 10a/6, 10a/8, 11a/7, 12b/3

ķerrema'llāhu vechehu: -1- [Ar.] "Allah yüzünü şereflî kılsın" anlamında bir dua cümlesi olup Hz. Ali'nin adı anıldığında söylenir.

k. tururlar 16a/6

ķesb: -1- [Ar.] Kazanç.

k.+ din 17b/5

ķıl: -24- [T.] Yardımcı fiil olarak kullanılır.

ķ.- dı 7b/3

ķ.- dılar 5b/4, 6b/7, 5a/4

ķ.- ġay 10b/6, 10b/7, 11a/1, 11a/4, 13a/4, 14b/2, 14b/6, 15a/7

ķ.- ip 15a/5

ķ.- ipdur 15b/2, 15b/3

ķ.- ipdurlar 2b/4, 5b/8

ķ.- maġay 11a/5

ķ.- maġlık 13b/1, 13b/3

ķ.- sa 17b/5

ķ.- ur idi 5b/7

ķ.- urda 8b/8

ķ.- urlar 2a/1

→ *baħş ķıl-, baķķällik ķıl-, çārüb ķıl-, daħl ķıl-, demīde ķıl-, du'ā ķıl-, hāşıl ķıl-, hem-reh ķıl-, iş ķıl-, Naķl ķıl-, şākirdlik ķıl-, pişe ķıl-, pür-çerāġ ķıl-, rivāyet ķıl-, rüşen ķıl-, şarf ķıl-, şefkat ķıl-, terk ķıl-, tevekkül ķıl-, yād ķıl-*

ķi: -2- [Far.] Edat.

k. 17b/3, 5b/5

ķim (I): -24- [Far.] Edat.

k. 01b/6, 2a/1, 3a/4, 4b/1, 5a/4, 5b/1, 7b/1, 8a/2, 8a/4, 8a/6, 8a/8, 8b/3, 8b/7, 9a/3, 9a/7, 9b/4, 9b/7, 10a/4, 10a/8, 11a/6, 12b/3, 13b/7, 15a/8, 16b/5

ķim (II): -6- [T.] Soru ve belirsizlik zamiri.

k. 18a/1, 3a/2

k.+ din 8a/2, 8a/7, 8b/1

k.+ ge 8a/5

ķişi: -3- [T.] İnsan, kimse, şahıs.

k. 17b/3, 5b/8, 7a/6

ķiyin: -2- [T.] Sonra.

k. 3a/6, 4a/5

ķo-: -1- [T.] (Bir yere) Brakmak, (bir yere) yerleştirmek.

ķ.- sa 18a/2

ķol: -4- [T.] El.

ķ.+ iġa 16b/6

ķ.+ ları 6b/5

ķ.+ larıġa 6b/7

ķ.+ ġa al- 11a/6

ķoy-: -2- [T.] (Bir yere) Brakmak, (bir yere) yerleştirmek.

- ķ.- arda 10a/5, 9b/1
- könül:** -1- [T.] İman, sevgi ve nefretin, iyi ve kötü bütün duyguların kaynağı olduğu kabul edilen kalbin manevi yönü, yürek, dil.
- k. 14b/4
- k r-:** -2- [T.] 1. bir davranışla karşılaşmak, maruz kalmak.
- k.- megey 17b/7
2. Bir Şey hakkında bir yargıya varmak, değerlendirmek.
- k.- megey 15a/4
- köşe:** -1- [Far.] Bir yerin belli bir kullanım için ayrılmış olan alanı.
- k.+ Őide 6b/2
- k n:** -2- [T.] Gün.
- k. 6a/7
- k.+ i 5b/8
- k ş de:** -1- [Far.] Açılmış, açık, ferah.
- k. bol- “(Ticari olarak) işleri açılmak.” 18a/2

M

- ma’rifet:** -1- [Ar.] Allah’a erişme yolundaki dört makamdan (şeriat, tarikat, hakikat, marifet) dördüncüsü.
- mertebe:** -1- [Ar.] Defa, kere, kez.
- m. 10b/3
- meşg l:** -1- [Ar.] Bir Şeyle uğrama.
- m. bol- “Bir işle uğraşmak, ilgilenmek.” 13a/2
- M ka’il:** -1- [Ar.] Dört büyük melekten kulların rızıklarını taksim etmekle görevli olanı.
- M. (haşret-i M.) 16b/1
- mi n:** -1- [T.] Bin sayısı.
- m. 2a/5
- miřķ l:** -1- [Ar.] 4,2237 grama karşılık gelen ağırlık  ls  birimi.

- m. 6b/8
- misk n:** -1- [Ar.] Allah karşısında aczini, yokluğunu bilen gönül eri, gerçek zengininin Allah olduğunu ve kendisinin O’na karşı mutlak ihtiyaç içinde bulunduğunu bilen dervif kul.
- m. bol- “Allah’a karşı aciz ve zayıf olduğunu bilmek.” 14b/4
- m ve:** -2- [Far.] Meyve.
- m.+ lerni 9a/3
- m.+ ni 10a/1
- Muħammed:** -1- Peygamberlerin sonuncusu olan İslam peygamberi.
- M. (haşret-i M.) 16a/1
- Muħammed Naķi:** -1- On iki imam sistemini benimseyen Şii fırkasının onuncusu imamı.
- M.+ ğa (haşret-i M.) 4a/4
- *H ce Naķi*
- Muħammed Őarķi:** -2- Şahıs adı.
- M. (haşret-i M.) 4a/4
- M.+ğa (haşret-i M.) 4a/3
- muħaddem:** -1- [Ar.]  ncelik verilen, önceliği olan, daha üstün, daha değerli.
- m. 15a/2
- muni dn:** -1- [T.] Bundan.
- m. 2b/4
- M s :** -1- İsrailoğulları’na gönderilen ve kendisine Tevrat indirilen peygamber.
- M. (haşret-i M.) 8b/2
- müflis:** -1- [Ar.] Parasız pulsuz; iflas etmiş olan.
- m. idiler 6a/1
- m rid:** -1- [Ar.] ırak,  ğrenci.
- m. bol- “ıraklık, öğrencilik yapmak.” 7a/7
- mürşid:** -1- [Ar.] Hak ve hakikate erişme yolunda müritlerine  nek olan,

onları irşat eden, rehberlik eden kimse, şeyh.

m. (m.-i tarīkat) 5b/1

müsāfir: -1- [Ar.] Konuk, misafir.

m.+ lergā 5b/6

müsellem: -1- [Ar.] Doğruluğu, gerçekliği ispatlanmış, herkes tarafından kabul edilmiş, şüphe götürmez, inkâr edilemez.

s. bol- “Güvenilir, emin olmak.”
14a/6

N

naql: -1- [Ar.] Başkasına ait bir sözü veya bir fikri, bir olayı bir yerde anlatma, aktarma.

n. kı1- 5b/7

namāz: -1- [Far.] İslam dinince belli kurallara göre günde beş vakit yapılması Müslümanlar üzerine farz kılınmış olan ve İslam’ın beş şartından birini teşkil eden ibadet.

n.+ nı 11a/5

→ *bā-namāz*

nām-dār: -3- [Far.] Ünlü; sanlı; namlı.

n. 2a/5, 2b/2, 2b/6

nebīyu’llāh: -2- [Ar.] “Allah’ın resulü” anlamına gelen Arapça söz.

n. 15b/7

n.+ ğa 8a/6

neçe: -8- [T.] Kaç; ne kadar; nice.

n. 2a/4, 4b/3, 5a/7, 10b/1, 12b/4,
14a/2, 15b/1, 16b/6

nemerse: -7- [T.] Nesne, şey.

n. 5b/5, 10b/1, 10b/2, 15a/4

n. ikendür 12b/5

n.+ dür 12b/5

n.+ leri 6a/2

nerse: -1- [T.] Nesne, şey.

n.+ leri 6a/8

Nüh: -4- Büyük peygamberler arasında sayılan, kendisine inanmayan kavmi tufan ile helak edilen peygamber.

N. 15b/7; (hazret-i N.) 8a/3, 3b/3,
3b/4

nübüvvet: -1- [Ar.] Peygamberlik.

n.+dın (velāyet-i n.) 2b/7

O

oķı-: -1- [T.] Ayet, dua gibi şeyleri sesli veya sessiz olarak söylemek.

o.- dılar 8a/1

oķu-: -14- [T.] Ayet, dua gibi şeyleri sesli veya sessiz olarak söylemek.

o.- ğay 10b/4, 11a/8, 11b/1, 11b/4,
14a/5

o.- maķ 8b/4, 9a/1, 9a/4, 9b/1, 9b/5,
10a/2, 10a/6, 11a/7

o.- mağlık o. 13b/6

oķut-: -1- [T.] Bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretleri çözümlemek, seslendirmek, okutmak.

o.- up 17b/4

ol: -4- [T.] 1. İşaret sıfatı.

o. 6a/7, 6b/4, 7a/1

2. Adı geçen ya da söz edilen kişinin adı yerine kullanılan zamir, teklik üçüncü şahıs zamiri.

o. 5b/3

olar: -9- [T.] Onlar.

o. 6b/3, 7a/7

o. 6a/2, 7a/4

o.+ dın 4a/5, 7b/6

o.+ nı 5b/6

o.+ nıñ 5a/1, 6a/7

oltur-: -1- [T.] Oturmak.

o.- urda 9b/4

on: -7- [T.] On sayısı.

o. 12b/5, 15a/1, 15a/2, 15a/4, 15a/6,
15b/2, 17b/2

on bir: -1- [T.] On bir sayısı.

o. 16b/7

on birinci: -1- [T.] Sıralamadaki yeri on bir olan.

o. 13b/4

on ikinci: -1- [T.] Sıralamadaki yeri on iki olan.

o. 13b/5

onuncu: -2- [T.] Sıralamadaki yeri on olan.

o. 13b/2, 17b/1

‘Osmān: -1- İlk müslümanlardan, dörd halifenin üçüncüsü.

‘O. (hazret-i ‘O.) 16a/5

Ö

‘Ömer: -1- İlk müslümanlardan, dörd halifenin ikincisi.

‘Ö. (hazret-i ‘Ö.) 16a/4

öt-: -7- [T.] Geçmek, geçmişte kalmak.

ö.- üpdür 2a/6, 2b/2, 2b/6, 4b/4,
4b/5, 5a/7, 5b/1

öz: -1- [T.] Kendi.

ö.+ i 17b/5

P

pāk: -2- [Far.] Temiz.

p. bol- “Temiz olmak, arınmak.”
7a/8, 12b/6

pāklık: -1- [Far.+T.] Temizlik, temiz olma durumu.

p. 13b/4

peygamber: -2- [Far.] Allah tarafından emirlerini kullarına bildirmekle görevlendirilmiş kimse, Tanrı elçisi, resul.

p.+ din 8a/8, 8b/2

pil-: -2- [T.] Bilmek.

p.- gey 15a/2

p.- gil 01b/6

pile: -1- [T.] İle.

p. 11a/2

pir: -15- [Far.] Yol gösterici, mürşit; üstat.

p. 13a/3, 13a/5, 13b/2, 15a/6,
15b/1, 15b/2; (habār-ı p.-i ḥaḳīqat)
16a/7, 15b/5; (habār-ı p.-i şerī at)
15b/3, 15b/5; (habār-ı p.-i tarīqat)
15b/4, 16a/2

p.+ leri 15a/5, 4b/6

p.+ leriniñ 15a/3

pişe: -2- [Far.] 1. Sanat, meslek.

p. 8a/2

2. Huy, âdet, tabiat.

p. kıl- “Huy edinmek, âdet edinmek.” 11a/4

pişhān: -2- [Far.] Sofra.

p.+ nı 8b/3

p.+ niñ 8b/7

piz: -2- [T.] I. Çoğul şahıs zamiri, biz.

p.+ lerge 6a/6

p.+ lerniñ 6a/5

pür-çerāğ: -1- [Far.]

p. kıl- 13a/4

pütüt-: -2- [T.] Yazdırmak.

p.- üp 17b/4, 18a/1

R

raḥm: -1- [Ar.] Merhamet, acıma.

r. 14b/6

rāsthık: -1- [Far.+T.] Doğruluk, dürüstlük.

r.+ nı 11a/3

resül: -4- [Ar.] Allah’ın resulü, Hz. Muhammed.

r. (hazret-i r.) 2a/3, 3b/7, 4a/2;
(hazret-i r.-i ekrem) 5a/2

resūlu'llāh: -1- [Ar.] Allah'ın resulü, Hz. Muhammed.

r. tururlar 16a/1

risāle: -1- [Ar.] Genellikle belli bir konuda yazılmış küçük kitap.

r.+ ni 17b/3

rivāyet: -2- [Ar.] Bir haberi, söz veya olayı nakletme, anlatma.

r. kı1- "Bir haberi, söz veya olayı nakletmek, anlatmak." 2a/1, 2b/3

rüşen: -1- [Far.] Parlak, aydın, aydınlık.

r. kı1- "Aydınlatmak" 13b/3

Rüstem: -1- Risaleye göre bakkalık mesleğinin piri sayılan kişi.

R. (hazret-i R.) 16b/6

→ *Rüstem Bakqāl*

Rüstem Bakqāl: -8- Risaleye göre bakkalık mesleğinin piri sayılan kişi.

R. idiler (hazret-i R.) 5b/3

R.+ ğa (hazret-i R.) 7a/7

R.+ nñ 12b/3, 5a/6; (hazret-i R.) 6a/3, 14a/1, 15b/1, 7b/7

→ *Rüstem*

S

şafīyu'llāh: -1- [Ar.] Hz. Adem için kullanılan ve "Allah'ın temiz kulu" anlamına gelen Arapça söz.

ş. (Ādem-i ş.) 15b/6

şāflık: -1- [Ar.+T.] Temizlik, temiz olma durumu.

ş. 11a/2

saqla-: -1- [T.] Koruma, muhafaza etme durumu.

s.- maqlık 13a/7

sal-: -1- [T.] İçine katmak; koymak.

s.- urisa 9a/4

şalāvāt: -1- [Ar.] "Allahım, (Efendimiz) Hz. Muhammed'e ve (Efendimiz)

Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere salāt eyle, onların şeref ve kadrini yücelt" anlamına gelen "Allāhümme salli alā (seyyidinā) Muhammedin ve alā âli (seyyidinā) Muhammed" cümlesi veya aynı anlama gelebilen dualardan her biri.

ş. oqu- "Allahım, (Efendimiz) Hz. Muhammed'e ve (Efendimiz) Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere salāt eyle, onların şeref ve kadrini yücelt" anlamına gelen "Allāhümme salli alā (seyyidinā) Muhammedin ve alā âli (seyyidinā) Muhammed" cümlesi veya aynı anlama gelebilen dualarını okumak." 13b/6

sāle: -1- [Far.] Yıl.

s. 5b/3

şarf: -1- [Ar.] Harcama, masraf etme.

ş. kı1- "(Para) Haracamak." 5b/7

savda: -1- [Far.] Ticaret.

s.+ sı 18a/2

sekiz: -1- [T.] Sekiz sayısı.

s. 10b/2

sekizinci: -3- [T.] Sıralamadaki yeri sekiz olan.

s. 11a/4, 14b/5, 17a/6

sekiz yüz: -1- [T.] Sekiz yüz sayısı.

s. 6b/8

senbene: -1- [?] Ayna.

s.+ leridin 7a/8

silsile: -2- [Ar.] Aralarında herhangi bir bağ bulunan kişilerin oluşturduğu sıra, şecere.

s.+ din 4a/6

s.+ ge 4a/7

sor-: -21- [T.] Sormak, sual etmek.

s.- salar 4b/1, 5a/4, 5b/1, 7b/1, 8a/2, 8a/4, 8a/6, 8a/8, 8b/2, 8b/6, 9a/3, 9a/7, 9b/4, 9b/7, 10a/3, 10a/8, 11a/5, 12b/3, 13b/7, 15a/8, 16b/4

şubh: -1- [Ar.] Sabah.

ş.+ da 14a/3

Süleymān: -1- Hz. Davud'un oğlu, İsrailoğulları'na gönderilen hükümdar-peygamber.

S. (hazret-i S.) 8a/7

Ş

şākirdlik: -1- [Far.+T.] Çıraklık, öğrencilik.

ş. kı1- "Çıraklık yapmak, öğrencilik yapmak." 5a/4

şefkat: -1- [Ar.] Koruma, acıma ve esirgeme duygusu ile karışık olan sevgi.

ş. kı1- "Korumak, acımak, sevmek." 14b/6

şerī'at: -2- [Ar.] Allah'a erişme yolundaki dört makamdan (şeriat, tarikat, hakikat, marifet) birincisi.

ş. (habār-ı pir-i ş.) 15b/3, 15b/6

Şiş: -1- Hz. Âdem'in üçüncü oğlu.

Ş. (hazret-i Ş.) 8a/5

→ *Şišt*

Şišt: -2- Hz. Âdem'in üçüncü oğlu.

Ş. (hazret-i Ş.) 3b/1, 3b/2

→ *Şišt*

şol: -1- [T.] İşaret sıfatı, şu.

ş. 7a/5

şöhret: -1- [Ar.] Her yerde herkesçe tanınma, meşhurluk, ün, san, nam.

ş. 4a/6

T

tā: -1- [Far.] Bir iş ve eylemin başlangıç ve bitiş yerlerindeki en uç noktayı ya da bunlar arasındaki uzaklığı belirtir.

t. 4a/6

ṭahāret: -1- [Ar.] İslam şeriatına göre, ibadetten önce vücudu ve giyecekleri namaza engel olan kirlilerden ve pisliklerden arındırmak şeklindeki temizlik.

t. 12b/7

→ *bā-ṭahāret*

ta'lim: -6- [Ar.] Öğretme, belletme.

t. bir- "Öğretmek, belletmek." 3b/1, 3b/3, 3b/6, 4a/1, 4a/3, 4a/5

tamām: -1- [Ar.] Bitmiş, tamamlanmış.

t. bol- "Bitmek, tamamlanmış olmak." 6a/5

tap: -1- [T.] Erişmek, ulaşmak.

t.- kay 17b/6

→ *bereket tap-*

tardu: -1- [T.] Tartı.

t.+ nñ 10a/4

ṭarīkat: -3- [Ar.] Allah'a erişme yolundaki dört makamdan (şeriat, tarikat, hakikat, marifet) ikincisi.

t. (habār-ı pir-i t.) 15b/4, 16a/2; (mürşid-i t.) 5b/1

tart: -1- [T.] (Terazi, kantar vb. ölçme aletleriyle) Bir şeyin ağırlığını bulmak.

t.- arda 10a/1

taş: -1- [T.] Hem tartmada kullanılan taş hem de 12000 adımlık (5 millik) uzunluk ölçüsüne verilen isim.

t.+ nı 3a/4

taşla: -1- [T.] Fırlatmak, serpmek.

t.- dılar 7a/5

te'ālā: -1- [Ar.] "Şanı yüce olsun" anlamında olup Allah, Hak, Tanrı kelimelerinden sonra kullanılır.

t.+ nı 10b/7

temre: -1- [Ar.] Hurma tanesi.

t.+ ni (dāne-i t.) 7b/2

terāzū: -4- [Far.] Terazi.

t. 14a/6, 16b/6

t.+ nı 3a/4, 11a/6

terk: -1- [Ar.] Bırakma.
t. kı- "(Namaz) Bırakmak." 11a/5

tesbîh: -2- [Ar.] Dua.
t.+ ni 6b/5, 8a/1

tevekkül: -1- [Ar.] Her türlü gerekli sebebe baş vurduktan sonra kadere razı olup sonucu Allah'tan bekleme, işlerini Allah'a bırakma, yeis ve kederden kurtulma, Allah'a güvenme.
t. kı- 14b/2

toğuzuncı: -3- [T.] Sıralamadaki yeri dokuz olan.
t. 13a/7, 14b/7, 17a/7

toğuz yüz: -1- [T.] Dokuz yüz sayısı.
t. 4b/4

tola: -1- [T.] Çok, hayli, pek.
t. 10b/7

tört: -3- [T.] dört sayısı.
t. 11a/8, 14a/3
t.+ ni 11a/7

törtüncü: -10- [T.] Sıralamadaki yeri dört olan.
t. 3a/5, 10b/8, 12a/5, 13a/2, 14b/1, 15a/6, 16a/1, 16a/5, 16b/3, 17a/4

tūfa: -2- [?] Kefe.
t.+ sıda 9b/4, 10a/5

tūşe: -2- [Far.] Azık, rızık.
t. 6a/6
t.+ miz 6a/5

tut-: -3- [T.] 1. (Bir nitelik için) öyle kalmasını sağlamak; öyle bulundurmak; herhangi bir durumda bulundurmak.
t.- ğay 11a/3, 14b/3
t.- mağ 13b/5
→ dost tut- 14b/3

tutkucu: -1- [T.] Tutma işini yapan; tutan.

t. 14a/6

tüşür-: -1- [T.] İndirmek.

t.- üp idiler 3a/5

U

uruğ: -2- [T.] Tohum.

u.+ ı 6b/3

u.+ mı 6b/4

uz: -1- [T.] Usta; becerikli, akıllı; sanatkar; anlayışlı.

u. 15a/3

Ü

üç: -1- [T.] Üç sayısı.

ü. 10b/4

üç miñ: -2- [T.]

ü. 5b/8, 7a/6

üç miñ yitti yüz otuz altı: -1- [T.] Üç bin yedi yüz otuz altı sayısı.

ü. 2b/1

üçün: -2- [T.] İçin.

ü. 3a/4, 7b/4

üçüncü: -10- [T.] Sıralamadaki yeri üç olan.

ü. 15a/4, 10b/6, 12a/1, 13a/1, 14a/7, 15b/4, 15b/8, 16a/4, 16b/2, 17a/3

üç yüz on üç: -1- [T.] Üç yüz on üç sayısı.

ü. 2b/5

üstād: -13- [Far.] Herhangi bir ilimde veya sanat alanında bilgi ve söz sahibi olan, üstün bir yeri, tam vukufu bulunan kimse; yol gösterici.

ü. 2a/5, 2b/2, 2b/5, 4b/3, 4b/5, 5a/7, 5a/8

ü.+ lar 13a/3, 13a/5, 13b/2, 15a/6

ü.+ larğa 4a/7

ü.+ larnıñ 10b/5

V

vācib: -2- [Ar.] İslam dini bakımdan farzdan sonra gelen ve yapılması zaruri, terki caiz olmayan ilahî emir.

v. turur 10b/1

v.+ dür 10b/2

vaqt: -1- [Ar.] Zaman.

v. 11a/4

vazife: -1- [Ar.] Hizmet; görev.

v.+ sini 13a/5

ve: -2- [Ar.] İki ögeyi veya cümleyi birbirine bağlayan edat, ve.

v. 6a/4, 18a/1

velāyet: -1- [Ar.] Güç, otorite.

v. (v.-i nübüvvet) 2b/7

Y

ya: -1- [T.] Bağlama edatı.

y. 17b/4

yād: -1- [Far.] Anma.

y. kıl- “Anmak.” 10b/7

yādigār: -1- [Far.] Bir kimseden kalan ve onu hatırlatan şey, hatıra.

y. kal- “Hatıra kalmak, miras kalmak.” 4b/1

yana: -1- [T.] Tekrar, yeniden.

y. 18a/1

yetim: -1- [Ar.] (Çocuk için) babası ölmüş olan.

y. 14b/5

yetinci: -4- [T.] Sıralamadaki yeri yedi olan.

y. 11a/3, 13a/6, 14b/4, 17a/6

yitküz-: -1- [T.] Ulaştırmak; iletmek; vasıl etmek.

y.- üñ 6a/6

yeti: -1- [T.] Yedi sayısı.

y. 4a/6

yoq: -2- [T.] Bulunmayan, mevcut olmayan.

y. idi 6a/2, 6b/1

yol: -2- [T.] Bir yerden bir yere gitmeyi sağlayan hat, tarik.

y.+ ıda 5b/4

y.+ ıdağı 5b/6

üz: -1- [T.] Yön, taraf.

y.+ i 17b/7

Z

zamān: -1- [Ar.] Süresi belirsiz dönem, vakit.

z. 7a/5

zamāne: -4- [Ar.] Zaman, devir, vakit.

z.+ leride 3a/2

z.+ lerigaça 2a/4, 5a/3, 5a/6

zenbīl: -2- [Far.] Tartı, küfe.

z. (z.-i baqqāl) 8a/6

z.+ ge 9a/3

zīkr: -1- [Ar.] Allah’ın adını anma.

z. (z.-i Hudā) 13a/2

5. Sonuç

Bu çalışmada Uygur Türkleri arasında yaşayan geleneksel mesleklerden bakkalcılıkla ilgili olan *risâle-i bakḳālçılık* incelenmiştir. Risalenin metni çeviri yazıya aktarılarak araştırmacıların dikkatine sunulmuştur. Risale dil ve imla özellikleri bakımından incelenmek suretiyle son dönem Çağatay Türkçesinin dikkat çeken ses ve imla özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son olarak hazırlanan gramatikal dizinle eserin söz varlığının tespiti amaçlanmıştır. Günümüzde unutulmuş veya unutulmaya yüz tutan bazı geleneksel mesleklerle birlikte bu mesleklere ait terimler, gelenek ve kurallar da unutulmaktadır. Uygur sahasında yazılmış risaleler söz konusu mesleklere dair unutilan pek çok şeyi yaşatmak bakımından son derece önemlidir. Bu eserler üzerine yapılacak çalışmaların Türk kültürünün zenginliğine ve Türk dilinin söz varlığına katkı sağlayacaktır.

6. Kaynakça

Eker, Ü. (2018). Son Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Risâle-i Yafındilik “Örtünme Risalesi” Adlı Eser (Dil Özellikleri, Cevriyazı, Türkiye Türkçesine Aktarma, Tıpkıbasım). *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (11), 75-98.

Karaca, M. M. (2022). Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Hayvancılık Risalesi: Risale-i Çârîvâçılık. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 84- 105.

Öger, A. (2019). Uygur Türklerinde Fütüvvet Kültürü, Fütüvvet-Nâmeler ve Ahilik Teşkilatına Etkileri. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2019/13, s. 1-11.

Öger, A. (2016). Uygurlarda Risalecilik Geleneği ve Rengrizlik Risalesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (41), 151-183.

Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. (Çev. Fikret Yıldırım). TDK.

Türk Dil Kurumu. (2009). *Güncel Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Elektronik kaynaklar

Kubbealtı Lugatı <http://www.lugatim.com/> (Erişim Tarihi: 10.04.2022).

Türk Dil Kurumu. Derleme Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 20.04.2022).

Türk Dil Kurumu. Tarama Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 28.04.2022).

Ötüken Türkçe Sözlük <http://www.otukensozluk.com/> (Erişim Tarihi: 30.04.2022).

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1082812>

İntihâl / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 07.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 10.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atf / Citation

Solak Sağlam, M. (2022). Saha Türkçesinde Yönelme Hâli. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 109-120.

SAHA (YAKUT) TÜRKÇESİNDE YÖNELME HÂLİ

Dative Case in Sakha (Yakut) Turkic

MEHTAP SOLAK SAĞLAM¹

Öz

Saha Türkçesi yönelme hâli açısından değerlendirildiğinde bazı özellikler göze çarpmaktadır. Saha Türkçesinde bulunma hâli için ayrı bir ek bulunmamakta, bulunma hâli için yönelme hâli eki kullanılmaktadır. Genel Türkçedeki bulunma hâli eki olan {+DA}, parça (partitif) hâli olarak kullanılmaktadır. Hâl eklerinin birbiri yerine kullanımı tarihi ve günümüz Türk lehçelerinde zaman zaman karşımıza çıkmaktadır. Saha Türkçesi aynı eki hem yönelme hem de bulunma hâli için sistemli olarak kullanması ile farklı bir özellik ortaya koymaktadır. Saha Türkçesinde yönelme ve bulunma hâli için genel olarak {+KA} eki kullanılmaktadır. Bu ekin zamir çekiminde farklılaştığı görülmektedir. Bunun dışında bu hâl için iyelik eki almış kelimelerde {+GAR~+Ar} eki karşımıza çıkmaktadır. Her iki ek de zarf ve zarf gibi kullanılan bazı kelimelerin bünyesinde kalıplaşmış olarak bulunabilmektedir. Saha Türkçesinde yönelme hâli ekinin bazı edatlar ile birlikte kullanımı da dikkat çekmektedir. Yönelme hâli Saha Türkçesinde zaman, yer ve yön olmak üzere üç temel işlevde karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Saha (Yakut) Türkçesi, yönelme hâli, hâl kategorisi, anlam, morfoloji.

Abstract

When the Sakha Turkic is evaluated in terms of dative, some features stand out. There is no separate suffix for the location case in Sakha Turkic, but the dative case suffix is used for the location case. The suffix {+DA} in common Turkic is used as part (partitive) case. The use of case suffixes interchangeably appears from time to time in historical and contemporary Turkic dialects. Sakha Turkic presents a different feature by using the same suffix systematically for both dative and locative. In Sakha Turkic, the suffix {+KA} is generally used for the case of dative and locative. It is seen that this suffix differs in pronoun conjugation. Apart from that, {+GAR~+Ar} suffix appears in words that have a possessive suffix for this case. Both suffixes

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Denizli/TÜRKİYE. El-mek: mehtapsolak@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0734-4941>

appear as stereotypes within some words used such as adverbs and adverbs. The use of the dative suffix together with some prepositions in Sakha Turkic is also noteworthy. The state of dative appears in three basic functions in Sakha Turkic: time, place and direction.

Keywords: Sakha (Yakut) Turkic, dative case, case category, semantik, morfologia.

1. Giriş

Saha Türkçesi, hâl kategorisi açısından genel olarak diğer Türk lehçeleriyle ortak özellikler göstermesine karşılık zaman zaman bazı noktalarda gösterdiği farklılıklar ve eskicil özelliklerin korunması yönünden dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Saha Türkçesi, yönelme hâli açısından değerlendirilecektir.

Cümlelerde ve kelime gruplarında fiildeki hareketin yöneldiği adın içinde bulunduğu hâl, yönelme hâli olarak değerlendirilmektedir. Adı, yönelme yaklaşma işlevi ile fiile bağlayan hâldir. Fiildeki hareket yönelme durumundaki ada doğrudur (Korkmaz, 2009: 280).

Türkçenin tarihî lehçelerine bakıldığında yönelme hâlinin Köktürkçede {+kA} şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Tekin, 2000: 111). Uygurcada hâlin {+kA} şekliyle devam ettiği, 3. kişiler için kullanılan iyelik eklerinden sonra {+ŋA} şeklini aldığı görülmektedir (Eraslan, 2012: 141). Karahanlı Türkçesi döneminde ekin {+KA} ve {+A}, üçüncü kişi iyelik eklerinden sonra {+ŋA} şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Hacıeminoğlu, 2008: 29). Harezmi Türkçesinde yine {+GA} şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Eckmann, 1979: 3218). Kıpçak Türkçesinde {+GA} ve {+A} eki kullanılmaktadır (Karamanlıoğlu, 1994: 67). Çağatay Türkçesinde de yönelme hâlinin aynı şekilde sağlandığı görülmektedir (Argunşah, 2013: 121). Eski Anadolu Türkçesi dönemine baktığımızda ekin bünyesindeki /g/ ve /k/ sesinin düştüğünü, ekin {+(y)A} şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Gülsevin, 2007: 38).

Çağdaş Türk yazı dillerine bakıldığında yönelme hâlinin Oğuz grubu Türk lehçelerinde {+A}, diğer Türk lehçelerinde {+KA} şeklinde ve üçüncü kişi iyelik eklerinden sonra da {+A} şeklinde, yardımcı ses olarak zamir n'si ile birlikte kullanıldığı görülmektedir (Şahin, 2003: 149-156).

Türkçede bir hâl, zaman zaman başka bir hâlin yerine ve o hâlin işlevinde kullanılabilir. Yönelme hâli de bulunma hâli yerine kullanılabilir. Türkçenin farklı dönemlerinde olduğu gibi Anadolu ağızlarında da bu duruma rastlanmaktadır. Buran, bu durumu “yönelme hâlinin bulunma hâli yerine kullanılması” başlığı altında incelemiş ve cümlede kullanıldığı yere göre sınıflandırarak genellikle Karadeniz bölgesi ağızlarında yoğunlaşan “eve (evde) duramıyorum”, “vazife başımam (başındayım)” gibi örnekler vermiştir. Aynı zamanda bu durumu “bulunma hâli eki yerine kullanılan diğer ekler” başlığı altında da değerlendirerek Anadolu ağızlarında yönelme hâli ile bulunma hâli ekleri arasında sıkça görev aktarımı olduğunu belirtmiştir (Buran, 1996: 175, 192).

Tarihî Türk lehçelerinde ve bazı çağdaş Türk lehçelerinde *közi yolka bol*- “gözü yolda olmak” (Karahanlı T.), *tamukka yandur*- “cehennemde yak-” (Harezmi T.), *kile yul*- “evde kalmak” (Çuvaş T.), *akmakka büt*- “ahmakta bitmek” (Kırgız T.) gibi bazı örneklerde yönelme hâli ekinin bulunma hâli gibi kullanıldığı görülmektedir (Şahin, 2003: 169).

Saha Türkçesi diğer Türk lehçelerinden (Dolgan hariç), genel Türkçedeki bulunma ekinin, fonksiyonunu kaybetmesi ve bu hâlin fonksiyonunun yönelme hâli eki tarafından karşılanmasıyla ayrılır (Pakendorf, 2007: 120). Şahin, hâl ekleri ile ilgili çalışmasında Saha Türkçesindeki durumu şu şekilde açıklar: “*Yakutçada, diğer Türk yazı dillerindeki bulunma hâli ile şekilce aynı olan partitif hâli eki, Eski Türkçedeki bulunma-çıkma hâli ekinin çıkma fonksiyonundan partitif fonksiyonuyla ortaya çıktığı için, bulunma hâli yerine yönelme hâli eki her tür fiil veya isim yüklemli cümlede yüklem gerçekleştirildiği ve olduğu yeri, kişiyi, nesneyi bildirir*” (Şahin, 2003: 169).

Saha Türkçesinde yönelme hâli aynı zamanda bulunma hâli olarak da karşımıza çıkmakta, ekin hangi ek olduğu anlam yoluyla belirlenmektedir. Bu anlamsal farklılığa da dayanarak, bu makalede Saha Türkçesinde yönelme hâli sınıflandırılarak verilecektir.

2. {+KA}

Saha Türkçesinde yönelme hâli genel olarak {+KA} eki ile sağlanmaktadır. Bu ekin ses benzeşmeleri sonucunda oluşmuş 16 farklı şekli vardır (Kruger, 1962: 78). Bu ek eklendiği kelimenin son sesine göre çok farklı şekiller alabilmektedir. Yönelme hâli “+e” ve “için” anlamları için kullanılır. Dolaylı nesnelere hâl ekidir. Saha ve Dolgan Türkçesinde eski bulunma hâli eki olan {+DA}, parça hâlinin (partitif) fonksiyonunu üstlenmiş, onun orijinal fonksiyonunu ise yönelme hâli yüklenmiştir. {+KA} eki, *kihi* “kişi” ve *kim* “kim” kelimelerinde {+ieke}, {+iexe} şeklinde kullanılır: *kihieke/kihiexe*, *kimieke/kimiexe* (Li, 2011: 62). Ekin zamir çekimini ayrı bir başlık altında değerlendiren Kruger, *min ~ miexe*, *en ~ eyiexe*, *kini ~ kiniexe*, *bihigi ~ bihiexe*, *ehigi ~ ehiexe*, *kim ~ kimiexe*, *kihi ~ kihiexe* şekillerini vermiştir (Kruger, 1962: 77). Aynı farklılaşma durumu işaret zamirlerinde de görülmektedir: *bu ~ manaxa*, *iti ~ itiniexe*, *ol ~ onuoxa*, *subu ~ samaxa*, *siti ~ sitiniexe*, *sol ~ sonuoxa* (Kirişçiöğlü, 1999: 89). Bu ekleşme süreci, {+KA} ekini doğrudan alan *kiniler* zamiri hariç tüm kişi zamirleri için geçerlidir. Zamirler {+iexe} ekiyle şekillenir ve üzerine genellikle {+KA} ekini alarak zenginleşir: *miexe ~ miexeğe*, *eyiexe ~ eyiexeğe*, *kiniexe ~ kiniexeğe*, *bihixe ~ bihiexeğe*, *ehixe ~ ehiexeğe* (Ubryatova, 1960: 189).

Pakendorf, genel Türkçedeki bulunma hâli ekinin, Saha Türkçesinde parça ve tanımlanmamış belirtme şeklinde yeni anlamlar üstlendiğini belirtir. Yönelme hâlinin bu fonksiyonu kazanmasının Moğol ve Evenk etkisiyle olduğunu düşündüğünü belirten Pakendorf, yönelme hâlinin Saha Türkçesindeki anlamsal analizini örneklerle açıklar. İlk olarak yönelme hâlinin alıcılar arasında çeşitli işlevleri ifade ettiğini belirterek *ol kihi miexe üçügedik üleleebitim ihin paħvalnay gramota bierbite* “o adam bana iyi çalıştığım için yetkinlik sertifikası verdi”, *oççoğo bihigi eyiexe itinnik kepseen bierebit duo?* “o hâlde size (hikâyemizi) böyle mi anlatalım?” örneklerini verir. İkinci olarak yönelme hâli ekinin Saha Türkçesinde hem zamansal hem de mekânsal olarak konum belirleme işlevlerini yerine getirdiğini söyler. Bu durumu *ol sirge sitemmin ottubun* “o yerde yaşıyorum ve saman yapıyorum”, *ol alaaska töröbütüm* “o çayırda doğdum”, *küñje tüört uoñña tiye ölörör etim* “bir günde kırk kadar (ördek) öldürdüm” örnekleriyle açıklar. Pakendorf, Saha Türkçesinde yönelme hâli ekinin son olarak, bir yere doğru hareketi ve bir yere hareketi anlatarak, allative ve illative işlevlerini kapsadığını belirtir. Bu durumu *illeree sil buollağına kuorakka bara silcibitüm* “geçen yıl şehre gittim”, *umunaxxa kiirenner... arını ilce bardılar* “süt mahsenine girdiler tereyağımı aldılar” cümleleriyle örneklendirir (Pakendorf, 2007: 121).

Yönelme hâlinin Saha Türkçesinde zaman, yer ve yön olmak üzere üç temel işlevi bulunmaktadır. Cümlede yönelme hâli nereye, nerede, ne zaman, ne kadar süreyle sorularına cevap verir. *Traktor xonuuga tağısta* “traktör tarlaya girdi” ve *min cieber tönnüöm* “ben eve döneceğim” cümlelerinde yönelme hâli hareketin yönünü belirlemektedirken, *traktor xonuuga turar* “traktör tarlada duruyor” ve *min cieber baarbın* “ben evdeyim” örneğinde yerin belirlenmesini sağlar. *Aaspiť cilga üünü bert ete* “geçen yıl hasat iyiydi”, *üs xonukka xaar tüspüte* “üç gün kar yağdı” cümlelerinde ise zaman durumunu bildirir (Ubryatova vd., 1982: 362).

Saha Türkçesinde {+KA} eki, ses benzeşmeleri ile oluşan şekilleriyle beraber yönelme hâli için kullanılan temel yapıdır. Türkiye Türkçesinde {+(y)A} şeklinin karşıladığı anlamı Saha Türkçesinde {+KA} eki karşılamaktadır.

... *tahırcattan xonuuga, xonuuttan tağa töküniyen süten xaalbit* (Danilov, 1988: 15).

“...avludan çayıra, çayırda ormana yuvarlanıp kaybolmuş.”

Bihigi üreкке barabıt, ehigi xayaga barıñ.

“Biz nehre gidiyoruz, siz dağa gidin” (Li, 2011: 62).

Ağalaax-iyelere ööllöröğer biirdii kуска biirdii inağı xaallarbittar (Danilov, 1988: 42).

“Ana babaları ölürlen her bir kıza birer inek bırakmışlar”
Iraaxtaağı eyigin soruyan ölüüğe anaatağa (Danilov, 1988: 40).
 “Hükümdar seni bu görevle ölüme gönderiyor.”
 ...*biir sirge sukullan olorbut* (Danilov, 1988: 33).
 “... bir yere sığmıp yaşıyormuş.”

Saha Türkçesinde yönelme ile bulunma hâli aynı ekle sağlanmaktadır. Bulunma fonksiyonunu cümlelerin anlamı belirler. Saha Türkçesinde olduğu gibi Moğolcada da yönelme ve bulunma hâlini karşılayan ek aynıdır. Poppe yazdığı Moğol gramerinde bu hâli datif-lokatif şeklinde tek başlık altında vermiş, lokatif anlamını, ekin anlamsal fonksiyonlarını sınıflandırırken bir başlık şeklinde ele almıştır (Poppe, 1992: 504-510). Feyzi Ersoy yazdığı Moğol Dili Grameri adlı eserinde bu hâl için Yönelme-Bulunma Hâli başlığını kullanmış, bu hâl için {+d}, {+t} eklerinin kullanıldığını belirtmiş, ekin yönelme mi yoksa bulunma mı ifade ettiğinin metin içerisinde anlaşılabilceğini söylemiştir (Ersoy, 2021: 112). Kartalhoğlu, bu eki yönelme-bulunma hâli başlığı altında vermiştir (Kartalhoğlu, 2010: 79). Ersoy, 2008 yılında yaptığı bir diğer çalışmada ekin Eski Türkçe ve Moğolca arasında ortak olduğunu belirtir. Ekin Eski Türkçe, klasik ve çağdaş Moğolca, Volga Bulgarcası ve Çuvaşça şekillerini veren Ersoy, ekin kökeni ile ilgili farklı görüşlere yer vermiştir. (Ersoy, 2008: 351-358). Talat Tekin Eski Türkçe datif-lokatif eki ile ilgili yazmış olduğu makalesinde ekin öncelikli olarak Moğolcadaki kullanımını açıklar. Ekin Türkçede de görüldüğünü söyleyen Tekin, Eski Türkçe ve tarihsel süreçteki anlamsal alanını değerlendirdikten sonra {+A} ekinin Sahacada düzenli olarak iyelik eki almamış köklerden sonra {+GA}, iyelik eki almış köklerden sonra {+GAR} şeklinde kullanıldığını söyler. Ayrıca Tekin, Eski Türkçe datif-lokatif eki olan yapının Saha Türkçesinde bazı zarfların içerisinde görüldüğünden bahsederek *kiehe* “akşam”, *innine* “önce”, *kenne* “sonra”, *anna* “altta” örneklerini verir. İkinci olarak {+A} ekinin Yakutçada belirli gerundium yapılarının içerisinde de bulunduğunu belirten Tekin, *astaxpına* “açtığımda, açtığım zaman”, *aspataxpına* “açmadığımda”, *sirim buollağına* “(ben) yerken” örneklerine yer verir (Tekin, 2004: 516) Bu konu ile ilgili olarak Ubryatova bu ekin Saha Türkçesinde, zarf olan fiillerin olumsuz biçiminde yaygın olarak kullanıldığı bilgisini verir. Bu süreçte ekin yönelme işlevini kaybettiğini belirterek *utuybakka sıtabıt* “uyumadan yatıyoruz”, *taññıbakka tağısta* “giyinmeden dışarı çıktı”, *körbökkö turar* “görmeden duruyor” örneklerini kaydeder. Saha Türkçesinde yönelme hâli ekinin {+KA} şeklinin kullanımında zarflaşmış, zarfa yaklaşmış kullanımlar da bulunduğunu belirtir. Bu şekle *biirge* “birlikte”, *berke* “mükemmel, çok”, *küüske* “kuvvetle”, *teññe* “tam olarak, eşit düzeyde”, *deññe* “yanlışlıkla” kelimeleri örnek olarak verilebilir. Tamamen taşlaşmış yönelme hâli eki *eteññe* “güvenli, esen”, *emiske* “aniden kelmelerinde görülür (Ubryatova vd., 1982: 363).

Saha Türkçesinde yönelme hâli eki olan {+KA} aynı zamanda bulunma fonksiyonunda cümlede yer alır. Anlamın bulunma ya da yönelme olması ekte şekil açısından bir değişikliğe neden olmaz. Hangi görevde kullanıldığı cümlelerin anlamından anlaşılır.

Biir alaaska ikki ıalhlar olorbuttar (Danilov, 1988: 17).

“Bir vadide iki komşu yaşarmış.”

Sarsıarda uhuktan körbüttire... etigen erkinneex taas dibarıaska sıtallar ebit (Danilov, 1988: 40).

“Ertesi gün uyandıklarında görmüşler ki... konuşan duvarlı taş sarayda yatıyorlarmış.”

Bu sierkileğe tuox bağarbıkkın körüöxxe-istiexxe söp ebit (Danilov, 1988: 50).

“Bu aynada, ne istersen görmek işitmek mümkünmüş.”

Dolgancada da ek bulunma ve yönelme fonksiyonu ile kullanılmaktadır. Li, Dolganca için bulunma fonksiyonunu karşılayan yönelme hâli şekli için şu örnekleri verir (Li, 2011: 62):

Min oskuolağa üleliibin.

“Ben okulda çalışıyorum.”

Taahıkka uu baar duo?

“Lavobada su var mı?”

{+KA} ekinin bu şekilde hem yönelme hem de bulunma anlamında kullanılması ve bu durumun kaynağı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Ubryatova, bu ekin bu şekilde kullanımın Evenk etkisi ile gerçekleştiğini söyler (Ubryatova, 1960: 262). Serebrennikov, bu durumu senkretizm olarak tanımlar ve bu duruma örnek olarak *oskuolağa barallar* “okula gidiyorlar” ve *kolxozka üleliir* “kolhozda çalışıyor” cümlelerini verir. Saha Türkçesinde bu durumun ortaya çıkışının ikincil olduğunu belirtir, ikincil olmasında gerekçe olarak da Eski Türkçe de bulunma ve ayrılma hâllerinde bir senkretizm bulunduğunu fakat yönelme ve bulunma hâllerinde böyle bir durumun olmamasını gösterir. Bu senkretizm olarak adlandırılan olayın ortaya çıkmasının sebeplerini değerlendiren Serebrennikov, Moğolca ve Mançu-Tunguz dillerinde aynı durumun varlığından bahseder. Moğ. *urd* “çocuğuna” ancak *fabrikad* “fabrikada”, Kalm. *mald* “sığıra” ancak *gert* “yurtta”, Buryat *bulanda* “köşeye” ancak *bulanda* “köşede”, Evenk. *birādu* “nehire” ancak yine *birādu* “nehirde” şeklinde bu dillerden örnekler verir. Bahsedilen dillerin Saha Türkçesi üzerindeki büyük etkisinin olduğunu kabul ederken, bu durumun gelişmesine önceden Saha Türkçesinin içerisinde bu değişim için elverişli bir yerel durum olup olmadığını sorusuna da yazısında değinir (Serebrennikov, 1979: 6).

Türk lehçelerinin genelinde bulunma hâli için kullanılan {+DA} yapısı Saha Türkçesinde parça hâli olarak adlandırılan başka bir kategoriye sağlamaktadır. Bulunma hâli eki {+DA}, Saha Türkçesinde partitif “bir bütünü parçasını belirleyen kelime” fonksiyonundadır. Eski Türkçedeki bulunma/çıkma hâli ekinin çıkma fonksiyonundan partitif fonksiyonu ortaya çıkmıştır. Bu partitif eki, genellikle “birkaç, bazı, biraz” gibi manalar ifade eder. Partitif eki, sadece emir şekliyle birlikte kullanılır (Kirişcioğlu, 1999: 75). Bir şeyin bir parçası ya da bir şeyin bir porsiyonunu belirten bu ek genellikle “biraz” şeklinde aktarılır. Diğer Türk lehçeleri ile karşılaştırdığımızda, eski bulunma hâli ekinin Saha Türkçesinde parça hâlinin işaretleyicisine dönüştüğü görülmektedir. Bu ek iyelikli çekimlerde {+nA} şekline dönüşmektedir (Li, 2011: 54-56).

Kruger, *Yakut Manual*'de bu ek ile ilgili olarak 16 farklı allomorf olduğunu belirtmektedir (-ta/-te/-to/-tö, -da/-de/-do/-dö, -la/-le/-lo/-lö, -na/-ne/-no/-nö). Yukarıda belirttiğimiz anlamların yanında “daha” anlamını da kaydetmekte ve şu örnekleri vermektedir:

Elbex çeyde is!

“Daha çok çay iç!”

Üçügey kinigete ağın!

“Daha iyi kitaplar okuyun!”

Eder atta ağalın!

“Bana daha genç bir at verin!” (Kruger, 1962: 82).

Serebrennikov ve Gadjiyeva, karşılaştırmalı gramerlerinde bu ekin Yakut (Saha) ve Tofa Türkçelerinde özel bir hâl olduğunu belirterek Sahaca *uuta bas-* “su çekmek” ve *malta kert-* “odun kırmak”, Tofaca *sugda al-* “su getir” ve *neştta han* “odun ver” örneklerini vermişlerdir. Bu ekin oluşumu ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuşlardır: “*Bu bağımsız bir hâlin özel tezahürüdür (partitif) ve “bir yerden, bir şeyin içinden hareket etmek” anlamından gelişme gösterebilirdi. Uralca çıkma hâlinin (ablatif) esasında tarihen biçimleşmiş Fince partitif olması, bunun olabileceğine kanıttır.*” (Serebrennikov ve Gadjiyeva, 2011: 82-83) Ali İlgin, Tofa Türkçesinin biçim bilgisi ile ilgili yazdığı eserinde partitif hâlini “parçacıl (partitif) hâli” adıyla verir ve partitif durumunun genellikle emir kipinde kullanıldığını, modern Türk lehçelerinden yalnızca Tofa ve Saha Türkçelerinde görüldüğünü belirtir (İlgin, 2015: 99). Pakendorf, Saha ve Tofa Türkçelerindeki partitif hâlinin kaynağı ile ilgili olarak Eski Türkçe bulunma hâli eki olan {+DA} ekini gösterir. Saha Türkçesinde genel Türkçedeki bulunma hâlinin kaybolduğunu, yönelme hâlinin bu fonksiyonu üstlendiğini belirtir. Eski Türkçede lokatif ve ablatif fonksiyonlarını karşılayan bu ekin, Saha Türkçesinde ve Tofa Türkçesinde partitif hâline dönüştüğünü, bunun dilin kendi içerisinde meydana getirdiği bir gelişim olduğunu söyler (Pakendorf, 2007: 149).

Genel olarak bakıldığında Saha Türkçesinde {+TA} ekinin, parça hâli fonksiyonuyla kullanımının yaygın olduğu görülmektedir. Ek bir bütünü bir parçasını ifade etmekte ve farklı bir hâl fonksiyonu sağlamaktadır.

En miexe biir sunduk kömüste, üs sunduk üpte itaar! (Danilov, 1988: 19).

“Sen bana bir sandık daha gümüş, üç sandık daha mal gönder!”

İkki kur oğusta, ikki baytahın biete ağal (Ergis, 1967: 158).

“Boğalardan besili iki tanesini, kısıraklardan tavlı ikisini getir.”

Tühen balağanna tutun, uotta otun, tüptete tüptele! (Danilov, 1988: 27).

“Yere inince birkaç çadır kur, biraz ateş yak, biraz duman tüttür!”

Uuta bahan tağıs! (Ergis, 1967: 195).

“Biraz su taşı!”

Saha Türkçesinde {+KA} ekinin yanında, bazı durumlarda ortaya çıkan yönelme fonksiyonunu karşılayan farklı yapılar da bulunmaktadır. Bu farklılaşmaların anlamsal değil, çekim esnasında ortaya çıkan farklılaşmalar olduğu göze çarpmaktadır.

3. {+GAR}, {+AR}

İsimler ile zamirler arasında, hâl eklerinin çekimi sırasında farklılıklar görülebilmektedir. Yönelme hâli de bu farklılıkların görüldüğü hâl eklerinden biridir. Karahan, 2009 yılında yazdığı yazısında yönelme hâli ekinin, zamirler ile çekimi sırasında ortaya çıkan /r/ ve /n/ seslerine dikkat çekmiştir. Tarihsel süreçte, günümüz Türk lehçelerinde ve ağızlarda yönelme hâlinin zamir çekimlerini örneklerle ayrıntılı bir şekilde ele alarak, bu seslerin bir morfemden kısalma şeklinde oluşmadığını, bir genişleme olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu hâl ekinde ortaya çıkan /r/ ve /n/ ünsüzlerinin birer pekiştirici morfem olduğuna görüşünde yer verir. Saha Türkçesinde ortaya çıkan {+GAR~+AR} şeklini de değerlendiren Karahan, Saha Türkçesinde ekin r’li biçimlerinin zamir çekimi sırasında değil, iyelikli isimlerin yönelme hâlinde çekimi sırasında ortaya çıktığını belirtir. Bu durumu iyelik-zamir ilişkisi içerisinde açıklamak gerektiğini söyler (Karahan, 2009: 127). Saha Türkçesinde zamirlerin yönelme hâli çekimi ses ve şekil olarak farklılık göstermektedir. Bunun yanında iyelik ekli isimlerin yönelme hâli, ek olarak farklılık gösterir. Saha Türkçesinde iyelik eki almış kelimeler, {+KA} eki ile değil {+GAR}, {+AR} eki ile çekimlenir: *appar* “atıma”, *akkar* “atıma”, *atıgar* “atına”, *appıtıgar* “atımıza”, *akkıtıgar* “atınıza”, *attarıgar* “atlarımıza” (Kirişçioğlu, 1999: 79). Bu çekim farkı yönelme hâli ekinin bulunma fonksiyonunda kullanıldığında da değişiklik göstermez.

Yönelme hâli eki 1. ve 2. Teklik kişilerde /+Ar/ formunda, diğer kişilerde /+GAR/ formundadır. Ek 1. ve 2. kişi teklik çekiminde {+bar} ve {+ğar} şeklinde, diğer kişilerde ise {+gar} şeklinde görülmektedir. 1. ve 2. kişi çekimlerinde benzeşmeye uğrayanın, iyelik eki olduğu konusu gramerlerde açıklanmıştır. Ubryatova gramerinde bu çekimde teklik 1. kişide ilk sesin /m/, /b/, /p/; 2. kişide /ğ/, /g/, /k/, /x/ olduğunu, her iki durum için de yönelme hâlinin gerçek göstergesinin {+Ar} olduğunu belirtir. Bu konuda *ilim-m-er* “benim ağıma”, *ağa-b-ar* “babama”, *xarax-p-ar* “gözüme”. 3. teklik şahıs ve tüm çokluk şahıslarda hâl göstergesinin {+gAr} olduğunu, *ağatıgar* “babasına”, *ağalarbitıgar* “babalarımıza” örnekleriyle açıklar. Ayrıca teklik ve çokluk şahısların üçüncü kişilerinde iyelik ekinde bulunan geniş ünlü bu çekimde daralır: *ağata* “babası”, *ağatıgar* “babasına”, *ağalara* “babaları”, *ağalarıgar* “babalarımıza” (Ubryatova vd., 1982: 145).

Ek Pilippov ve Vinokurov tarafından yazılan eserde de {+Ar}, {+GAR} şeklinde ele alınmış, 1. ve 2. teklik şahıs iyelikli isimler üzerine gelen yönelme şeklinin {+Ar} olduğunu, benzeşmeye uğrayanın iyelik eki olduğunu belirtmişlerdir. İyelikli kelimelerde çekim sırasında meydana gelen benzeşmeleri bir tablo hâlinde listeleyerek, 1. şahsa ait iyelik eki bulunan kelimelerde bulunan /-m/ sesinin ekleşme sırasında /-p/ ya da /-b/ sesine, 2. şahsa ait iyelik ekli kelimelerde bulunan /-ŋ/ sesinin ekleşme sırasında /-ğ/, /-g/, /-x/, /-k/ sesine dönüştüğünü açıklarlar. 3. teklik şahsa ait iyelik eki bulunan kelimelerin sonundaki /-a/ sesinin çekim sırasında /-ı/ olarak daralması da 3. teklik şahıs için tabloda belirtilmiştir. Bu örnekler arasında

yönelme hâlinin 1. ve 2. şahsa ait iyelikli kelimelerdeki çekimi için *attar-ım-ar* > *attarbar* “atlarım”, *üle-η-er* > *üleger* “işine” örnekleri verilmiştir (Filippov ve Vinokurov, 1996: 75-77).

{+Ar} ve {+GAR} kullanılarak yapılan çekimler, Saha Türkçesinde iyelik eki almış kelimelerin yönelme hâli çekiminde kullanılmaktadır. Vinokurova, yazdığı gramerinde bu kullanım için; *min tuspar* “benim yanıma”, *en tuskar* “senin yanına”, *kini tuhugar* “onun yanına”, *bihigi tusputugar* “bizim yanımıza”, *ehigi tuskutugar* “sizin yanımıza” *kiniler tustarigar* “onların yanına” şeklinde çekim örneği vermiştir (Vinokurova, 2005: 171).

Dolganca için de durumun aynı şekilde olduğunu belirten Li, iyelikli çekim için şu tabloya yer verir:

1. teklik kişi için +BAr,
2. teklik kişi için {+GAR},
3. teklik kişi için {+(t)IGAr},
1. çokluk kişi için {+BIIGAr}
2. çokluk kişi için {+GIIGAr},
3. çokluk kişi için {+LARIGAr} şeklini alır (Li, 2011: 62).

Li, Dolgancada bu kullanımla ilgili farklı şahıslarda şu örnekleri verir:

Min beyem caktarbar huruk huruybutum.

“Eşime mektup yazdım.” (Li, 2011: 63).

En cieger bar.

“Sen eve git.”

Kaya ürdütüger börölör baallar.

“Dağın yükseğinde kurtlar var.”

Bu masiina bihigi deriebinebitiger barar.

“Bu araba bizim köyümüze gidecek.”

Ani cietigitiger barıŋ.

“Şimdi evinize gidin.”

Oğolor cieleriger kniganı aağallar.

“Çocuklar evlerinde kitaplarını okurlar.” (Li, 2011: 64).

Bu yapıya şeklen benzer olarak, Orhon Türkçesinde yer belirteci türeten {+gArU} yönelme durumu eki, Saha Türkçesinde {+gAr} şeklinde yer belirteci türetir. OrhT. *ilgerü* “1. ileri, ileride, 2. doğuda, doğuya doğru”: Yak. krş. *inniger* “karşısında” Yakutça ve Dolgancada {+gAr} ekiyle türetilmiş birkaç yer belirteci daha bulmak mümkündür: *annigar* “altında”, *attigar* “civarında”, *tuhugar* “karşısında”, *tahugar* “yanında”, *ihiger* “içerde” (Yıldız, 2007: 92). Eski Türkçe {+gArU} yön gösterme eki Sarı Uygurcada da yön gösterme işlevini kaybetmiş, {+kAr} şeklini alarak yer-yön zarfı ve zaman zarfı oluşturan bir yapım eki hâlini almıştır; *işker* “içeri”, *taskar* “dışarı”, *sonkar* “sonra”, *taŋkar* “sabah, tan vakti” (Ayazlı, 2016: 26). Orhon Türkçesinde görülen {+gArU} eki hakkında Ubryatova, çeşitli fonetik ayrıştırma ve fonetik dönüşümlerden geçmiş olduğunu, bazı Türk lehçelerinde korunan {+GAR} yönelme hâlinin bu yapıdan geldiğini söyler. Bu durumda Saha Türkçesinde yönelme hâlinin hem basit hem de iyelik çekimindeki şeklin Türkçe kökenli olduğunu belirtir (Ubryatova vd., 1982: 145). Gadjiyeva ve Serebrennikov da karşılaştırmalı gramerlerinde Saha Türkçesindeki iyelik eki almış kelimelerle kullanılan çekimi {+Ar} ve {+GAR} şeklinde tanımlayarak, bu durumu Eski Türkçe {+gAr} ekinin belirtisi olduğunu söylerler (Gadjiyeva ve Serebrennikov, 2011: 81).

Saha Türkçesinde {+Ar} eki, 1. ve 2. teklik kişi iyelik eki almış kelimelerin yönelme hâlindeki çekiminde ortaya çıkmaktadır. Bu yönelme eki öncesinde, 1. teklik için iyelik ekinin son sesinin benzeşmesi sonucu /m/, /b/, /p/; 2. teklik kişilerde yine iyelik ekinin son sesinin benzeşmesi sonucu /ğ/, /g/, /k/ ve /x/ sesi bulunur.

Töröppüt ağabar kepsebetegim (Danilov, 1988: 45).

“Ecdadım olan babama söylemedim.”

Allaraa eterbes baayarbar kıayan tiybet buollum, üöhee eterbes baayarbar tiyebin, -diir (Danilov, 1988: 14).

“(Şişmalıktan) Aşağıdaki çizme alt bağcıklarına uğraşsam da ulaşamaz oldum, üstteki çizme bağcıklarına ise ulaşıyorum – diye cevap verir Lıbirda.”

- *Ağabar kuobax ete kehiibin ağallım* (Ergis, 1967: 129).

“- Babama hediye olarak tavşan eti getirdim.”

Attıbar baar badaraan xaratın baaysardı büölüügün (İvanova, 2013: 37).

“Altımızda olan çamurun karasını kaplayıp kapatırsın.”

{+GAR} eki, yönelme hâlinin 1. ve 2. teklik kişi iyelik eki almış kelimelerin dışında kalan, diğer iyelik ekli çekimlerinde kullanılır.

- *Coğus oğus kulgaağar kiirbit uonna Moğuska kelen ebbıt*: (Danilov, 1988: 5)

“Coğus öküzün kulağına girmiş ve Moğus’a gelip demiş ki.”

Balağamıtıgar taxsıa! –diete Ontuoluk (Ergis, 1967: 195).

“Çadırımıza çıkalım!, dedi Ontuoluk.”

Kunnanarıgar ot tieyen suolnan xaamsan istiler (Ubryatova vd., 1982: 144).

“Saman arabalarına otu yükleyip yol boyunca yürüyüp geçtiler”

Xata ehigi bihigi tusputunan beyeğit doydugut conugar kepseeriñ (Danilov, 1988: 51).

“Ama siz bizi kendi memleketinizin insanlarınıza anlatın.”

Kıratık sınıalan baran emie ayannarıgar turbıttar (Danilov, 1988: 46).

“Az dinlendikten sonra yine seferlerine çıkmışlar.”

Kergenniler malların barbitın orobuoha möhööççükke simmitter, möhööççükterin salaaskalarıgar uurbıttar uonna Xolboroñ onuuga barbıttar (Danilov, 1988: 39).

“Eşler mallarının hepsini hasır çuvala doldurmuşlar, çuvaları kızaklarına yüklemişler ve Xolboroñ kırına varmışlar.”

Arbanda küöl kıtıtıgar Buor balıksıt dien oğonñor olorbut (Danilov, 1988: 13).

“Arbag’da gölün kenarında balıkçı Buor adlı (bir) ihtiyar yaşarmış.”

Körbüte, mas çıpçaalıgar tahıttan kördöxö tuox da tuspata suox ikki oton üüinen turar ebit (Danilov, 1988: 35).

“Bakmış ki, ağacın dalında dışarıdan bakınca hiçbir fark olmayan iki yemiş yetişmişti.”

Bu ek Saha Türkçesinde pek çok kelimedede kalıplaşmış şekliyle bulunur: *ebiitiger* “ayrıca, ek olarak”, *xomoltotugar* “maalesef, üzüntüyle”, *kuhâlgatıgar* “ne yazık ki, maalesef”, *üksüger* “çoğunlukla, esas olarak”, *künühüger* “gündüz”, *abatıgar* “rahatsız etmek için”, *coğoyonugar* “rastgele”, *kemiger* “zamanında”, *ardıgar* “bazen”, *duomugar* “resmen” (Ubryatova vd., 1982: 145, 363).

4. *dieki~diegi* “-e doğru”, *dieri* “-e kadar”, *dılı* “-e kadar”, *tiye* “-e kadar”

Bu edatlar eylemin sınırını, derecesini ve gücünü ifade etmek için kullanılır. Saha Türkçesinin gramer ve sözlüklerinde bu edatların yönelme hâli ile birlikte kullanımına dikkat çekilmiştir. *Oskuolağa dılı* “okula doğru”, *kieheñje dılı* “akşama doğru”, *küölge dieri* “göle doğru”, *uon çaaska dieri* “saat ona kadar”, *Moskvağa tiye* “Moskova’ya doğru” kullanımlarına görüleceği üzere edatlar yönelme eki ile birlikte kullanılmaktadırlar (Ubryatova vd., 1982: 428-429). *Dieki~diegi* edatı yönelme hâli ile birlikte kullanılır. Kullanıldığı cümleye “-e doğru,

yönünde” anlamı katar. Pakendorf, Ubryatova’nın bu edatın ekleşme sürecinde olan bir klitik olarak değerlendirdiğini aktarır. Dolgancada edatın *dek~det* şeklinde kullanıldığını belirterek *bu oğō giniler dek körböt* “bu çocuk onlara doğru bakmıyor”, *haa tıahın det baran ispit* “silah sesinin geldiği yöne doğru gitti” örneklerini verir. Stachowski’nin edatın gramatikal olarak henüz ek olmadığını, isim olarak işlem gördüğünü ve uyuma girmediğini belirttiğini söyler. Bu edatın Saha Türkçesindeki kullanımının Dolgancadan farklı olmadığını belirten Pakendorf, *kini saa tıahabıt sirin dieki barda* “o, silah sesinin geldiği yöne doğru gitti” ve *bu oğō kiniler dieki körböt* “bu çocuk onlara doğru bakmıyor” örnek cümlelerini verir (Pakendorf, 2007: 125).

Edat, Pekarskiy tarafından hazırlanan sözlükte *dieki* ve *diekki* şeklinde verilmiştir. Edat madde başında verilirken “karş. Eski Türkçe ‘*tegi*’ kadar” notu ile birlikte verilmiştir. Anlam olarak “cihet, yer, taraf; o tarafa, bu tarafa doğru, bu istikamete doğru, oraya, arkasına, boyunca” şeklinde açıklanmıştır. Edatın kullanımına örnek olarak *min diekim* “benim tarafım”, *kini diekite* “onun tarafı”, *oğō caxtar diekilere* “kadın ve çocuk grubuna dâhil olanların hepsi”, *uņa dieki* “sağ taraf (güney tarafı)”, *haņas dieki* “sol (kuzey) tarafı, evin haremlik kısmı”, *uņa (haņas) diekitiger* “sağ (sol) tarafında”, *uņa (haņas) diekitten* “sağ (sol) tarafından”, *küniün annın diekitten* “güneşli tarafından”, *kün diekinen* “güneşe karşı”, *bu dieki* “bu tarafa”, *xaya dieki* “hangi tarafa” yapıları verilmiştir. Ayrıca edatın kullanımı *cietin dieki barda* “o evine gitti”, *ihiņ dieki bar* “ileriye git”, *atın sir dieki köröbün* “başka tarafa bakıyorum”, *min dieki buol* “benim tarafımda ol”, *ettim kim da dieki buolumna* “ben tarafsız bir şekilde söyledim” cümleleriyle örneklenmiştir (Pekarskiy, 1945: 259). Bu edatın kullanımına ve anlam olarak karşılığın bakıldığında yön anlamı göze çarpmaktadır.

... *saatınan tia dieki ıppıta, tia buldun araaha ölbüt...* (Danilov, 1988: 47).

“Silah ile orman tarafına doğru ateş etmiş, dağdaki av hayvanlarının kimileri ölmüş...”

- *Mantan soğuruu dieki barda ina a ayı, arğaa dieki barda ina eheni, ilin dieki barda ina börönü, otu dieki barda ina Uraa-Lañkını körsüöñ* (Danilov, 1988: 27).

“Buradan güneye doğru gidersen arslan ile, batıya doğru gidersen ayı ile, doğruya doğru gidersen kurt ile, şimale doğru gidersen Uraa-Lañkı ile karşılaşacaksın.”

- ...*süre terinen innilerin dieki culuruyan ispitte* (Danilov, 1988: 17).

“... yüzükoyun düşeni önlerine doğru destekleyip yola devam etmişler.”

Aray Moyoodo bulçut, süürbe sıl buolan baran, kün taxsar sirin diekkitten tönnön kelbit (Ergis, 1967: 177).

“Sonra avcı Moyoodo, yirmi yıl geçtikten sonra, güneşin doğduğu taraftan dönüp gelmiş.”

Saha Türkçesinde *dieki* edatına yakın kullanımı olan bir başka edat da *dieri* “kadar” edatıdır. *Dieri* “kadar” edatı da *dieki* edatı gibi, yönelme hâli eki ile birlikte kullanılır. Anlam olarak, edat Pekarskiy tarafından hazırlanan sözlükte “dek, o vakte dek, kadar” şeklinde verilmiştir. Sözlükte edatın yanında “krş. uyg. ‘*tegrü*’” notu verilmiş, sözcüğün Eski Türkçe “*tegrü*” sözcüğü ile bağlantısına işaret edilmiştir (Pekarskiy, 1945: 260). Serebrennikov ve Gadjiyeva bu edatın Eski Türkçe *tegrü* “dek” edatının Saha Türkçesindeki karşılığı olarak verir (Serebrennikov ve Gadjiyeva, 2011:209). Pekarskiy, bu edatın kullanımına örnek olarak aynı sözlükte *amaxa dieri* “bu ana kadar, bugüne kadar, bugüne dek” *üyeğe dieri* “asra kadar, asırlarca, ebediyen”, *uhun üyeğe dieritin tüpteex uugutun taban utuyumañ!* “uzun hayatınızın sonuna kadar siz rahat uyumayınız!”, *itiriexxe dieri* “sarhoş oluncaya kadar”, *bies tihunçağa dieri* “beş bine kadar” örnekleri verilmiştir. Bu edatla ilgili olarak *dili* ve *dılı* sözcükleri de işaret edilmiştir (Pekarskiy, 1945: 260). Bu edatın, cümlede yönelme hâli ekiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir.

- *Moğus diergelgeni tutaarı sırsıbtı da, baçaañña dieri tuta ilik ühü* (Danilov, 1988: 6).

“Obur serabı tutmak için koşmuş ama bu zamana kadar hâla tutamamış, derler.”

Sarsıardattan kieheññe dieri üleliir (Danilov, 1988: 11).

“Sabahtan akşama kadar çalışır.”

Otutugar dieri kimiexe da erge taxsıbatax, teñneeğın bulbatax (Danilov, 1988: 21).

“Otuzuna kadar hiçbir erkeğin karşısına çıkmamış, dengini bulamamış.”

Öbügelerbit üöskeebit kırıstarın olus da xarıstullar ebit. Xarıstaamınalar – ol ihin con biihe baççağa dieri tunnaax kellexpit dii (Danilov, 1995: 13).

“Büyük babalarımız ürettikleri yeşilleri çok iyi koruyorlarmış. Koruyorlarmış, onun için bize bu kadar canlı gelmiş, dedim.”

Dolganca için de bu edatın durumu Saha Türkçesine benzerdir. Bu edatın yönelme hâli ile birlikte kullanımına dikkat çeken Li, edat için Dolganca şu örnekleri verir:

Küölten oyuurga dieri üs çaas.

“Gölden ormana kadar üç saat (sürer).”

Harsıerdattan kieheññe dieri kaar tüste.

“Sabahtan akşama kadar kar yağdı.”

Harsıñña dieri.

“Yarına kadar” (Hoşça kal, yarın görüşmek üzere) (Li, 2011: 65).

Dılı~dili edatı *dieri* edatı ile ilgili olarak sözlüklerde işaret edilmiştir. *Dili* ve *dılı* da ayrı ayrı madde başı olarak alınmış ve aynı şekilde “-e kadar” olarak anlamlandırılmıştır. Bu edatın *dili* şeklinde kullanımına örnek olarak *süğe tühüöğör dili dülüñ sıñayar* “balta ininceye kadar kütük rahat eder”, *amtaxa dili* “buraya kadar” kullanımları verilmiştir (Pekarskiy, 1945: 260). *Dılı* madde başı birinci anlam olarak “kadar” olarak anlamlandırılmış ve yönelme hâli ile birlikte kullanıldığı belirtilmiştir. İkinci anlam olarak ise “Türkçe *teg+li*, Buryatça *deli*” notu ile kaydedilmiş ve “gibi” olarak anlamlandırılmıştır (Pekarskiy, 1945: 257). Sleptsov tarafından hazırlanan sözlükte de *dılı* edatı ilk madde başı açıklamasında *dieri* edatına gönderme yapılarak yer almaktadır. İkinci madde başı olarak bulunan *dılı* için “gibi” anlamlandırması yapılmıştır (Sleptsov, 1972: 120). Saha Türkçesinin açıklamalı sözlüğüne *dılı*, birinci anlam olarak “gibi”, ikinci anlam olarak “*dieri*” olarak kaydedilmiştir. Örnek olarak *oyuurga dılı bar* “ormana doğru git” gibi cümleler kaydedilmiştir (STT, III: 213).

Tiiye, “kadar, -e kadar” olarak anlamlandırılmaktadır. Bu edat da yönelme eki ile birlikte kullanılmaktadır. *Moskvağa tiiye* “Moskova’ya kadar”, *süüske tiiye* “yüze kadar”, *biir xarıçtıgar tiiye* “tek bir kuruşa kadar”, *sirge tiiye* “yere kadar”, *direktorge tiiye* “müdüre kadar” örnekleri sözlüklerde bu kullanıma örnek olarak yer almaktadır (Sleptsov, 1972: 383).

5. Değerlendirme ve Sonuç

Saha Türkçesi yönelme hâli açısından değerlendirildiğinde birtakım özellikler göze çarpmaktadır. Genel olarak bakıldığında yönelme hâlinin tarihî ve günümüz lehçelerindeki şekli ile Saha Türkçesindeki şekil örtüşmektedir. Türkçede hâl eklerinin birbiri yerine kullanımı zaman zaman karşılaşılan bir hadise olarak karşımıza çıkmaktadır. Saha Türkçesi bu noktada aynı eki, hem yönelme hem de bulunma eki olarak sistemli olarak kullanmasıyla farklılaşmaktadır. Saha Türkçesinde bulunma hâli eki, fonksiyonunu kaybetmiştir ve bu ekin görevi yönelme hâli eki ile karşılanmaktadır. Bulunma hâli eki olan {+DA}, parça hâlinin (partitif) fonksiyonunu üstlenmiş, onun orijinal fonksiyonunu ise yönelme hâli yüklenmiştir. Cümlede bulunma anlamı, yönelme hâli eki ile karşılanmaktadır. Bu ekin cümlede üstlendiği anlam, cümlenin genelinden anlaşılmaktadır.

Saha Türkçesi için yönelme hâli eki genel olarak {+KA} olarak bulunmakta ve bulunma hâlini de karşılamaktadır. Bu ek ses benzeşmeleri sonucu farklı şekillerde karşımıza çıkar. Ek bunun dışında zamir çekiminde farklılaşmakta ve {+ieke}, {+iexe} şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Saha Türkçesinde yönelme hâli, iyelik eki almış kelimelerde {+GAR~+Ar} şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Birinci ve ikinci kişi iyelik eklerini almış kelimelerde ek {+Ar} şeklinde karşımıza çıkarken, geriye kalan şahısların iyelik ekini almış olan kelimelerde {+GAR} şekli ile kullanılmaktadır. Bu ek de {+KA} ekinde olduğu gibi, kalıplaşmış olarak kelimelerin bünyesinde bulunmaktadır.

Saha Türkçesinde eylemin sınırmı, derecesini ve gücünü ifade etmek için kullanılan *dieki~diegi, dieri, dılı ve tiye* edatlarının yönelme hâli ekini kullanarak cümlede bulunduğu görülmektedir. Saha Türkçesinin gramer ve sözlüklerinde bu edatların yönelme hâli ile birlikte kullanımına dikkat çekilmiştir.

Yönelme hâlinin Saha Türkçesinde zaman, yer ve yön olmak üzere üç temel işlevi bulunmaktadır. Cümlede nereye, nerede, ne zaman, ne kadar süreyle sorularına cevap verir. Bunun dışında ek kalıplaşmış olarak bazı zarfların, zarf-fiil yapılarının içerisinde yönelme anlamını kaybetmiş olarak bulunmaktadır.

Kaynakça

- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2016). Sarı Uygurcada Ad Durum Ekleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 44. S. 25-31.
- Buran, A. (1996). *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Danilov, İ. (1988). *Sırdık Taas*. Yakutskay: Kinige İzd-vota.
- Danilov, S. (1995). *Sanaam Tuymuulara*. Cokuuskay: Biçik Natsiyonalnay Kinige Kihata.
- Eckmann, J. (1979). Harezmi Türkçesi. *Tarihi Türk Şiveleri*. Ankara. s. 183-223.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergis, G. U. (1967). *Yakutskie Skazki - II*. Yakutsk.
- Ersoy, F. (2008). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.
- Ersoy, F. (2021). *Moğol Dili Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Filippov A. G. G, Vinokurov, İ. P. (1996). *Saxa Tila – Tıl Baaya, Sana Dorğoono, Tıl Tuula*. Cokuuskay: “Biçik” Natsiyonalnay Kinige Kihata.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İlgin, A. (2015). *Tarihi Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi –Biçim Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İvanova, M. <http://www.kyym.ru/index.php/aiumnu/julga/10436-2013-10-30-07-37-47> (E.T.04.04.2016)
- Karahan, L. (2009). Türkçede Şahıs ve İşaret Zamirlerinin Yönelme Hâlindeki Genişlemeler. Ahmet Yesevi Üniversitesi III. Uluslararası Türkoloji Kongresi, 18-20 Mayıs. Türkistan, s. 124-130.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kartalhoğlu, Y. (2010). *Çağdaş Moğolcanın Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Kirişçioğlu, M. F. (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kruger, J. R. (1962). *Yakut Manual*. Bloomington: Indiana University Publications.
- Li, Y. S. (2011). *A Study of Dolgan*. Seul: Seul National Press.

- Pakendorf, B. (2007). *Contact In The Prehistory Of The Sakha (Yakuts): Linguistic And Genetic Perspectives*. Utrecht: LOT.
- Pekarskiy, E. K. (1945). *Yakut Dili Sözlüğü I (A-M)*. İstanbul: Ebuzyiya Matbaası.
- Poppe, N. (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. (Çev. G. Karaağaç) İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Saha Tulin Biharılaax Ulaxan Tilcita III Tuom* (2006). Novosibirsk: Nauka.
- Serebrennikov, B.A.; Gadjiyeva, N.Z. (2011). (Çev. Tefik Hacıyev, Mustafa Öner). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Serebrennikov, B. A. (1979). "O Trudnix Problemax Isteričeskoy Grammatiki Turkskix Yazıkov". *Sovetskaya Turkologiya* 3. Baku: Akademiya Nauk.
- Sleptsov, P. A. (1972). *Yakutsko-Ruskiy Slovar*. Moskva: İzdatelstvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
- Şahin, E. (2003). Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Tekin, T. (2004). On The Old Turkic Dative-Locative Suffix {+A}. *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*. (Yayına hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Ankara: Öncü Kitap, 512-519.
- Ubryatova, E. İ. (1960). Yakutskiy Yazık v Yego Otnoşenii k Drugim Tyurskim Yazıkam, a Takje k Yazıkam Mongolskiymi Tunguso-Maçjurskim. *M.: İzd-vo Vost. Lit.* s. 6-13.
- Ubryatova, E. İ; Korkina, E.İ.; Haritanov, L. N.; Petrov, N. E. (1982). *Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Vinokurova, N. (2005). *Lexical Categories and Argument Structure, A study with reference to Sakha*. Utrecht: LOT.
- Yıldız, H. (2007). *Orhon Türkçesi ile Yakutçanın Sözcük Varlığı ve Sözcük Yapımı Bakımından Karşılaştırılması*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 - Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1073989>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 15.02.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 14.04.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Özer, O. (2022). Bir Baytar-Nâme Kitabı Olarak Esb-Nâme’de Geçen At Ve Atçılık İle İlgili Terimler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1 Sayı, 121-138.

BİR BAYTAR-NÂME KİTABI OLARAK ESb-NÂME’DE GEÇEN AT VE ATÇILIK İLE İLGİLİ TERİMLER

The terms related to horse and equestrianism in Esb-Name as a horse-leechery book
OSMAN ÖZER*

Öz

Ali el-Mağribî’nin Esb-nâme adlı eserinde yer alan at ve atçılık ile ilgili terimleri ortaya koymak ve değerlendirmek amacıyla adı geçen eserin Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan nüshası incelenmiştir.

Arap alfabesi ile yazılmış eser Latin esaslı Türk alfabesine çevrilerek, incelenmiş; bu eserde yer alan at ve atçılık ile ilgili terimler saptanarak kısa bir sözlük halinde verilmiştir.

Baytarnameler sadece veterinerlik tarihi açısından değil, dil ve kültür bakımından da önemli eserlerdir. Türkçe at ve atçılık terminolojisinin oluşturulması süreci, tarihi dönemlerde yazılmış olan eserlerde yer alan at ve atçılık ile ilgili terimlerinin ayrıntılı olarak karşılaştırılması mümkün olabilecektir.

Esb-nâme içerik itibarıyla, Türk dili ve kültürü tarihine ışık tutacak, at ve atçılıkla ilgili kelime hazinesine katkı verecek nitelikte bir eserdir. Bu çalışma giriş, sözlük ve sonuç olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ali el-Mağribî, Baytâr-Nâme, Esb-Nâme, Atçılık, Veterinerlik

Abstract

In order to reveal and to evaluate the terms related to horse and equestrianism in Ali el-Mağribî’s Esb-nâme the copy of the aforementioned work in the Süleymaniye Library was examined.

The work written in the Arabic alphabet was translated into the Latin-based Turkish alphabet and analyzed. The terms related to horse and equestrian in this work have been

*Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bingöl/TÜRKİYE.
E-mail: osmanaga@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3648-0443>.

determined and given as a short dictionary. Veterinary notes are important works not only in terms of veterinary history, but also in terms of language and culture.

The process of creating Turkish horse and equestrianism terminology will be possible by comparing the terms related to horse and equestrianism in the works written in historical periods in detail.

Esb-nāme, in terms of content, is a work that will shed light on the history of Turkish language and culture and contribute to the vocabulary related to horses and equestrianism.

This study consists of three parts: introduction, dictionary and conclusion.

Keywords: Ali El-Mağribi, Baytār-Nāme, Esb-Nāme, Equestrianism, Veterinary Medicine

Giriş

Atlar, insanlığın var oluşundan beri yanında olan, âdeta birbirleri için yaratılmış olan asil ve mübarek hayvanlardır. Dünyanın bütün kültürlerinde de var olan ve her kültür ve medeniyette hakettiği asıl değeri bulan bu hayvanlar, Türk kültürü içerisinde daha da önemli bir yere sahiptir. Türk kültüründe atın önemli bir yeri olduğunu Göktürk Kitabeleri'nden itibaren yazılı belgelerimizde görmekteyiz (Ucar, 2013b: 3). Kuş kanadıyla Türkmen atıyla yaratıldı. Atlardan indik, piyadeler olduk; yönümüzü ve donumuzu (renklerimizizi) kaybettik (Bergen, 2018: 232).

At, Türklerin günlük yaşamında tarih boyunca en önemli unsurlardan biri olmuştur. Bununla beraber atların bakımı, yetiştirilmesi ve hastalıklarına bağlı olarak baytarlık da gelişmiştir. Bu gelişmeye paralel at, atçılıkla ve tababetle ilgili zengin bir dil malzemesinin olması beklenir. Ancak bu beklentinin aksine günümüze pek fazla eser gelmemiş ve birkaç çalışmanın dışında da incelenmemiştir.

İslam medeniyetinde *baytārname* adı verilen eserler evcil hayvanların hastalık tedavileri hakkında yazılmış tıp kitaplarıdır. Söz konusu eserler, umumiyetle atçılık ve binicilik eğitimi ile atların hastalık ve tedavileri üzerine kaleme alınmışlardır (Şen 2017: 149). Bu tür eserlere *baytār-nāme* ismiyle birlikte *esb-nāme*, *kitabü'l-hayl*, *hayl-nāme* gibi isimler de verilmiştir.

Çalışmanın konusu 'Alī el-Mağribī'nin Esb-nāme isimli eseridir. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi Bölümünde 2/2458'de kayıtlı, 166x110-96x51 mm ölçüsünde 13 satır 90 varaktan oluşmuştur. Nestalik yazıyla yazılmış eserin hemen hemen her sayfasında metni açıklayıcı, aynı kalemde çıktığı anlaşılan der-kenarlar yazılıdır. Eserin yazarı Ali bin el-Arabî şeklinde yanlış şekilde kayda geçirilmiştir.

fer'un min kitābehi ve taḥrīru mü'ellifihu el-faḳīr 'Alī el-Mağribī (90a/13) el-müderris yevmeizin bi-medreseti ipek fī rūm eli sene 975 ibaresinden anlaşılacağı üzere eserin İpek medresesinde Hicri 975 (1567-68) yılında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıla kadarki eğitim kurumlarını medreseler ve sıbyan mektepleri oluşturmaktaydı. (Ahmetaj 2015: 267). İpek sancağında 1893-94 yılındaki kayıtlara göre 54 ibtidaî mektebinde 2747 kayıtlı öğrenciye eğitim verildiği, İpek merkez kazası, Berane ve Yakova'da Rüştüye mekteplerinin açıldığı, 1893-94 salname kayıtlarına göre ikisi İpek ikisi Yakova'da olmak üzere sancak genelinde 4 medresenin bulunduğu görülmektedir (Ahmetaj 2015: 276).

‘Alī el-Mağribī, esere atın yaratılışı ile ilgili ayetlerle başlamış, atlarla ilgili hadislerle de yer vermiştir. Atın yaratılış ve faydası ile ilgili çeşitli görüşleri aktarmıştır. Çeşitli tıp kitaplarından da bahsederek eserini atların hastalıkları için yazıldığını belirtir.

bu risāle-yi zībā ve esb-nāme-i ğarrā bu faķīr haķīrūñ tercümesindendür ki sâbıkā Fārisī risalelerden ve ‘Arabī baytār-nāmelerden cem‘ édüp taşnīf eylemişdüm (4b/8-9) İfadesinden anlaşıldığı üzere Farsça risalelerden ve Arapça baytarnamelerden faydalanarak bir araya getirmiştir.

‘Alī el-Mağribī'nin Esb-nâme isimli eserinde geçen at, at hastalığı ile ilgili kelimelerin metinde geçen anlamı dikkate alınarak yer yer örnek verilmek suretiyle gösterilmiştir.

ablaķ : <(Ar.) Atın bileklerinden başlayarak aşık kemiğinin yukarısına kadar süren beyazlık. Bu beyazlık at için kusur sayılır (Şen, 2017:171). Esb-namede ise, bir kusur olarak görülmemekte, aksine makbul ve muteber olduğu dile getirilmektedir. *bir dürlü at vardur ki aña **ablaķ** dërler ve ablaķ alaca demekdür (23a/2) mezkûr **ablaķ** atlar ğāyet maķbûl ve mu‘teber ve mübārek ve müstebşir cinsdür (23a/8).*

‘alāk : < Ar. Atın ya da bir hayvanın damağına sülük yapışması. *‘alāk ya‘nī sülük eger at şu içerken şamağına sülük yapışsa (43a/5).*

‘alaf : < Ar. Hayvan yemleri; otlar, samanlar.

ahūr : < Far. Evcil büyükbaş hayvanların barındığı kapalı yer, hayvan damı. *hattā mübālağa yüzinden dërler ki bir **ahūr** içinde yüz at olsa (69b/dk4).*

acher : < Ar. Gece görüp de gündüz görmeyen. *ve şeb-kör dedükleri budur ki gice olduğınlayın gözleri görmez olur ki ‘arabca aña āşī dërler ve **acher** anuñ ‘aksīdür ki gice görür ammā gündüzün görmez yarasa gibi ikisi bile yamazdur (20b/dk1).*

adım : Yürümek için yapılan ayak atışlarından her biri. *üç uvaķ **adım** miķdārī yürideler (28a/4).*

ağır : Ağır, yavaş.

ağız : Ağız.

ağızlık : Ağızlık, hayvanın ısırmasına, zararlı bir şey yemesine engel olmak için ağzına takılan tel, deri.

ahlec : < Ar. Alacalı benekli (kürk, post vb.). *ba‘zı yeri siyāh veyā torıdur ki Türk tãifesi **ahlec** ve kimi ahrec derler (23b/8-9).*

ahrec : bkz. **ahlec**.

ahūr : < Far. Evcil büyükbaş hayvanların barındığı kapalı yer, hayvan damı.

aḳsak : Aksayan, hafifçe topallayan. *belki nice at vardur ki bu zaḫmetle ölür gider ve kuvveti yerindedür nihāyet yürüyişi ağır olur veyā aḳsak olur (73a/dk5).*

aḳvā : <Ar. Çok (daha, en, pek) kuvvetli. *ittifāḳ eylediler ki atların aḳvāsı ve renklerinin ālāsı siyāh atdur (17b/5).*

al at : Al, kırmızı at; bkz. **aşkar**. *demek isterler ki al at kendü kendinden yorgalık öğrenür (19b/dk2).*

alaca : Birkaç rengin karışımından oluşan at donu. *ḫaḳḳ teālā beş biḫ ferişte gönderdi ki alaca atlar üzerinde bēzledi (23a/dk2).*

alef : <Ar. Hayvan yemleri; otlar, samanlar.

arab atı: Ar. + T. Soylu, dayanıklı, birçok at ırkına kan veren Arabistan asıllı bir at cinsi.

arḳalık : Sırt dayamaya yarayan yer. *arḳalıḳdan veyā na'llamaḳdan ola (76b/dk3).*

āṣī : <Ar. Gece karanlığı; bkz. **şeb-kör**.

aşkar : <Ar. Al donlu (at). *aşkar al ata derler (22a/dk1).*

at : At.

atcı : Atçılıkla uğraşan kimse.

atlu : Atı olan, ata binmiş kimse.

aygır : Aygır, damızlık erkek at. *deñizden bir aygır çıḳdı ve ol ḳışraḡa çekdi (15a/dk1).*

azgın : Azmış olan, azılı. *azgın aygırlar ihtiyār ederlerdi ve ba'zıları nesneler yēdürürlerdi aygırı ḳuduz ederlerdi (6a/dk4).*

bālā-ter siyāhī reng diger ne-bāşed : <Far. Atlar için söylenmiş. "Siyaktan daha üstün don olamaz."

baldur : Atın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü.

bār : <Far. Yük, ağırlık veren şey.

bārgīr : <Far. Beygir, yük tutan, yük kaldıran; Sadece yük taşımakta veya araba çekmekte kullanılan at. *iki at getürdiler biri cins arab atıdur ve biri bārgīr kısmındandır (9a/2).*

bārgīrcik: Tay, cüce at. *ba'zı kücücek bārgīrcikler olur ki babası anası büyük iken ol ḳadar endāmda olur (24a/dk3).*

bārgīrlik: Beygirlik.

bağır : Bağır, göğüs.

baldur : Baldır, bacağın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü.

baş : İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm.

başcuğaz: Başçık.

baytār : <Ar. Veteriner hekim.

baytār-nāme : <Ar. + Far. Hayvanların bakımı, beslenmesi, hastalıkları ve bu hastalıkların tedavileri konularında yazılmış eserlerin genel adı, esb-name, hayl-name, bkz. **esb-nāme**.

becellik: At, eşek gibi hayvanlarda bel soğukluğuna benzeyen bir çeşit hastalık. *ve ḳuyruḡının egriligi becellikten olur yā toḡduḡı vāḳtın bir yanına düşer ve kemügi egilür ḳalur ve yāḫūd yolınurken böyle olur ve kimi ādet edinür yürüdüḡi vāḳtın ḳuyruḡını bir yanına egri tutar ve buḡa ilāc olsa olur ammā ol yerlerine çāre yoḳdur (13a/dk1).*

beden : <Ar. Beden, vücut, gövde.

- bél** : Bel, atlarda omuz başı ile sağrı arası.
- bendüks** : < Far. Eklem. *ve toynağın bendüksinde olur (71b/9)*.
- benek** : Atların derisi ya da tüyleri üzerindeki ufak leke, nokta, puan.
- berdik** : < Far. Atların erkeklik organı, taşak. *iki kişi berdikini iki ucundan tutup atın karnı altında tutup şan'atla şıgayalar (77b/8-9)*.
- bere** : Vurma, incinme veya bir hastalık sonucunda damarlardan çıkan kanın dokular içinde birikmesinden meydana gelen morluk, çürük.
- bıçılğan** : Hayvanların tırnak kökünde oluşan yara.
- biz** : Katı bir şeyi dikerken iğne geçirecek yeri delmek için kullanılan, çelikten yapılmış, sivri uçlu ve ağaç saplı araç, tığ. *İlâcı budur ki bizle deleler (54b/3)*.
- bizle-** : Ucu çivili değnekle hayvanı dürtmek.
- bilek** : Bilek.
- boğaz** : Boğaz.
- boğun** : Boğum, parmakların, boyunun eklem yerleri.
- boyun** : Boyun.
- boz at** : Boz, açık toprak donlu at.
- bögür** : Böğür, insan ve hayvan vücudunun kaburga ile kalça arasındaki bölümü.
- bud** : But; hayvanların, bacaklarının gövdeye bitişik olan dolgun, etli bölümü.
- bukağı** : Bukağı, kaçmaması için hayvanların ayağına takılan zincir, demir köstek.
- burıl-** : Burulmak.
- burma** : Burmak işi.
- burun** : Burun.
- bürde** : < Ar. Örtü. *derinün içinde bürde vardır şinjirden döşenmiştir (59b/dk2)*.
- cānbāz** : < Far. At alıp satan ve yetiştirip terbiye eden kimse.
- cebānrağ** : Daha korkak.
- cereb** : < Ar. Uyuz hastalığı, uyuz.
- cīzilik** : ?. *ve bu mezkūr at egerçi cīzilige mütē'allikdür (30a/dk1)*.
- çābūk** : < Far. Çabuk, hızlı, süratli, seri.
- çābūklik** : Çabukluk.
- çağal** : Alnı veya ayakları beyaz olan (at). *ve bu mağūle ata çağal dağı derler (21a/dk1)*.
- çal-** : Üzerine sürmek. Atmak, çarpmak, vurmak.
- çalğan** : Kötürüm, inmeli, sakat. *eger at toynağın çalğan olsa (86a/1)*.
- çap-** : Sürmek, koşturmak. *hemān tağa toğrı kaç ve taşlu kayalu yerlere çap (22a/13)*.
- çapağlı** : Çapaklı, çapağı olan.
- çatlamak** : Parçaları ayrılıp dağılmayacak bir biçimde yarılmak.
- çatlağan** : Çatlamaya elverişli, çabuk çatlayan. *degirmi tabanlı olan at toynağın çalğan olur ve dağı çatlağan olur (13b/dk2)*.
- çayla-** : Ciyaklamak acı acı bağırarak.
- çekmek** : Çiftleşmek. *denizden bir aygır çıktı ve ol kışrağa çekdi ve meymün andan hāşıl oldı (15a/dk1)*.

çeçe : Canlılarda baş bölümünde yer alan, kemik veya kıkırdak ile desteklenen, altlı üstlü dişleri taşıyan ve ağzın kapanıp açılmasını sağlayan kasları üzerinde barındıran iki parçaya verilen ad.

çengāl : < Far. Çengel.

çerpeme : Atlarda çıkan bir tür çıban. *çerpeme bu maraz fi'l-ḥaḳīka ādemdeki çıban yérinedür (54b/1-2).*

çıban : Vücudun herhangi bir yerinde oluşan ve çoğu, deride veya deri altında şişkinlik, kızartı, ağrı ve ateş ile kendini gösteren irin birikim.

çıkık : Çıkık, bir kemik veya organın yerinden çıkmış olması.

çil at : Tüyü kırmızı ve beyaz karışık olan at, alaca donlu, benekli at. *çil at kim yalıı ve kıyruğı uzun ola (21b/1).*

çizi : Çizgi.

çül : < Ar. Atların üzerine örtülen ve genellikle kıldan yapılmış kaba dokuma. *menzile vardukları vaḳtin atıñ üstine çül ururlar (30b/dk1).*

çulla- : Hayvana çul örtmek.

çülsuz : Çulu olmayan.

dāḥıs : < Ar. Dolama, etyaran.

dêş- : Oymak, delmek, yara açmak, içini açmak, karıştırmak, kazmak.

dêvşir- : Bir araya getirmek, derlemek, toplamak.

debelen- : Çırpınmak, tepinmek, kımıldanmak.

depin- : Tepinmek, ayaklarını hızla yere veya bir şeye üst üste vurmak.

degnek : Değnek, elde taşınacak incelikte düzgün ağaç, sopa, çomak.

delin- : Delinmek.

demregü : < Ar. Temriye hastalığı, deride yer yer küme durumundaki birtakım kabartılarla kendini gösteren hastalık; bkz. **ertem**.

demür boz : Siyah beyaz karışık donlu, siyahı beyazından daha fazla olan at donu.

depmek : Hayvan, ayağıyla vurmak.

depegen : Tekmeleyen, çok tekme atan.

der : Ter.

deri : İnsan ve hayvan vücudunu kaplayan tüy, kıl veya pulla kaplı tabaka, cilt, ten.

dericük : Küçük deri parçası.

derle- : Terlemek.

dıflī : < Ar. Zakkum (Nerium oleander).

dırnağ : Tırnak.

dirsek : Kol ile ön kol arasındaki eklem arka yanı.

ditremek : Titremek.

ditretmek : Titretmek, sarımsak.

diz : Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer.

dizgin : Gemin uçlarına bağlanarak hayvanı yöneltmeye yarayan kayış.

döş : Göğüs, bağır.

döyegen : Çok dayanan. *binmege ve yüke döyegen olur (27b/dk1).*

dübür : < Ar. Kıç, göt, makat.

düğün : Düğüm, iplik, ip, halat vb. bükülebilir şeyleri kıvrıp kendi üzerine veya birbirine dolayarak yapılan boğum.

dürt- : Ucu sivri bir şeyle veya elle hafifçe itmek.

ecnef : < Ar. Eğrilik, daire şeklinde. *ba'zı atun kulakları ucları sivri ve çengāl şekillü olur şöyle ki at kulakların çatup önine bakduğı vaqtin ikisinün aralığı dāire gibi görünür ol aşı kulağa Arablar ecnef derler gāyet maqbūl ve aşıl atlarda olur (9b/dk4).*

edgam : < Ar. Tüyü ve derisiyle beraber her tarafı siyah olan at. *edhem oldur ki tüyi hep siyāh ola ve edgam oldur ki hem tüyi ve hem derisi ve hem toynağı ve bi'l-cümle her yeri siyāh ola (18a/dk2).*

edhem : < Ar. Karayağız at; bkz. **edgam**.

efsār : < Far. Yular. *atun ağızlığı ve efsār yeri müdevver şekli ve ince gerek (11b/1).*

efşān : < Far. Saçılan, fişkiran idrar. *gelür ve efşānı kıbkızıl olur (64b/7).*

eger : Eyer, binek hayvanlarının sırtına konulan, oturmaya yarayan nesne.

egerle- : Eyerlemek.

egersüz : Eyersiz.

el-ḥayru maḳūdun bi-nevāšihā ilā yevmi'l-ḳiyāme : < Ar. "Kıyamete kadar atların alnında hayır vardır". Hadis-i şerif.

enār : < Far. Ökçe (Torus corneus). *enārları yumrı ola ve anda teke şakalı gibi kı bitmiş olmaya (13b/4-5).*

endām : < Far. Vücut, beden, boy bos.

endāmlu : Boylu poslu.

endāmsuz : Boyu posu yerinde olmayan, kısa, çelimsiz.

eṅek : Çene kemiği, gerdan. *nāşūr bu illet atun eṅegi altında olur (36a/12-13).*

eṅse : Ense, boynun arkası.

enyāb : < Ar. Azı dişi. *dişleri arasında azu dişleri biter ki anlara Arab tāifesi enyāb derler (24b/12-13).*

eritem : < Ar. Temriye hastalığı; bkz. **demregü**.

esb : < Far. At.

esb-i devlet : < Far. + Ar. Devlet atı.

esb-nāme : < Far. Hayvanların bakımı, beslenmesi, hastalıkları ve bu hastalıkların tedavileri konularında yazılmış eserlerin genel adı, esbname, haylname; bkz. **baytār-nāme**.

esb-nāme-i garrā : < Ar. Değerli atlar kitabı.

eş- : Eşmek, toprağı veya toprak gibi yumuşak bir şeyi biraz kazmak.

eşek : Atgillerden, uzun kulaklı binek ve hizmet hayvanı, merkep, karakaçan, uzun kulaklı (Equus asinus).

eşheb : < Ar. Kır at veya beyaz at. *bu dağı kır maḳūlesindendür feāmmā bunun gömlegi hep aḳdur ve buña Arabca eşheb ve ḳirtāsī derler (20b/dk1).*

eşkin : Atın dört nal ile tırıs arasındaki hızlı yürüyüşü. *ekşer yügrük ve eşkin olur (19b/7).*

eyegü : Kaburga.

faşîl : < Ar. Yeni doğmuş tay, *büyükliği küçüklüğü ve toğduğu zamânda aña faşîl* dërler (24a/10).

fatķ : < Ar. Fıtık, İç organlardan bir parçanın, genellikle bağırsak bölümünün karın çeperlerini geçip deri altında ur gibi bir şişkinlik yapması, kavlıç, yarımlik.

filev : < Ar. Bir yaşındaki erkek tay. *ayaķ üstine yürüyüp anası ardınca gezmeğe başladığı vaktin aña filev* derler (24a/12).

füşķî : < Rum. Hayvan tersi, taze gübre.

ğarın : bkz. **ķarın**.

ğurrelü : Parlak. *ğurrelü şakar dedükleridür* (18b/dk3).

gebe : Gebe, karnında yavru bulunan.

gegirmek : Geçirmek, midede toplanan gazı ağızdan sesli bir biçimde çıkarmak.

gem : Atı yönlendirmek için ağızına takılan demir araç. *boğazına gem yerine geçüreler* (27b/dk2).

geniz : Geniz, ağız ve burun boşluğunun arka bölümü.

gevde : Gövde, Bir şeyin asıl bölümü.

gevdeli : Gövdeli, iri yapılı.

gevşek : Gevşek, zayıf.

gezrek : Çok gezen, daha gezen. *gezrek hayvân ve at bu kıyâs üzerine olur* (16a/dk2).

gicişmek : Kaşınmak, kaşıntı duymak, gidişmek.

gicişdürmek : Kaşındırmak.

giciyik : Kaşıntı. *giciyik dërler ve ekşer atuş yalısında ve kuyruğında olur* (53a/9).

göbek yarası : Binek hayvanlarında semer ya da eyer yüzünden sırtta çıkan yara. *ve aña göbek yarası dërler ol cümlesinden çirkin olur* (51a/11).

gögüs : Göğüs.

gök : Yeşil, yeşillik.

gökcek : Güzel, sevimli.

ğabîş-i sırāce : < Ar. Sıraca hastalığı.

ğacāmat : < Ar. Vücudun herhangi bir yerini hafifçe çizip üzerine boynuz, bardak veya şişe oturarak kan alma.

ğāmīle : < Ar. Karnında yavru bulunan, gebe, iki canlı, yüklü.

ğāzıķ : < Ar. Usta, maharetli [Bilhassa hekimler için kullanılır].

ğaml : < Ar. Taşıma, yüklenme, gebelik durumu.

ğar : < Far. İz, belirti, yer. *iki nişānı arasınca toğruca şabanla ayaķ ayaķ ħarı vardı ölçeler* (14b/dk2).

ğayātü'l-ğayvân : < Ar. Bir kitap ismi.

ğāye : < Far. Er bezi.

ğabîş : < Ar. Kötücül (hastalık veya ur).

ğabîş-i sırāce : < Ar. Sıraca hastalığı.

ğanāzîr : < Ar. Bir tür çıban; bkz. **toņuz başı**. *vaktin   arabca aña ħanāzîr ve türkîce toņuz başı dërler şişüp toņuz başına müşābih olduğıcün* (50a/dk2).

ḥandaḳ : < Ar. Hendek, geçmeye engel olacak biçimde uzunlamasına kazılmış derin çukur. *nām kışrağı varıdı ki elli ḳulac ḥandaḳı şıçramışdur (15a/9-10).*

ḥar ḥur : İnsanı sersemleten sürekli patırtı, gürültü, dağdağa, çekişme.

ḥar-ı zehre : bkz. **ḍıflī**.

ḥaṭve : < Ar. Adım.

ḥayl : < Ar. At, at sürüsü, yılkı.

ḥekīm : < Ar. Hastalıkları teşhis ve onları ilaçlarla veya bazı araçlarla.

ḥikke : < Ar. Kaşıntı, bir tür uyuz hastalığı; bkz. **giciyik ḥikke derler ki Türk t̄āifesi aḡa giciyik derler (53a/9).**

ḥimārū'l-vaḥş : < Ar. Yaban eşiği, atgillerden, Hazar Denizi dolaylarında yaşayan, eşiğe çok benzeyen yaban hayvanı (Equus onager); bkz. **ḳolaḡ. ḳolaḡ dedükleri ḥayvāna ki ḥimārū'l-vaḥş derler (3a/dk1).**

ḥūṭāsin : < Far. Atların başına takılan süs, sorguç. *ādem başında sorḳuc ve at boynında ḥūṭāsin taḳmaḳ andan aḡz olındı (23a/dk2).*

ḥunāḳ : < Ar. Bademcik iltihabı, boğmaca.

ḥunān : < Ar. At ve eşek ve katırlarda daha çok görülen sıraca hastalığı, bkz. **sırāca. ḥunān bu bir zaḥmetdür ki sırācaya beḡzer (69b/5).**

ḥurmāī : < Ar. Hurma renginde.

ḥurūcü'l-maḳ'ad : < Ar. Kalça çıkığı.

hekbe : < Far. Torba.

hergele : < Far. Binmeye veya yük taşımaya alıştırılmamış at veya eşek.

ışırḡan : Çok ısırın. *depegen olur ve mizācı tar ve ışırḡan olur (18a/2).*

ıslāḥ : < Ar. Düzeltme, iyileştirme.

ıştābl : < Lat. Ahır. *āḥūrdan murād mu'arīfdür ya'nī şol yér ki at öḡinde yayılır ḥavz gibi ve lafz-ı āḥūr müşterekdür hem buḡa ve hem ıştābl ma'nāsına dénیلür (85a/dk2).*

igdiş : Erkeklik bezleri çıkarılarak veya burularak erkeklik görevi yapamayacak duruma getirilmiş (hayvan ve özellikle at).

ilik : İlik, kemiklerin iç boşluklarını dolduran ve kan hücrelerinin yapımını sağlayan doku.

ilp : Testis torbası (Scrotum). *veremü'l-cālib ya'nī atıḡ ilpi şişse bunıḡ nişānı bellüdür (55a/6).*

inenmek : Eneme işi, erkekliği giderilme işi.

ḳaḥtānā : < Mac. Bir cins iri at.

ḳamçı : Ucuna ince deri, meşin veya ip bağlanmış bir değnekten ibaret vurma aleti, kırbaç.

ḳamış yaprağı : Bir ucuna ip, deri vb. bağlı olan vurma, dövme araç.

ḳanṭarma : Azılı atları zapt etmek için dillerini bastıracak biçimde yapılmış demir araç.

ḳara : Bir at donu; **ḳara üstinde reng yoḳdur zīrā ki siyāhdan ḡayrı rengler birbirine döner (17b/dk1).**

ḳara arpa : Bir tür arpa.

ḳarın : Karın, mide.

- kart** : Gençliği ve körpeliği kalmamış.
- kaşıl** : < Ar. Hayvanlara yedirilmek üzere erken ekilen ve yeşilken biçilen ekin.
- kaş** : Kaş, gözlerin üzerinde kemerli birer çizgi oluşturan kısa kıllar.
- kaşağı** : Kaşağı, Hayvanları tımar etmek için kullanılan, sacdan, dişli araç.
- kaşanmak** : Hizmet ve binek hayvanları durup işemek.
- kaşınmak** : Kaşınmak.
- kaşındurmak** : Kaşındırmak.
- katır** : Atgillerden, kısarak ile erkek eşeğin çiftleşmesinden doğan melez hayvan.
- kavuk** : Mesane, İdrar torbası.
- kayış** : Bağlamak, tutmak veya sıkmak amacıyla kullanılan, dar ve uzun kösele dilimi.
- kelef** : < Ar. Benek, siyah veya kırmızı noktalar. *kelef bu bir illetdür ki ekser atun omuzında veyâ arkasında olur (58a/13).*
- kāhil** : < Ar. Gayretsiz, tembel.
- kehel** : < Ar. Tembel.
- kehellik** : Tembellik.
- kemer** : < Far. Bele dolayarak toka ile tutturulan, kumaş, deri veya metalden yapılan bel bağı.
- kene** : Koyun, köpek, at vb. hayvanların veya insanların derisinde asalak olarak yaşayan, bulaşıcı hastalıklara neden olan böceklerin genel adı, sakırğa.
- kevsec** : < Ar. Dişleri testere gibi olan bir deniz balığı. *ve ba'zı atlar vardur ki otuz sekiz dişi olur cümle netekim ādem oğlanınun ba'zısınun dişi otuz iki olur ki aña kevsec derler ve ba'zısınun ancak yigirmi sekiz dişi olur ve buña kevsec derler (25a/dk1).*
- kiriş** : Kasların uçlarında bulunan, kasları kemiklere ve başka organlara bağlayan beyazımsı kordon, tendon.
- kişnemek** : Kişnemek.
- kıç** : Kuyruk sokumu bölgesi, kaba et, kaba but, popo, makat.
- kıl** : Kıl.
- kı'n-nefes** : < Ar. Nefes darlığı; bkz. **zīku'n-nefes**.
- kır at** : Beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan don.
- kırsarı** : Boynunda ve gövdesinde benek benek siyah veya kırmızı alacalar olan at. *ablağ şol kırsarımış atdur ki boynında ve gevdesinde benek benek siyāh veyā kızıl alacalar ola (23b/11).*
- kısrak** : Kısarak, dişi at.
- kız-** : Kızmak, ısınmak.
- kızgınlık** : Kızgınlık, sıcaklık.
- kızıl sağı** : Kızılımsı, kızıla çalan.
- kirpük** : Göz kapağının kenarındaki kıllar veya bu kıllardan her biri.
- kişnemek** : Kişnemek.
- koğuş-** : Yarış etmek, bir birini kovalamak.
- kolan** : At, eşek vb. hayvanların semerini veya eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer.

ķula : Gōvdenin sarı veya kirli sarı renkte, yele, kuyruk ve bacağın alt kısmındaki kılların koyu renkte olduğu at donu.

ķulaķ : Kulak.

ķulaη(n) : Yaban eşeği. *ķulaη dedükleri hayvāna ki ħimārü'1-vaĥş derler (3a/dk1).*

ķurlađan : Etyaran, dolama.

ķurt ķula : Yelesi ve kuyruğu kara olan at. *ķurt ķula dedükleri at eğer yalıısı ve ķuyruđu ķara olursa. (21a/2).*

ķuyruk : Hayvanların çoğunda, gōvdenin sonunda bulunan, omurganın uzantısı olan uzun ve esnek organ.

ķōsteki : Kōstek, Koşulan atların tepmesini önlemek için kuskun kayışına eklenen kayış.

lehzeme : < Ar. *ya nī iki çeğesi arası aşığa cānibden ki oluķ şeklindedür ve Arab řāifesi aŗa lehzeme derler (11a/dk2).*

mahmūz : < Ar. Çizmenin, potinin arkasına takılan ve binek hayvanlarını dürtüp hızlandırmaya yarayan demir veya çelik parça.

maķ^çad : < Ar. Kıç.

mayāsīl : < Ar. Kaşınma, sulanma, kızarıklık gibi belirtilerle kendini gösteren, bulaşıcı olmayan, fakat kolay geçmeyip genellikle uzun süre devam eden yaygın deri hastalığı, egzama.

menc : < Ar. Kabuk, yara, baş.

men lem yerkebi'1-edheme yevmi'1-ĥarbi yendem : < Ar. *ya nī her kim ki siyāh ata binmeye ceng güninde peşimān olur (17b/9).*

merkeb : < Ar. Eşek.

meymūn : < Ar. Hazret-i Alinin atının ismi. *ĥazret-i Alīnūη meymūn nām atı varıdı (15a/7-8), meymūn meşhūr atdur ĥattā bu zamānda kāğıdlara anuη şeklini taşvīr ederler ve bir rivāyetde deηizden avlamışlardur ve bir rivāyetde gelmişdür ki bir Arabuη aşīl kışrağı varıdı bir gün deηiz kenārında eglenüp kışrağı otlamağa salıvėrmışken deηizden bir ayđır çıķdı ve ol kışrağa çekdi ve meymūn andan ĥāşıl oldu (15a/dk1).*

mevkibe : < Ar. Atlı veya yaya olarak büyük bir zatin yanında yürüyen, ona refakat eden heyet, takım, alay.

mīĥ : < Far. Atlara nal çakmak için kullanılan büyükçe çivi.

miskī : < Ar. Bir at donu, misk gibi siyah renkli. *ağızlığı ve eŗrāfi kıızılraķ olur ve buŗa miskī derler (18b/2).*

muĥacel : < Ar. Ayağı sekili, beyazlı at; bkz. **sōkel**.

mūhr : < Ar. Tay. *segirdüp oynamadı başladuđı vaķtin aŗa mūhr derler.*

m. (24a/13).

nāĥun : < Far. Tırnak.

nāĥune : < Far. Atların gözünde çıkan bir tür hastalık. *zīrā nāĥun tırnaķdur ve mezkūr zaĥmet tırnaķa beņzer ol sebebden adını böyle kodılar. (39a/dk4).*

na^çl : < Ar. Nal, at, eşek, öküz vb. yük hayvanlarının tırnaklarına çakılan, ayağın şekline uygun demir parçası.

na^çllamaķ : Hayvanın ayağına nal çakmak.

na^çllanmaķ : Hayvanın ayağına nal çakılmak.

na^lllu : Nallı.

na^llsuz : Nalsız, nalı olmayan.

na^l-bend : < Ar. + Far. Nalbant, hayvanların ayağına nal çakan kimse.

nāşūr : < Ar. Basur, hemoroit; ayrıca göz çevresi ve çeşitli organlarda oluşan akıntılı yaralar. *ibtidāen bir çıban gibi nesne çıkar bir kaç yerde deşilür ve andan şarı şu aķar şonra oñılmaz nāşūr olur (59a/dk1).*

nāzle : < Ar. Nezle, soğuk almaktan ileri gelen, burun akması, aksırma ile beliren hastalık, ingin, tumağı, dumağı, çaputlama, zükam, nevazil.

nemle : < Ar. Genellikle soğuktan dolayı karıncalanma biçiminde ortaya çıkan ve hızla yayılan, sivilce şeklinde, ateşli ve yakıcı bir cilt hastalığı; bkz. **bıçılğan**.

nişān : < Far. İşaret, belirti, iz, alamet.

omuz : Boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm.

oñurğa : Omurga, belkemiğı.

ot : Toprak üstündeki bölümleri odunlaşmayı yumuşak kalan, ilkbaharda bitip bir iki mevsim sonra kuruyan küçük bitkiler.

otlamak : Hayvan, dolaşarak yerdeki ot, çimen, yaprak vb. yemek, yayılmak.

otluk : Otluk.

ökçe : Topuğun arka bölümü.

öküz başlu : Yassı ve geniş alınlı at. *ba^zi atıñ alını yaşı olup öküz gibi görünür ki Türk tāifesi aña öküz başlu dērler (11a/7).*

öpren : Yıpranmak. *dāīmā na^l ol cānibden öprenür (86a/dk2).*

örpek : Atların toynağından başlayıp dizlerine kadar çıkan bir tür hastalık; bkz. **uyuz**. *bu bir zaħmetdür ki uyuz gibi olur (73b/8).*

öyken : Akciğer.

palān : < Far. Genellikle eşeklere, bazen de atlara vurulan, kaşsız, enli, yayvan ve yumuşak bir tür eyer.

pāy-bend : < Far. At vb. hayvanların yürümesine engel olmak için ayaklarına vurulan bağ, köstek.

perçem : < Far. Yele.

piç-rez : < Far. Kıvrım, büklüm. *yaⁿı kılı uzun olmaya zīrā bārgīrlık ‘alāmetidür ve daħı diken ve mihmerāt aña düşince şarmaşur kalur ve ata piç-rez olur (10b/dk6).*

pül : < Far. Pul, benek.

pülla- : Pullamak.

püfkür- : Üfleyerek püskürmek.

raħt : < Far. At takımı. *Cemşīd dēdikleri bir pādişāh egeri peydā eyledi ve at raħtını bu hāle getürdi (3b/13).*

rībāṭ : < Ar. Bağ.

min rībātī^l-ḥayl türhibüne bihi ‘aduvvallah : < Ar. Enfal 8/60 “Siz atlara sahip olmakla Allah’ın düşmanlarını korkutursunuz.”

şadme : < Ar. Hızla vurma, çarpma. *yaⁿı eger atıñ başına çomaķ veyā taş doķına (42a/3).*

şāfin : < Ar. Aşık kemiğinden topuğa kadar giden büyük damar. *atuñ dizinden sehelyukarı bir ince çamar vardur ki aña şāfin dërler (67b/9).*

şab : Sap.

şaç : Saç.

şadme : < Ar. Hızla vurma, çarpma.

şafîha : < Ar. Yassı ve düz bir levha halindeki şey. *eger toynağ degirmi ve bol olsa şafîha na'l aña yegdür (86b/dk1).*

şagra : bkz. **şağrı**.

şağrı : Atın bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm.

şahrā : < Ar. Çöl, kır.

şakar : Atın alnında olan beyazlık. *eger alnında beyāz olsa ki aña Türkce şakar derler (19a/9).*

şağağ : Sakağı, özellikle atlarda görülen ve insanlara da bulaşan ölümcül bir hayvan hastalığı, ruam. *şakrağunuñ nişānı budur ki burnından şarı şu açar ve tîz tîz tûskürür ve burnını yere ve ayağına sürer ve gāhî sümük gibi bir galîz nesne açar (31b/12-13).*

şakrağ : bkz. **şağağ**.

şaman : Ekinlerin harmanda dövülüp taneleri ayrıldıktan sonra kalan, hayvanlara yedirilen ufalanmış sapları.

şapa şapa : Düzgün olmadan yoldan saparak. *şapa şapa yürimeye (83a/2).*

şıçramak : Sıçrama işi.

şālîl : < Ar. Siğil. *şālîl buña Türkîce sigil derler (34a/8).*

sāyis : < Ar. At bakıcısı.

şagra : bkz. **şağrı**.

şağrı : Sağrı, memeli hayvanlarda bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm.

segirt- : Seğirtmek, sıçrayarak yakın bir yere doğru koşmak.

selheb : < Ar. Özel isim, *selheb nām kışrağı varıdı (15a/9).*

semer : < Rum. At, eşek, katır vb. hayvanların sırtına yerleştirilen, üzerine yük bağlanan veya binilen, iskeleti ağaçtan araç.

seretān : < Ar. Yenirce denen hastalık, kanser, akile, yengeç. *seretān arab dilinde yengec demekdür zîrā mezkûr illet yengec şūretine beşzer (49b/dk1).*

şıçan : Bir at donu. *meşelā şıçan tüylü ve meymûn renglü ve dahı buña beşzer nice nice maķûleler vardur (21b/9-10).*

şıklık : Islık, ağızdan çıkarılan düdük sesi gibi ses. *atuñ kulağına şıklık véreler ol at ki hızludur ve yāhūd başına gelmişdür bilür kim yarış vardur (88a/4-5).*

sırāca : < Ar. Deride ve genellikle boyunda görülen, lenf düğümlerinin şişkinliğiyle beliren tüberküloz türü, bkz. **hunān**.

sıtma : Anofel türü sivrisineğin sokmasıyla insandan insana bulaşan, titreme, ateş ve ter nöbetleriyle kendini gösteren bir hastalık, ısıtma, malarya.

sil^ca : < Ar. Vücudun farklı yerlerinde çıkan bir tür ur, tümör.

siñir : Duyu ve hareket uyarılarını beyinden organlara, organlardan beyne ileten beyazımsı teller ve bu tellerin oluşturduğu demet.

sinān : < Ar. Kargı, süngü, ok vb. savaş aletlerinin keskin ve sivri ucu, ok temreni, mızrak.

sine-bend : < Far. Kayış, kemer.

siyāhat : Kara at.

sökel : Sakat, güçsüz, hasta; bkz. **şaķar**. *ğurrelü şaķar dedükleridür ve muħaccel sökel dedükleridür* (18b/dk3).

süm : < Far. At, katır vb. dört ayaklı hayvanların tırnağı, toynak. *hayvānda olunca toynak derler ki Türkce aña hāfir u Fārisīde süm derler* (16b/dk1).

şundurmak : İleriye doğru uzatmak, çekmek. *ve eger gözine şan inerse ve başını şundurmağa başlasa* (42b/5).

sümük : Sümük.

sünük : Sünük, kemik.

sürçmek : Yürürken yanlış adım atıp dengesini yitirmek.

şeb-kör : < Far. Gece körlüğü, tavukkarası.

şiş : Şiş, ur, çıban.

şişik : Şişmiş.

şişkü : Şişkin.

şişmek : Şişme işi.

şukāk : < Ar. Hayvanlarda tırnak ya da toynakların çatlaması şeklinde görülen bir tür hastalık; bkz. **bıçılğan**.

şabāk : < Ar. Şap hastalığı, Sıcaktan veya taşlık yerde yürümekten hayvanın ayağında hasıl olan yara.

şabāk toynağı : Etyaran, dolama.

şaban : Taban, ayağın alt yüzü.

şabıku'n-na'l : < Ar. Bir adımın diğer adımın aynı şekilde atılması. *meşellerde ve mantık kitāblarında şabıku'n-na'l bi'n-na'l dedükleri andan ahz olunmuşdur ya'nī atıuñ öñ na'lı nişānına kıç na'lı muşābık oldı demekdür* (14b/dk1).

şag : İyileştirmek için vücudun hastalıklı bölümüne kızgın bir araçla yapılan yanık "dağ".

şagla- : Dağlamak.

şalak : Dalak, midenin arkasında, diyaframın altında, sol böbreğin üstünde, yassı, uzunca, akyuvar üreten ve yıpranmış alyuvarları toplayan, damarlı, gevşek bir dokudan oluşmuş organ.

şamar : Damar, canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal.

şarfe : < Ar. Göz kapağının açılıp kapanması. *zahmet bundan olur ki atıuñ gözine ğaflet üzerine bir nesne toķınur* (38a/7).

şarlan- : Canı sıkılmak, bunalmak, rahatsız olmak, sıkıntılı vakit geçirmek, hiddetlenmek.

şavar : Binek hayvanı, dört ayaklı çiftlik hayvanı.

şırnak : Tırnak.

ton : Don, elbise.

torı : bkz. **toru**.

toynağ : At, eşek vb. tek tırnaklı hayvanların tırnağı.

Tatar ve Urus bārgīr : Tatar atı. *netekim ekşer Tatar ve Urus bārgīrlerinde bellü müşāheddür (37b/dk2)*.

tavlumbāz : < Ar. + Far. Eyer kaşına bağlanan, avda kuşları çağırma, askerleri toplamaya, düşmanı ürkütmeye yarayan, elle çalınır, alt tarafı kısa bir dümbelek biçimindeki davul, tabılbaz.

tay : Üç yaşına kadar olan at yavrusu. .

taycağuz : At yavrusu, küçük tay. *gāh olur ki daḥı taycağuzken bineler (56a/dk1)*.

tıynet : < Ar. Yaradılış, huy, maya.

tegeltü : Teğelti, binek hayvanlarında eyerin altına konulan keçe.

ters : Hayvan pisliği.

tersle- : Hayvanlar pislemek.

tevsen : < Far. Serkeş, dik başlı at.

tezek : Hayvan dışkısı.

tīmār : < Far. Binek hayvanlarının derisini, kıllarını kaşağı, fırça, sünger vb. ile temizleme.

toñuz başı : Bir tür çıban.

topuk : Topuk.

topuk çalmak : İnsan ve hayvan yürürken iç topuklarını birbirine çarpmak *topuk çalmak bu illet ekşer öñ ayaklarda olur (76b/5)*.

toru : Gövdesi kızıl, ayakları ve yelesi koyu donlu olan, yağız (at).

toru ħurmāī : Çenesinin altı siyah olan doru at; bkz. **toru**. *eñegi altı siyāh olsa ki aña toru ħurmāī derler (19a/7)*.

topal : Topal.

toynağ : At, eşek vb. tek tırnaklı hayvanların tırnağı.

tukḥa : < Ar. Atın ön ayaklarından ortaya çıkan, şişerek toplallığa ya da ayağın eğriliğine sebep olan bir hastalık. *tukḥa bu bir illetdür ki atıñ öñ ayaklarında olur (66a/6)*.

tüskür- : Tıksırmak.

tüy : İnsan ve hayvan derisi üzerinde bulunan ince, kısa, yumuşak ve sık uzantılar.

ur : Hücrelerin aşırı çoğalmasıyla insan, hayvan veya bitki dokularında oluşan ve büyüme eğilimi gösteren yumru, bağa, tümör.

Urus bārgiri : Rus beygiri.

uyan : Atın gem, dizgin gibi takımları.

uyansuz : Gemsiz.

uyluğ : Kalçadan dize kadar olan bacak bölümü.

uyuz : Uyuz böceğinin, üst derinin altına girerek yaptığı kaşındırıcı, bulaşıcı bir deri hastalığı.

ürkek : Çok ürken, korkuya çabuk kapılan.

üzengi : Eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binildiğinde ayakların basılmasına yarayan, altı düz demir halka.

vaḥṣī : < Ar. İnsandan kaçan, insana alışkın olmayan, yabani.

verd : < Far. Gül. ve al ata ʿarabca verd dërler.

verem : < Ar. Herhangi bir organa ve en çok akciğerlere yerleşen Koch basilinin yol açtığı ateşli ve bulaşıcı bir hastalık, tüberküloz.

ve fiḥā ḥuḫūḫun min sevāde belak/ keenehu fi'l-cildi tulicu' el-beḥak: “Sanki atın derisinde abraş çıkmış gibi atta kapkara ve alca çizgiler vardır.”

vuḥūṣ : < Ar. Vahşiler, yabaniler, yabani hayvanlar.

yabān : < Far. Yaban, Vahşi olan, evcil olmayan canlı.

yabān eṣegi : < Far. + T. Yaban eṣeği; bkz. **ḥimārü'l-vaḥṣ**.

yağır : Atın omuzları arasındaki yer, çoğunlukla bu yerde eyer ve semerin açtığı yara.

yap yap : Yavaş yavaş, yavaş bir biçimde, ağır ağır, adım adım, aheste aheste, aheste beste, sepil sepil.

yapak : Yapağı, ilkbaharda kırkılan koyun tüyü, yapak.

yatlu : Kötü, uğursuz, adi, fena. *atlaruḫ fāzlı ve ṣānı ve eyüsinüḫ ve yatlusunuḫ niṣānı beyānındadır. (6a/2).*

yem : Yem.

yemlen- : Yemlenmek.

yedmek : Çekerek peşinden götürmek, yedeğinde götürmek.

yedeklig : Yedeklik, yedek olma durumu.

yek-reng : < Far. Tek renkli.

yele : At, aslan vb. hayvanların ensesinde veya boynunda bulunan uzun kıllar.

yeli : Yele, at, aslan vb. hayvanların ensesinde veya boynunda bulunan uzun kıllar.

yonca : Baklagillerden, başak durumundaki çiçekleri kırmızı veya mor renkli, hayvanlara yem olarak yetiştirilen çayır bitkilerinin genel adı (Trifolium).

yorga : Biniciyi sarsmayan at yürüyüşlerinden biri, rahvan.

yorgalık : Rahvan yürüyüş. *demek isterler ki al at kendü kendinden yorgalık öğrenür (19b/dk2).*

yülāf : < Rum. Buğdaygillerden, en çok hayvan yemi olarak yetiştirilen otsu bitki (Avena sativa).

yular : Bir yere bağlamak veya çekerek götürmek için hayvanın başlığına veya tasmaına bağlanan ip.

yügrük : İyi yürüyen, iyi koşan. *bahālu olur ve eṣkin ve yügrük ve yorga olur (20b/7).*

yürigen : Çok yürüyen, iyi yürüyen.

zafre : < Ar. Atların göz kapağında çıkan bir hastalık. *zafre bu illet yukaruki tarafeden peydā olur (39a/8).*

zeydü'l-ḥayl : < Ar. Atları çoğaltan.

zīku'n- nefes : < Ar. Nefes darlığı, astım, tıknafes.

zurnapa : < Ar. Zürefa, *zürāfa dedükleri bir ma'rif hayvāndur ki Türkler aḫa zurnapa dërler (13a/dk3).*

zükām : < Ar. Nezle, grip türü hastalılar.

zürāfa : < Ar. Geviş getiren memelilerden, Afrika'da yaşayan, çok uzun boylu ve boyunlu, derisi benekli, ot yiyen hayvan (Giraffa camelopardalis).

Sonuç

Atlar ve atçılıkla ilgili metinlerin okunup günümüz Türkçesine kazandırılması büyük önem arz etmektedir. Bu tür eserlerdeki dil malzemesinin ortaya çıkarılmasıyla kelime hazinemize büyük katkı olduğu yadsınmaz bir gerçektir.

Yapılan incelemede; bugün kullanımdan düşmüş eski Türkçedeki bazı kelimelerin metnimizde kullanıldığı görülmektedir. Gicimek, giciyük, sağrı, yağrın gibi kelimeler buna en güzel örneklerdir. Öte yandan yine daha önceki metinlerde karşılaşılmayan 'kırsarı' muhtelit (karma) dona örnek 'kurt kulası' kelimeleri dikkat çekici örneklerdir.

İncelemeye konu edilen, at ve atçılıkla ilgili olarak toplam 402 kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin 259'u Türkçe; 96'sı Arapça; 39'u Farsça; 3'ü Rumca, 1'i Latince ve 1'inin ise Macarca olduğu görülmektedir. Oransal olarak bakıldığında aldığımız kelimelerin %64,42'si Türkçe; %23,88'i Arapça; %9,70'i Farsça; %0,74'ü Rumca; %0,24'ü Latince, %0,24'ü ise Macarca olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da bu tür metinlerin Türkçe açısından ne kadar önemli olduğunun göstergesidir.

Kaynakça

Ahmetaj, S. Ş. (2015). Osmanlı Döneminde Balkanlar'da Eğitim-Öğretim Müesseseleri 19. Asır İpek Sancağı Örneği. *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, Kütahya Bildiriler Kitabı III. S. 267-776.*

Bedevian, K. A. (1936). *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish Language.* Argus and Papazian Presses, Kahire.

Bergen, L. (2018). *Türk'ün Kanadı At.* Yazın Yayınları. İstanbul.

Çınar, A. A. (1991). *On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü.* Ankara: Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Derleme Sözlüğü, TDK, c. I-XII, Ankara 1963-1982.

Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat.* Aydın Kitabevi. Ankara.

Gülensoy, T. (1995). *At Damgaları, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.* (hzl. Emine Gürsoy Naskali). İstanbul: TJK Yayınları, s. 95-119.

Hasret, A. Ş. (2019). *Tuhfetü'l-Mülûk ve's-Selâtin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin).* Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Kabadayı, O. (2020). *Kazak Türkçesinin At Koşum Takımlarıyla İlgili Söz Varlığı - Tarihi Karşılaştırmalı Bir İnceleme.* Basılmamış Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Küçükker, P. (2010). *Mücerreb-name.* Ankara.

Önler, Z. (2019). *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü.* TDK Yayınları Ankara.

Sarı Kayadibi, G. (2018). *Kitâb-ı Makbûl Der Hâl-i Huyûl (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin).* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi.

Sarı, M. (1984). *El-Mevarid Arapça-Türkçe Lügat.* İpek Yayın Dağıtım, İstanbul.

Şen, M. (2017). *Hizam'ın "Kitabu Baytar-Name"sinde Geçen Mücerreb (Ampirik) Tedavi Usulleri At Kitabı*. Editör: Emine Gürsoy Naskali. Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Tarama Sözlüğü. Türk Dil Kurumu. C. I-VIII, Ankara 1963-1977.

Uçar, İ. (2013a). "Kavram-Çağırışım-Kelime" Bağlamında Bitki Adlarına Anlam Bilimsel Bir Yaklaşım. *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1 Winter 2013*, p. 2671-2683, Ankara-Turkey.

Uçar, İ. (2013b). Türkiye Türkçesinde Hayvan Adlarından Türetilmiş Bitki Adları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, 2/1, s. 1-19.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turkla.d.1100922>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 09.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 02.06.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2022

Atıf / Citation

Yertayeva, P. (2022). Kazak Şeşendik Sözlerinin İşlevleri Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 139-150.

KAZAK ŞEŞENDİK SÖZLERİNİN İŞLEVLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME
A Research on the Functions of Kazakh Şeşendik Sayings
Perizat YERTAYEVA¹

Öz

Bir toplumun hayatı algılayışı ve buna bağlı yaşam tarzı temelinde binlerce yılda biçimlenen kültürel kodlarının gelecek nesillere aktarılmasında en önemli rolü sözlü gelenek içinde oluşan kalıp sözler ve anlatılar üstlenir. Yazılı geleneğin henüz yaygınlaşmadığı dönemlerde Kazak Türklerinin hayvancılığa dayalı bozkır hayatının şartlarına bağlı coğrafya ve boylar esasında oluşturdukları Cüzler sistemine dayanan toplumsal yapılanma Kazak kimliğinin, hayat anlayışının ve kültürünün kendine has yönler geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede Türk kültür ve medeniyet dairesi içinde yer almakla birlikte kendine has geliştirdikleri yaşam biçiminin, toplumsal norm ve anlayışların izlerini Kazak Türklerinin sözlü edebiyat geleneği ürünleri içerisinde tespit etmek mümkündür. Kazak Türklerinde sözlü gelenek içinde yer alan önemli türlerden birisi de ‘Şeşendik Sözler’dir. Edebiyat araştırmalarında başlangıçta “biylik/beylik söz” olarak adlandırılan bu türe ait ürünler, “Biylik/ Beylik” ifadesinin eski Kazak toplum düzenini/feodaliteyi çağrıştırdığı gerekçesiyle Sovyet kültür politikalarına ters görülerek Sovyet Döneminde “şeşendik söz” olarak adlandırılmıştır. Şeşendik sözler, biyeler/şeşenler tarafından söylenip ya yalın biçimiyle ya da şahıslar etrafında hikâyeleştirilmiş anlatılar içinde yer alarak halk arasında nesilden nesile aktarılan bilgelik sözlerdir.

İşlevsel Halkbilimi Kuramı halkbilimi çalışmalarında günümüzde en yaygın olarak kullanılan teorilerden biridir. Folklor ürünlerinin işlevleri üzerine bir model oluşturan W. Bascom folklorun çok sayıdaki işlevi arasında önemli gördüğü dört işlevden bahseder. İlhan Başgöz de bu dört işleve beşinci olarak “protesto işlevi”ni ilave der. Bu çalışmada W. Bascom’un tespit ettiği folklorun dört işlevi ve İlhan Başgöz’ün ilave ettiği “protesto işlevi” ışığında Kazak Türklerinin şeşendik sözleri incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda, şeşendik sözlerin, William Bascom ve İlhan Başgöz’ün ifade ettikleri; değerlere, toplum kurallarına ve törelere destek verme; eğitim veya kültürün gelecek kuşaklara aktararak gençlerin eğitilmesi; kişisel ve toplumsal baskılardan kaçıp kurtulma ve protesto işlevini yerine getirdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Şeşendik Söz, Şeşen, Biy, Türk Kültürü, Folklorun İşlevi.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Niğde/TÜRKİYE. E-mail: perizat.yertayeva@ohu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6046-3651>

Abstract

The most important role of a society's perception of life and the transfer of cultural codes, which have been shaped over thousands of years on the basis of lifestyle, to future generations belongs to the molded words and narratives that occur within the oral tradition. In this context, it is possible to find the traces of the life style, social norms and understandings they have developed in their own way, within the oral literary tradition of Kazakh Turks, although they are within the Turkish culture and civilization circle. One of the important genres in the oral tradition of Kazakh Turks is "Şeşendik Sayings". In the beginning of literary studies, the products belonging to this type, which is called "biylik /beylik sayings", on the grounds that the expression "Biylik / Beylik" evokes the old Kazakh social order / feudalism, it was regarded as contrary to Soviet cultural policies and was called as "şeşendik sayings" in the Soviet Period. Researches to be done on words of Şeşendik will make an important contribution to revealing the cultural values of Kazakh Turks, such as their; social structure, lifestyle, perception of life and legal order and so on.

Functional Folklore Theory is one of the most widely used theories in folklore studies today. W. Bascom, who sets up a model on the functions of folklore products, mentions four functions that folklore considers as important among its many functions. İlhan Başgöz adds the "protest function" as the fifth to these four functions. In this study, in the light of the four functions of folklore identified by W. Bascom and the "protest function" added by İlhan Başgöz, the words of şeşendik told by the Kazakh Turks have been examined. As a result of the study, the words of şeşendik, expressed by William Bascom and İlhan Başgöz; supporting values, social rules and customs; educating young people by transferring education or culture to future generations; have been observed that they fulfill the function of escaping from personal and social pressures, and protesting

Keywords: Şeşendik Sayings, Şeşen, Biy, Turkish Culture, The Function of Folklore.

1. Giriş

Kazak Türklerinin kültür kodlarını içinde barındıran anlatı türlerinden biri şeşendik sözlerdir.

Kazak Türkçesinde, şeşen kelimesinin “*düğüm, mesele, bulmaca çözmek, açmak*” anlamına gelen “şeş-” fiil köküne fiilden isim yapan “-en” ekinin getirilmesiyle oluştuğu söylenir. Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdüğü’nde “*şeşen*” kelimesi “*sözde hızlı, konuşkan, hatip, çabuk ve güzel konuşan*” şeklinde açıklanmaktadır (Kenesbayev, 1961: 486).

Kazak halk edebiyatının bir parçası olarak değerlendirilen şeşendik sözler, belli bir sorunu açıklığa kavuşturup çözerken aynı zamanda hazır cevaplık örneği olarak kıvrak bir zekâ ile söylenmiş ve halk tarafından kabul edilip ağızdan ağıza yayılarak nesilden nesile aktarılan ders çıkarılabilen derin manalı güzel sözlerdir (Adambayev, 1992: 6).

İsa Özkan, şeşen kavramını, “*Arka planında derin manalar taşıyan ve nesilden nesile, ağızdan ağıza dolaşarak günümüze kadar gelip hala ilk söylenildiği gün kadar güzelliğini koruyan sözler söylemek, bilgi birikimi ve yetenek gerektiren bir iştir. Böyle sanatkârane işleri yapan kimselere değişik Türk boylarında çeçen/şeşen/sesen adı verilmiştir.*” (2000: 617) diyerek açıklarken Şeşendik sözler kavramını ise

“*Bir olaya ve tarihe dayalı vecize değerindeki manzum ve mensur ifadelerdir. Türkçenin tarihî gelişimi ve sözlü edebiyatımızın farklı Türk boylarında inkişafıyla birlikte lügat anlamlarının yanı sıra kavram ve tür olarak teşekkül ettiğini söylemek mümkündür. Divanî Lügat’t- Türk’teki atı, zinciri çözmek, düğümü açmak anlamında kullanılan bu kelime daha*

sonraki yüzyıllarda söz düğümünü çözen, açan anlamına gelmiş bilmece, vezinli kafiyeli yır/şiir, yoğun derin anlatımlı vecizeler” (2000: 617) şeklinde izah eder.

Şeşendik sözler, bilge ve aksakalların belli bir olay hakkında uzun yaşam deneyimlerine ve gözlemlerine dayanarak vardıkları genel yargıların büyüleyici ve inandırıcı bir anlatım tarzıyla ustaca ifade edildiği sözlerdir. Şeşendik sözler konu ve işlev bakımından atasözleri ve özdeyişlere benzemektedir. Ama zamanla anlatış ve biçim bakımından kendine has bir form kazanmıştır. Şeşendik sözler temenni dileklerle başlayıp, sonraki kuşaklara sunulan bir öğüt, uyarı niteliğinde kalıplaşmış sözler veya geçmiş dönemdeki toprak davası, mal davası gibi meseleleri tartışma esnasında ortaya çıkan kalıcı seçkin sözlerdir, yine şeşendik sözlerin bazıları fıkra şeklinde, bazıları fıkra ile şiir karışık, bazıları ise sadece şiir tarzında olur (İsmail, 1997: 285).

Türk kültür dairesi içinde yer alan Kazak Türklerinin geçmişteki göçereli hayat dönemlerinde kültürel değerlerin korunması, aktarılması, toplumsal ya da bireysel çatışmaların bu değerler bağlamında çözüme kavuşturularak düzenin korunmasında önemli rol üstlenen biyeler/şeşenler ile bunların töre, gelenek-görenek, bilgi, zekâ, tecrübe, adalet ve hoşgörüyeye dayalı sözleri halk tarafından benimsenmiş ve şeşendik sözler olarak nesilden nesile aktararak yaşamaya devam etmiştir.

Şeşendik sözler genellikle türlü tartışmalar, insanlar veya boylar arasındaki anlaşmazlık ve çatışmaların ortadan kaldırılması için yapılan görüşmelerde, davalarda ortaya çıkmıştır. Davalı, birbirine tezat teşkil eden hayat olaylarında davacı veya davayı çözmeye gelen kişi haklılığını kanıtlamak veya uzlaşmayı sağlamak için o olayla ilgili görüşlerini etkileyici, inandırıcı sözler ve delillerle sunmaya çalışmışlardır. Kıvrak zekâyaya dayalı olarak söylenen sözlerin ve delillerin doğruluğu çoğu durumda olayın gelişmesini etkileyip davanın çözümünde ya da ortadan kaldırılmasında önemli rol oynamıştır.

Kazak Şeşendik sözlerini W. Bascom'un işlevsel kuramı ışığında incelediğimizde, şeşendik sözlerin folklorun dört işlevini, ayrıca İlhan Başgöz'ün ilave ettiği “protesto işlevini” de taşıdıklarını görmekteyiz. Çalışmada kullanılan örnek metinler genellikle B. Adambayev ve N. Töreçululu'nun derlemelerine dayanmaktadır.

Araştırmada şeşendik sözlerin tamamında açık veya dolaylı olarak dile getirilmiş bir öğüt, çıkarılacak bir ders bulunduğu ve sözlü geleneğin bu ürünlerinde esas amacın toplumsal değerleri aktarma ve eğitim olduğu görülmüştür. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda şeşendik sözlerin işlevsel boyutuyla sistemli olarak ele alınmadığından sonraki araştırmacılara katkısı olacağı düşünülmektedir.

2. Şeşendik sözlerin işlevi

Bağlam merkezli kuramlardan biri olan “İşlevsel Kuram”, günümüz halkbilimi çalışmalarında en yaygın kullanılan teorilerden birisidir. İşlevsel Kuram, halkbilimi çalışmalarına bir kültürel antropolog olan Franz Boas öğrencileri vasıtasıyla girmiş; kullanımı giderek yaygınlaşmıştır. Kuramın kurucuları B. Malinovski (1884-1942) ve A. Reginald Radcliffe-Brown (1881-1955)'dur. Daha sonra R. Thurnwald (1869-1954) ve Ruth Benedict (1887-1948) başta olmak üzere çeşitli bilim adamlarının katkılarıyla geliştirilmiştir (Çobanoğlu, 1999:213).

İşlevsel yöntemin hareket noktası halkbilisi ürünlerinin metinleri değil, bu metinlerin oluşturuldukları, yaratıldıkları ve nakledildikleri bağlamdır (Ekici, 2010: 124).

Folklor ürünlerinin işlevleri üzerine model oluşturan antropologlardan biri de William R. Bascom'dur. Şeşendik geleneğini ve şeşendik sözleri bir folklor ürünü olarak işlevleri açısından değerlendirmek için William Bascom'un “Folklorun Dört İşlevi” adlı makalesinde belirttiği hususlara bakmamız gerekir. Bascom folklorun işlevlerinin daha fazla başlık altında

incelenebileceğini belirtmekle birlikte alt işlevleri de içlerinde topladığı dört başlık halinde değerlendirmiştir. Bu işlevler:

1. Hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme işlevi,
2. Kültürün onaylanması, ritüel ve kurumların doğrulanması işlevi,
3. Kültürün gelecek kuşaklara aktarılması ve eğitim işlevi,
4. Kişisel-toplumsal baskılardan kaçıp kurtulma işlevidir (Bascom, 2010: 71-86).

Bu işlevlere İlhan Başgöz'ün ilave ettiği "protesto işlevini" de beşinci işlev olarak ekleyebiliriz (1996: 1-2).

Bu bağlamda Kazak Türkleri arasında kültürel değer olarak önemli yer tutan şeşendik sözlerde iç içe geçmiş bu işlevlere çeşitli derecelerde uygun örnekler bulmak mümkündür.

3. Hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme işlevi

Folklorun dört işlevinden biri olan eğlence işlevi tarih boyunca geniş halk kitlelerinin folklorik metinler aracılığıyla eğlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bascom folklorun oldukça basit bir eğlence şekli olduğunu söyleyerek baştan atılmayacağına vurgu yapar ve eğlencenin folklorun en önemli işlevlerinden birisi olduğunu ve çoğu gülme unsurunun altında derin anlamlar bulunduğunu belirtir (2010: 78). Bazen yalın bir gerçek, bazen toplumsal eleştiri, özeleştirme, alay, övgü, yergi dile getirilirken içinde mizah barındırır. Bu bağlamda çeşitli sebeplerle söylenmiş kimi şeşendik sözler veya biy/şeşenler etrafında yaşanmış olaylar çeşitli halk anlatılarına dönüşerek Kazak Türklerinin eğlence ihtiyacının karşılanmasında önemli roller üstlenir.

Aşağıda örneği verilen şeşendik söz örneğinde gülmece unsurunun belirgin olduğu, eğlence unsurunun ön plana geçtiği görülmektedir.

"Bala Biy sakalsız, bıyısız köse imiş, Dosbol Biy ise sakallı birisiymiş. Bala Biy, arkadaşlarıyla yolda gelirken ıssız bir yerde sade çay içip oturan Dosbol Biyi görür. Ona: "Sağılacak develerinizi varmış, sade çay içeceğinize, deve sağıp, niçin süt katarak içmiyorsunuz? der. O zaman Dosbol Biy: "Hep sağdırmaya alışan deve sakalımızdan ürküp bize sağdırmıyor! demiş." (Şafak, 2012: 72).

Bala Biy ile Dosbol Biy arasında geçen olayda iki arkadaş arasındaki yalın gerçekliğe dayalı bir takılma/eleştirinin Bala Biyin köse oluşuna atıfla yalın gerçeğe dayalı ve içinde mizah barındıran bir olay vardır. Yaşanan olayda Dosbol Biyin cevabı hem bir yalın gerçeği, hem de dolaylı olarak Bala Biyin köse oluşuna bir takılma/ şakalaşmayı gösterir. Bu gibi sözler halkın eğlence ihtiyacını gidermektedir. Şeşenlerin sarf ettiği bu tip sözler halk arasında yaygınlaşmakta, bu olay bağlamında hem köselikle ilgili toplumsal anlayışı yansıtan hem bunu bir şakalaşma/ takılma yolu ile dile getirecek fıkra tipi halk anlatılarına dönüşerek halkın eğlence ihtiyacını karşılamaktadır.

Aşağıdaki örnekte ise Nuralı Han'm Rus okulunda okuyan çocuğu Karatay, zayıf ve çelimsiz bünyesinden hareketle Kişi Cüz¹ beylerinden Atakozi Biy'i, şaka yollu hadsizce eleştirip aşağılar. Atakozi Biy ise hayat tecrübesi, bilgisi ve hazır cevaplılığı ile Karatay'm ve babası Nuralı han'm isimlerini hiç zikretmeden, içinde dolaylı mizah da barındıran ağır ifadelerle tenkit ederek cevap verir ve susturur.

Nuralı hanın çocuğu Karatay Ormbor'da okulunu bitirip, dönemin çarından "Ağa sultan" ünvanını alıp Kişi Cüz'ü gezerken Aday Atakozi biye rastlar. O zayıf, esmer bir kişiymiş. Biyi beğenmeyen Sultan:

¹ Cüz, Kazak Türklerinin yaşadığı coğrafyanın yüz ölçümü dikkate alınarak üç bölgeye ayrılırken kullanılan terimdir. Soy bakımından Kazak Türklerini oluşturan üç ana koldan biri Ulu Jüz (Büyük Cüz), biri Orta Jüz (Orta Cüz), diğeri Kişi Jüz (Küçük Cüz) dir.

-Ey Atakozi! Vadide Kalmukların, bozkırda Kazakların malını bırakmasan da, aldığın boyuna pek yaramamış, der.

Bu lafın üzerine Atakozi:

Otlu yerde öküz semirir,

Ölümlü yerde molla semirir.

Mallı evde kadın semirir,

Gamsız elde han semiri).

Ne yapsamda halkın ormanını çaldırmayayım diye,

Kazak'ın bir tayını bile düşmana aldırمام diye,

Bir gecede dokuz kez uyanıp, doksan kez düşünürüm.

Ben zayıf olmayıp da kim zayıf olsun, demiş.

Bu cevaba karşı Qaratay ağzını açamamış. Sadece yanındaki bir biye “Kendimizin ölmesi bir yana evdeki çoluk çocuğa da dokundu bu sözler” diyerek mahcubiyetini bildirmiş (Adambayev, 1992:64).

4. Kültürün onaylanması, ritüellerin ve kurumların doğrulanması işlevi

Sözlü gelenek içinde yer alan şeşendik sözlerin bir diğer işlevi ise toplumu bir arada tutan kültürel değerlerin ritüel ve kurumlarına destek vererek onları ayakta tutacak gerekçeler kazandırmaktır. Bascom, Malinowski'nin bu bağlamda mitlere yüklediği “büyü, tören, ritüel ve sosyal yapıya ‘yetki, izin ve sıklıkla pratik bir rehber’ gibi hizmet eder.” düşüncesini genişleterek

“Dünyevi ya da ilahi olsun kabul edilmiş örüntülerin şüphecilüğünün ya da memnuniyetsizliğinin vurgulandığı ya da artmasından şüphelenildiği zamanlarda daima onları geçerli kılacak bir mit ya da efsane vardır veya son adlandırmalarla ‘açıklayıcı hikâye’, ahlaki hayvan hikâyeleri veya atasözleri aynı işlevi yerine getirmektedir.” (Bascom, 2010: 80) demektedir. Toplumun yüzyıllar boyunca yönetim, adalet, eğitim, ferdi/içtimai görevler/haklar, toplumsal statü, inanç, ahlak, zevk ve estetik anlayış üzerine oluşturduğu uzlaşmış ortak maddi ve manevi değerlerin hayatın her alanında aksamadan uygulanması toplumsal uyumun ve düzenin sürdürülmesi bakımından büyük önem taşır. Töre, inanç, ahlak ve estetik zevkler ekseninde ortaya çıkan bu değerlerin aşındırılması, örşelenmesi toplumsal uyumu ve düzeni bozacaktır. Bu sebeple toplumsal uzlaşmaya dayanan uyum ve düzenin bozulmaması için halka, biylere ve hanlara çeşitli vesilelerle bu değerleri hatırlatıcı, uyarıcı mesajlar verilir. Yeri geldiğinde töreyi, yeri geldiğinde inancı, adaleti, geleneği, ahlaki hatırlatan bu mesajlar, mevcut kültürel anlayış ve kurumların yaşatılmasına gerekçe kazandırır. Böylece yüzyıllar boyunca üzerinde uzlaşmış değer ve kurumların toplumsal birlik ve düzen bozulmadan yaşatılması amaçlanır.

Aşağıdaki örnekte Kazak Türklerinin bozkır kültürü içinde erkeklerin uğraşlarına yönelik onaylanan ve reddedilen bazı değerler sıralanmıştır. Yöneticilik, avcılık, savaşçılık ve geleneğe uygun hoşça vakit geçirmekle ilgili uğraşlar genelleme ile bireylerin sosyal statüleri ile dolaylı olarak ilişkilendirilerek onaylanırken toplumsal normların ve kişilerin sosyal statülerinin dışında kalan davranışlar aşağılanır ve reddedilir:

“Biy bolatın jigittiñ	Bey olacak yiğidin
Töbede bolar jumısı.	Taht ile olur işi
Mergen bolar jigittiñ	Nişancı olacak yiğidin
Jebede bolar jumısı.	Ok ile olur işi

Batır bolar jigittiñ	Bahadır olacak yiğidin
Köbede bolar jumısı.	Hedef ile olur işi
Qızıq körer jigittiñ	Eğlenecek yiğidin
Bürkitte bolar jumısı.	Kartal ile olur işi
Jaman bolar jigittiñ	Kötü olacak yiğidin
Jalañ ayaq, jalañ bas	Yalın ayak yalın baş
İtte bolar jumısı.	İt ile olur işi” (Adambayev, 1992: 83).

Bir başka örnekte ise Kazak Türklerinde yedi sayısı etrafında şekillenmiş “yedi ata, yedi yargı” gibi anlayışlar, bu Türk topluluğunda bireylerin toplum tarafından kabul ve saygınlık görmesi için bilinmesi gereken değerlerdir. Bunları bilmeyen kişiler muteber sayılmazlar. Bu değerlerin bilinmesi ve bu değerlere uyulması toplumsal düzen ve işleyişin devamı, kurumların alışılmış haliyle devamı için önem arz eder. Aile, soy, boy, yönetim, inanç ve davranışlar etrafında oluşmuş ritüeller ve kurumsal yapılardan oluşan değerler şeşendik sözlerde sık sık yer alarak onaylanır; doğruluğu ve önemi yeniden hatırlatılır:

Jeti atandı bil,	Yedi atanı bil,
Jeti ruwdı bil,	Yedi uruğu bil,
Jeti jarğımı bil,	Yedi yargıyı bil,
Jeti qubılañdı bil,	Yedi kibleni bil,
Jeti jaqsımı bil,	Yedi iyiyi bil,
Jeti jamandı bil,	Yedi kötüyü bil,
Jeti jetimdi bil.	Yedi yetimi bil.
Jeti atasın bilmegendi jetesiz deydi,	Yedi atasını bilmeyene soysuz ,
Jeti ruwdı bilmegendi jer körip,	Yedi uruğu bilmeyeni yer görüp,
El tanmağan essiz deydi,	Halkımı bilmeyen akılsız,
Jeti qubılanı bilmegendi kökirek	Yedi kibleyi bilmeyene,
közsiz deydi,	gönül gözü kapalı
Jeti jaqsımı bilmegendi jaman deydi,	Yedi iyiyi bilmeyene kötü ,
Jati jamandı bilmegendi nadan deydi,	Yedi kötüyü bilmeyeni cahil,
Jeti jetimdi bilmegendi arzan deydi,	Yedi yetimi bilmeyeni ucuz denir,
Jeti jetini bilgendi adam deydi.	Yedi yediyi bilene insan denir.

(Almenulu, 1993: 101).

5. Kültürün gelecek kuşaklara aktarılması ve eğitim işlevi

Folklorun “*özellikle -fakat yalnızca değil- okuma yazması olmayan toplumlardaki eğitici işlevi*” ve birçok şekliyle pedagojik bir araç olarak önemi dünyanın birçok bölümünde belgelenmiştir. Folklor ürünleri çocukları disipline etmek ve onlara iyi bir kişilik kazandırmak arzusu çerçevesinde “çalışkanlık, dindarlık ve evlatlıkla ilgili prensipleri ve kabul edilen davranışları telkin etmek”, “asilik, tembellik, züppelikle alay etmek” için oluşturulmuş değişik sözlü anlatı formlarında bulunabilir. Birçok okuryazar olmayan toplumlarda bilgiler folklor ürünlerinde somutlaştırılmış ve bu bilgiler doğruluğuyla fazlaca kabul edilmiştir. Atasözleri geçmiş nesillerin damıtılmış bilgelikleri olarak karakterize edilir ve şüphesiz olarak benimsenir.

Masalların pek çoğunun, hayvan fablları veya diğer ahlak hikâyeleri olmasından dolayı çocukların eğitimi için önemli olduğu düşünülür. Bilmeceler çocukların zekâsını keskinleştirmek için öğretici bir araç olarak hizmet eder (Bascom, 2010: 81).

Toplumlar, yüzlerce yılda oluşturup uzlaştığı ve insanın birey-birey, birey-toplum ve toplumlararası ilişkilerini; insan-Tanrı ilişkilerine; insan-doğa ilişkilerine dair sistemleştirerek düzenlediği toplumsal organizasyon, inanç, doğa ve insanoğlu ile ilgili her türlü ortak değer, tecrübe ve bilgisini somutlaştırarak yeni nesillere öğretmek aktarma çabası içindedir. Toplumun uzun zaman içinde meydana getirip benimsediği bütün bu kültürel değerlere vakıf olmaları, zekâları, hazırcevaplıkları, adaletten yana oluşları, geleceğe dair öngörüler ve bilgelikleri ile çeşitli sosyal grupların (aile, oba, boy, vb.). temsilcileri olarak toplumda öne çıkmış aksakalların hayatın akışı içinde çeşitli durumlara bağlı olarak söyledikleri sözler ve davranışlar halk tarafından hikâyeleştirilip değişik türlerde şeşendik anlatılar haline dönüştürülerek kültürün yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir rol üstlenir.

İşlev bakımından hangi başlıkla değerlendirilirse değerlendirilsin, hayatın her alanıyla ilgili töre, gelenek ve göreneğin, bilginin, tecrübenin doğru ve yanlış ekseninde aktararak öğretilmesi ve pekiştirilmesi şeşendik söz anlatılarında esas amaç olarak göze çarpmaktadır. Esasen kişilikleri ile toplum tarafından sevilmiş ve benimsenmiş biy/şeşenlerin çeşitli konularda bir halk anlatısına dönüşmüş söz ve davranışlarının neredeyse tamamında temel işlev eğitimidir. Çünkü toplumsal değerler halk arasında saygı gören şeşen/biylerin söz ve davranışlarında örneklenebilir somut bilgiye dönüşür. Böylece şeşendik sözler, uygun ortam ve şartlarda anlatılarak kültürel değerlerin aktarılması, öğretilmesi ve yaşatılması bakımından eğitim işlevini de yerine getirmiş olur.

Aşağıdaki örnekte Kalmuk hanı Kontaşi Kazak yurdunu üç kez yağmalayıp, yerlerine el koyup, genç kız ve erkekleri de esir alıp götürmüş. Kazak tarafı birkaç kez istemeye gitmesine rağmen Kalmuklar bunları reddedince Kazak tarafı kendi aralarında anlaşarak Kazbek'i gönderir. Kazak halkı kimseye boyun eğmeme, kendi yaşam düzeni içinde idaresini devam ettirme kararlılığındadır. Bu boy, anılan bölgeyi atalarının kazandığı bir yurt ve onlara bıraktığı bir miras olarak görmekte, komşu boy ve hanlıklarla dengeli bir ilişki içinde, kendi gelenek ve töresine uyararak varlığını sürdürme arzusundadır. Bu durum etrafında gelişen görüşmelerde Kazbek'in Kalmuk hanına verdiği cevaplar bölge halkının yurt, yönetim düzeni, boy bilinci, haklarını korumadaki mücadele azmi, adalet duygusu konularında oluşmuş değerlerinin sonraki nesillere aktarılacak korunması, pekiştirilmesi ve öğretilmesini amaçlayan bir anlatıya dönüşmüş şeşendik söz örneğidir.

“Kalmuk hanı Kontaşi Kazak yurdunu üç kez yağmalayıp, yerlerine el koyup, genç kız ve erkekleri de esir alıp götürmüş.

Kazak tarafı birkaç kez elçi göndemiş, ancak gönderdikleri elçiler geri dönmez. Bu sefer elçiliğe Kazbek gönderilir. Han ilk gün kabul etmez. İkinci gün kabul eder. Han elçiye:

- Sen kimsin? diye sorduğunda, Kazbek:

- Ben Kazbek, babam Keldibek, Şanşar'ın torunuyum. Biz Kazaklar, hayvancılıkla uğraşan, başkalarına imrenmeden başına buyruk yaşayan halkız. Halkımızdan kut gitmemiş, bereket kaçmamıştır. Toprağımızın sınırlarını düşman basmasını diye mızraklarımızın ucuna tüy takan halkız. Hiçbir düşmana baş eğmeyen, başımızdan söz geçirmeyen, dostumuzu koruyabilen, yemeğimizi, içtiğimizi aklayabilen bir halkız. Aşırıya gidip haddini aşan han olsa, hanın sarayını yola getirebilen bir halkız. Atadan oğul doğunca köle olmak, anadan kız doğunca cariyeye olmak için doğmaz. Oğul kızlarımızı esir vermeyiz. Savaşırsan savaşmaya geldik! Sen kaplansan, ben aslan, kapışmaya geldik. Biz Kalmuklara baş eğmeyiz, fakat para, mal istersen onu da sakımayız. Elçinin cevabından hoşnut olan Han:

- Oğlum, yeni eğitilmiş genç tulparmışsın, dediklerine karşı çıkamadım. “Yakası varsa kürk, yeleği varsa at” demişlerdir, deyip kürklü, işlemeli kaftan giydirmiş. Hem daha önce

alıkları elçileri serbest bırakmış, hem önceleri almış olduğu yeri geri vererek güzel bir şekilde ağırlamış” (Davitov, 2014: 35-36).

6. Kişisel ve toplumsal baskılardan kaçıp kurtulma işlevi

Sözlü gelenek, kurumsal veya sosyal düzen içinde toplumca kabul gören davranış kalıplarına uygun davranmayı sağlamakta önemli bir işleve sahiptir. Sözlü gelenek kurumlara, inançlara ve davranışlara geçerlilik ve gerekçe kazandırma yanında, toplumsal baskı ve denetim aracına dönüşebilme bakımından da önemlidir.

Sözlü gelenek içindeki masal, türkü, atasözü, fıkra vb. bir tür toplumsal normlardan sapmaları eleştirerek reddetme, onaylamama aracı olarak kullanılabilir (Bascom, 2010: 81). İnsanlar zaman zaman ortaya çıkan, bireyi ve toplumu rahatsız eden sorunlarla, baskılarla baş edebilmek için çeşitli kaçış yolları bulmuşlardır. Şeşendik sözler içinde bireyi ya da toplumu rahatsız edici kişisel ve toplumsal baskı olarak görülen bir takım uygulama ve davranışlara karşı kişileri yönlendirmek, destek bularak toplumsal denetimi sağlamak üzere söylenmiş örnekler de bulunmaktadır.

Aşağıda verilen şeşendik anlatıda töreye, gelenek ve göreneklere uygun olmayan davranışlar sebebiyle kişisel ve sosyal baskıya dönüşerek gruplar arasında çatışma ihtimali doğuran bir olayın, sosyal baskıların ortadan kaldırılıp bütün tarafları rahatlatarak çözümlenmesi ve toplumun da bu durumu kabullenmesi örneği görülmektedir.

On üç yaşında yetim kaldıktan sonra dayısının yanına sığınan, orada çalışarak meslek sahibi olan bir yetim çocuk ile dayısının kızı, birbirlerini sevmişlerdir. Fakat kız istememesine rağmen babası kızına Kerey boyundan bir bey ile söz kesmiştir. Bu yetim ve kız, yetişkin olduklarında başka bir köye kaçar ve evlenirler. Bu durum kızın babası ile kızını verdiği bey; yetim çocuk ile kızın kaçıp yerleştiği köy ile kızın babasının köy arasında çatışma çıkarma potansiyeline sahiptir. Bu durum çocuklar, kızın babası ve boylar üzerinde büyük bir sosyal baskı oluşturur. Babasını dinlemeyen kız, kızı yeğeniyle kaçan baba, söz kesilmiş kızı ile kaçıp evlenen genç ve sözlendiği kız başkası ile kaçan bir bey üzerinde töreden, gelenek ve göreneklerden kaynaklanan bir açmaz ortaya çıkmıştır. Kişiler üzerindeki sosyal baskı nedeniyle çatışmaya dönüşmesi muhtemel açmazlar araya beylerin de girdiği bir dava/mahkeme konusu olmuş ve halka da birbirini severek evlenen iki gencin durumu izah edilip sevgide zorlama olmayacağı anlayışı ile verilen kararı halka da onaylatarak kişisel ve sosyal baskılar ortadan kaldırılmıştır:

“Arka bölgesinin ünlü beyi Taske’nin yaşı sekseni aşır durumunun biraz kötüleştigi, Töle beyin ise yirmili yaşlarında genç olduğu zamanlar olmalı. Üysin soyunun yetim kalan on üç yaşındaki bir çocuğu Taske’nin köyündeki dayısının evine varıp ilk yıllarda koyun, kuzu gütmüş. Babası usta bir kunduracıymış. Babasının bu yeteneği çocuğuna geçmiş, sonradan o da kunduracı olmuş. Dayısının Asemhan adlı küçük kızı kunduracı çocuğa alışır ve birbirlerine âşık olurlar. Dayısı daha önceden kızını Kerey soyunun bir beyiyle söz kesmiştir. Birbirlerine alışverişte bulunmuşlardır. Kız ise o beyi istememiş. Ergenlik yaşına gelen iki genç, bir gece köyden kaçmışlar. Taşkent tüccarları ile köye varmışlar. Üysin köyü bunlara bir otak vermiş. Genç oğlan kunduracılık, karısı ise dikiş yaparak hayatlarına devam etmişler. Taske beyin köyündekiler onları arayarak Töle beyin köyüne gittiklerini öğrenirler. Kerey soyundaki zengin dünürüne gidip, durumu anlatmış. Kızın babası Taske beye derdini anlatmış. Taske bey ise onlara şöyle demiş:

- Siz sabırlı olun, iki soyu birbirine düşman yapmayın. Burada ben, orada Töle Bey varken bu davayı sonuçlandırırız. Benim yaşlandığım zamana denk geldi, bu işi şöyle yapalım: aranızdan işten anlayan üç erkek çıkarın, ben Töle beye mektup yazayım.

Böylece üç delikanlı Sariargayı, Moyinkum’u, Karatavdan geçerek, Kızılkurt yamacında oturan Töle beyin köyüne gelmişler. Beyaz otağa girip Töle beye selam verirler.

- Taske beyin yiğitleriyiz. Beyimiz bu yazılan mektubu size gönderdi, diye mektubu vermişler. Töle bey mektupta yazılanları okumuş. Mektupta: “Sen güçlüsün Töle beyim, ben ise yürüyemiyorum. Senin soyundan bir yetim, bizim köye yeğenlik yapıp bizim köyden bir kızı kaçırmış. Bu işi abartmadan, düzgün bir biçimde halledermisin?” Töle bey:

-Tamam, demiş. Mektubu okuyup bitirince, Taske yapmazsak olmaz demiş. Bir iki ay bekleyin, ben bugün Kırgız halkına gidiyorum. Atım ve benimle birlikte gidecek olanlar da hazır. Orada da iki halk arasında ki davayı çözmeye gideceğiz. Beklemek isterseniz köyüm burda, tekrar geliriz, dersiniz kendiniz bilirsiniz. Üç yiğit:

-Biz köye gidip iki ay sonra tekrar gelelim. Bu anlaşmadan sonra onlar köyelerine dönmüşler. Töle bey ise adamlarıyla Kırgızlara gitmiş. Aradan iki ay geçmiş. Töle bey Kazak, Kırgız arasındaki yer davasını çözüp köye dönmüş. Taske beyin yiğitleri de geri gelmişler. Töle beyin köyündekiler toplanmışlar. Kunderacıyı ve eşini aldirmişlar:

- Hadi bakalım yiğidim anlat, demiş. Kunderacı:

- Ben yetimim, Arqa'daki dayımın yanına gitmişim. Kuzu güttüm, kunderacılık yaptım. Dayımın küçük kızı beni sevdi, ben de onu sevdim. İkimiz anlaşıp kaçarak buraya geldik. Sonrasını köylüler de biliyor.

Töle bey ardından da kıza sormuş, kız şöyle anlatmış:

- Babam beni zengin bir beye vermek istedi. O beni kuma olarak almak istemiş. Anneme babama istemediğimi belirterek ağladım. Rızamız yok dediler. Babam ikna olmadı. Sonra kendi sevdiğimle kaçtım. Töle bey ikisini de dinledikten sonra toplanan halka bakarak:

-Halkım gördüğünüz gibi. İki genç birbirini severek kaçmışlar. Sevgide zorluk olmaz. İkisini de ağlatmayalım” (Töreçululu, 1992: 38-39).

7. Protesto işlevi

Başgöz, Bascom'un folklorun en önemli olarak gördüğü dört işlevine protesto işlevini de ekler (1996: 2). Başgöz, kurulu düzeni eleştirme bağlamındaki karşı çıkışları protesto işlevi kapsamında değerlendirir. Başgöz'e göre, Köroğlu ve Pir Sultan Abdal gibi kimlikler üzerine kurulmuş çeşitli türlerdeki anlatı ve türkülerde yer alan düzeni değiştirme yönündeki söylemler ve toplumsal eleştirileri protesto işlevine örnek olarak verir. Bu nitelikteki folklor ürünleri, mevcut düzene başkaldırılara destek olma, çatışmaları büyütme, direnenlere güç verme gibi işlevlere de sahiptir (Başgöz, 1996: 2).

Protesto işlevinin kapsamı mevcut düzen ve değerlere karşı çıkma ve değiştirmeye çalışma ile sınırlanmaz. Bir birey, grup veya toplumun kişileri, çeşitli durum, olay veya davranışları knaması, eleştirmesi de protestonun başka bir şeklidir. Bunlara birey, grup veya toplumda yanlış olarak görülen kusurların kapalı veya açık olarak yerildiği, alaya alındığı söz ve davranışları da bir çeşit protesto türü olarak ekleyebiliriz. Kazak Türklerinin şeşendik sözleri arasında çeşitli olaylara bağlı ortaya çıkmış protesto işlevli anlatılar da yer almaktadır.

Folklorun protesto işlevi tartışmalı olmasına rağmen aşağıdaki örnekte Beyin bir davada verdiği karar ile adalete ve doğruluğa uygun davranmayı taraflar arasında uzlaşmayı sağlayamaması protesto edilmektedir.

Aşağıdaki şeşendik söz örneğinde Sırım Biy ile Nurali han arasında bir diyalog geçmektedir.

“Sırım, Nurali'ye itiraz edip yürürken:

- Az ile çoğu, ak ile karayı, zayıf ile kuvvetliyi eşit tutmadın, diye gücenmiş. Nurali bir kez yanına geldiğinde Sırım selamlaşmadan çekip gider. O vakit Nurali:

- Bahadır (yiğidim)! Merhamet edip selam veresin gelmez. Beni umursamazsın sanırım, demiş. Sonra Sırım:

- Hânım, umursamadığım yok? Kazak çocuklarının başını bir araya getiremedin, buna şaşırıyorum, demiş.” (Serikqazı, 2016:113).

Sırım Biy, bu davada taraflı olduğuna inandığı için oradan ayrılırken kendi kendine söylenme, daha sonraki bir karşılaşmalarında da selam vermeme ve Nurali'nin yanından uzaklaşma şeklinde protestosunu gerçekleştirir. Bu olay etrafında oluşan şeşendik anlatıda davalarda taraflar arasında eşit ve adil kalınarak karar verilmesi, yeni çatışmalara zemin hazırlamaması gereği vurgulanır.

Aşağıdaki metinde ise bir sosyal grubun, başı derde girdiğinde ihtiyaç duyulanı övmesi, rahata erdiğinde ise değer vermemesi birey tarafından protesto edilmektedir.

Otırsam opaқ deysinder,	Otırsam işe yaramaz dersiniz
Tursam sopaқ deysinder.	Kalksam yaramaz dersiniz
El şetine jaw kelse,	Ülke sınırına düşman gelse
İzbastıday ul tumas deysinder,	İzbastı gibi oğul doğmaz dersiniz
Jaw ketken soñ qubas deysinder.	Düşman gidince serseri dersiniz

(Adambayev, 1992: 82).

Aşağıdaki örnekte ise düşmana boyun eğme düşüncesi ayıplanır, aşağılanır ve bu düşünceye sahip olanlar protesto edilerek topluluktan kovulur. Düşman yönetimine boyun eğmeme, isyan ve direnme düşüncesi toplumsal değerler esas alınarak desteklenir. Burada mücadeleyi destekleyici toplumsal değerler yurt, bayrak, halk ve töre ile yiğitlik; toplumca olumsuz görülen değerler ise kölelik ve onurunu kaybetme ile ilgili anlayıştır.

“1740 yılında Jongar hâkimi olan Kaldan Tseren'in adamları Ulu cüz hanı Jolbasır'ı öldürmüş. Töle beyin yönettiği halk Taşkent'ten kovulur. Karşı taraf Taşkent'e Kokım Manap denilen birini yönetici olarak atar. Bu zamanda Sırboyu şehirlerinin bir kısmı Jongarların hâkimiyetinde kalır. Bir gün Kultöbe'de büyük bir toplantı yapılır ve oraya bütün yöneticiler gelir. Sonra Karabek Batır:

- Düşmana boyun eğmekten başka çare yok, diye fikrini söyledi. Karabek'e sinirlenen Töle Bey:

Dededen oğlan doğsa iyi,
 Dede yolundan gitse iyi,
 Kendine gelir ayıbı,
 Düşmana boyun eğmek ne,
 diye huzuru bozanları çevresinden kovmuş. Ondan sonra etrafındakilere dönüp:
 Geniş bir yerin var,
 Bayrak taşır yiğidin var,
 Destek verecek halkın var,
 Dededen kalan yolun var.
 Köle olsak düşmana,
 Kurtulamazsak sorun var
 Kul olursan düşmana

Erkek diye, kim söyler?

diye söylemiş. Töle'nin bu bilgelik sözünü tamamıyla dinleyip düşmana karşı güç birliği yapmışlar.” (Töreçululu, 1992: 38-40).

8.Sonuç

Şeşendik sözler; bozkır hayatına bağlı Kazak Türklerinin çeşitli durum ve olaylar etrafında söylemiş olduğu, Türk kültürünün çağlar içinde kazanılmış bütün kültürel değerlerini, hayat anlayışını, bilgi ve tecrübesini kısa ve öz olarak ifade eden sözlerdir. Bu sözler ifade şekli ve içerik bakımından sözlü edebiyat geleneğindeki anonim veya ferdi pek çok türle ilişkili olabilir.

Şeşenlerin halk tarafından beğenilen ve benimsenen bu sözleri daha sonra bu kişilikler etrafında çeşitli anlatı şekillerine dönüşerek halk arasında yayılmış ve “şeşendik söz” olarak nesilden nesile aktarılmıştır. İncelemiş olduğumuz şeşendik sözlerin işlevleri arasında William Bascom tarafından ifade edilen folklorun hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme; değerlere, toplum kurallarına ve törelere destek verme; eğitim veya kültürün gelecek kuşaklara aktararak onların eğitilmesi ve kişisel ve toplumsal baskılardan kaçıp kurtulma işlevleri ile İlhan Başgöz'ün ortaya koyduğu protesto işlevinin olduğu görülmüştür.

Şeşendik sözlerin tamamında açık veya dolaylı olarak dile getirilmiş bir öğüt, çıkarılacak bir ders bulunduğu ve sözlü geleneğin bu ürünlerinde esas amacın toplumsal değerleri aktarma ve eğitim olduğu görülmüştür.

Kaynakça

Adambayev, B. (1992). *Şeşendik Sözder*. Almatı: Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Kurul Basımevi.

Almenulu, B. (1993). *Şeşendik Sözder*. Almatı: Ğalım Yayınları.

Bascom, W. R. (2010). *Folklorun Dört İşlevi*. (Çeviren: Ferya ÇALIŞ). Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2 (Editör: M. Öcal OĞUZ ve Selcan GÜRÇAYIR). Ankara: Geleneksel Yayınları.

Başgöz, İ. (1996). *Protesto: Folklorun Beşinci İşlevi (Fonksiyonu)*. Folkloristik: Umay Günay Armağanı. (Haz.: Özkul Çobanoğlu-Metin Özarslan). Ankara: Feryal Matbaası.

Çobanoğlu, Ö. (1999). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Davitov, S. (2014). *Kaz Davıstı Kazıbek Biy*. Almatı: Qazaqparat Yayınları.

Ekici, M. (2010). *Halk Bilgisi (Folklor)*. Genişletilmiş 3. Baskı. Ankara: Geleneksel Yay.

İsmail, Z. (1997). *Şeşendik Sözler. V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, Ankara.

Kenesbayev, A. (1961). *Kazak Dilinin Açıklamalı Ansiklopedik Sözlüğü*. C. 2. Almatı.

Özkan, İ. (2000). Türk Boylarının Sözlü Edebiyatında “çeçen, şeşen, sesen” Kelimesinin Etimolojisi. *Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri, Kültür Bakan Yayınları, 26-28 Mayıs, Ankara*.

Serikqazı, Q. (2016). *Qazaq Biy-Şeşenderi*. Almatı: Ayğanım Yayınları.

Şafak, C. (2012). *Ve... Bozkır Ses Verdi*. Konya: Gençlik kitabevi Yayınları.

Töreçululu, N. (1992) *Qazaqtın Jüz Şeşeni*. 1 kitap, Almatı: Altın Adam Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

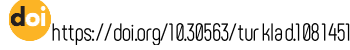
1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 02.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 02.06.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2022

Atıf / Citation

Memiş Baytımur, N. (2022). Adaptif Hayvan Davranışları Işığında Muhtar Avezov'un *Kökserek* Adlı Hikâyesinin İncelenmesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 151-166.

ADAPTİF HAYVAN DAVRANIŞLARI IŞIĞINDA MUHTAR AVEZOV'UN KÖKSEREK ADLI HİKÂYESİNİN İNCELENMESİ

Investigation of Muhtar Avezov's Story Named Kökserek in the Light of Adaptive Animal Behaviors

NAZLI MEMİŞ BAYTİMUR¹

Öz

Muhtar Avezov, Kazak halk kültürü ve genel Türk edebiyatı hakkında yaptığı araştırmaları, Kazak edebi dilini kurması ve Batılı tarz nesri geliştirmesi ile 20. yüzyıl çağdaş Kazak edebiyatının en önemli isimlerinden biridir. Roman, piyes, çeviri gibi edebi türlerde eserler veren yazarın aynı zamanda yayımlanmış yirmi yedi hikâyesi bulunmaktadır. Bu hikâyelerden biri de 1929 yılında yayımlanan *Kökserek*'tir. Söz konusu hikâye, sadece Kazak coğrafyasını ve burada yaşayan insanları ele almakla kalmayıp hayvanları da ön plana çıkartarak bu bölgenin büyük bir yaşam zenginliğine sahip olduğunu ortaya koyması yönüyle Avezov'un hikâyeciliği adma adeta bir zirvedir. Hikâye aynı zamanda fiktif âlemdeki olayların Kökserek adlı kurdun ve diğer hayvanların davranışları ekseninde yaşanması bakımından son derece çarpıcıdır. Hikâyedeki hayvanlar, var olmak adına yapmaları gereken hareketleri yani hayata uyum sağlamak için adaptif davranış denilen davranış tiplerini sergilerler. Bu çalışma, Muhtar Avezov'un *Kökserek* adlı hikâyesinde özellikle kurtlardaki beslenme, sığınak arama, mücadele, üreme, dikkat/sorumluluk, ilgiye davet, grupla birlikte hareket/taklit, sosyal ve gözlem/inceleme gibi davranış tiplerine kurguda nasıl yer verildiğini ve sözü edilen davranış tipleri üzerinden kurgudaki hayvanları adaptif davranışlar açısından analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhtar Avezov, Hayvanlar, Davranış, Adaptif Hayvan Davranışları.

¹ Arş. Gör. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Sinop/TÜRKİYE. E-mail: nmbaytimur@sinop.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7591-1122>

Abstract

Muhtar Avezov is one of the most important names of 20th century contemporary Kazakh literature with his researches on Kazakh folk culture and general Turkish literature, establishing Kazakh literary language and developing Western style prose. The author who produces works in literary genres such as novels, plays and translations, has twenty-seven stories published at the same time. One of these stories is *Kökserek*, which was published in 1929. The story in question is almost a pinnacle for the author's storytelling, as it not only deals with the Kazakh geography and the people living there, but also highlights the animals and reveals that this geography has a great wealth of life. The story is also very striking in that the events in the fictitious world are based on the behaviors of the wolf named *Kökserek* and other animals. The animals in the story exhibit the behaviors they need to do for their lives, that is, the types of behavior called adaptive behavior to adapt to life. This study shows how adaptive behavior types such as feeding, shelter-seeking, struggle, breeding, attention, responsibility, invitation to attention, movement with the group, imitation, social observation and examination of wolves are included in the fiction in Muhtar Avezov's story named *Kökserek*. This study also aims to analyze animals in fiction through these behavior types.

Keywords: Muhtar Avezov, Animals, Behavior, Adaptive Animal Behaviors.

1. Giriş

Cağdas Kazak Türk edebiyatının 20. yüzyıldaki en önemli isimlerinden biri olan Muhtar Avezov, yazarlık gücü ve toplumsal faaliyetlere hizmetleri ile yetkin bir kalem üstadıdır. Bütün hayatını ve yaratıcı gücünü halkına adayan yazar, aynı zamanda “Kazak kültürünün birçok özelliğini edebiyat ve sanat dünyasına kazandırmış” (Cmar, 1997: 12) bir bilim adamı ve halkbilim araştırmacısıdır. Bunların dışında Avezov, çevirmen, eleştirmen ve gazetecidir. Ona karşı hayranlık ve takdir duygularını ifade eden sanatkarlar arasında Mihail Şolohov, Konstantin Fedin, Nikolay Pogodin, Konstantin Simonov, Leonid Leonov, Nikolay Tihonov, Louis Aragon, Andrei Stil, Mirzo Tursunzoda, Berdi Kerbabayev, Nazım Hikmet gibi Rus, Fransız, Tacik, Türkmen ve Türk edebiyatının çok güçlü isimleri bulunmaktadır. Avezov'u bu denli değerli kılan şey onun Asya ve Afrika halklarını yardımlaşma ve işbirliğine, Doğu ve Batı kültürlerini birbirleriyle kardeşesine yakınlıklaştıran, derinlemesine tanımaya çağıran canlı sembol olmasıdır. Bu bakımdan yazar, Doğunun Şolohov'u, İkinci Abay, Tolstoy'un mirasçısı, Kazak yurdunun Tagor'u şeklinde adlandırılır ve onun en büyük eseri olarak kabul edilen *Abay Yolu* romanı Homeros'un *İlyada*'sı ile karşılaştırılır. Muhtar Avezov, ilk eserlerini kaleme aldığı 1914-1915'ten ölümüne roman, çeviri ve tiyatro gibi birçok türde eserler verir. En çok eser verdiği edebi tür ise hikâye olup sadece 1920'li yıllarda on beş tane yazar. Onun bu dönemde yazdığı ve hikâyeciliğini üst düzeye çıkaran eseri ise 1929 yılında yayımladığı *Kökserek*'tir. (Avezov, 1997: 9)

Dağ ve dere kenarlarında, küçük tepelerin üstünde, vamaçlarda, platolarda yerleşmiş köyler, topografik özellikleriyle ilgili adlar taşımakta olup Kazakistan'da bu gibi topografik özelliklerden yola çıkarak adlandırılan ve kara tümsek anlamına gelen Karaadır (Kara ve Jumekenova, 2018: 2) adı geçen hikâyedeki olayların geçtiği yerdir. Eserlerinde mekân olarak Kazak steplerini sıklıkla kullanan yazar, mekânı bilinçli tercih eder ve buranın zenginliğini oluşturan yapıtaşlarından biri olan hayvanlardan *Kökserek* hikâyesi aracılığıyla faydalanır. Bozkır ve yaban hayatının zorluklarının dramatik şekilde işlendiği hikâyede, hayvanlar günlük rutinlerini ve hayatlarını sürdürebilmek için bazı sorunlarla karşı karşıya gelirler. Çözüm yolu olarak hayvanlar beslenme, sığınak arama, mücadele gibi birtakım davranış tipleri geliştirerek “çevrenin algılanmasını, bilginin işlenmesini ve bilişsel kapasitelerinin şekillenmesini” (Seyidoğlu vd., 2021: 14) sağlarlar. *Kökserek*'te hayvanların özellikle de hikâyeye adını veren kurdun davranışları fiktif âlemde canlı ve somut bir anlatımla yer alır. Yazarın hayvan

davranışlarına dair bilgisi ve bunu kurguya yansıtarak gerçekleştirdiği anlatımı, okurda onun uzman bir zoolog olabileceği kanaatini oluşturması oldukça güçlü bir ihtimaldir.

Davranış, canlıların uvarana karşı sergilediği bilissel, duyuşsal ve psikomotor tepkilerin tamamıdır. Aynı zamanda, onların dış dünya ile etkileşimi ve adaptasyon mekanizmasını da bünyesinde barındırır. Bu bakımdan davranış, canlılar için hayati önem teşkil eden bir konudur. İnsan merakının ürünü olan bilim, her şeyin niçin ve nasıl olduğunu sorar. Aslında biyolojinin tamamında da “bir şey nasıl gelişti, nasıl işler, nasıl değışti, secici avantajı ne?” (Breed ve Moore, 2015: 2) sorularına cevap aranır. Söz konusu bu merak, hayvan davranış çalışmaları da temelini oluşturur. Örneğin hayvanları gözlemleriz ve onların tuhaf hareketlerine güleriz ya da akrobatik hareketlerine şaşırırız. Ancak burada asıl olan onların bizi davranış biyolojisi dünyasına davet etmesidir. Çünkü bu dünya, hayvanların gözlemlendiği dünyadan farklı bir nitelik taşımaktadır.

Antik çağlardan bu yana bilim adamları ve filozoflar, hayvan davranışına dair görüşlerini ifade ederler. Bunlardan ilki İlk Çağ Yunan filozoflarından Aristoteles'tir. O, “birçok hayvanın hafızası vardır ve komut alabilirler, fakat insandan başka hiçbir yaratık geçmişı anımsamaz” (Aristoteles, 2021: 30) sözü ile hayvan hareketleri ve zekâsı ile ilgili derinlikli düşüncesini ortaya koyar. Aristoteles aynı zamanda davranış çalışmalarına bilimsel dayanak oluşturmaya ve doğal dünyanın anlaşılmasına katkıda bulunur. Onun çalışmaları, davranış ile ilgili varsayımların bilimsel yönden test edilmesi ve tabiat tarihinin doğru bir şekilde kayıt altına alınması için zemin oluşturur. Hayvan davranış bilimi ile ilgili kaleme alınan ilk çalışma ise 17. yy'da John Ray adlı İngiliz zoolog tarafından yapılır. Çok kapsamlı olmayan bu çalışmadan yaklaşık yüz sene sonra, hayvanların zekâ ve adaptasyonuna dair bir başka kitabı da Fransız edebiyatçı ve zoolog Charles Georges Le Roy yazar. Ancak davranış bilimi alanındaki kapsamlı gelişmelerin ve araştırmaların başlaması 19.yy'ın sonunu bulur. (Seyidoğlu vd., 2021: 1)

Hayvan davranış konusuna değinen dikkat çekici isimlerden biri 19. yüzyılın önemli bilim insanlarından Charles Darwin'dir. Onun evrim hakkındaki görüşleri, söz konusu çalışmalara dramatik bir etki sağlar. Darwin'in 1862 yılında yayınlanan ve orkide tozlaşması üzerine olan kitabı “böcek davranışının ve orkidelere tozlaşma davranışının birlikte evrimleşmesinin kavranmasına” (Breed ve Moore, 2015: 18) büyük katkıda bulunur. Bilim adamı daha sonraları bütün ilgisini hayvan davranış üzerinde toplayarak onlara dair izlenimlerini, davranışla ilgili varsayımlarını yazar ve 1872 yılında *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfade Edilmesi* kitabını yayımlar. Bu kitapta, insanın ve hayvanların duygularını, düşünceyi esas almayan duyguya yönelik hareketleri nasıl taşıdıklarını irdeler. Söz gelimi insanın yoğun dehşet duygusunda kollarının diken diken olması ya da öfke patlaması yaşadığı sırada dişlerini göstermesini “insanın bir zamanlar çok daha düşük ve hayvansı bir durumda bulunmuş olduğu” (Darwin, 2021: 23) fikrine dayandırarak bunu kabul etmeden açıklamanın zor olduğunu belirtir. Yani Darwin, davranışın biçimlenmesinde evrimin büyük bir rolü bulunduğunu öne sürerek genlerin ve çevrenin davranışa nispi katkıları konusunda günümüze kadar uzanan tartışmaların kapısını aralar.

Darwin'in akademik halefi olarak kabul edilen Georges Romanes, Darwin'in “hayvan davranışlarının onların afektif durumlarıyla ilgili bir gösterge sağladığına ilişkin önerisi” (Panksepp ve Biven, 2021: 108) ile çağdaş evrimsel biyolojiyi bir arada değerlendirir. Romanes, güvercinlerdeki bilgi ve bilinç durumuna dair konularda bilgi aktaran ilk bilim adamıdır. Hayvan davranışlarına insan özelliklerinin atfedilmesi çok daha önce başlamış olsa da o, antropomorfizmi benimseyerek “hayvanların zekâ durumlarını onların hareketlerinden çıkarabileceği”ni (Breed ve Moore, 2015: 18) kabul eder. Ancak Romanes'in bu görüşü, bilimsel hayvan davranış çalışmaları katkıda bulunmaz.

Romanes'in akademik varisi Conwy Lloyd Morgan ise 19. yüzyılda oldukça popülerite kazanan ve Romanes'in de benimsediği antropomorfik incelemeleri sorgulayan ilk biyolog

olarak kabul edilir. 1894'te yayımlanan *Karşılaştırmalı Psikolojiye Giriş* adlı kitabında sarf ettiği “bir eylem psikolojik ölçekte daha düşük duran ruhsal egzersizin sonuçları olarak yorumlanabiliyorsa, hiçbir durumda biz bu eylemi daha yüksek ruhsal egzersiz sonucu olarak yorumlayamayız” (“C. Lloyd Morgan”, 2022) ifadesi ile Morgan Kanunu’nu ortaya koyar. Bu kanunu kapsayan kurallar hayvan davranışı çalışmaları adına hem olumlu hem de olumsuz etkiler barındırır. Kanunun olumlu etkisi deneysel yaklaşım sonucu davranışların açıklanması ve böylece bunların bilimsellik kazanmasıdır. Diğer taraftan bu kurallar bazen yanlış yorumlanarak pek çok hayvanın kendi varlığına dair bilgili ve bilinçli duruma gelme yeteneğinin çok altında değerlendirilmesine neden olur.

Avrupa’da insanların doğa tarihi ile ilgilenmesi, hayvan davranışlarının altında yatan mekanizmalarla ilgili bilimsel çalışmalar yapılmasının önünü açar. Avusturyalı biyolog Karl von Frisch, bal arılarının duyuusal biyolojisi üzerine incelemeler yaparak ultraviyole algılamasının mevcudiyetini, onların ışığın polarizasyonunu hissetmelerini ve renkli görmeyi kullanmalarını keşfeder. Yine Avusturyalı Konrad Lorenz ve Hollandalı Niko Tinbergen doğal ortamlardaki hayvanların davranışlarına dair çalışmaları ile Frisch’e katılırlar. Bu üç bilim adamı, önemli kavramsal yaklaşımlar ve teoriler geliştirmedeki başarıları ile 1973 yılında Nobel Ödülü alırlar.

Amerika’da John Broadus Watson hayvan davranışının bilimsel bir nitelik kazanması adına, insan ve hayvanların “iç duygusal yaşantılarını değil dış tezahürleri ve davranışın altında yatan hâkim mekanizma olan pekiştirme ile görülen davranışın modifikasyonunu” (Breed ve Moore, 2015: 20) irdeler. Harvard Üniversitesi profesörlerinden Burrhus Frederic Skinner da hayvanların öğrenme kabiliyetleri ve tecrübelerini esas alarak davranışlarını değiştirmeleri üzerinde durur. Skinner, sıçan ve güvercin gibi laboratuvarlarda kolay incelenebilecek olan hayvanları kullanarak onların ödül ve ceza ile nasıl öğrendikleri üzerine örnekler ortaya koyar. Skinner, hayvanları bir kutu içerisine koyarak onları uyarı, ödül ve cezaya maruz bırakarak ortaya çıkan davranışları inceleyebildiği izole bir ortam oluşturur. Skinner kutusu geliştirmesi ile tanınan bilim adamı, davranışların şekillenmesinde öğrenmeyi ve gelişimsel esnekliği ön plana çıkarır. 1904 yılında “deneylerinde sindirim sistemi insaninkine benzeyen, kolayca ve ucuza bulunabilecek bir memeli” (Todes, 2008: 50) olarak değerlendirdiği köpeklerin sindirim sistemi ile ilgili çalışmaları ile tıp fiziolojisinde Nobel ödülü alan Rus davranış bilimcisi Ivan Pavlov, köpeklerin koşullandırılmasına dair çalışmaları ile de hayvan davranışı çalışmaları alanında oldukça ün kazanır.

Günümüzde hayvan davranışı ile ilgili çalışmalar yapan hemen hemen tüm bilim adamları, bunun şekillenmesinde organizmanın birbirine sarılı genlerini ve çevreyi kabul ederler. Yani genel anlamda davranış, bir canlının hayatta kalabilmek adına hayatta olduğu müddetçe tüm yaptıklarını kapsar. Hayat için lazım gelen metabolik faaliyetlerin gerçekleşmesinde beslenmeden başlayarak sergilenen “en temel davranışların ilk basamağı bir ortama yerleşmek” (Öber, 2007: 1) olup canlılar karasal ya da sucul gibi kendi biyolojik özelliklerine uygun mekânda yerleşerek beslenme, yuva yapma, kur yapma, üreme ve mücadele gibi pek çok davranışlarda bulunurlar. Canlıların farklı çevre koşullarına ya da bulunduğu çevrede yaşanacak değişikliklere uyum sağlaması doğuştan gelen veya sonradan elde ettiği davranışlar ile gerçekleşir. Esas olarak davranış “doğum ve beslenme ile başlayıp öğrenme, çoğalma gibi daha karmaşık olayların sergilendiği biyolojik bir kavram” (Öber, 2007: 1) olup sinir sistemi vasıtasıyla motor faaliyetler birbirini bütünlendirir.

Canlılar içinde yalnızca insan, dış dünyadaki duyuusal veya davranışsal reaksiyonları ortaya çıkaran nesne ve olayları tanımlayabilmekte ve karşı tepkileri çözümlenebilmektedir. Hayvanlar ise duyuusal veya davranışsal reaksiyonlarını ortaya çıkaran nesne ve olaylara tepkilerini fiziksel olarak gösterirler. Örneğin bir köpek ani bir ses duyduğunda kulaklarını dikerek tepkisini meydana çıkarır. Açığa çıkan bu gibi davranışların pek çoğu karmaşık yapıda olup izah edilmeleri de son derece zordur. Ayrıca hayvanlarda “birçok davranışın, fiziolojik yapı ve insana göre biraz daha farklı gelişim gösterdiği düşünülen sinir sistemi yapısının

nedeniyle” (Öber, 2007: 4) nispeten daha dar kapsamlı olduğu düşünülmektedir. Bundan kaynaklı, davranışın canlı türünün gelişimi ile şekil aldığı söylenebilir. Yapılacak olan karşılaştırmada yöntemlerin tatbik edilmesinde geçerli ölçülendirmelere başvurulur ve kabul gören standart birimler esas alınır. Canlının boyu, yüksekliği, ağırlığı aşına olunan ölçü birimleri ile verilir. Ancak hayvanların davranışlarının birçok aşamasını belli bir kalıba sokmak mümkün değildir. Aynı türe mensup kişilerin davranışları karşılaştırıldığında bile benzerlikler olmakla birlikte pek çok farklılıklar da bulunmaktadır.

Hayvanlarda davranış biliminin ana yöntemlerinden birisi davranışın sistematik bir şekilde karşılaştırılması ile benzerlik ve farklılıkların meydana çıkarılmasıdır. Bu noktada insana uygulanan bazı yöntemlerden yararlanılsa da insanların genellikle koşullara adapte olma, duyuşsal veya davranışsal reaksiyonlarını ortaya çıkaran nesne ve olaylara tepkisini gösterebilme becerisine sahip olmalarına karşın hayvanlar uyaranlara karşı sınırlı davranış sergileyebilirler.

Davranış, bir uyarıya karşı cevap niteliği taşır. Buna neden olan etki, canlının içinden ya da dışından kaynaklanabilir. Burada içsel koşullar kadar fiziki çevre de önemlidir. Yani uyaran, davranışın en önemli başlangıç unsurlarından biridir. Uyaran, canlıyı harekete götüren etkenin kaynağı olup canlının “bilgi ya da kavrayış gerektirmeksizin belirli bir davranış göstermesini sağlayan tepkileri tetikler” (Gould ve Grant Gould, 2001: 30). Yani hayvan belli bir davranışa hazırlanır ya da zorlanır. Örneğin hayvanların eş seçimi, cinsellik yaşaması gibi durumlar “ovaryumdan kana salınan bazı maddelerin kontrolünde gerçekleşmekte” (Öber, 2007: 5) olup aynı madde olgunluğa erişmemiş bir hayvana suni olarak verildiğinde onun erişkin davranışını sergilemesine neden olur. Yine kanda bulunan bazı hormonların belli miktarda olması hayvanların yiyecek arama, yuva yapma, cinsellik gibi faaliyetlerine yön verir. Hayvanın kan şekerinin düşmesi de onu yiyecek aramaya zorunlu kılar. Bu gibi fizyolojik bir durum, hayvanı yiyeceğe yönlendirmenin dışında, denk geleceği uyarana verilebilecek cevaba ya da şiddete etki edecektir. Bunun dışında doğrudan uyarının dışındaki uyaranlara verilen cevaplar da değişkenlik gösterebilir. Söz gelimi koyun biti iyi beslenmişse ışıktan kaçır; aç kaldığında ise üzerinde yaşadığı canlının vücudunda güneşin en yoğun geldiği bölgeye yerleşir. Bu olay, davranışın sabit olmadığını bir göstergesidir. Ama yine de söz konusu farklılık belli sınırlar içerisinde kalıp hayvanın her adaptasyon için zaman ve enerji kaybetmesini önlemektedir.

Davranış çalışmalarında ele alınması ve en fazla irdelenmesi gereken konu, hayvanın çevreye nasıl bir tepki vereceğidir. Davranışın ardındaki gerçeğe ulaşmayı sağlayacak pek çok ipucu, çevreye karşı sergilenen farklı tepkilerin sebepleri ve o anda hayvanın ne yaptığı araştırılırken tespit edilmektedir. Canlının hayatını sürdürmek için gerekli olayları icra ederken gerçekleştirdiği hareketleri, yani hayata uyum sağlamak için yaptığı davranışlar genel olarak adaptif davranışlar şeklinde adlandırılır. Buna göre adaptif davranışların “beslenme, sığınak arama, mücadele, üreme, dikkat/sorumluluk, ilgiye davet, grupla birlikte hareket/taklit, sosyal, gözlem/inceleme” (Öber, 2007: 51-85) gibi tipleri olup bunların önemli ölçüde dış dünyaya bağlılığı, hayvanların davranışlarını hayatlarını sürdürdükleri alanlar ile bir bütün halinde irdelendikleri ve verdikleri cevapları göz önünde bulundurulduğunda davranış çalışmaları için çok daha önem teşkil eder.

2. Muhtar Avezov'un Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri Hakkında

Kazak edebiyatının en önemli isimlerinden birisi olan Muhtar Avezov, 1897 yılında Semey vilâyetinin Şıngızdağ idari taksimatının sekizinci köyüne bağlı Ayakkarağan'da dünyaya gelir. Babasının adı Ömerhan'dır (“Muhtar Avezov”, 2020: 140). Dedesi Avez'in yardımıyla altı yaşındayken Arap harflerini öğrenen Avezov, “modern Kazak edebiyatının kurucusu” (Kolcu, 2006: 135) olarak kabul edilen Abay Kunanbayev'in şiirlerini ezberlemeye başlar. Önce köy okuluna gider. Daha sonra Semey'de bulunan medreseden Rus okulunun hazırlık sınıfına geçiş yapar. 1909 yılında babasının vefat etmesi üzerine köyüne geri döner. 1910'da Semey'deki devlet okulundan mezun olur. 1915 yılında yine Semey'deki Semey Öğretmenler Okulu'na kaydolar ve 1919'da buradaki eğitimini tamamlar. O, burada okurken 1917 İhtilali

gerçekleşir ve söz konusu ihtilal “toplumlardaki düşünce hareketliliği ve yeni pek çok toplumsal, siyasal, bilimsel, sanatsal vs. gelişmenin merkezi olarak” (Arslan ve İşler, 2021: 329) tarihe damga vurur. O tarihte yirmi yaşında olan Avezov “çevresinde cereyan eden tarihi olayların dışında kalmak istemiyordu” (Çınar, 1997: 11). Bunun sonucunda Alaş Jastarı (Alaş Gençleri) Derneği’ni kurarak çeşitli kulüplerin açılmasına katkıda bulunur. 5-13 Mayıs 1918’de Ombı’da gerçekleşen Kazak Gençleri Genel Kurultayı’na Semeyli gençler adına katılan Avezov, kurultayda Merkez İcra Komitesi’ne seçilir. Sovyetler ile Alaş ordu hükümetleri arasında gerçekleşen anlaşmayla Kazak halkına muhtariyet verilir. Böylelikle Kazak aydınları sosyal alanda hizmet verme fırsatı yakalar. Semey’deki iktidar Bolşevikler tarafından ele geçirilince Avezov, Semey Evaleti İnkılâp Komitesi’ne bağlı Kazak bölümünde memurluğa getirilir. 1920 yılının Şubat ayından itibaren bölüm başkanlığı yapar. *Kazak Tili* gazetesinde yayın sorumlusu olan Avezov, burada kaleme aldığı “Kazak Aydınlarına Açık Mektup” adlı yazıda ülkenin gereksinimlerini karşılayan, halka fayda sağlayan bir eğitim sisteminin ve bunu sağlayacak kadroların yetiştirilmesi gerektiğinden bahsederek Kazak aydınlarını Sovyetlere hizmet etmeye davet eder. Ancak yazarın bu destekleyici tavrı, Bolşeviklerin cezalandırma ve dışlama siyaseti ile zaman içerisinde son bulur. Avezov, 1922 yılında İnkılâp Komitesi Bolşevik Partisi Merkez Komitesi’ne halklar arasındaki sosyal eşitsizliği ve açlığı sona erdirmeye, okuma yazma seferberliği başlatma, sömürgecilerin zorla ellerinden aldıkları yerleri Kazaklar’a geri vererek buralara eski sahiplerinin yerleştirilmesi, Kazaklar’ın sanayi ve devlet işlerine alınması, Kazak dilinin devlet dili olarak kabul edilmesi, resmî işlemlerin ana dilde icra edilmesi gibi taleplerde bulunur. Ancak bu taleplere olumlu cevap verilmediği gibi Avezov ve onun gibi düşünenler ulusçu-alaşordacı oldukları iddiasıyla 1923’te İnkılâp Komitesi Bolşevik Partisi üyeliğinden çıkarılır. (“Muhtar Avezov”, 2020: 140)

Avezov, 1922 yılında Taskent’te bulunan Orta Asya Devlet Üniversitesi’ni kazanır. Aynı dönemde *Şolpan* ve *Sana* dergilerinin yayın kurulu üyesi olur. 1923’te kaydolduğu Leningrad Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dil ve Edebiyat Bölümü’nü 1928’de bitirir. Aynı yıl Taşkent Orta Asya Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi’ne asistan olarak girer ve yüksek lisansa başlayarak Kazak Eğitim Enstitüsü’nde ders verir. Yüksek lisansını sürdürürken Manas destanını araştırmak amacıyla Kırgızistan’a gider ve topladığı destan parçalarını yazıya aktarır. Ancak Sovyet yönetiminin aydınları cezalandırma politikalarının sonucunda 16 Eylül 1930’da tutuklanır. Avezov, iki yıllık bir sorgulanma döneminin ardından üç yıl hapse mahkûm edilir. 10 Haziran 1932’de *Sotsialdy Kazakhstan* ve *Kazahstanskaya Pravda* gazetelerinde Kazak edebiyat tarihi ve Abay hakkındaki araştırmalarından vazgeçtiğini bildiren açık bir mektup yayımlar. Bunun üzerine serbest bırakılarak kendisine geçici süreliğine Kazak Ziraat Üniversitesi’nde Kazak dili ve edebiyatı öğretmenliği görevi verilir. Bunun yanında Kazak Dram Tiyatrosu Edebiyat Bölümü başkanlığını, Kazak Pedagoji Enstitüsü’nde öğretim görevliliğini de yürütür. 1943’te Dil, Edebiyat ve Tarih Bilimsel Araştırma Enstitüsü’nde çalışmaya başlar. Kazak Devlet Üniversitesi Kazak Edebiyatı Bölümü’nde öğretim üyesi olur ve ölene kadar burada çalışır. Yaptığı bazı yayımlar ve faaliyetler yüzünden tekrar siyasi-ideolojik baskılara maruz kalan ve tutuklanma tehlikesiyle karşılaşan Avezov, 1953’te gizlice Moskova’ya gider. Moskova Devlet Üniversitesi’nde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Halkları Edebiyatı Tarihi adını taşıyan özel bir kurs açar. Ertesi yıl Almatı’ya geri dönen yazar, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Yüksek Şûrası’na milletvekili seçilir. (“Muhtar Avezov”, 2020: 140)

1955’te Berlin’de Alman Demokratik Cumhuriyeti yazarlarınca davet edildiği bir kongreye şeref misafiri olarak katılır. 1956’da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği kültür temsilcileri ile beraber Çekoslovakya’ya gider. Aynı zamanda altmışıncı doğum yılı olan 1957 yılında Almatı’da ve Moskova’da düzenlenen törenlerde Kazak bilimine katkıda bulunan büyük şahsiyetler ödülüne layık görülür. 1957-1961 yılları arasında Kazakistan İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Halk Edebiyatı Bölümü’nün başkanlığını yürütür. 1958’de Taşkent’te gerçekleştirilen Asya ve Afrika ülkeleri yazarlarının kongresinde düzenleme kurulunda yer alır. 1959’da Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şûrası’na ikinci kez milletvekili olarak

seçilir. Yine aynı yıl Abay Yolu adlı romanı ile Lenin Ödülü'nü kazanır. 27 Haziran 1961'e Moskova'da Kremlin Hastanesi'nde geçirdiği ameliyatta vefat eder ve 1 Temmuz 1961'de Almatı Merkez Mezarlığı'na defnedilir. ("Muhtar Avezov", 2020: 140-141)

Muhtar Avezov, yazar, mütercim, edebiyat tarihi araştırmacısı, filoloji doktoru, profesör olarak edebiyat, sanat, eğitim ve bilim gibi pek çok konuda eserler kaleme alır. O, bu eserlerde ortaya koyduğu düşüncelerle "sanatta ve bilimdeki erişilmez yerini, milletin buhranlı ve karışık bir döneminde, merhametsice ezildiği şartlarda, milli değerleri ve büyük kültür zenginliğini her yönüyle işleyen" (Musakulov, 1997: 65) çağdaş Kazak kültür ve edebiyatının en önemli isimlerinden biridir. Bu bakımdan Kazak edebiyatının, sanatının ve biliminin gelişip ilerlemesi, dünyada tanınması için büyük çaba sarf eder.

Avezov, hem Sovyetler Birliği'nde yaşamaya hem de İnkılâp Komitesi Bolşevik Partisi üyesi olmasına rağmen ortaya koyduğu eserlerde parti güdümünde hareket etmez. O, bilimi, hakkı, emeği, halkın yaşantısını, duygu ve düşünce dünyasını önceleyerek Kazak dünyası çerçevesinde evrensel olana ulaşmayı amaç edinir. Onun eserlerini bu doğrultuda yazması parti yönetimi tarafından olumsuz yönde eleştirilmesine neden olur ve kendisinden Sovyet dönemini ön plana çıkaran eserler kaleme alması istenir. Ancak Avezov, Kazak halkının hayatına, duygu ve düşünce dünyasına yer vermeyi bırakmaz (Çınar, 1997: 14-15)

Avezov'un edebi kişiliğine etki eden en önemli kişi, çağdaş Kazak edebiyatının bir başka öncü ismi Abay Kunanbayev'dir. Küçük yaşlardan itibaren onun şiirlerini ezberleyerek büyüyen yazarın eserlerinde en çok ele aldığı konular Abay'ın hayatından, çalışmalarından, duygularından ve düşüncelerinden meydana gelir. Avezov için Abay, bütün araştırmacılığın ve yazarlık hayatına yön veren kişi niteliğindedir. Abay'ın bilim, medeniyet, eğitim gibi konulardaki görüşlerini kendine kılavuz edinen Avezov da Abay gibi hem sanatçı hem de araştırmacı yönünü geliştirir. Yazarı bu denli önemli kılan ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlayan işte bu sanatçı yönü ve araştırmacı kişiliğidir. Kazak halk kültürüne dair malzemeleri irdeleyen yazar, bunu gerçekleştirirken halk kültürüne yönelik değerleri de kullanarak başarılı bir şekilde sentezler. Kazak halk kültürü unsurlarını "duygu ve düşünce potasında eriterek yeniden biçimlendirerek" (Çınar, 1997: 16) eserlerine aktarır. Kazak bozkır hayatında öğrendiği bilgilere kendi iç dünyasında yeni bir boyut katarak kurgulayan yazar kaleme aldığı eserleri aracılığıyla kurgusunu reel dünyaya bırakır. O, eserlerindeki yapı unsurları ve temayı oluştururken okuyucuyu Kazak bozkırının el değmemiş coğrafyasına götürerek yeni şeyler bulup öğrenmesini ve bunu yaparken okuyucunun keyif almasını sağlar. Yazarın eserlerinin öne çıkan bir başka yönü de sosyal fayda prensibine dayalı bir gerçekçiliğe dayanmasıdır. O, eserleri aracılığıyla beylik sistemini ve halkın hurafelere olan inancına olumsuz yönde eleştirir. Bu bakımdan Avezov eserleriyle, Abay'ın bilim, medeniyet ve eğitim gibi konulardaki düşüncelerini daha ileri boyuta taşıyarak çığır açar.

Muhtar Avezov, sadece Kazak edebiyatına değil aynı zamanda Sovyetler Birliği'ni meydana getiren tüm cumhuriyetlerin edebiyatlarına mensup sanatkarlar tarafından örnek alınıp takip edilen bir yazardır. Onun eserleri pek çok dünya diline çevrilmiş olup aynı zamanda Kazakistan'da üç kere toplu şekilde yayımlanır. İlki yazar hayattayken 1955-1957 yıllarında altı cilt, ikincisi 1967-1969 yıllarında on iki cilt, üçüncüsü 1979-1985 yıllarında yirmi cilt olarak basılır. Bu ciltlerde yayımlanan eserlerde yazarın yirmi yedi hikâyesi, dört ciltten oluşan bir romanı, otuz üç piyesi, yedi çevirisi, yüz on dokuz araştırma-makale çalışması, sekiz edebiyat tarihi ve üç siyasi yazısı bulunmaktadır. Bu sayılar onun derleyip topladığı kültürel malzemeyi bilimsel araştırmalarına ve hikâye, roman, piyes gibi edebi türlere yansıtmasının göstergesi olup onun hem sanatçı hem bilim adamı kişiliğini ortaya koyar (Çınar, 1997: 17).

3. Kökserek Adlı Hikâyede Adaptif Hayvan Davranışları

3. 1. Beslenme Davranışı

Beslenme zorunluluğu, bütün hayvanlar için bilinen bir gerçektir. Beslenme eylemi, hayvanları diğer canlılardan ayıran parçadır. Pek çok canlı tipi, enerjisini güneşten alarak karbon, oksijen, hidrojen ve azot gibi temel elementleri organik moleküllere dönüştürmek için güneş enerjisini kullanır. Hayvanlar ise kendi besinsel ihtiyaçlarını bu moleküllerden sağlar. Kurtlar da “hayvanların memeliler sınıfının etçiller takımı hayvanları içerisinde” (Hayvanlar, 2011: 42) yer almakta olup çoğunlukla etle beslenirler.

Kökserek hikâyesi Karaadır’ın akasyalı vadisinde Mayıs ayında doğum yapan ve yedi yavrusu olan dişi kurdun ve onun eşi erkek kurdun yuvalarının insanlar tarafından basılarak yavrulardan beşinin öldürülmesi, kalan iki küçük yavrudan birinin dirseğinin kesilip bırakılması ve kalan en küçük kurt yavrusunun bu insanlar tarafından götürülmesi ile başlar. Yavru kurt, Kurmaş adında bir çocuğa verilir. Yavru bir kurt sahiplendiği için çok mutlu olan çocuk, kurdunun adını Kökserek koyar. Yavru kurt, eve geldikten iki gün sonra gözlerini açabilir. Kurdun kendine gelip gözlerini açması, etraftaki insanlar tarafından onun beslenmeye razı olduğu şeklinde yorumlanır ki bu yorum “besinlerin alınması için besine karşı isteğin bulunması gerektiği” (Bozdoğan, 2012: 412) yaklaşımdan ileri gelir. Canlılar temel metabolik enerji gereksinimlerini karşılayabilmek için devamlı surette beslenmek isterler. Kurdun beslenip büyüebilmesi için özel yiyecek çanakları hazırlanır. Yaz ortasına gelinceye kadar yaklaşık iki aylık zaman diliminde kurt, beslenme davranışını Kurmaş ve ailesinin kendisine verdiği yiyecekler ile gerçekleştirir. Ancak büyüdükçe verilen yiyecekler, Kökserek’e artık yetmez.

“Gerçekte Kökserek yemeğe ölüncesine aç idi. Ancak önüne konulan yiyeceği yanında bir kişi dikiliyorsa yemiyor. Yalnız bu kimse oradan gidince yalayıp yutuyor. Eğer karnı çok acıkırsa kendisine verilmeyen yiyeceği de yiyip bitiriyor. Hatta ev eşyalarının içine girip keregeye asılmış et veya deri varsa; kazanda ayran veya peynir varsa, bunların hepsini de kendi çanağına konulmuş kabul ederek koklayıp yalayıp yutuyor.” (Avezov, 1997: 36)

Annesinin sütüyle beslenmesi gereken dönemde ondan koparılan kurt, önceleri kendisi için hazırlanan yemeklerle karnını doyurur. Belirli aralıklarla hissedilen beslenme gereksinimi canlının o andaki enerji ihtiyacına göre olur. Ancak kurt büyüyüp irileştikçe, onun fiziksel aktiviteleri arttıkça metabolik olaylar da artar ve enerji ihtiyacı gittikçe yükselir. Sadece kaldığı evde verilen yemekler onun enerji ihtiyacını karşılamamaya başlar. Kurt, önüne iki öğün yiyecek konulmadığı günlerde vadiye çıkarak gidip bir seyler yer. Bu noktada kurt için besin arama davranışı açığa çıkar. Besin arama davranışı, onun sonraki hayatına yön verir ve zaman zaman gidip geldiği evden mevsim kışa erdiğinde bir daha dönmemek üzere ayrılır. Bu ayrılığın, kurdun vücut yapısının avını yakalayıp öldürebilecek, keskin pençelerinin ve dişlerinin avını parçalayabilecek düzeye geldiği döneme denk gelmesi tesadüf değildir. Artık onun besin arama davranışı ekolojik kommunité içinde şekillenir:

“(…) sonbaharın fırtınalı bir karanlık gecesinde Kökserek, yine yok oldu. Bu seferki gerçek oldu. Artık geri dönmemesine gitti. Bu boz kurt, kır sıçanı ile tavşan yavrusu gibi hayvanları yiyerek ölmeyecek kadar karnını doyurdu. Kışa da ermişti” (Avezov, 1997: 38).

Besin arama, besinsel tercihleri kapsamakla birlikte besin arayanın besinsel gereksinimlerine, besin tiplerinin toplanması ve sindirilmesi için gösterdiği uyuma bağlıdır. Kökserek de besin seçimine dair yönünü belirler ve ihtiyacı olan besinlerin yerini tayin eder. Evden ayrılıp doğa hayatına giderken beslenme davranışını gerçekleştirmek için yapması gereken ilk adım besini aramaktır. İkinci adım ise besini işlemektir. Etobur olmasından kaynaklı olarak onun beslenme davranışı “ilk başta avını yakalamayı, daha sonra baskı altına almayı ve öldürmeyi” (Breed ve Moore, 2015: 254) zorunlu kılar. Avcı bir hayvan niteliğindeki kurt için besin arama sadece bir karardan ibaret değildir. Kökserek için de besin arama, avlanıp avlanmayacağını ve ne avlayacağını içeren bir kararlar silsilesi olup çevresel şartlara ve onun av türünü secme olasılığına bağlıdır. İri bir kurt olmaya başladığı kısım ilk günlerinde kendine özgü davranış tipi çerçevesinde kır sıçanı ve tavşan yavrusu gibi avları tercih eder. Kökserek önce

dişi beyaz bir kurt ile yaşar. Dişi kurt öldükten bir süre sonra bir sürüye katılır ve onlarla beraber besin bulmaya ya da avlanmaya başlar. Avlarını sürü halinde kovalamak kurtlara avlarını kısa sürede ele geçirme imkânı sunar. Ancak sürünün avı paylaşma durumu açığa çıktığında avlanma sonrasının dezavantajı fiktif âlemde dramatik şekilde görülür ve devreye hiyerarşi girer.

“İnsanların evlerine döndükleri sırada avula geri dönmekte olan iki-üç ata yetişip saldırdılar. Atların iki tanesi kaçıp avula yaklaştı, bir tanesini Kökserek derin kara sokup bilinen usulüyle yere yıkıp bastırdı. Üç yaşında küçükçe bir tay idi. Kurtların hepsi etrafına yığılıp doymak bilmemez ağızlarıyla saldırdılar. Çoktan karnı yarılan tayın buğusu göğe yükseliyor. Başları ve gözleri kan revan içinde, sırt tüyleri kabarıp, kendilerinden geçip yiyorlar. Kökserek eski alışkanlığıyla leşin gövdesine burnunu sokup çekeleverek yemektedir. Ensesinden “Hurr!” diye bir ağız ısırdı. Bu mevki erkek kurdun yeri olacaktı. Leşten başını çekip erkek kurdun üstüne attığı ayağını kuvvetlice ısırtıp üstünden silkeledi. İkisi de leşten çıkıp biraz “Gürr! Gürr!” diye birbirine kızdıktan sonra tekrar kırmızı ete saldırdılar. Dalaşa ayrıla beraber yediler. Sonra tek bir but kaldığında yavruların ve dişi kurtların çoğu ayrılıp sadece iki erkek kurt leşi çekelemeye devam etti.” (Avezov, 1997: 45)

Ahntıdan da anlaşılacağı üzere sürü, insanların evlerine çekildikleri bir akşam vakti ağıla geri dönmekte olan atlara saldırmayı tercih ederek avlarını güvence altına almaya çalışır. Bu durum av için mücadele eden özellikle Kökserek ve diğer erkek kurt arasındaki rekabetin şiddetini artırır ve sürüdeki baskınlık hiyerarşi ile düzenlenir. Sürüdeki erkek kurtlar “sosyal pozisyonlarına göre pay alırlar” (Öber, 2007: 58), alt statüde olan dişi ve yavru kurtlar onlara göre daha az beslenirler. Her ne kadar erkek kurtlar arasında çekişme yaşansa da sürüdeki hiyerarşi tüm popülasyon üyelerinin en azından belli oranda beslenmesini sağlamakta ve hepsinin birden zayıf düşmelerini engellemektedir. Ayrıca daha iyi beslenen üst statüdekilerin üretkenliklerini muhafaza etmeleri ve sağlıklı hayvanların popülasyona dâhil olması oldukça önemlidir.

3. 2. Sığınak Arama Davranışı

Doğal seleksiyonda başarıyı yakalayan ve ona sahip organizmayı evrimsel bakımdan uyumlu kılan adaptasyon tipi sığınak arama davranışı olup hayvanların elverişli çevre koşullarını arama ve kendilerini gelebilecek tehlikelerden koruma isteği esasına dayanır. Hayvanlar içerisinde hayatlarını devamlı surette hareket halinde geçiren, et ile beslenen yırtıcı memeli kategorisinde yer alan kurtların “yuva yapımına yönelmedikleri, geniş alana yayılmak zorunda oldukları” (Öber, 2007: 60-61) görülmektedir. Fiktif âlemde Kökserek evden ayrıldıktan sonra bir süre ıssız yerlerde uygun bulunduğu inlerde dinlenmeye çekilir Bu noktada onun için sığınak arama davranışı belirgin değildir. Ama daha sonra beyaz bir dişi kurt ile bir araya gelirler. Kış boyunca beraber olan kurtlar bahar gelip havalar ısınmaya başlayınca çiftleşir. Hamile kalan beyaz dişi kurt, yavrularını güvenli bir alanda doğurmak için sığınak arama davranışına yönelir. Bu davranış, Kökserek’e de etki eder ve o da dışisine uyarak sığınakta yaşamaya başlar. Önceleri Kökserek ile avlanmaya çıkan, gittiği her yere onunla giden dişi kurt artık ona katılmayarak besin arama davranışını bile sığınmanın yakınlarında gerçekleştirir.

“Karaadır’ın dışındaki ıssız bölgede iki büyük acı göl var. Onların arasındaki sık sazlık içinde eski bir in vardı. Kökserek’le beyaz kurt orada. Yakın yeri kamışlık, oradan ötesi göl. Tehlikesiz. İnsan gözünden uzak bir yer, burasını bulan beyaz kurt. Bu sefer Kökserek başka taraftaki avulu gözetliyor. Beyaz kurt inin etrafında bulunuyor. Kamışlık içinde çok sayıda kuşun yumurtasını yiyor.” (Avezov, 1997: 41)

Kökserek’in eşi olan beyaz kurdun sığınma isteği onu bir barınak-yuva bulma amacına yönlendirmiştir. Bu amaç doğrultusunda Karaadır’ın dışındaki ıssız bölgedeki iki büyük acı göl arasında yer alan sazlığın içinde eski bir in bulur. Bu eski in dişi kurt tarafından su kenarında, sazlıkların içinde bulunması bakımından uygun bir yuvalanma alanı olarak değerlendirilir. Dişi kurt doğumunun yaklaşmasından ötürü bu ine sığınarak çevrenin fiziksel şartlarından hem kendinin hem doğacak yavrularının en az etkiyi almasını hedefler ve olumsuz faktörlerden zarar görmeden hayatlarını devam ettirme niyeti güder. Böylece in özellikle dişi kurt için sığınma

alanı olmasının dışında korunma ve üreme alanı olarak da yapılır. Kısa süre sonra yavrularını dünyaya getiren dişi kurt “süt salgılayan göğüs bezlerine sahip olması ve bu bezlerin salgıları ile yavrularını beslemesinden dolayı” (Şahin, 2000: 287) sığılmaktan ayrılmaz. Dişi kurt sığılmakta beklerken Kökserek ona yiyecek taşır. Eşine avlanmak için katıldığı zamanlarda da dişi kurt sığımağın etrafından uzaklaşmaz.

3. 3. Mücadele Davranışı

Mücadele davranışı, genellikle aynı türe ait hayvanlar arasında “aynı alanı paylaşımından doğan, besin ve yuva alanı bulma yanında eş seçimi yüzünden de oluşan bir rekabet” (Öber, 2007: 70) sonucunda açığa çıkar. Hayvanların mücadele davranışı sergilemelerine neden olan başlıca sev iclerindeki saldırganlık duygusudur. Bu bakımdan saldırgan tutum, hayvanları mücadele davranışı göstermeye sevk eder. Fiktif âlemde Kökserek, beyaz dişi kurdu kaybettikten sonra dâhil olduğu sürüdeki diğer erkek kurt ile rekabet halindedir. Onların davranışları ele alındığında, Kökserek’in sürüdeki dişi kurtlar tarafından çekici bulunup sürüye kabul edilmesi o güne kadar sürüdeki tek erkek olan kurt için bir anlamda işgal niteliği taşır ve onu Kökserek’e karşı bir mücadele sergilemeye iter. Erkek kurdun Kökserek’e olan davranışları saldırıdan ziyade daha çok gövde gösterisi yapma mahiyeti taşır. Diğer erkek kurdun Kökserek’e olan bu gibi davranışları çoğunlukla besin paylaşımı sırasında ortaya çıkar. Özellikle birkaç günlük açlık sonrası erkek kurtlar arasındaki mücadele davranışı dramatik şekilde göze çarpar. İki günlük bir açlıktan sonra ve yoğun kar yağışının olduğu bir gün sürü önlerine çıkan tepeliğe doğru ilerlerken bir tavşanın saklandığı yerden çıkıp kaçtığını görürler. Tavşanın bu davranışı öz savunma şekli olup hayvan “yakalanmadan sakınmak için kaçınma eylemine başvurarak” (Breed ve Moore, 2015: 282) kurtların yemeği olmamaya çabalar. İkiye ayrılan kurtlar tavşanı kovalamaya başlar. Sürünün önünde Kökserek vardır. Bir ara diğer erkek kurt kestirmeden tek başına hızla koşar. Kökserek’in önüne geçerek tavşana yaklaşır onu sıkıştırır. Diğer kurtlar uzaktadır. Bu sırada birkaç tepeliği daha aşarlar. Erkek kurt, tavşanı yakalar ve onu yokuş aşağı yuvarlar. Kökserek, gelir ve erkek kurdun yakaladığı tavşanı ağzı alır. İki kişi çekiştirip mücadele ederken tavşanın başıyla gövdesi erkek kurdun ağzında kalır. Kökserek, kendinde kalan paraçayı yedikten sonra yemek için tekrar hamle yapar. Erkek kurt, tavşanı bırakıp Kökserek’e saldırır. Kökserek ve erkek kurdun yemek için karşı karşıya geldikleri mücadele davranışında birbirlerine ses çıkarmaları, dişlerini çarpıştırmaları, birbirlerini ısırması söz konusu davranışın örnekleridir. İki günün sonunda yaşanan yoğun açlık duygusu ve yeterli besin alınmaması kurtların mücadele davranışını en üst düzeye çıkarır. Ancak mücadele davranışı Kökserek’in erkek kurdu öldürmesi ile kan dökülen bir kavgaya evrilir.

“Erkek kurt, tavşanın başını bırakıp havlayıp Kökserek’e saldırdı. Çukurdaki kar tozup ayaklarının altında toplandı. Birden atılıp “Gür! Gür!” diye ses çıkarıyorlar. Dişleri birbirine “Satır satır!” diye çarpışıp “Karş karşı!” diye birbirlerini ısırıyorlar. Ayak üstü dikilip sıçrayarak tutuştuklarında Kökserek başını uzatıp erkek kurdu kulak üstünden yakaladı. Küçükken avul köpeklerinden öğrendiği usulü idi. Ağzıyla tutar tutmaz çekip büktüğünde erkek kurt yıkılıp onun altına top halinde düştü. Yıkmasıyla birlikte üstüne basıp ağzını kulak üstünden yavaş yavaş yürütüp boğazına getirdi. Boğazını ağızlayıp sıkarak boyun kemiğini “Kurt kurt!” diye çığnıyor. Erkek kurdun ağzı sonuna kadar açılıp, nefesi kesilip çırpınacak gücü kalmadı.” (Avezov, 1997: 46)

Kökserek’in sürüye dâhil olmasına ve özellikle avlanıp besinsel ihtiyaçlara oldukça katkı sağlamasına rağmen onu kabul etme konusunda sıkıntı yaşayan erkek kurt, yoğun açlığın motivasyonuna olumsuz etkisiyle içindeki rekabet duygusunu net şekilde açığa çıkarır. Saldırganlık davranışını daha önce de sergilemesine ve Kökserek’le birbirlerine karşı mücadele davranışları göstermelerine rağmen kavga davranışına girmezler. O gün avlanan tavşandan pay almada anlaşmazlık yaşamaları sonucu erkek kurt bir kez daha Kökserek’e karşı saldırgan davranışta bulunur. İki kurdun birbirine diş göstermesi ve bu sırada çıkardıkları sesler saldırıya yönelimin göstergeleridir. Ama o gün erkek kurdun saldırgan davranışına karşılık olarak Kökserek bu defa savunmaya geçmekle kalmayarak “kabullenilmiş lideri tahtından etmek için”

(De Waal, 2021: 179) doğrudan bir kavgaya girerek onu öldürür. Ölümle sonuçlanan mücadele davranışının sonunda Kökserek sürünün tartışmasız tek lideri olur.

3. 4. Üreme Davranışı

Canlıların soylarının sürekliliğini sağlayabilmeleri için çoğalmaları gerekmektedir. Fizyolojiye dair bu olayın meydana gelmesi, canlı türleri arasındaki farklılıkları gösterir. Genel anlamda üreme, “eşeyli veya eşeysiz yolla canlıların sayıca artması olup bir hücreliler, omurgasızlar ve omurgalılarda oldukça değişik yollarla” (Öber, 2007: 74) gerçekleşir. Seksüel çoğalmada yumurta ile spermin birleşmesi ile ortaya çıkan ve döllenme adı verilen bir olay söz konusudur. Bu gibi bir çoğalmanın canlıların vücudu içerisinde ya da dış ortamda yaşanmasında üreme öncesi olaya dair o canlı türüne özgü pek çok davranış açığa çıkar. Hormonların ve yapısal özelliklerin canlıları döllenmeye yönlendirmeye dair etkisi de oldukça fazladır. Dış çevredeki değişiklikler de hormonlar vasıtasıyla fizyolojik değişikliklerin açığa çıkmasına zemin hazırlar. Böylelikle uyaranlar ve gelişen fizyolojik durum, hayvandaki çiftleşme isteğini artırır. Bazı durumlarda karşı cinsten bir canlının mevcudiyeti ya da onun bir hareketi de uyarıcı güç olabilmektedir. Bu noktada üreme davranışı içinde ele alınan bir diğer önemli davranış olan kur yapma davranışı ortaya çıkar. Özellikle omurgalılarda üreme davranışına girmeden önce gerçekleşen ve pek çok farklı şekilde görülen kur davranışı “aynı tür bir hayvanla çiftleşmeyi garanti altına almak için erkek ve dişiye olanak sağlayan sinyalleri” (Breed ve Moore, 2015: 317) bünyesinde barındırır.

Fiktif âlemde Kökserek evden tamamen ayrıldıktan sonra bir süre tek başına yaşar. Soğğun vücudunu üsütüp dondurduğu ve açlıktan belinin bükülüp karnının sallanmakta olduğu bir gece acı içinde ulur. Bu sırada yanında kendi sesine benzer bir ses işitir. Kökserek'in ulumasını isiten bevez dişi kurt onun yanına gelir. “Yalnız bir erkek kurt ve yalnız bir dişi kurt bir araya gelirse, yeni bir sürü oluşturabilirler” (MacLaine, 2020: 22) ki fiktif âlemde Kökserek ve beyaz dişi kurt için de bu durum söz konusudur. Bu yeni sürünün üyeleri önce birbirlerine diş gösterip aralarında itişip kakışarak mücadele davranışı sergilerler. Ancak daha sonra dişi kurt, Kökserek'e gösterdiği kur davranışları ile onunla yaklaşarak üreme davranışına giden yolun kapısını aralar.

“Beyaz kurt etrafında “Viyak! Viyak!” edip onun izini kokluyor. Biraz sonra kuyruk tarafından bir kere koklayıp bacağını yaladı. Her ikisini kokuları buluşturdu. Kökserek de etrafında dönerek kokladı. Birer defa birbirlerinin çenelerini yaladılar. (...) Önde Kökserek, arkasında beyaz kurt olduğu halde tepeliğe ulaşır ulaşmaz yüksek bir kayanın kuytusunda ikisi birden yuvarlana yuvarlana yattılar.” (Avezov, 1997: 39-40)

Üreme davranışı çerçevesinde ön plana çıkan kur davranışı, dişi kurdun Kökserek ile ilişkisinde öncelikle saldırı davranışına girmemeleri açısından alınmış bir önlem niteliği taşır. Dişi kurt ses çıkarıp Kökserek'in izini koklayıp onun bacağını yalayarak onu uyarır. Bir süre sonra o da dişi kurdun kur davranışlarına karşı kayıtsız kalmaz. Dişi kurt ve Kökserek arasındaki kur davranışı koklama, yalama ve yuvarlanma şeklinde kendini gösterir. Kış mevsiminden bahar mevsimine geçilen dönemde havanın ısınmaya başlaması ile dış dünyada gerçekleşen değişiklikler özellikle dişi kurdun hormonlarına etki ederek onun üreme davranışını dramatik şekilde tetikler.

“İlk gün uykuyu çok getiriyor, yiyeceğin ardından vücudu çok güçlendiriyor, eti sıkılaştırıyor. Beyaz kurt da oynamaya başladı. Kendiliğinden gidip Kökserek'i koklayıp yalamaya başladı. Tekrar tekrar Kökserek'in üstüne ardılıyor, kısıp kısıp ses çıkarıp tekrar tekrar ısırıyor. Yaklaşmak istedi. Sık akasyalık içinde çiftleştiler.” (Avezov, 1997: 41)

Tek bir dişi ile tek bir erkeğin eşleşmesi özellikle kurt gibi hayvanlarda nadir görülen bir durumdur. Ancak kurguda Kökserek, dişi beyaz kurttan başka bir dişiyle yakınlaşmamış ve ondan başka bir dişi kurttan yavruları doğmamıştır. Her iki hayvan da birbirlerini eşleri olarak tanımıştır. Özellikle “kolay olmayan bilişsel bir görev” (Breed ve Moore, 2015: 321) olarak nitelenebilecek bu durum ilerideki süreçte dişi kurt ve Kökserek'in yavrularına birlikte bakmasına, yavrularına karşı ortak savunma geliştirmelerine katkıda bulunmayı sağlar. Ama bu

sürece kadar olan dönem içerisinde dişi kurt, eşini seçme konusunda öncü rol üstlenmesinin yanında üreme davranışını sergilemede Kökserek'ten fazla çaba sarf eder. Çiftleşmeden önce dişi kurdun Kökserek'e yaptığı kur davranışları onunla çiftleşmeyi garanti altına alma çabasından ileri gelir. Böylelikle dişi kurt çiftleştikten kısa süre sonra doğurduğu yavrularıyla ebeveyn yatırımını da başarılı şekilde gerçekleştirmiş olur.

3. 5. Dikkat/Sorumluluk Davranışı

Üreme davranışından sonra yavruların dünyaya gelmesi ile onların bakımını sağlamak hayvanların önemli bir bölümünde dikkatle yapılan bir davranıştır. Hayata katılan yavrular önceleri kendilerini savunamaz ve kendilerine bakabilecek potansiyele sahip değildir. Mutlak surette ebeveynlerden birinin, hatta bazen ikisinin de ilgisine ihtiyaçları vardır. Bu ilgi pek çok hayvanda yavru doğmadan önce kendini göstermeye başlar. Fiktif âlemde de dişi kurt gebelik döneminde Kökserek ile avlanmaya gitmeyerek doğumunu güvenle gerçekleştirmek ve yavrularını korumak için seçtiği inde onun avlandıklarını kendisine getirmesini bekler. Kökserek avını ağzında parçalayıp ine getirerek beyaz dişi kurdun yemesi için önüne koyar. Yavrular dünyaya geldikten sonra dişi kurt onları sütü ile besler. Kökserek'in dişi kurda yiyecek taşınması yavrular doğduktan sonra da devam eder. Her ikisinin de yavrularına karşı dikkat/sorumluluk davranışı yüksek düzeydedir.

“Fakat bir tane değilmiş. İkincisi, üçüncüsü ve daha birkaç tanesi ortaya çıktı. Sonunda yumuşadı. Yavruları yalıyor ve kokluyor, bazen yanlarında da yatıyor. Beyaz kurda yiyecek taşımaya başladı.” (Avezov, 1997: 42)

Yavrularını kollama davranışlarının ön plana çıktığı Kökserek ve dişi kurdun bu davranışları doğal ortamlarında sergiledikleri görülmektedir. Dünyaya gözlerini yeni açan yavrular inde anneleri ile beraber kalır. Bazen Kökserek de onlara iştirak ederek yanlarında yatar. Bu noktada hikâyede kurtların yavruları ile olan ilişkilerinin gelişmişliği dikkat çekicidir. Onların ileri düzeydeki dikkat/sorumluluk davranışı “sosyalleşmenin basamağı” (Öber, 2007: 81) olması bakımından da oldukça önemlidir.

3. 6. İlgiye Davet Davranışı

Hayata gözlerini yeni açan hayvanlar, ebeveynlerinin bazı davranışlarını içgüdüsel olarak sergilemeye başlarlar. Bunların en önemlisi beslenme davranışdır. Ancak yavruların yetişkinler açısından özgün olmayan bazı davranışları da görülmektedir. Söz gelimi yeni doğan kurt yavruları beslenme davranışını gerçekleştirmek için annelerini emmek ister. Anneden ayrı kaldıkları süre uzadıkça yavrular sesler çıkarmaya başlar ve kafalarını sağa sola çevirerek ağızlarıyla annenin memesini arar. Bu gibi davranışların ilgiyi üzerine çekmek için yaptığı düşünülmektedir. Bunlar yavrulara özgü davranışlar olup olgunluğa erişmiş hayvan davranışları içinde yer almaz. “Adaptasyonda bir çağrı sinyali yerine geçen hareketler olarak” (Öber, 2007: 81) değerlendirildiğinden ilgiye davet etmek için yapılan çağrıyı kapsamaktadır.

Fiktif âlemde Kökserek ve dişi kurdun yavruları doğduktan kısa bir süre sonra inlerine giren insanlar tarafından öldürülürler. Hayatta kaldıkları süre boyunca dişi kurt inden neredeyse hiç ayrılmaz ve yavruların emme isteklerine karşılık vererek onların ilgiye davet davranışına olumlu karşılık verir. Dişi kurt ve yavruları arasındaki yoğun etkileşim insan eliyle sona erdikten sonra kurguda bir daha yer almaz. Bu durum hikâyedeki yavru kurtların ilgiye davet durumunu sınırlandırarak onların ilerleyen süreçte özellikle annelerine olan duygusal bağılıklarını gösterecek olan “korkunca onun yanına koşmak, yabancı bir nesneye anneyi görebildiği sürece ilgi göstermek” (Öber, 2007: 82) gibi davranışları sergilemekten mahrum bırakır.

3. 7. Grupla Birlikte Hareket/Taklit Davranışı

Memeli hayvanların gruba uyum sağlamaları, birlikte hareket etme/taklit davranışı olarak tanımlanıp “aynı şeyleri yapan iki veya daha fazla sayıdaki hayvanın davranışı” (Öber, 2007: 84) şeklinde ifade edilir. Memeli hayvanlardan olan kurtlar da “son derece organize

sürüler hâlinde yaşarlar, çok daha büyük hayvanları öldürmek için birlikte avlanırlar” (Canlılar Kitabı, 2019: 250). Kurtların meydana getirdikleri sürülerde birbirlerini taklit etmeleri onlar için aynı zamanda bir uyarı durumu oluşturup düşmandan kaçınmada ve korunmada önem kazanmaktadır. Grupla birlikte hareket/taklit davranışı fiktif âlemde Kökserek’in eşi olan beyaz dişi kurdun ölümünden sonra katıldığı sürüdeki diğer erkek kurdu öldürüp sürünün lideri konumuna gelmesinden sonra ön plana çıkar. Kökserek ile birlikte dokuz kurttan oluşan sürüdeki diğer kurtlar liderleri ile hareket edip onu taklit ederek hem düşmana karşı kendilerini savunurlar hem de avlanıp iyi beslenerek dayanıklılık kazanırlar.

“Kalan sürünün münakaşasız tek başkanı Kökserek oldu. İz takip edip yavılımdaki at sürüsünü buldular. Bu sefer “meşhur dokuz kurt” diye adları çıktı. At bakıcılarını gece gündüz nöbet bekletip o halde de nefes aldırılmayıp tayları yemeğe devam ettiler. Arkasında yürüyen sürüsünün açlık gördüğü yok. Hepsinin de sırtı semirip, hepsi de kuduruklaşıp iyi yürümeye başladı. Hepsisi de Kökserek gibi korkusuz. O ne yaparsa, onlar da onu yapıyorlar. Arada sırada at sürüsünü bırakıp civardaki avulları da çarpıyorlar. Dokuzunun dolaştığı yer sanki sel basmış veya düşman girmiş gibi oluyor. At ve sığır gibi büyükbaş hayvanlar bir öğünde bitip yok olmaktadır.” (Avezov, 1997: 46)

Kökserek, sürüdeki kurtlara liderlik yapar ve diğer sekiz kurt onunla birlikte hareket edip özellikle avlanmada, beslenmede onu taklit eder. “Pek çok hayvan bilmeleri ve yapmaları gereken şeyleri öğrenme dürtüsüne sahiptir” (De Waal, 2021: 41) ki Kökserek’in de sürüsüne birlikte hareket etme/taklit davranışını öğretmesi sürünün daha iyi besin tüketmesini, daha az korkmasını, sağlıklı olmalarını ve avcılık konusunda ileri seviyeye gelmesini sağlar. Kökserek sürüsündeki birlikte hareket etme/taklit davranışının gelişip ilerlemesi adına sürüde avlanmada yavaş kalan, kendisini takip edemeyen yaşlı dişileri ve yavruları boğup öldürmekten de imtina etmez.

3. 8. Sosyal Davranış

Aralarında iş bölümü yaparak bir arada yaşayan hayvanların gerçekleştirdikleri bu davranış, sosyal davranış olarak ifade edilir. Bu davranış tipinde ön plana çıkan “grup halinde yaşayan canlıların üstlendikleri görevler” (Öber, 2007: 84) olup kurtlarda sosyal hayatı sürüler temsil eder. Bunlar farklı sayıda hayvandan meydana gelmekte olup iş bölümünü farklı noktalarda devam ettirmektedir. Hayvanların bölgesini ve ailesini koruma, yuvayı yapma, yavrulara bakma gibi faaliyetlerde dramatik şekilde iş bölümü yaptıklarını gözlemlemek mümkündür. Ancak bu davranışlar aile hayatı için önemlidir. Fiktif âlemde Kökserek, aile hayatını beyaz dişi kurt ile geçirdiği zamanlarda yaşar. Özellikle dişi kurdun hamilelik ve doğumdan sonraki süreçlerinde hem onun için hem de Kökserek için sosyal davranış ağırlık kazanır. Beyaz dişi kurdun doğum yapmaya yakın Karaadır’ın dışındaki ıssız bölgede eski bir in bulması, hamileliğini ve doğumunu burada gerçekleştirmesi; yine Kökserek’in beyaz dişi kurtla beraber bu inde yaşaması, dişi kurt inde beklerken onun avlanıp ona yiyecek taşıması, dişi kurt doğum yaptıktan sonra da ona yiyecek taşımaya devam etmesi, yavrularını yalayıp koklaması ve onlarla birlikte yatması erişkin kurtların yavrularını çevre koşullarına ve düşmana karşı korumak adına yaptıkları sosyal davranışlara örnektir. Kökserek ile dişi kurt anne ve baba olarak bir aile meydana getirerek yavruları öldürülene kadar bu sosyal birimi birlikte yürütür. Bu iki kurdun iş bölümü, gıda paylaşımı, yavruların bakımı, hâkimiyet hiberarsileri gibi organizasyona dayalı sosyal davranışları göz önüne alındığında “hayvan ahlakının detaylarına giden kapıyı açarak” (Bekoff, 2020: 131) bir anlamda onların sözsüz kurallarını ortaya koyar.

3. 9. Gözlem/İnceleme Davranışı

Hayvanların dış dünyadaki uyaranlara karşı görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duyularına dayalı olan hareketler, gözlem/inceleme davranışının kapsamı içerisinde. Hayvanların çevrelerini algılama yetenekleri, adaptasyon olayını da en üst seviyeye taşır. Kurtlar, avlanmak için araştırma yaparken en fazla gözlerini ve kulaklarını kullanırlar. Özellikle sürünün lideri için oldukça önem teşkil eden bu davranışı diğerleri de taklit eder. Ancak dişi, yaşlı ve yavru kurtlar için “çevresel kaynaklı bireysel farklılıkların olabileceği” (Wilson, 2019: 111) durumu da göz önünde bulundurulmalıdır. Fiktif âlemde Kökserek, beyaz dişi kurdu

yanına eş olarak alıp onunla bir grup olduktan sonra beslenme davranışını beraber gerçekleştirdikleri avlanma faaliyetleri ile sağlar. Avlanma faaliyetine geçmeden önce özellikle her iki kurdun “biyolojik olarak kendi ihtiyaçlarına göre algıda ayrımı bandına sahip olmaları” (Bencan, 2010: 146) ve çevrelerini algılamak adına gözlerini kullanmaları ön plandadır.

“Her avulun karşısında onların çıkıp geldikleri gözetleme tepeleri, gizlenerek geldikleri vadiler ve çataklar var. Gözetlemek için vakit seçmiyorlar: Sabah, öğlen, gece... Fark etmiyor. Her gün dişe dokunur bir yem alıyorlar. Geldiklerinde, “Şu tepe tarafından, şu sazlıktan, şu akasyalı vadiden geliyorlar.” derlerse tıpkı söyledikleri gibi oralardan çıkıyorlar. Bunların altını üstüne getirdikleri avullar, hayvanlarını kendi başına bırakmayıp, gözden uzaklaştırmayıp, uzaklara götürmeyip koruyorlar. Fakat ne yapsalar da gece veya gündüz bir kere onları üzmeden bırakmıyorlar. Kökserek, sanki ona rastlamışçasına hazır oluyor.” (Avezov, 1997: 40)

Gözlem/inceleme davranışı, Kökserek’in beyaz dişi kurdun ölümünden sonra dâhil olduğu sürü içerisinde yine avlanma faaliyetleri içerisinde kendini gösterir. Onun sürüye katılmasıyla birlikte gözlem/inceleme davranışı ön plana çıkar. Onun bu davranışını takip eden ve buna adapte olan sürü bölümleri ac kalmaz. Kökserek gözlem/inceleme davranışını gerçekleştirirken hem kendisinin hem de sürüdeki diğer kurtların beslenebilmesi için tıpkı dişi kurt ile yaptığı gibi öncelikle gözlerini kullanır. Hem avlamak istediği hayvanı hem de eğer varsa o hayvanın başındaki çobanı ya da sahibini gözetleyerek avını yakalamak için en uygun zamanı kollar. Bazen olumsuz hava koşullarından da yararlanarak koyun ya da at sürülerini takip eder ve onlara saldırır. Başta Kökserek daha sonra onu takip eden sürüsü için gözlem/inceleme davranışı dramatik şekilde açığa çıkar.

“Borali bir günde fırtınaya kapılıp gelmekte olan koyun sürüsüne dalıp her biri kendi bildiğine göre bölüp bölüp götürüp, bir hayli koyunu yaralayıp, yiyip parçaladılar. Kökserek katıldığından beri ilk sefer buydu. Kendi başlarına sürüye daldıklarından, her biri kendi başına, boğuşmadan ve dalaşmadan yiyeceklerini beraberce vediler. (...) Bozkırda, sarı tepenin üstünde bağrışıp, ulum ulum uluyup, batı tarafta dumanı çıkıp belli belirsiz görünmekte olan avula doğru yöneldiler. İnsanların evlerine döndükleri sırada avula geri dönmekte olan iki-üç ata yetişip saldırdılar.” (Avezov, 1997: 44-45)

Koyunlar “savunmasız, korkak, gürültüden korkan canlılar” (Seyidoğlu vd., 2021: 130) olup tüm aktivitelerini sürü içerisinde gerçekleştirirler. Özellikle otlama için geniş alanlara yayıldıkları anlarda kötü hava koşullarının da etkisiyle karşılara çıkan kurt sürüsünün avı olabilirler. Atlar ise nadiren saldırgan davranış sergileyen bir hayvandır. Tehlikeden kaçma eğilimi olan atlar “genelde korku durumlarında hareketsiz kalırlar ya da panik bir şekilde hareket ederler” (Seyidoğlu vd., 2021: 156). Atların en büyük dezavantajı görsel algılarındaki belirsizliktir. Kökserek’i takip ederek gözlem/inceleme davranışını uygulamaya koyan sürü birlikte hareket ederek koyun ve at sürüsünü yakalar. Avlarına gizlice yaklaşarak mekânı gözleyen, olumsuz hava koşullarını onları avlamak için lehine çeviren kurtlar, hem koyunları hem de atları büyük ve güçlü pençeleri ile etkisiz hâle getirir.

Sonuç

Davranış, canlıların kendi yapısından ileri gelen ya da dış dünyadaki olaylara karşı sergilediği tepkilerin tamamını kapsar. Davranış bilimi ise canlıların davranışlarının izah edilmesini sağlayan bir bilim dalı olarak ortaya çıkar. Hayvanlar ile ilgili davranış bilimi çalışmaları İlkçağ Yunan filozofu Aristoteles ile başlamış olup kapsamlı araştırmaların gelişimi ise 20. yüzyılın başını bulur. Hayvan davranışları ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalar davranışların nedenlerini ve biyolojik işlevlerini inceler. Hayvanların dış dünyaya nasıl bir cevap/tepki verdiği, davranış çalışmaları adına incelenmesi ve en çok dikkat edilmesi gereken konudur. Çalışmalar çerçevesinde dramatik şekilde açığa çıkan ve bir harekete neden olması beklenen çevresel değişimlerin analizi, hayvan davranış çalışmaları adına önem teşkil eder. Hayvanların hayatını devam ettirmek ve hayata uyum sağlamak için sergiledikleri davranışlar, adaptif davranışlar olarak adlandırılır. Beslenme davranışı, sığınma davranışı, mücadele davranışı, üreme davranışı, dikkat/sorumluluk davranışı, ilgiye davet davranışı, grupla birlikte

hareket/taklit davranışı, sosyal davranış ve gözlem/inceleme davranışı, adaptif davranışların genel tipleridir.

Muhtar Avezov, araştırmacı ve bilim adamı kişiliğinin yanında hikâve, roman, pives ve çeviri gibi farklı edebî türlerde eserler ortaya koyan 20. yüzyıl çağdaş Kazak edebiyatının en önemli isimlerinden biridir. Yazarın hikâve türünde kaleme aldığı eserlerden biri de 1929 yılında yayımlanan *Kökserek*'tir. Avezov'un bu hikâyesini farklı kılan şey, Kazak bozkırında Kazak insanlarından ziyade hayvanlara yer vermesi ve Kazak coğrafyasında sıkça karşılaşılan başta kurt olmak üzere at, koyun, tavşan, kır sığıncı gibi hayvanları fiktif âleme taşımasıdır. Mekânın Kazakistan'da dağlardan, ovalardan, platolardan müteşekkil bir yerleşim yeri olan Karaadır seçildiği hikâyede, kurgu bu yeryüzü şekillerine sahip coğrafyada bulunan hayvanların özellikle de kurtların davranışları üzerinedir.

Hayvan davranışlarını anlamak öncelikle hayvanın fizyolojik ve anatomik özellikleriyle davranışlarının nasıl bütünleştiğini öğrenmeyi gerektirir. Hayvanların kendilerine özgü dünyalarında çeşitli davranış kalıplarını, gelişimlerini, sosyal hayatlarını, beslenme alışkanlıklarını ve daha birçok davranış özelliklerini incelemek, gözlemlemek bilim adamlarının en büyük hedeflerinden biridir. Muhtar Avezov da bilim adamı ve araştırmacı kimliğinin etkisiyle hikâyesini hayvanların hayatta kalmak ve uyum sağlamak adına sergiledikleri adaptif davranışlardan yararlanarak inşa eder ve hayvanların doğa ile insan arasındaki etkileşimini çarpıcı bir şekilde kurguya yedirerek hikâyeciliği açısından zirve sayılabilecek bir eser ortaya koyar.

Kaynakça

- Aristoteles (2021). *Hayvanların Hareketleri Üzerine* (Çev. Furkan Akderim). İstanbul: Say Yayınları.
- Arslan F., İşler, İ. (2021). "Elveda Gülsarı" ve "Dişi Kurdun Rüyalari"nda 1917 Ekim Devrimi'nin Olumsuz Yansımaları. *Prof. Dr. Pervin Çapan Armağam* (Ed. Nagehan Uçan Ege-Nilüfer Tanç). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları. s. 328-339.
- Avezov, M. (1997). *Seçilmiş Hikâyeler* (Haz. Ferhat Tamir-Halil Arıcan). Ankara: Türksoy Yayınları.
- Bekoff, M. (2020). *Hayvanların Duyusal Dünyası* (Çev. Asude Taçyıldız İpekçioğlu). İstanbul: Beyaz Baykuş Yayınları.
- Bencan, N. (2010). *Düşünen Hayvan*. İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Bozdoğan, Ö. (2012). *Fizyoloji*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Breed, M. D., Moore, J. (2015). *Hayvan Davranışı* (Çev. Nusret Ayyıldız). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- C. Llyod Morgan. Wikipedia (2022). https://en.wikipedia.org/wiki/C._Lloyd_Morgan.
- Cınar, A. A. (1997). Muhtar Avezov ve Sanatının Kaynağı. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, s. 11-19.
- De Waal, F. (2021). *Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki miyiz?* (Çev. Ahmet Burak Kaya). İstanbul: Metis Yayınları.
- Darwin, C. (2021). *İnsanda ve Hayvanda Duyguların İfade Edilmesi* (Çev. Bahar Kılıç). İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Gould, J. L., Grant Gould, C. (2001). *Hayvan Zihni* (Çev. Deniz Yurtören). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Kara, A., Jumekenova, D. (2018). Türkiye ile Kazakistan'daki Yer Adlarının Cıkış Tarihi Özelliklerinin Bazı Meseleleri (Karşılaştırmalı İnceleme). *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi* 2(1), s. 1-8.

Kolcu, A. İ. (2006). *Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı*, C. I. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.

Maclaine, J. (2020). *Kurtlar* (Çev. Zeynep Çanakcı). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

“Muhtar Avezov” (2020). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Ek-1, s. 140-142.

Musakulov, A. (1997). Muhtar Avezov'la İlgili Hatıraların İlmi Çalışmalar İçin Önemi (Çev. Banu Muhyeva). *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, s. 65-69.

Öber, A. (2007). *Hayvan Davranışları Temel Öğeler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Panksepp, J., Biven, L. (2021). *Zihnin Arkeolojisi* (Çev. Çiğdem Çalkılıç Taylor). İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım.

Seyidoğlu, N., vd. (2021). *Hayvan Davranışları*. Bursa: Dora Basım Yayın Dağıtım.

Şahin, Y. (2000). *Hayvan Sistematiği*. Eskişehir: Bilim Teknik Yayınevi.

Todes, D. (2008). *Ivan Pavlov-Hayvan Makinesini Araştırırken* (Çev. Ebru Kılıç). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Tübitak (2011). *Hayvanlar* (Çev. Zeynep Gürsoy). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Tübitak (2019). *Canlılar Kitabı Yervüzündeki Yaşamın Görsel Ansiklopedisi* (Çev. Seçil Karahisar Turan). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Wilson, D. S. (2019). *Herkes İçin Evrim* (Çev. Gürol Koca). İstanbul: Metis Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turkla.d.1096794>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 01.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 03.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Demirbaş, M. (2022). Türkmen Türkçesinde Somatik Deyimler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 167-192.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE SOMATİK DEYİMLER
Somatic Idioms in Turkmen Turkic
MERVE DEMİRBAŞ¹

Öz

Toplumun keskin zekâsını, özünü, gelenek ve göreneğini yansıtan deyimler ile bireyin fizyolojisini oluşturan organlar, bu organların adlandırılması ve somut olan adlandırmaların deyimleşmesi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Organ adları, dillerdeki temel kelimeler arasında yer almakta ve diller arasındaki akrabalığın tespit edilmesinde kullanılmaktadır. Deyimlerde organ adlarının kullanımı oldukça yaygındır. Organ adlarıyla kurulan deyimler, somatik deyim olarak adlandırılmaktadır. Türkiye Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi gibi lehçelerde organ adlarıyla kurulan deyimler tespit edilmiştir. Ancak Türkmen Türkçesinde yer alan somatik deyimler üzerine bilinen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada öncelikle deyimler ve organ adları disiplinlerarası bir bakış açısıyla sınıflandırılmıştır. Daha sonra deyimlerde kullanılan organ adları da yapısal ve anlamsal olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Anatomi ve dilbilim alanlarından hareketle organ adları öncelikle *baş kısmındaki organlar*, *boyun kısmındaki organlar*, *gövde kısmındaki organlar*, *üst uzantı*, *alt uzantı* ve *vücutu kapsayan organlar* olmak üzere önce altı gruba ve daha sonra her biri kendi içerisinde farklı gruplara ayrılmıştır. Türkmen Türkçesinde yer alan organ adlarıyla kurulan deyimler “Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü”nde taranmış ve “Türkmen Dilinin Frzazeologik Sözlüğü” ile karşılaştırılarak tespit edilmiştir. Türkmen Türkçesinde organ adlarıyla kurulan deyimler ve bu deyimlerin anlam özellikleri sınıflandırılarak elde edilen verilerden hareketle bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Organ Adı, Deyim, Somatik Deyim, Türkmen Türkçesi

¹ Dr., demirbassmerve@gmail.com.

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5470-7923>

Abstract

Idioms that reflect the keen intelligence, core, tradition, and custom of the society and organs forming the physiology of the individual, nomenclature of these organs, and becoming idioms of these perceptible nomenclatures constitute the subject of this study. The name of organs takes place among basic words in a language. They are used for identifying relationships between languages. Using the name of organs is highly common in idioms. Idioms formed with the name of organs are called somatic idioms. Idioms formed with the name of organs are found in Turkish, Kyrgyz-Turkic, Kazakh-Turkic, and Azerbaijani-Turkic. However, there is no recognized study about somatic idioms in Turkmen-Turkic. In this study, firstly, idioms and the name of organs are categorized in line with an interdisciplinary perspective. Then, the name of organs used in idioms is considered structurally and semantically. In line with anatomy and linguistics, the name of organs is categorized into six groups as follows; *organs in the head*, *organs in the neck*, *organs in the torso*, *organs in the upper and lower limbs*, and *organs covering the body*, then they are sub-categorized. Idioms formed with the name of organs in Turkmen-Turkic are scanned in the “Idiom Dictionary of Turkmen-Turkic and Turkish” and found by comparing findings in “Frzazeologik Dictionary of Turkmen Language.” It is aimed to conclude with the data obtained by categorizing idioms formed with the name of organs and semantic features of these idioms.

Keywords: Name of Organs, Idioms, Somatic Idioms, Turkmen-Turkic

1. Giriş

Dillerin ve kültürlerin başlangıçlarından itibaren büyük bir birikimle ve katlanarak ilerlediği görülmektedir. Bu ilerlemenin başlangıcını o dilin temel sözcükleri oluşturmaktadır. Her dilde bulunan temel kelimeler, insanı merkez alan ve onun çevresinde oluşan kelimelerdir. Temel kelimeler diller arasındaki akrabalığın tespitinde kullanılan ölçütlerin de başında gelmektedir. “Akraba dillerde ortak sayılan çok eski kelimeler arasında *insan vücut organlarının isimleri, hayvan isimleri, akrabalık bağlarıyla ilgili isimler, tabiat olaylarıyla ilgili adlandırmalar, renkler, sayılar, zamirler* yer almaktadır.” (Özkan ve Şadiyeva, 2003: 146). Bu anlamda organ adlarının hem temel kelimeler içerisinde yer alması hem de diller arasındaki akrabalığın tespitinde kullanılan ölçütler arasında bulunması da organ adlarının önemini yadsınamaz hale getirmektedir.

Kelimeler; kullanım, sıklık, güç bakımından da incelenebilmektedir. Bu bağlamda temel kelimelerle ilgili tespit edilen bir diğer husus temel kelimelerin diğer kelimelere göre daha güçlü olmasıdır. Burada güçlülükle kastedilen kullanım ve zihinde belirmedir. Nitekim Doğan (2005: 144), bu duruma örnek olarak göz ve kablo kelimelerini vermekte, göz kelimesinin zihinde belirmesinin kablo kelimesine kıyasla daha kuvvetli olduğunu belirtmektedir. Buradan yola çıkarak vücudu oluşturan organlar ve onlarla ilgili kelimelerin birçok kelimeye göre daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışmanın ayağını iki önemli unsur oluşturmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda bahsedilen *organ adları* diğeri ise bu adlarla oluşturulan *deyimler*dir. Deyimler, geçmişten günümüze durumların ve duyguların en keskin ifadeleridir. Deyimler, en az iki kelimedenden oluşan kalıplaşmış yapılardır. Hem gerçek anlam hem mecaz anlam birdirmekle birlikte kastedilen anlam genellikle mecaz anlamdır. Deyimlere kaynaklık eden temel unsurların başında organ adları gelmektedir. “Vücut organ adlarının isimlerini esas alan deyimlere, dilbiliminde somatik deyimler denilmektedir.” (Özkan ve Şadiyeva, 2003: 135).

2. Çalışmanın Önemi

Somatik deyimler; temel kelimeler arasında yer alması, diller arasındaki akrabalığın tespit edilmesine katkı sağlaması, gelenek-göreneklere yansıtması, kültüre ilişkin bilgi vermesi, dilin gelişmişliğini göstermesi gibi pek çok nedenle tespit edilmelidir. Deyimler hem gerçeği olduğu gibi yansıtması hem de mecazlaşarak yansıtması açısından derin anlamlar bildirmektedir. Bilindiği gibi deyimlerde soyutlaşma göze çarpmaktadır. Deyimlerde somuttan soyuta, gerçekten mecaza bir geçiş vardır. Deyimlerdeki çarpıcılık çoğu zaman mecazla zihinde canlandırılmaya çalışılmaktadır. Somut olan organ adı bir deyim grubu içerisinde soyutlaşır ve mecazlaşır. Böylelikle her bir organ farklı bir duyguyla ilişkilendirilir. Bu da somatik deyimlerin önemini artırmaktadır. Organ adlarıyla kurulan deyimlerle ilgili Türkiye Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi gibi lehçelerde pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak bilindiği kadarıyla Türkmen Türkçesinde henüz böyle bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmayla birlikte Türkmen Türkçesinde yer alan organ adlarıyla kurulan deyimler ve deyimlerde kullanılan organ adlarının ilişkilendirildiği ifadeler tespit edilmeye çalışılacaktır.

3. Deyimlerin Sınıflandırılması

Deyimler, atasözleri, kalıp ifadeler gibi bir toplumun zihnini, zekâsını, hayata bakışını yansıtan ifadelerin satır araları mutlaka incelenmelidir. Nitekim bu konular üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Deyimler nelerdir, atasözlerinden farkı nedir, kalıp sözler, ikilemeler nelerdir, bunlar arasında nasıl benzerlikler, farklar vardır gibi soruların cevapları aranmıştır ve aranmaya devam etmektedir.

Her ne kadar coğrafya, yaşayış şekli, din, ekonomi değişse de dilin ve beraberinde getirdiği kültürün günümüze kadar aktarıldığı, yaşadığı görülmektedir. Bu durumun kanıtlarından biri de deyimlerdir. Şahin (2009: 2035), Eski Türkçeden bu yana deyimler takip edildiğinde ufak tefek değişiklikler dışında büyük oranda örtüştüğünü gözlemlemektedir. Ayrıca 11. yüzyılda kullanılan deyimlere bakıldığında bunların bazılarının günümüze kadar hiç değişmeden geldiğini, bazılarında kelime değişiklikleri olduğunu ve bazılarında ise ifade ettikleri anlam açısından değişiklikler olduğunu belirtmektedir. O dönemde kullanılan günümüzde kullanılmayan çok az deyim olduğu ifade edilmektedir.

1940'lerden bu yana deyim terimi için farklı kelimeler kullanılmıştır. Bunlar arasında *ıstılah*, *tabir*, *deyim* vd. yer almaktadır (Çelik, 2017: 73). Bu terimler arasındaki ayırım net değildir. Birbiriyle bazı noktalarda kesişmekle, bazı noktalarda ayrılmakla birlikte temelde benzer bir kullanımı ifade etmektedir.

Genel itibarıyla deyimler; en az iki kelimedenden oluşan, çoğunlukla mecaz olmakla birlikte gerçek anlamı da olan, kalıplaşmış yapılardır, anonimdirler ve daha çok bir durumu veya duyguyu ifade etmek için kullanılmaktadırlar.

Deyim çalışmalarında ele alınan sınıflandırmalar deyimleri yapı ve anlam açısından ele almaktadır. Elbette deyimler üzerine yapılan pek çok çalışma ve sınıflandırma vardır ancak bu çalışmanın çerçevesini belirlemeye yardımcı olması açısından yalnızca birkaç tasnife değinilecektir. Özezen (2001: 872), deyimleri üç bölümde ele almaktadır.

- i. İki ya da daha fazla sözcüğün bir araya geldiği ve herhangi bir öbek türünde (ad tamlaması, sıfat tamlaması, edat öbeği vb.) olanlar: Ör.: *gözü açık, yalın ayak başı kabak* ...
- ii. Sonu mastarla bitenler: Bunlar çekime girebilirler ve bu durumda da “deyimsi” adını alırlar. Ör.: *hafife al-, göze bat-* ...
- iii. Cümle biçiminde olanlar: Bu tür deyimlerde, sözcükler genellikle tek tek sözlük anlamlarıyla kullanılmıştır. Ancak cümlelerin bütününden çıkan anlam gerçek dışıdır.

Atmaca (2009: 19-35), deyimleri hem anlam bakımından hem de yapı bakımından ele almıştır. Anlam bakımından deyimler başlığı altında *deyim aktarması (istiare-eğretileme)*, *ad aktarması (mecaz-ı mürsel)*, *somutlaştırma*, *benzetme*, *zıt anlamlılık*, *eş anlamlılık* ve *çok*

anlamlılığı değerlendirmiştir. Yapı bakımından deyimler başlığında öncelikle deyimlerin kelime gruplarıyla ilgisini ele almıştır. Burada *anlamı fiil olan deyimler (kandır-), anlamı isim olan deyimler (cahil ol-), anlamı sıfat fonksiyonunda olan deyimler (sağ olan kimse), anlamı zarf fonksiyonunda isim olan deyimler (göz açıp kapayıncaya kadar)* şeklinde dört başlık bulunmaktadır. Daha sonra deyimlerin şekil ve cümle bakımından oluşumlarını *isim+fiil* *terkibiyle oluşanlar, isim+isim* *terkibiyle oluşanlar, sıfat+isim* *terkibiyle oluşanlar, isim+sıfat* *terkibiyle oluşanlar, sıfat+sıfat* *terkibiyle oluşanlar, fiil+isim* *terbiyle oluşanlar, fiil+fiil* *terkibiyle oluşanlar, isim+zarf* *terkibiyle oluşanlar, “yok” kelimesiyle oluşanlar, benzetme yoluyla oluşanlar, sayı ismiyle oluşanlar* şeklinde sınıflandırmaktadır. Ve son olarak *iki ögeli deyimler, üç ögeli deyimler ve cümle biçiminde deyimler* şeklinde sınıflandırma yapmaktadır.

Deyimlerle ilgili bir diğer önemli husus ise deyimler oluşturulurken kullanılan organ adlarıdır. Nitekim deyimlerde kullanılan organ adlarının sayısı oldukça fazladır. Organ adları içerisinde de *baş, göz, el, ayak, yüz, yürek, kalp* organ isimleriyle kurulmuş deyimlerin sayıca fazla olduğu bilinmektedir (Şahin, 2009: 2022; Özkan ve Şadiyeva, 2003: 152). “Organ isimlerinden meydana gelen somatik deyimler arasında hem eş anlamlı hem de zıt anlamlı olanları mevcuttur. Mesela, göze almak veya göz kamaştırmak; ağzına gem vurmak ve ağzına kilit takmak deyimleri eş anlamlı; göze girmek ve gözden düşmek, eli ayağı tutmak ve eli ayağı tutmamak deyimleri ise zıt anlamlı deyimlerdir.” (Özkan ve Şadiyeva, 2003: 151).

4. Organ Adlarının Sınıflandırılması

Organlara ve dolayısıyla organ adlarına her bilimin bakışı farklıdır. Bu doğrultuda “organ” için fizyolojide yer alan tanım başka dilbilimde yer alan tanım başkadır. Ancak görünüşteki bu farklılık özde aynı noktayı işaret etmektedir. Hüseynova’nın (2014: 4-5) Tröndle’den aktardığı bilgide organ, insan vücudunda bulunan belli duyuların içinde geliştiği fizyolojik anlamda fonksiyonların yerine getirildiği anatomik ve fizyolojik vücut bölümleridir. Bu tanımla birlikte organların vücudun içinde ve dışında bulunabildiği, hem tek başlarına görevleri olan bölümler olabildiği hem de sindirim, solunum gibi sistemlerin de parçaları olabildikleri de ifade edilmektedir. Organ kelimesi Güncel Türkçe Sözlükte ise (“organ”, 2021) “Vücudun, belirli bir görev yapan ve sınırları kesin olarak belirlenmiş bölümü, örge, uzuv.” şeklinde tanımlanmaktadır. Görüldüğü gibi her iki tanımda da organ temel olarak *vücutta bulunan, görevleri olan bölümler* şeklinde ifade edilmektedir. Vücut organlarının ve bu organların adlandırılmasının ardından organ adlarının günlük hayata yansımalarının ve kullanılmalarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle organlarla ilgili yapılan sınıflandırmalar ele alınmalı ve ardından diğer aşamalar tespit edilmelidir.

Yapılan çalışmalarda organlar: *ana temel organlar, ara temel organlar; iç organlar, dış organlar* vb. şekillerde sınıflandırılmaktadır. Doğan (2005: 145-153), organları *ana temel organ adları ve ara temel organ adları* şeklinde sınıflandırmaktadır. Bu sınıflandırmada *ana temel organlar* arasında ağız, ayak, baş/kafa/kelle, burun, dil, diş, el, göz, kulak, kalp/yürek, yüz/çehre/beniz; *ara temel organlar* arasında ise boyun, diz, dudak parmak ve sakal yer almaktadır. İlhan (2007: 765-768) ise organları, bedeninin iç ve dış organları olmak üzere ikiye ayırmakta ve *dış organ adları* arasında göz, kafa, kulak, burun el gibi organ adlarını; *iç organ adları* arasında ise beyin, boğaz, ciğer, damar, kalp, mide gibi organ adlarını sıralamaktadır.

Yukarıda söz edilen çalışmalardan ve konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalardan hareketle elbette organları çeşitli şekillerde sınıflandırmak mümkündür. Bu sınıflandırma iç-dış, ana-ara, parça-bütün, grup-öge, asıl-alakalı gibi şekillerde olabilmektedir. Organlarla ilgili yapılan tanımlar ve sınıflandırmalar organ adlarının tespitinin sınırını çizmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda bu çalışmada organlar öncelikle Aktaş’ın (2022) anatomi alanındaki sınıflandırması ve Tufar’ın (2010) dilbilim alanındaki sınıflandırması temel alınarak ancak ikisinden de bağımsız bir sınıflandırmayla sunulmaya çalışılmıştır.

Aktaş (2022), vücudun beş bölümden oluştuğunu ifade etmektedir. Bu bölümler:

1. Baş (Caput)
2. Boyun (Collum)
3. Gövde (Truncus)
 - a. Göğüs (Thorax)
 - b. Karın (Andomen)
 - c. Leğen (Pelvis)
4. Üst ekstremité

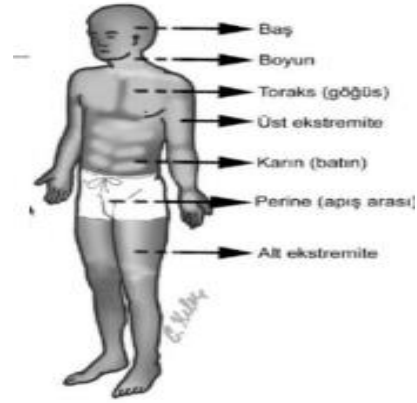
(Membrum superius/Extremitas superius)

- a. Kol (Brachium)
- b. Önkol (Antebrachium)
- c. El (Manus)

5. Alt ekstremité

(Membrum inferius/Extremitas inferius)

- a. Uyluk (Femur)
- b. Bacak (Crus)
- c. Ayak (Pedis)

Görsel 1: Vücudun Bölümleri (Aktaş, 2022)

Çalışmada vücut organ adları bu sınıflandırmadan farklı olarak 6 bölüme ayrılmıştır. Nitekim vücudun bütününde bulunan organ adları bu sınıflandırmada yer almamaktadır. *Deri, damar, kemik* gibi organlar da vücudun tamamında yer alan önemli organlardır.

Sınıflandırmada kullanılan diğer önemli bir çalışma Tufar'a (2010) aittir. "Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları" adlı doktora çalışmasında konu ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmada insan organ adlarını insan anatomisi kavram alanında nesne: parça, grup: öge, bütün: kesit, alan: mekân ve nesne: madde ilişkileri çerçevesinde sınıflandırmıştır. Tufar (2010), organ adlarını *baş kısmındaki organlar, beden kısmındaki organlar, iç organlar ve genel organlar* olmak üzere temelde dört gruba ayırmaktadır.

5. Deyimlerde Organ Adlarının Kullanımı

5.1. Deyimlerde Kullanılan Organ Adlarının Yapısal Sınıflandırılması

Deyimlerde organ adlarının kullanımına sık rastlanmaktadır. Eski Türkçeden bu yana organ adlarıyla kurulan deyimlerin sayısı oldukça fazladır. Organ adlarıyla oluşturulan deyimlerin bir kısmı günümüze kadar değişmeden gelmiştir. Bu deyimlerin bir kısmında fonetik değişiklikler, bir kısmında ise anlam değişiklikleri olmuştur. Dilin temelindeki ve gelişimindeki bu değişiklikler anlam ve söylem zenginliğinin bir ürünüdür. Organ adlarının kullandığı bir diğer önemli husus ise dillerin akrabalığının tespitinde organ adlarının yeridir. Bütün bunlar ışığında organ adlarıyla kurulan deyimlerin ve bu deyimlerin anlam zenginliğinin tespit edilmesi gerekmektedir.

Organ adlarıyla kurulan deyimlerle ilgili çeşitli sınıflandırmalar ve tespitler bulunmaktadır. Hüseynova (2014) Azerbaycan, Özbek ve Türkiye Türkçesinde organ adlarıyla kurulmuş deyimleri karşılaştırmalı bir şekilde ele almıştır. Bu çalışmada öncelikle duyu organlarına göre *burun, deri, dil, göz ve kulak* olmak üzere beş gruba ayrılarak karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır. Ardından insan organ adlarıyla kurulmuş deyimler başlığı altında ise *ağız, akıl, alın, avuç, avurt, ayak, bacak, bağır, baldır, baş, bel, beniz, beyin, bıyık, bilek, boğaz, boyun, but, ciğer, çehre, çene damak, damar, dirsek, diş, diz, dudak, el, ense, geniz, gerdan, gırtlak, göbek, göğüs, gönül, göt, gövde, ilik, kaburga, kafa, kalp, kan, karın, kaş, kelle, kemik, kış, kıl, kırpık, kol, koltuk, koyun, kursak, mide, omuz, öd, parmak, saç sakal, ser, sırt, surat, şakak, taban, tepe, tırnak, topuk, tüy, vücut, yanak, yürek, yüz* organ adları ele alınarak karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir.

5.2. Deyimler Kullanılan Organ Adlarının Anlamsal Sınıflandırılması

Kelimeler dilin yapısı gereği zaman içerisinde değişir. Bu değişim bazen kelimenin kendisinde bazen fonolojisinde bazen ise anlamında gerçekleşir. Kelime zaman içerisinde birden çok anlama gelecek şekilde kullanılır. Çok anlamlılık beraberinde soyutlaşmayı ve mecazlaşmayı da getirir. Somut anlama gelen bir sözcük dilin zenginliğiyle birlikte soyut anlama gelecek şekilde veya gerçek anlamlı bir sözcük mecaz anlama gelecek şekilde kullanılabilir. Nitekim sözcükler cümlede anlam kazanır. Bu nedenle her sözcüğün bağlam içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Cümle bazında olmasa da deyimler de kendi içerisinde bir bağlam niteliğindedir. Bu nedenle gerçek dünyada bir göndergeye işaret ederek somut olarak nitelendirilen organ adları deyimlerde soyutlaşır ve mecazlaşır. Bugüne kadar organ adlarının deyimlerde kullanımıyla ilgili yapılan çalışmalarda bazı organların bazı duyguları veya durumları ifade ettiği görülmektedir. Gürkan (2017), Özkan ve Şadiye (2003), Öztürk (2013)'ün yapmış olduğu çalışmalarda deyimlerde geçen organ adlarının ifade ettikleri anlamlar aşağıdaki gibidir:

Akıl: Kabul, düşünme

Alın ve Yüz: Dürüstlük

Arka veya Sırt: Vesile, aracı, destek, dayanak olmak; birinin vasıtası ve himayesiyle hal elde etmek

Baş ve Dil: Saygı

Boyun: Sorumluluk taşıma, bir güç veya otorite karşısında itaatkâr olma

Burun: Gurur, kibir, bencillik, kendini beğenmişlik, alçalgönüllülük,

Çiğer ve Bağır: Sevgi, şefkat, fedakârlık, merhamet

El ve Kol: Dayanışma ve yardımseverlik

Göğüs: Gurur, kibir, bencillik, kendini beğenmişlik

Göz: Sevme, sevgi, değer verme, sevinme, imrenilme, gıpta etme, revançta olma, cesaret, koruma, hassasiyet

Karaciğer: Kader, acıma, merhamet,

Kaş ve Göz Kapağı: İnsanın manevi kuvveti, ruh halinin iyi veya kötü olması

Mide: Rahatlama, endişe hissetme

Yürek ve Kalp: Sevinme, acıma, bunalma, cesaret, kahramanlık, korkaklık; sevgi, istek, iyilik, kötülük, derin üzüntü; his, duygu, heyecan ve aklın temeli

Diz: Kuvvet, güç, güçsüzlük, zayıflık

Bunların yanı sıra öfkelenmek, sinirlenmek, kızmak, hiddetlenmek gibi kavramlar daha çok *beyin, baş, tepe, kan dil, dudak, kafa*; sevinmek, mutlu olmak, neşelenmek daha çok *deri, göz, ağız, baş, ayak, kulak, gönül, yürek*; üzülme, yüzü asılmak, kederlenmek, canı sıkılmak genel olarak *göz, yürek, kan, surat, bağır, baş, yüz, burun, gönül, kalp*; ölmek, ölmek üzere olmak, gebermek daha çok *can, göz, bağır, baş, kelle, yürek*; korkmak, telaşlanmak, heyecanlanmak, şaşırma, korku, telaş, heyecan şaşkınlık genel olarak *gönül, yürek, göz, bağır, tüy, baş, karın*; konuşmak, söylemek, anlatmak, demek genel olarak *ağız, çene, göz, dudak, baş, dil, kafa, kulak*; saygı, hürmet, nezaket genel olarak *baş, el, yüz*; yapmak genel olarak *ayak, parmak, el, kulak, gönül, kan, sırt, yüz, akıl, baş, göz, sırt, karın kafa*; düşünmek genel olarak *baş, akıl, beyin, kelle*; sevmek, değer vermek genel olarak *gönül, göz, yürek, alın, bağır, kalp*; gitmek genel olarak *ayak, baş, el, kulak, yüz, taban, baş, topuk*; yorulmak genel olarak *ayak, göz, ağız, bacak, diz, kafa, kol, dil*; görmek genel olarak *ağız, baş, göz, yürek*; samimiyet genel olarak *gönül, yürek, ağız kalp*; yaşamak genel olarak *alın, baş, sırt*; duymak genel olarak *kulak, gönül, el, yürek, baş, burun, diş, diz* gibi organ adlarıyla ifade edilmektedir (Hüseynova, 2014: 459-494).

6. Türkmen Türkçesinde Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler

6.1. Baş Kısımındaki Organlar

6.1.1. Ağız (Ağız)

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda “ağız” organ adının neşelenmek, sevinmek, söylemek gibi anlamlar bildirdiği tespit edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “ağız” organ adıyla kurulan deyimlerin sayısı oldukça fazladır. Türkmen Türkçesinde “ağız” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

ağız açıp bilmezlik, ağız açmak, ağız-ağızdan yel alar, ağız alarmak, ağız biriktirmek, ağızda aş gatıklamak, ağızda bolmak, ağızdan-ağza geçmek, ağızdan-ağza yayramak, ağızdan düşürmezlik, ağızdan kesmek, ağız deñemek, ağız deñestirmek, ağız doldurup aytmak, ağız kepemek, ağız salmak, ağız suvarmak, ağız suvu, ağız süycetmek, ağız tanatmak, ağız uluñını aňmak, ağız urmak, ağız ülniñini aňmak, ağız yağlamak, ağız yarmak, ağza alar yalı däl, ağza aňkarmak, ağza bakmak, ağza-burna yapışmak, ağza düşmek, ağza garamak, ağza gelenini otarmak, ağza gelenini otlamak, ağza gelenini urmak, ağza öt atılan yalı bolmak, ağza öykünmek, ağza siñek gondurmak, ağza yağlık gıstırmak, ağza zäk atılan yalı bolmak, ağzi aca değmek, ağzi acamak, ağzi açık, ağzi aşıya yetmek, ağzi bilen ak guş almak, ağzi bimaza, ağzıbir bolmak, ağzıbir yaşamak, ağzi bişmek, ağzi boş, ağzi cäheksiz, ağzi dek durmazlık, ağzi emzikli, ağzi govşak, ağzi gum garbamak, ağzi mumlanan yalı, ağzi mumlu yalı, ağzına bulmak çalaymalı etmek, ağzına goymak, ağzına gulp urmak, ağzına it dañlan yalı, ağzına salıp bermek, ağzına soğan doğramazlık, ağzına suv damdırmak, ağzında ak köpük saçmak, ağzından al alsın, ağzından al kaksın, ağzından almak, ağzından bağlamak, ağzından gül ısı gelmek, ağzından kakıp almak, ağzından kakmak, ağzından ot saçmak, ağzından sarısı gitmedik, ağzından sıpdırmak, ağzından süyt ısı gitmedik, ağzını acatmak, ağzını hatap yalı açmak, ağzını isğamak, ağzının diyenini gulağı eşitmezlik, ağzınıñ eyesi däl, ağzını yerden tapan yalı, ağzınıña berk bolmak, ağzınıña buyrup bilmezlik, ağzınıña buyurmak, ağzınıña öt atılan yalı bolmak, ağzınıña suv alan yalı bolmak, ağzınıña zäk atılan yalı bolmak, ağzınıñdan Huday eşitsin, ağzınıñ gızmak, ağzını açma, ağzını açmazlık, ağzınıñ gurı çöp bilen çalmak, ağzınıñ hayır aç, ağzınıñ salacan goybermezlik, ağzınıñ sala goybermezlik, ağzınıñ tanatmak, ağzınıñ yalamak, ağzınıñ yığmak, ağzınıñ yağcarmak, ağzınıñ yelini almak, ağzi tağam tapmak, ağzi yelli, ağzi yetmez porsuca, ağzi yetse gulağını iycek, ağzi yığmak, bağröykeniñ ağzınıñdan çıkmak, bağröykeniñ ağzınıñdan gelmek, bir ağızdan, biz ağız söylemek, bir ağza bakmak, air-iki ağız söz, bitniñ ağzını üytgetmek, demi ağzına geçmek, eli ağzına yetmek, garın aşını ağzınıñdan dökmek, il ağzi keramat, il ağzına düşmek, sözüni ağzından almak, sözüni ağzınıñda, yüreği ağzına gelmek, yüreğiñ ağzından çıkıp barmak, yüreğiñ ağzınıñdan çıkma.

Tespit edilen deyimlerde “ağız” organ adının *halk arasında yayılma, söyleyeceği şeyi söyletme, sözü balla kesmek, tadı damağında kalmak, birdenbire çok korkmak, şaşırma, söz, birlik, övünme, adı çıkma, söylenti, anma, laf yetiştirme, susamak, istemek, söz söyleme, öğüt tutmak, gevezelik etmek, boş konuşmak, duymak, yemek, içmek, suskun, susturma, önem vermeme, saygı göstermeme, coşkulu konuşmak, tehdit etmek, gözdağı vermek, kalp kırmak, faydalanmak* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir. Türkmen Türkçesinde “ağız” organ adıyla kurulan deyimler en çok *konuşmak, söz söylemek* ve *işitmek* anlamlarındadır.

6.1.2. Baş (Baş)

Türkmen Türkçesinde “baş” organ adıyla kurulan deyimlerin sayıca çokluğu göze çarpmaktadır. Nitekim “baş” kelimesi önde olma, önderlik etme, yönetme gibi diğer organları da etkileyen pek çok niteliğe sahiptir. Yukarıda da belirtildiği gibi bugüne kadar yapılan çalışmalarda “baş” organ adının daha çok *saygıyı* ifade etmek için kullanıldığı tespit edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “baş” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

adam başı daşdan gati, başa ahır zaman inmek, başa barmak, başa barmazlık, başa-baş söveş, başa bela gelmek, başa çekmek, başa düşen melamat, başa düşen musallat, başa düşen tovki, başa düşmek, başa gelenini çekmek, başa gelenini görmek, başa gelmek, başa ağırtmak,

başa iş düşmek, başa kıyamet inmek, baş alıp çıkmak, baş alıp gitmek, baş alıp kaçmak, baş atmak, baş ayağını alıp gitmek, baş aylanmak, başa yok gün gelmek, baş-başa can-cana bolmak, baş bermezlik, baş bolmak, baş çıkarmak, başda durmak, başdan ağdık, başdan aşırıp urmak, başdan aylap urmak, başdan geçirmek, başdan geçmek, başdansovma etmek, başdan sovmak, baş eğmek, baş gaçırmaq, baş galdırmak, baş garişmak, baş goşmak, baş goymak, baş görmezlik, baş götermek, başı asmana yetmek, başı bağı, başı birikmek, başı boğulu, başı boş, başı çaşmak, başı çatılmak, başı göğe yetmek, başına ala yabılınıñ gününü getirmek, başına ala yabılınıñ gününü salmak, başına dönme, başına gitmek, başına goybermek, başına göğeren yalı, başına itiniñ gününü salmak, başına oyun getirmek, başına oyun salmak, başına tüveley turmak, başına yetmek, başından dökülmek, başından düşmek, başından huşu uçmak, başını almak, başını aylamak, başını boğmak, başını bozmak, başını cemlemek, başını çaramak, başını çekmek, başını eğmek, başını gözini aylamak, başını iymek, başını tutmak, başına bela satın almak, başına çıkmak, başını çıkmak, başından gum sovurmak, başından huşunu uçurmak, başını dik bolmak, başını alıp gitmek, başını aşak salmak, başını bela sokmak, başını belent tutmak, başını çaramak, başını çişirmek, başını dik tumak, başını eteğine salmak, başını gutarmak, başını satın almak, başını yassığa yetmek, baş övretmek, baş salmak, baş urmak, baş üstüne, baş yaykamak, bice başı, bir başa, bir başı bir dabanı değmek, derdi başından aşı, gara başına gay, gara başına gay bolmak, garamatını başına atmak, gepini başını ağırtmak, göze-başa düşmek, gürrüñ başı bolmak, gürrüñ başını ağırtmak, hem dayınlara gitmek hem tayına baş övretmek, iki başını deñlemek, köp çarşenbani başından geçiren, köp sözüñ başına yetmek, noğtasını başına oramak, öz başını özüñ çaramak, üstünlükden başı aylanmak

Türkmen Türkçesinde “baş” organ adıyla oluşturulan deyimlerin olumlu ve olumsuz anlamlar içerdiği görülmektedir. Baş organ adı yukarıdaki deyimlerde *sıkıntı*, *üzüntü*, *usanmak*, *korkuya kapılmak*, *isyan etmek*, *sırt çevirmek*, *azarlamak*, *suçlamak*, *ölmek*, *reddetmek*, *endişelenmek*, *gitmek* gibi olumsuz duygu ve durumları ifade etmek; *düzene girmek*, *başarmak*, *kılavuzluk etmek*, *önderlik etmek*, *saygı göstermek*, *yol göstermek*, *üstesinden gelmek* gibi olumlu duygu ve durumları ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu anlamlar kelimenin yer aldığı deyimlerin anlamıdır. Bir söz grubu içerisinde yer alan bir kelime, grup içinde yer alan diğer kelimelerden etkilenmekte ve kendi de diğer kelimeleri etkilemektedir. Bir bütün olarak bakıldığında “baş” organ adıyla kurulan deyimlerin anlamlarında *üzüntü*, *sıkıntı* ve *terk etmek* ile *saygı göstermek* ve *önderlik etmek* ifadeleri diğerlerine oranla daha fazla kullanılmaktadır.

6.1.3. Beyin (Beyin)

Baş kısımandaki organlardan bir diğeri beyindir. Beyin vücudun tamamını yönetmesi bakımından hayati bir organ olmasına rağmen Türkmen Türkçesinde “beyin” organ adıyla kurulan deyim sayısı oldukça azdır. Bu da bize beyin “organ” adının işlevini bir noktada “baş” organ adına aktarmış olabileceğini düşündürmektedir. Türkmen Türkçesinde “beyin” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

beynä urmak, beynisi bekemek, beynisi çaykanmak, beynisi yuka

Yukarıda tespit edilen deyimler *başı dönmek*, *keskin bir akla sahip olmak*, *kavrayış gücü artmak* gibi anlamlar bildirmektedir.

6.1.4. Burun (Burun)

Bugüne kadar yapılan çalışmalar “burun” organ adıyla oluşturulan deyimlerin *gurur*, *kibir*, *bencillik*, *kendini beğenmişlik*, *alçakgönüllülük* gibi anlamlar bildirdiğini ifade edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “burun” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

burnı deşilen yalı, burnı deşilen yalı bolmak, burnı ganamazlık, burnunu sıksañ canı çıkcaak, burnunu uzatmak, burnuñdan getirmek, burnuñdan ilk yalı gan getirmek, eliñi burnaña sokmak, iyeniñ burnuñdan gelmek

Tespit edilen deyimlerde “burun” organ adının *rahat, sakin, sıkıntı çekmeme, göz dikmek, huzursuz etmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

Türkmen Türkçesinde burun ve çene bölgesini ifade etmek için kullanılan bir diğer kelime ise “tumuşuğ” kelimesidir. Türkmen Türkçesinde bu organ adıyla kurulan deyimler aşağıdaki gibidir

tumuşuğına kakmak, tumuşuğın asmana tutmak, tumuşuğın göğe tutmak, tumuşuğın yokarı tutmak

Tespit edilen deyimlerde “tumuşuğ” organ adının *burnu havada olmak, burnu büyümek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.1.5. Damak (Damak)

Teori kısmında sözü edilen çalışmalarda “damak” organ olarak kabul edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “damak” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

damağmdan nan ötmelik, damağmı çalmak, damağmı doldurmak, damağmı kesmek, damak bolmak, damak dolmak, damak yırtmak, dişini damağma ibermek, otuz ikisini damağma gidermek, pağta bilen damağmı çalmak

Tespit edilen deyimlerde “damak” organ adının *öldürmek, boğazlamak, tamah etmek, ağlayacak duruma gelmek, bağırarak, övünmek, ağzını burnunu çarşamba çanağına çevirmek, bir işi gizlice halletmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.1.6. Dil (Dil)

Bugüne kadar yapılan çalışmalar “dil” organ adıyla oluşturulan deyimlerin daha çok *gurur* anlamı bildirmek için kullanıldığı tespit edilmiştir. Konuşmada dolayısıyla iletişimde önemli bir unsuru oluşturan dil organ deyimlerin kurulumunda da önemli bir rol üstlenmektedir. Türkmen Türkçesinde “dil” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

acı diliñi yetirmek, acı dilli, can-dil bilen yapışmak, canı-dili bilen yapışmak, dil açmak, dil bermek, dil bilen orak ormak, dil bilmez, dil birikdirmek, dil bitirmek, dil bitmek, dil bolmak, dil çıkarmak, dil çıkmak, dilden-ağızdan galmak, dil düvüşmek, dile-ağza düşmek, dile almak, dile bay, dile çolamak, dile düşğür, dile düşmek, dile düşmez, dile düşünmek, dile geldi bile geldi, dile gelmek, dil gaytarmazlık, dili acı, dili ağır, dili avulu, dili aylanmamak, dili barmamak, dili barmazlık, dili basılmak, dili batır, dili duzlu, dili gısğa, dili gısğalık, dili kelte, diline düşmek, diline düşüş, dilini damağma ibermek, dilini kireyine alan yalı, dilini tapmak, dilini yeñsesinden çekmek, dilini yuvdan yalı, diliñ aylanmazlık, diliñden kirey islemek, diliñe almak, diliñe badak atılmak, diliñe bat bermek, diliñe bitmek, diliñe çolamak, diliñe dığı bermek, diliñ gicemek, diliñi aynatmak, diliñi çekmek, diliñi çekmek, diliñi dişlemek, diliñi oynatmak, diliñi saklamak, diliñi salacın goybermek, diliñi yuvutmak, diliñ övrülmezlik, diliñ sıyrılmak, diliñ tutulmak, diliñ ucunda, dili süyci, dili tutulmak, dili uzın, dili yeñil, dil övrülmezlik, dil tutulmak, dil ucundan, dil yarmak, dil yarmazlık, dil yetirmek, göz-dilden saklamak, gurı dil bermek, kiçi dilden bärde aytmak

Tespit edilen deyimlerde “dil” organ adının *konuşma, çalışmak, dinleme, sözleşmek, birlikte hareket etmek, ölmek üzere olmak, dile düşmek, hatırlatmak, diline dolamak, uyanık, zeki, kavrayışsız, inatçı, cevap vermeme, küstah, dili dönmek, gönlü razı olmamak, konuşmamak, suçlu, kusurlu, dilinden anlamak, ceza vermek, geveze, boşboğaz, razı etmek, susturmak, suskun, övünmek, dili dönmek, dikkat etmek, küfretmek, homurdanmak, cesaret edememe, geveze, sohbet etmek, senli benli konuşmak, sezdirmeme, lakap takmak, iftira etmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir. Türkmen Türkçesinde “dil” organ adıyla kurulan deyimler en çok (*iyi veya kötü*) *konuşmak, söz söylemek* anlamlarıdır.

6.1.7. Diş (Diş)

Türkmen Türkçesinde “diş” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

daş-diş bolmak, diş çalmak, diş-dırnak bolmak, diş gıcamak, diş gısmak, dişinde et galmak, dişine kakmak, dişini damağına ibermek, dişini dökmek, dişini gıcamak, dişini gısmak, dişini kirini açmazlık, dişini çarhlamak, dişini gısmak, diş yilgırmazlık, diş ötmek, diş ötmeklik.

Tespit edilen deyimlerde “diş” organ adının *donakalmak, cimrilik etmek, istemek, heveslenmek, var gücüyle çalışmak, eziyet çekmek, kızgın olmak, konuşmamak, anlamamak, kötü duruma düşürmek, yok etmek, dövmek, sıkıntı vermek, öfkelenmek, dayanmak, katlanmak, aç gezmek, sesini çıkarmamak, söylediğini yaptırmak* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.1.8. Dodak (Dudak)

Türkmen Türkçesinde “dodak” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

dodağıni çövrümek, dodağıni dişlemek, dodak gitdi bazara

Tespit edilen deyimlerde “dodak” organ adının *küçümsemek, ağlamaklı olmak, pişman olmak* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.1.9. Eñek (Çene)

Türkmen Türkçesinde “eñek” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

eñeğe cañ dakılan yalı, eñeğine cañ dakılan yalı, eñeğini dınmazlık, eñeğine tutmak, eñeğini basmak, eñeği yere bermek, eñek atmak, eñek bermezlik, eñek dındarmazlık, eñek etmek, gızıl eñek

Tespit edilen deyimlerde “eñek” organ adının *yeniyetme, genç* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.1.10. Gabak (Göz Kapağı)

Teori kısmında sözü edilen çalışmalarda “gabak” organ olarak kabul edilmiştir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda “göz kapağı” organ adının *insanın manevi kuvveti, ruh halinin iyi veya kötü olması* anlamlarını bildirdiği ifade edilmektedir. Türkmen Türkçesinde “gabak” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

gabağıni bürülmek, gabak astından bakmak, gabak astından garamak, gabak astından gözlemek, gabak astından seretmek, gabak galdırmak, gabak galdırmazlık

Tespit edilen deyimlerde “gabak” organ adının *çok uykusu gelmek, gözünün ucuyla bakmak, dikkat etmek, ilgilenmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir. Türkmen Türkçesinde “gabak” organ adıyla kurulan deyimler daha çok *göz ucuyla bakmak* anlamındadır.

6.1.11. Gaş (Kaş)

Teori kısmında sözü edilen çalışmalarda “gaş” organ olarak kabul edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “gaş” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

gaş becercek bolup göz çıkarmak, gaş çıtmak, gaş çıtmazlık, gaş düzetcek bolup göz çıkarmak, gaş gabaklarını sallamak, gaş galdırmak, gaşın yazılmak, gaş kakmak, gaşları gerçeşdirmek, gaş oñarcak bolup göz çıkarmak, gıyma gaş, göz-gaş çekmek, göz-gaş çekip durmak, göz-gaş kakmak.

Tespit edilen deyimlerde “gaş” organ adının *öfkelenmek, tereddüt etmeden, işi düzelteyim derken büsbütün bozmak, üzüntü duymak, bakmak, mutlu olmak, sevinmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.1.12. Göz (Göz)

Göz, vücuttaki temel ve en önemli organlardan biridir. Bu nedenle gerek Türkiye Türkçesinde gerek Türkmen Türkçesinde “göz” organ adıyla oluşturulan deyimlerin sayısı oldukça fazladır. Hatta organ adlarıyla oluşturulan deyimler içerisinde en çok “göz” organ adının kullanıldığı görülmektedir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda “göz” organ adının *sevme, sevgi, değer verme, sevinme, imrenilme, gıpta etme, revançta olma, cesaret, koruma, hassasiyet* gibi duygu ve durumları ifade ettiği tespit edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “göz” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

bay-feodal gözi bilen garamak, bir gözde garamak, bir gözi aya bakyar, bir gözi şetdalı kakyar, çaşın gözüne sereden yalı, çaşın gözüne sereden yalı etmek, çep göz bilen garamak, çep göz bilen seretmek, deň göz bilen garamak, deň göz bilen görmek, durnanın gözi yalı, eklenciň gözüni görmek, eliň-gözüň dert görmesin, emğek göz bilen gaşın arasında, eyeçilik gözi bilen seretmek, eyelik gözi bilen seretmek, garamık yalı göz, gaş becercek bolup göz çıkarmak, gaş oňarcak bolup göz çıkarmak, görene göz bolmak, görene göz etmek, görmäge göz gerek, göz açılmak, göz açıp gitmek, göz açıp yuması salımda, göz açıp yuması salım içinde, göz açmak, göz ağarmak, göz ağırısı yalı, göz ağırısı yalı bolmak, göz alartmak, göz astına almak, göz aylamak, göz bağlamak, göz bile gaşın arasında, göz bilen gaşın arasında yalan sözlemek, göz bilen iyecek bolmak, göz bolmak, göz boyamak, göz cüycertmek, göz çakı, göz değmek, göz delmirtmek, gözden düşmek, gözden gizlemek, gözden ot sıçramak, gözden salmak, gözden sıpmak, gözden yitmek, göz dikmek, göz-dilden saklamak, göz dokunmak, göz doymak, göz düşmek, göze ak düşmek, göze-başa düşmek, göze çöp atmak, göze çöp bolup dürtülme, göze çöpçe görünmezlik, göze dürtme, göze dürtülip durmak, göze gan inmek, göze gara suv inmek, göze gelmek, göze görünmek, göze gubar inmek, göze güydüşmek, gözeğ salmak, göze ıssı görünmek, göze ilmek, göze kaklaşmak, göze sürme etmek, göz etmek, göze tutmak, göze yakmak, göze yaramak, göze yaş aylamak, göze yaş çaymak, göz gamaşdırmak, göz gamaşmak, göz gapmak, göz-gaş çekmek, göz-gaşı çekip durmak, göz-gaş kakmak, göz gatırmak, göz gezdirmek, göz gıpışmak, göz gıpmak, göz gırdırmak, göz gızdırmak, göz görkezmek, göz görmek, göz-gulak bolmak, göz guvañ, göz-gülban bolmak, göz güldürmek, göz hakını almak, gözi açılmak, gözi açılmazlık, gözi ağa-gara düşmek, gözi bağlı, gözi çakgının çüyi yalı, göz içine gitmek, gözi gaçan, gözi galmak, gözi gara bolmak, gözi garamık yalı, gözi giymazlık, gözi gızarmak, gözi gızıl, gözi gökde, gözi gülmek, gözi hayallamak, gözi heneklemek, gözi içinden geçmek, gözi mázlemek, gözi ot dey yanmak, gözi yanıp durar, gözi yanmak, gözi yerden ayırmazlık, gözi yer görmemek, gözi yer görmezlik, gözi yitilmek, gözi yok yalı, gözi yolda, gözi yolda bolmak, gözi yolda galmak, gözli-başlı bolmak, gözli-başlı etmek, gözli kör, gözli şayat, göz nuri, göz oynaklatmak, göz önünden geçmek, göz önünden ötürmek, göz önünde tutmak, göz önüne gelmek, göz önüne getirmek, göz sıpmak, gözüz batır, göz süzmek, göz teğelemek, göz tutmak, göz uçğanaklamak, göz urmak, gözüzgära bolmak, gözüzgaradan yüzüzgära, gözüzgaralık etmek, gözümüň üstünde ornuň bar, gözümüň üstünde yeriň bar, göz ümlemek, gözüm üstüne, gözünde okı bolsa urcak, gözünde ot yakmak, gözüne basıp almak, gözüne değmek, gözüne görkezmek, gözüne gum atmak, gözüne gum guymak, gözüne gül salmak, gözüne sürme etmek, gözüne sürme sürmek, gözünü açıp göreni, gözünü akdırmak, gözünü çekmek, gözünü çıkarmak, gözünü elek-çelek etmek, gözünü gorkuzmak, gözünü göğerdip almak, gözünü göğertmek, gözünü kövlemek, gözünüň ak yağını iydirmek, gözünüň ak yağını iymek, gözünüň gıtağın aylamak, gözünüň odunu almak, gözünü oymak, gözünü yeñsesinden çekmek, gözünü yolda goymak, gözün açılmak, gözün ağını köpeltmek, gözün ak yağını iydirmek, gözün ak yağını iymek, gözün aldında, gözün avusını almak, gözün aydın, gözün bilen iyäycek bolmak, gözün bürülme, gözün çekmek, göz çorbasını akdırmak, gözün doymazlık, gözün dört bolmak, gözüne çiş kakılmak, gözüne çüy kakılmak, gözüne gelmek, gözüne ıssı görünmek, gözüne söveyin, gözün ganmak, gözün-gaşın çekip durmazlık, gözün gıtağın aylamak, gözün giymazlık, gözün gızarmak, gözün gızmak, gözün gitmek, gözün gorkmak, gözün gülmek, gözün hanasından çıkaycak bolmak, gözünü ağdarıp yatmak, gözünü akcartmak, gözünü alartmak, gözünü cerreltmek, gözünü sıkmak, gözünü petretmek, gözünü

süzme, gözüni tutmak, gözüni yandak bilen süpür, gözüni yoluna dikmek, gözüni kökünü gırmak, gözüni övrenişipdir, gözüni suv içmezlik, gözüni üstünde ornı bolmak, gözüni yer görmezlik, gözüni yerine gelmek, gözüni yetmek, gözüni üstünden yer bermek, göz yaşartmak, gözyaş dökmek, gözyaş etmek, göz yetirmek, göz yummak, göz yumup-açası salımda, göz yumup geçmek, güyci iki gözüne yetmek, hak gözünden eşitmek, hak gözünden urmak, hemmäni bir gözde görmek, iki gözüni dört bolmak, ilin gözünden düşmek, it görse gözi ağarar, könelişen göz, nerkes gözli, ulı ile göz etmek, yaman gözden saklasın, yiti gözli.

Türkmen Türkçesinde “göz” organ adıyla oluşturulan deyimlerin *herkese eşit davranmak, duru, berrak, saydam, zarif, dikkatle bakmak, üzerine titremek, çok sevgi ve özen göstermek, içine sinmek, yetenekleriyle ilgi ve önem kazanmak, saygı ve sevgi göstermek, göz kamaştırmak, en aziz, en kıymetli, mutluluğu gözünden okunmak, neşelenmek, acılamak, merhamet etmek, yiğit, cesur, güvenmek, üstesinden gelmek, çok değer vermek, iyiyi kötüyü ayıt eder duruma gelmek, gözlerinin içi gülmek, yerinde ve zamanında konuşmak, ileri görüşlü gibi olumlu; telaşa kapılmak, hile etmek, aldatmak, zulüm görmek, rezil rüsva olmak, yakayı kurtaramama, bilgisiz, cahil, gözü kalmak, haddini aşmak, gaddar, çok kibirli, fitne fesat çıkarmaktan zevk almak, açgözlülük etmek, kıskançlık etmek, birine karşı nefret duygusuyla dolu olmak, gereken cezayı vermek, eziyet etmek, kendini kaybetmek, nankörce davranmanın sonucunda çıkmaza girmek, dayanılması zor gibi olumsuz duygu ve durumları ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.*

6.1.13. Gulak (Kulak)

Kulak vücudun baş kısmında bulunan organlardan biridir. Başın iki yanında bulunan kulak işitme, denge, yön tespit edebilme işlevleri gibi nedenlerle önemli bir yere sahiptir. Türkmen Türkçesinde “gulak” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

atın gulağı yalı, eşigin gulağına yasın okan yalı, gazan gulağı gızmak, göz-gulak bolmak, gulağa bal bolup dammak, gulağa ilmek, gulağa yakmak, gulağa yetmek, gulağı yetmek, gulağı ağır, gulağı kesilen yalı bolmak, gulağı mis yalı bolmak, gulağına gara keçe dikılan yalı, gulağına guymak, gulağını şaňlatmak, gulağını yazdırmak, gulağın dınmak, gulağın ganmak, gulağını gapmak, gulağını gazamak, gulağını yapırıp oturmak, gulağını yapırıp yörmek, gulağın kamata gelmek, gulağın posunu açmak, gulağın posunu dökmek, gulak asmak, gulakda galmak, gulak etini guratmak, gulak etini iymek, gulak gabartmak, gulak ganmak, gulak gapılmak, gulak gaytarmak, gulak gazamak, gulak germek, gulak gırmak, gulak goymak, gulak salmak, gulak üşertmek, her tikesini gulak yalı etmek, piliň gulağından çörek iymek, piliň gulağında uklamak, uzın gulak.

Türkmen Türkçesinde “gulak” organ adıyla oluşturulan deyimler *kulağa hoş gelmek, söylenen söz veya edilen sohbet hoşla gitmek, iyi işitmek, sessiz sakin kalarak rahatlamak, dikkatle dinlemek, sapasağlam olmak, ekmeğini taştan çıkarmak* gibi olumlu; *duymayan, işitmeyen, başını ağrıtmak, bir şeyi çok duymaktan gına gelmek, bezmek, bıktırmak* gibi olumsuz ve *bir konu hakkında haber işitmek, işitilmek, duyulmak, alışmak, müzik dinlemek, alışkanlık haline getirmek, kendi işiyle meşgul olup durmak* gibi ne olumlu ne olumsuz ya da hem olumlu hem olumsuz olabilen anlamlar bildirmektedir. Bu anlamlar içerisinde ise kulak organ adının daha çok *başını ağrıtmak* ve *bıktırmak* anlamlarının yer aldığı görülmektedir.

6.1.14. Kelle (Kelle)

“Kelle” anatomide organ olarak kabul edilirken dilbilimde böyle bir yaklaşım tespit edilmemiştir. Türkmen Türkçesinde “kelle” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

ganı kellesine urmak, gıllı kelle, goyun kelle, her kim bir kelle, kelländen uçmak, kellän hum yalı çısmek, kellän eteğine salıp barmak, kellän işlemek, kelle atışmak, kelle dövmek, kelle dumanlamak, kelle getirermin kelle gızmak, kelle göçmek, kelle göstermek, kelle kesmek, kelle sämek, kellesine saman dikılan yalı, kellesini almak, kellesini kakmak, kelle yaykamak,

kelle yeñillik etmek, kelle yeñlemek, kes kelläm, yeñil kelle, yeñil kellelik etmek, yüreği atıñ kellesi yalı,

Tespit edilen deyimlerde “kelle” organ adının *düzensizlik, karışıklık, aklından çıkmak, kafası şişmek, kaderine boyun eğmek, kaş göz etmek, kafa yormak, sarhoş olmak, coşkuya kapılmak, isyan etmek, kafası bulanmak, akli başında olmayan, kabul etmemek, aklını şaşırarak* gibi daha çok olumsuz anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.1.15. Kirpik (Kirpik)

Teori kısmında sözü edilen çalışmalarda “kirpik” organ olarak kabul edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “kirpik” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

kirpiğini çalmazlık, kirpiğin kakışmazlık, kirpiklerini butnatman seretmek, kirpikli gözünü çalmazlık

Tespit edilen deyimlerde “kirpik” organ adının *gözlerine uyku girmeme, gözlerini dikmek, gece boyunca uyumama, göz kırpmama* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.1.16. Mañlay (Alın)

Alın organ adı Türkmen Türkçesinde “alın” ve “mañlay” kelimeleriyle ifade edilmektedir. “Alın” organ adının bugüne kadar yapılan çalışmalarda *dürüstlüğü* ifade ettiği görülmektedir. Türkmen Türkçesinde “alın” ve “mañlay” organ adlarıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

alından diremek, alınıña ak gün doğsun, alınıñı diremek, alna gelmek, alınıña ak gün dolsun, alınıñ açık bolsun, alınıñ arını Ahmetden almak, alınıñ arını Ahmetden çıkarmak, alınıñdan diremek, alınıñı hak açsın, keliñ saçı yalı, mañlaya urmak, mañlayı ak bolsun, mañlayı gara, mañlayı gati, mañlayına çizilmek, mañlayına gara tağma basmak, mañlayına yazılmak, mañlayına yelmemek, mañlayını açılmak, mañlayınından çıkmak, mañlayınından diremek, mañlayını daşa değmek, mañlayını daş yarmak, mañlayını çitmak, mañlayınıñı diremek, mañlayınıñı urmak, mañlayı şor, mañlayı şorlu, mañlayı yok, yazdı mañlayından değmek,

Türkmen Türkçesinde “alın” organ adıyla oluşturulan deyimlerin *destek vermek, yardım etmek, yardım istemek, iyi dilekte bulunmak, baht* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir. “mañlay” organ adı ise *bahtı kara, işleri ters giden, yüzünü kara çıkarmak, başarısızlığa uğramak, kaş çatmak* gibi olumsuz; *yüzüne karşı söylemek, alını ak olmak, kısmeti olmak, şans yaver gitmek, bahtı açılmak, yardım etmek, işleri yoluna girmek, bir işe girişmek* gibi olumlu anlamlar bildirmektedir. Her iki kavram için de “alın” organ adının olumlu anlam ifade ettiği örneklerin daha çok olduğu tespit edilmiştir.

6.1.17. Saç, Tüy, Gıl (Saç)

“Saç, Tüy, Gıl” dilbilimde organ olarak kabul edilirken anatomide organ olarak kabul edilmemektedir. Bu çalışmada bu adlarla oluşturulan deyimlerin azımsanamayacak kadar çok olması ve bildirdiği anlamların dikkat çekici olması nedeniyle elde edilen veriler sunulmuştur. Türkmen Türkçesinde “saç, tüy, kıl” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

aradan gıl geçmezlik, arasından gıl geçmez dost, gılı grılmadık, gılını gımıldatmazlık, gılını gışartmazlık, gıllı kelle, gıl üstünde durmak, gıl yuvadan yalı bolmak

Tespit edilen deyimlerde “saç, kıl, tüy” organ adının *sıkı fıkı olma, gözünü daldan budaktan sakınmama* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.1.18. Yañak (Yanak)

Teori kısmında sözü edilen çalışmalarda “yañak” organ olarak kabul edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “yañak” organ adıyla oluşturulan iki deyim tespit edilmiştir:

alma yañak, al yañak

Tespit edilen deyimlerde “yañak” organ adı *sağlıklı görünmek* anlamını ifade etmektedir.

6.1.19. Yüz (Yüz)

Vücudun baş bölgesinde bulunan organlardan bir diğeri ise “yüz”dür. “Yüz” kendisi başlı başına bir organ olduğu gibi üzerinde göz, burun, kaş gibi organları da bulundurmaktadır. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda yüz organ adının daha çok *dürüstlük* bildirdiği ifade edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “yüz” organ adıyla oluşturulan deyimlerin sayısı oldukça fazladır. Bu deyimler aşağıdaki gibidir:

ağır yüzli, bir yüzli etmek, el yüzünde goymak, ganı yüzüne urmak, garrılığa yüz urmak, harsıdünyäliğe yüz urmak, iki yüzli, kağız yüzünde galmak, popbuş yüzli, yağışlık yüzünü görmezlik, yalañ yüz, yamanlık yüzünü görmezlik, yüz bermek, yüz bermezlik, yüz çıdamazlık, yüz çıtmak, yüz-de-göz, yüzden perdäni sırmak, yüz döndermek, yüze almazlık, yüze çıkarmak, yüze çıkmak, yüze düşmezlik, yüze gelmek, yüze sılmak, yüz tutarlığı yok, yüz görmek, yüz görüp gapırğa sırmak, yüzi açılmak, yüzi ak esgä dönmek, yüzi ak esgä övrülme, yüzi ak tam bolmak, yüzi ak yuha bolmak, yüzi bolmazlık, yüzi boz-yaz bolmak, yüzi bulutlı görünmek, yüzi durlanmak, güzi galiñ, yüzi gamaşmak, yüzi gaydışmak, yüzi gaytmak, yüzi gılavlamak, yüzi gızmak, yüzi-gözi diymezi, yüzi köleşesiz, yüzün düşmek, yüzün salmak, yüzi salık, yüzi solğun, yüzi suvlanmak, yüzi tazelanmak, yüzi yağılmak, yüzi yok, yüzi yülmek adam, yüzli görünmek, yüz övürmek, yüz sallamak, yüz sapacaklatmak, yüz saraltmak, yüz tapmak, yüz turşatmak, yüz tutmak, yüz urmak, yüzüğara bolmak, yüzünden doymazlık, yüzünden gar yağmak, yüzünden yüz gücük doycak, yüzüne almak, yüzüne atanak çekmek, yüzüne basmak, yüzüne çiferilmek, yüzüne diymek, yüzüne durmak, yüzüne gara çekmek, yüzüne gara sürtmek, yüzüne goymak, yüzüne köz değsin, yüzüne siñe seretmek, yüzüne tükürmek, yüzüne urmak, yüzüne yüzün düşmek, yüzünü almak, yüzünü aşak salmak, yüzünü babalı görsün, yüzün, gızartmak, yüzünüñ ganı damayım diyyär, yüzünüñ ganı kaçık, yüzünüñ gan-kokı yok, yüzünüñ perdesini sırmak, yüzünüñ reñki öçmek, yüzünüñ uğruna yüzünüñ yağı damayım diyyär, yüzünü sıpamazlık, yüzünü sovmak, yüzünü yere basmak, yüzünü yere bermek, yüzünü yere çalmak, yüzünü yere çalmak, yüzünü yuvmak, yüzünü bir gat hamı gopmak, yüzünü çıdamazlık, yüzünüñden sıpamazlık, yüzünü düşmek, yüzünü ganımı kaçırmaq, yüzünü gızarmak, yüzünü gızmak, yüzünü asmana tutmak, yüzünü aşak salmak, yüzünü bazardan gaydan öküziñ yüzi yalı etmek, yüzünü göge tutmak, yüzünü kese-kese sovmak, yüzünü sortdurmak, yüzünü sovmak, yüzünü turşatmak, yüzünü yokarı tutmak, yüzünü üstünde burnuñ bar diymezi, yüz yırtmak

Türkmen Türkçesinde “yüz” organ adıyla oluşturulan deyimler *işleri yolunda gitme, saygı gösterme, bir kimseyi çok sevmek, ilgi göstermek, sağlığı yerine gelmek, gücü kuvveti yerine gelmeye başlamak, iyi karşılanmak, bir işe girişmek, oldukça sağlıklı gibi olumlu; açgözlülük etmek, münafık, zor şartlarda yaşama, surat asmak, ilgi göstermemek, utanç duymamak, yüzüne vurmak, işe yaramaz, yüzünden kan çekilmek, asık suratlı, cesareti olmama, rengi kaçmak, dargın, yüzünü buruşturmak, ele güne rezil olmak, çok öfkeli görünmek, oldukça kirli, canı cehenneme, değerini bilmemek, ağzına geleni söyleme, yüzünü kızartmak, itibar etmeme, sinirlerini bozmak, yüzü yere gelmek, burnu havada olmak, feryat etmek* gibi olumsuz duygu ve durumları bildirdiği tespit edilmiştir. Yüz organ adıyla oluşturulan deyimlerin büyük oranda olumsuz duygu ve durumları ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.

6.2. Boyun Kısımındaki Organlar

6.2.1. Boğaz (Boğaz)

Türkmen Türkçesinde “boğaz” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

boğaza bat bermek, boğaza teğek bolmak, boğazında gaynatmak, boğazıñ dolmak, boğazı ölemek, boğaz yırtıp gıgırmak, boğaz yırtmak, içen suvı boğazından görnüp duran

Tespit edilen deyimlerde “boğaz” organ adının *bağırmaq, içmek, üzülmek, öfkelenmek, coşkulu bir şekilde konuşmak, ağlayası gelmek, susamak, çok zarif* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.2.2. Boyun (Boyun)

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda deyimlerde kullanılan “boyun” organ adının *sorumluluk taşıma, bir güç veya otorite karşısında itaatkâr olma* gibi anlamlar bildirdiği ifade edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “boyun” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

boyna sırtmak salmak, boynı boşluk, boynı buruk, boynı çapğı yassığı yalı bolmak, boynı yoğın, boynuna goymak, boynunu soğurmak, boyun almak, boyun bolmak, boyun burmak, boyun eğmek, boyun geçirmek, boyun sınımak, boyun sınımak, boyun tolğamak, boyun tovlamak, garamatı boynuña düşmek, garamatını boynuna atmak, garamatını boynuña almak, gaz boyun, hamını boynuna yığrmak.

Tespit edilen deyimlerde “boyun” organ adının *üzüntülü, kederli, şişmanlamak, ısrarlı, kararlı, ispatlamak, öldürmek, kabullenmek, istemek, yalvarmak, reddetmek, kabul etmemek, sorumlu olmak, suçu birine yüklemek, güzel boyunlu, kötü birinden kaçmak* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.2.3. Gursak (Kursak)

Türkmen Türkçesinde “gursak” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

gar gursak, dürtme gursak, gursağına guymak, guyma gursak.

Tespit edilen deyimlerde “gursak” organ adının *bir şeyi kendiliğinden anlayamayan, aklına koymak, yol göstermek, zeki yaratılışlı* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.2.4. Yeñse (Ense)

Türkmen Türkçesinde “yeñse” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

yeñsänden tutulmak, yeñsän gatamak, yeñsäni el yalı etmek, yeñsäni görkezmek, yeñsäni övürmek, yeñsäni tünñermek, yeñsäni tünñermek, yeñse bermek, yeñse damarıñdan tutulmak, yeñse damarıñ gatamak, yeñse övürmek, yeñse tünñertmek, yıkılanı yeñse damarıñdan tutulmak, yeñse damarıñ gatamak ye yeñse damarıñdan tutulmak, yeñse damarıñ gatamaksinden depmek,

Tespit edilen deyimlerde “yeñse” organ adının *küplere binmek, cinleri ayağa kalkmak, başını alıp gitmek, toz olmak, ortadan kaybolmak, isyan etmek, kabullenmek, yenilmek, cinler, ayağa kalkmak, kafası bozulmak, kaçmak, memnun kalmamak, düşene tekme vurmak* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.3. Gövde Kısımındaki Organlar

6.3.1. Göğüs

6.3.1.1. Bağır (Bağır)

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda deyimlerde kullanılan “bağır” organ adının *sevgi, şefkat, merhamet, fedakârlık* gibi anlamlar bildirdiği ifade edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “bağır” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

bağır avusu, bağra basmak, bağra hancar urlana dönmek, bağrı başlı, bağrı buz, bağrı daşlı, bağrı gan, bağrıñdan ok bolup geçmek, bağrıñı dağlamak, bağrıñı kebab etmek, bağrıñ badaşmak, bağrıñ bilen süyşmek, bağrıñ bişmek, bağrıñdan önme, bağrıñ eremek, bağrıñ ezilmek, bağrıñı dilmek, bağrıñı germek, bağrıñı giymek, bağrıñı yakmak, bağrıñı yere bermek, bağrıñ köymek, bağrıñ para bolmak, bağrıñ paralanmak, bağrıñ tütemek, bağrıñ yanmak, bağrı tütemek, doñ bağır, gara bağır, gara bağır bolmak, gara bağrıñı dağlamak, gara bağrıñı dilmek, gara bağrıñı gan etmek.

Tespit edilen deyimlerde “bağır” organ adının *acı, kucaklama, hasret çekme, etkilemek, üzme, dertlenmek, derin acı duymak, ceza çekmek, birbirine bağlı olmak, sürünmek, zor yürümek, hasret çekmek, yüreği sızlamak, hasta olmak, özlemek acımasız gibi anlamlar bildirdiği* görülmektedir.

6.3.1.2. Dalak (Dalak)

Türkmen Türkçesinde “dalak” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

dalak bolmak, dalak çışmek, gök dalak bolmak, gök dalak etmek,

Tespit edilen deyimlerde “dalak” organ adının *dalağından hastalanmak, soluk soluğa kalmak, nefesi kesilmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.3.1.3. Döş (Döş)

Türkmen Türkçesinde “döş” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

döş germek, döşüne kakmak, göşünü gayşartmak, arkalı-döşli bolmak

Tespit edilen deyimlerde “döş” organ adının *himaye etmek, kollamak, yardım etmek, övünmek, kendini beğenmek, gururlanmak, kibirlenmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.3.1.4. Gapırğa (Eğe)

Türkmen Türkçesinde “gapırğa” organ adıyla oluşturulan tek bir deyim tespit edilmiştir.

gapırğasını sana bermeli

Tespit edilen deyimlerde “gapırğa” organ adının *zarar vermek* anlamında olduğu görülmektedir.

6.3.1.5. Köñül, Gövün (Gönül)

Türkmen Türkçesinde “gövün” organ adıyla oluşturulan deyimler oldukça fazladır. Bu deyimler aşağıdaki gibidir:

gövne almak, gövne cay bolmak, gövne çiglik gitmek, gövne değmek, gövne düvmek, gövne garanmak, gövne gelmek, gövne geñesmek, gövne getirmek, gövni açık, gövni ak, gövni başağlık, gövni bire bağlamak, gövni bitgin, gövni çökgün, gövni-garnı yok, gövni göçgün, gövni göge yetmek, gövni hoş, gövni sınık, gövni yarım, gövni yokarı, gövni yuka, gövnüden turmak, gövnüne batmazlık, gövnüni aldamak, gövnüni almak, gövnüni avlamak, gövnüni bire bağlamak, gövnüni bire düvmek, gövnüni bire niyetlenmek, gövnüni döndermek, gövnüni göstermek, gövnüni tapmak, gövnüñ bitmek, gövnüñ bolmak, gövnüñden çıkarmak, gövnüñ dokunmak, gövnüñ doymak, gövnüñe almaklık, gövnüñe garalık gitmek, gövnüñe gelmek, gövnüñe geñesmek, gövnüñe yakmak, gövnüñ galmak, gövnüñ geçmek, gövnüñ giñemek, gövnüñ gitmek, gövnüñ göçmek, gövnüñ göge galmak, gövnüñ göge uçmak, gövnüñ göge yetmek, gövnüñ gösterilmek, gövnüñi bölmek, gövnüñi giñ tutmak, gövnüñi ikä bölmek, gövnüñi yokarı tutmak, gövnüñ oturmak, gövnüñ sınık, gövnüñ sovamak, gövnüñ suv içmezlik, gövnüñ yetmek, gövün açmak, gövün aldamak, gövün bermek, gövün bitmek, gövün bölmek, gövün çağlamak, gövünden turmak, gövün dövülmek, gövün etmek, gövün galkmak, gövün gıyılmak, gövün görmek, gövün göstermek, gövün guşı, gövün güytmek, gövün hoşlamak, gövün hoşlanmak, gövünlik bermek, gövün mülki, gövün nağşı, gövün poslamak, gövün posunu açmak, gövün posunu dökmek, gövün sındırmak, gövün solpudan çıkmak, gövün tutmak, gövün yıkmak, gövün yiğdelmek, gövün yüvürtmek, göznel gövnüñ, özüñden gövnüñ geçmek, özüñe gövnüñ yetmek.

Tespit edilen deyimlerde “gövün” organ adının *darılmak, alınmak, içine sinmek, şüphelenmek, incitmek, darılmak, danışmak, sinirlenmek, düşünüp taşınmak, kalbi temiz, akli başka yerde olmak, keyifsiz, kalbi kırık, çok sevinmek, kibirli, merhametli, bir kimsenin istediği gibi hareket etmek, kendini teselli etmek, gönlünü almak, karara varmak, ikna etmek,*

kararlaştırmak, fikrini değiştirmek, şenlendirmek, memnun olmak, dileği kabul olmak, içine sinmek, gücenmek, içi ısınmak, memnun kalmak, kendini avutmak, kararsız kalmak, sevmek, darılmak, sevindirmek, şenlendirmek, niyet, sıkıntısını dağıtmak, canı istemek, gönlü genç olmak, güzel hayaller kurmak, morali bozulmak, gücüne güvenmek gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir. Türkmen Türkçesinde “gövün” organ adıyla kurulan deyimler en çok şenlendirmek, karar, darılmak anlamlarındadır.

6.3.1.6. Yürek (Yürek)

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda “yürek” organ adının *sevinme, acıma, bunalma, cesaret, kahramanlık, korkaklık; sevgi, iyilik, kötülük, derin üzüntü; his, duygu, heyecan, aklın temeli* gibi anlamlar bildirdiği tespit edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “yürek” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

ak yürekli, arslan yürekli, daş yürek, doň yürekli, gara yürek, guş yürek, iki yürek bir bolmak, tovsan yürek, yaman yürekli, yel yürek bolmak, yuka yürek, yüreğe bükgüldi gitmek, yüreğe cüňk bolmak, yüreğe daş bağlamak, yüreğe dıkn bolmak, yüreğe düşgünç, yüreğe düşmek, yüreğe düvmek, yüreğe galıp bolmak, yüreğe hovul düşmek, yüreğe ot bermek, yüreğe ot bermek, yüreğe ot düşmek, yüreğe ot salmak, yüreğe pıçak bolup sancılmak, yüreğe salmak, yüreğe sıgmazlık, yüreği ağzına gelmek, yüreği atñ kellesi yalı, yüreği avamak, yüreği bıcklamak, yüreği bire bağlamak, yüreği bire düvmek, yüreği bolmak, yüreği bökmek, yüreği buza dönmek, yüreği dağlı, yüreği dövülmek, yüreği düşüşmek, yüreği kirşensiz adam, yüreğine yara salmak, yüreğini bilmek, yüreğini bire bağlamak, yüreğini bulamak, yüreğini çişirmek, yüreğini eretmek, yüreğini yakmak, yüreğini yaralamak, yüreğini yarmak, yüreğin ağzından çıkıp barmak, yüreğin ağzından çıkmak, yüreğin almak, yüreğin atıgsamak, yüreğin bölünmek, yüreğin çaşmak, yüreğin daralmak, yüreğin darıkmak, yüreğindäkini dökmek, yüreğinde beslemek, yüreğinde düvün galmak, yüreğinden turmak, yüreğinde yer etmek, yüreğin dilinmek, yüreğin eremek, yüreğin gatı çözülmek, yüreğin gısmak, yüreğin gıyılmak, yüreğin gıyım-gıyım bolmak, yüreğin giñemek, yüreğin gitmek, yüreğin gopmak, yüreğini açmak, yüreğini bermek, yüreğin içine sıgmazlık, yüreğini dökmek, yüreğini eliñe almak, yüreğin karar tapmak, yüreğin mınçğalamak, yüreğin posını dökmek, yüreğin sırlamak, yüreğin soğrulıp barmak, yüreğin üzülüp barmak, yüreğin yanmak, yüreğin yumağını çöşlemek, yüreği sal üstünde, yüreği suvlanmak, yüreği suvlı, yüreği suv üstünde, yüreği yarılmak, yüreği yellenmek, yüreği yerine gelmek, yüreği yukalmak, yürek ağısı, yürek alışmak, yürek avulı bolmak, yürek bermek, yürek bıcklamak, yürek bökdürmek, yürek bulamak, yürek bulanmak, yürek ciğlemek, yürek coşmak, yürek çatlamak, yürek çişmek, yürek dağlamak, yürekde dađ galmak, yürekden önen, yürekden sızdırmak, yürekden turmak, yürekde yalın goymak, yürek dıklamak, yürek dilinmek, yürek edip bilmezlik, yürek gısmak, yürek giñemek, yürek gizlemek, yürek gopmak, yürek hovlamak, yürek içe sıgmazlık, yürek müñküldemek, yürek odı, yürek parçalamak, yürek partlamak, yürek sovmak, yürek tarı, yürek yağı üzülmek, yürek yarası, yürek yerine gelmek, yürek yukalık etmek, yürek yukalmak.

Tespit edilen deyimlerde “yürek” organ adının *temiz kalp, iyi yürek, acımasız, zalim, gaddar, kötü niyetli, çok iyi anlaşmak, korkak, kötü kalpli, yufka yürekli, birdenbire korkup heyecanlanmak, hoşuna gitmek, planladığı bir işi gerçekleştirmek için kesin bir karara varmak, içinde kin olmak, sinir edici, bezdirmek, kafasına koymak, hoşuna gitmek, endişeye kapılmak, içine kurt düşürmek, endişelenmek, huzurunu kaçırmak, içine oturmak, aklına koymak, dayanamama, birdenbire çok korkmak, hiçbir şeyden korkmayan, yüreği sızlamak, sinirinden patlamak, karara bağlamak, karar almak, işleri yolunda gitmek, tedirgin olmak, ümidi suya düşmek, çok acı çekmiş, kırgınlık duymak, sinirleri gevşemek, dertlendirmek, çok yakından tanımak, cesaret etmek, fena halde sinirlenmek, canını sıkmak, gönlünü yapmak, kalbini kırmak, darılmak, ödünü koparmak, tedirgin etmek, yüreği ağzına gelmek, yüreği çarpmak, sevmek, beğenmek, can atmak, fikri değiştirmek, derdini açmak, güzel hayaller kurmak, kin beslemek, birini iyi anlamak, kalbinde yer etmek, merhamet hissi duymak, acımak, sinirlenmeyi bırakmak, içi daralmak, yüreği ezilmek, yüreği parçalanmak, ferahlamak, çok güvenmek, içi içine*

sığmamak, derdini dökmek, eli ayağına dolaşmak, katlanamamak, bir şeyi veya bir kimseyi çok özlemek, sırrını açmak, diken üstünde olmak, cesaret almak, tedirgin, çok korkmuş, çok merhametli davranmak, birbirine güvenmek, yüreğini oynatmak, birinin canını yakmak, ciğeri sızlamak, rahat bir nefes almak gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir. Türkmen Türkçesinde “yürek” organ adıyla kurulan deyimler en çok *üzülmek endişelenmek, korkmak, derdini anlatmak, cesaretli* anlamlarındadır.

6.3.2. Karın

6.3.2.1. Bövrek (Böbrek)

Türkmen Türkçesinde “bövrek” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

bövreği bökmek, bövreği yarılmak, bövre sancı bolmak, bövri bükgüldemek, bövründe sancı bolup döremek, bövrünü garaltmak, bövrine diñ salmak, bövrüni diñirgemek, bövrüni diñlemek

Tespit edilen deyimlerde “bövrek” organ adının *çok sevinmek, öfkelenmek, tedirgin etmek, endişelenmek, öldürmek, düşünmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.3.2.2. Ciğer (Ciğer)

Türkmen Türkçesinde “ciğer” organ adıyla oluşan tek bir deyim tespit edilmiştir:

ciğerini duzlamak

Tespit edilen deyimde “ciğer” organ adının *karbini kırmak, incitmek* anlamı bildirdiği görülmektedir.

6.3.2.3. Garın (Karın)

Türkmen Türkçesinde “garın” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

gaññañi garnaña almak, garın aşını ağzından dökmek, garın çekmek, garın otarmak, garnaña dayanmak, garnaña galmak, garıñ govzamak, garna yapışan dalak yalı, garını silmek, garıñ çekilmek, garıñ elcuk diymek, garıñı gabartmak, garıñı suva atmak, garını sırtına aylanmak, garını yası, garını yazmak, gövni-garını yok.

Tespit edilen deyimlerde “garın” organ adının *küfretmek, zayıflamak, gelin bulmaya çalışmak, karnını doyurmak, bütün işleri kendi başına yapmak, acıkmak, öldürmek, halsizleşmek, açlığını gidermek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.3.2.4. Göbek (Göbek)

Türkmen Türkçesinde “göbek” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

göbeği gömülmek, göbeğin gömlen yeri, göbek ene, göbek ganıñ daman yeri, öz göbeğini özüñ kesmek,

Tespit edilen deyimlerde “göbek” organ adının *kurulmak, yerleşmek, doğduğu yer, ebe, başının çaresine bakmak* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.3.3. Leğen

6.3.3.1. Bil (Bel)

Türkmen Türkçesinde “bil” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

bil açılmak, bil bağlamak, bil bermek, bil bükmek, bili bekemek, bili bükülmek, bili guşamak, biline ağram bermezlik, bilini berk guşamak, biliñi bağlamak.

Tespit edilen deyimlerde “bil” organ adının *güvenmek, inanmak, güçten düşmek, eziyet çekmek, yaşlanmak, gayrete gelmek, hazırlanmak, dinlenmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.4. Üst Uzantı

6.4.1. Kol

6.4.1.1. Gol (Kol)

Türkmen Türkçesinde “gol” organ adıyla kurulmuş pek çok deyim bulunmaktadır. Türkmen Türkçesinde “gol” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

gola almak, gola düşmek, gola salmak, gola sığmazlık, gol astı bolmak, gol bermek, gol bulamak, gol çekmek, goldan bermezlik, goldan gelmek, goldan sıpmak, goldav bermek, gol galgatmak, gol-ganat bermek, gol germek, gol govşurıp durmak, gol govşurmak, gol goymak, gol göstermek, goli bağlı, goli gısğa bolmak, goli yuka bolmak, goli yukalık, gol sermek, goluna çekmek, golundan çekmek, golundan göstermek, golunu tutmak, gol uzatmak, gol yapmak, gol uzatmak, gol yapmak, gol yetirmek

Tespit edilen deyimlerde “gol” organ adının *esir düşmek, söz dinlememe, kendini adamak, imza atmak, fırsatı kaçırmama, imkânı olmak, elinden kaçırmak, destek vermek, el sallamak, neşelendirmek, kol kanat germek, hizmet etmeye hazır olmak, birinin kontrolü altına girmek, vazgeçmek, özgür olmayan, fakir olmak, yardım istemek, destek vermek, güç vermek, elinde tutmak, korumak, himaye etmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir. Türkmen Türkçesinde “gol” organ adıyla kurulan deyimler en çok *korumak, himaye altına almak, yardım etmek* anlamlarındadır.

6.4.2. Önkol

6.4.2.1. Goşar/Bilek (Bilek)

Türkmen Türkçesinde “bilek” organ adıyla oluşan tek bir deyim tespit edilmiştir:

babır bilek

Tespit edilen deyimde “bilek” organ adının *güç, yiğit, kahraman* anlamı bildirdiği görülmektedir.

6.4.3. El

6.4.3.1. Barmak (Parmak)

“Barmak” organ adı hem el hem de ayak için kullanılmaktadır. Kelimenin kendisinde el veya ayak ayrımı olmadığı için bu çalışmada yalnızca bir bölümde yer verilecektir. Türkmen Türkçesinde “barmak” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

barmağını dişlemek, barmak batırmazlık, baş barmağını yalı bilmek, baş barmak yalı bilmek, süyem barmak.

Tespit edilen deyimlerde “barmak” organ adının *hayret etmek, pişman olmak, işi yapmama, her ayrıntıyı bilmek, işaret parmağı* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.4.3.2. Dırnak (Tırnak)

Teori kısmında sözü edilen çalışmalarda “dırnak” organ olarak kabul edilmiştir. “dırnak” organ adı hem el hem de ayak için kullanılmaktadır. Keliminin kendisinde el veya ayak ayrımı olmadığı için bu çalışmada yalnızca bir bölümde yer verilecektir. Türkmen Türkçesinde “dırnak” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

dırnağına tiken urmazlık, dırnağını gırmak, dırnağını etini gemirmek, dırnağını ganamazlık, dırnak dökmek

Tespit edilen deyimlerde “dırnak” organ adının *zarar görmeme, karşılık vermek, cimrice davranmak, zahmet çekmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.4.3.3. Gysym (Avuç)

Teori kısmında sözü edilen çalışmalarda “gysym” organ olarak kabul edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “gysym” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

gısınıña gısmak, gısınında saklamak, gısınıın içinde saklamak

Tespit edilen deyimlerde “gysym” organ adının *kendi kontrolüne almak* anlamını bildirdiği görülmektedir.

6.4.3.4. El (El)

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda “el” organ adının *dayanışma, yardımseverlik* gibi anlamlar bildirdiği tespit edilmiştir. Türkmen Türkçesinde “el” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

acala el bulamak, ara el düşmek, bir elde iki garpız tutmak, bir eli yağ bir eli bal tutmak, çep elden gelmek, el-ayak yalı, el barmazlık, el batırmak, el berişmek, el bermek, el bermezlik, el bulamak, el çarpamak, el çekmek, el değirmek, el değirmeni yalı, el değmek, el değmezlik, elden alıp eteğe salmak, elden ayaktan çıkmak, elden ayaktan düşmek, elden bermek, elden çekmek, elden çıkarmak, elden çıkmak, elden düşmezlik, elden-ele geçmek, elden geçirmek, elden gelenini etmek, elden gelmek, elden gidermek, elden gutarmak, elden gutulmak, elden sıpdırmak, elden tutmak, elde saklamak, ele almak, ele bakmak, ele bermek, ele düşmek, ele düşürmek, ele geçirmek, el eğrisi özüne, el-ele bermek, ele övretmek, ele salmak, ele seretmek, el galdırmak, el garmak, şel gaytarmak, el gören, el görkezmek, el göstermek, eli açık, eli ağır, eli ağzına yetmek, eli arassa, eli barlık, eli boş, eli eğrelmek, eli eğri, eli eğrilik, eli galam tutmak, eli galmazlık, eli gısğa, eli gısğalık, eli giñ, eli kelte, eli keltelik, eli köp, eli nanlı, elinden çekilen yalı bolmak, elinden dür dökülmek, eline-ayağına barmazlık, eline kakmak, elini ayağını bağlamak, eliñ ayasında saklamak, eliñ ayası yalı, eliñ çıkmak, eliñde barını etmek, eliñden gelenini ayamazlık, eliñden gelenini etmek, eliñden iş gelmek, eliñde yalı görmek, eliñe gül bitsin, eliñ gelmek, eliñ getirmek, eliñ gicemek, eliñ giñemek, eliñ-gözün dert görmesin, eliñi açık açık tutmak, eliñi burnuña sokmak, eliñi sovu suva urmazlık, elinñi yalap galmak, eliñi yatan çöpe urmazlık, eliñ kesevi saçın sübse bolmak, eliñ sovamak, eliñ uzadan yerine yetmek, eliñ üstünde tutmak, eli süycülik, el işi, eli uznlık, eli üzölmek, eli yarağ tutan, eli yarağ tutmak, eli yeñil, eli yok, eli yuka, eli yukalık, elli-ayaklı, el salgamak, el sermek, elsiz-ayaksız galmak, el süydünü bermek, el tudurmazlık, el tutuşığ işlemek, el ucundan etmek, el urmak, el urmazlık, el uzatmak, el üzmek, el yalamazlık, el yalı, el yetirmek, el yetmek, el yetmez, el yetmezlik, el yetmez şaha, el yuvmak, el yüzünde goymak, antäniñ eline el yetirmek, gızılı halka el ildermek, iki elde bir ayak bolmak, iki elde iki ayak bolmak, iki elini boş goymak, işden el sovamak, kişi eli bilen ot gorsamak, körün eline büre düşen yalı, noğtasını ele almak, noğtasını eline bermek, pencä düşmek, sabırını ele almak, sabrını ele almak, saçı sübse eli kesevi bolmak, susağın sapını ele almak, yakadan el çekmezlik, yüvrük eller

Tespit edilen deyimlerde “el” organ adının *fedakârlık, geçimsizlik, zenginlik, rahat içinde yaşamak, çalışkan, becerikli, bir işi yapmaya gönlü razı olmama, dokunmak, değmek, tokalaşmak, el sıkışmak, yardımlaşmak, desteklemek, baş eğmeme, sıvışma, el atmak, müdahale etmek, alkışlamak, ek kaldırmak, vazgeçmek, hırsızlık etmek, kıvrak, canlı, atik, namusu kirletilmek, eli değmeme, çok işi olma, dile düşmek, sevmek, hoşlanmak, kendinden geçmek, feryat etmek, çırpınmak, fırsatı kaçırmak, elinden tutmak, kurtarmak, başkasına kaptırmak, ustaca üretilmek, elden ele dolaşma, el değiştirmek, yapabileceği her şeyi yapmak, sıkıntılı günler geçirmek, var gücüyle karşı çıkmak, serbest bırakmak, işi savsaklamak, dizginleri ele almak, kendi haline bırakmak, canının istediği gibi hareket etme, kendi kararlarını kendisi verme, ele geçmek, telaşa düşmek, sabırsızlık etmek, kontrolü ele almak, rahat bırakmama* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.5. Alt Uzantı

6.5.1. Bacak

6.5.1.1. Dız (Diz)

Türkmen Türkçesinde “dız” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

dıza çökmek, dıza çökmek, dız epmek, dız yazmak

Tespit edilen deyimlerde “dız” organ adının *boyun eğdirmek, tabi olmak, dinlenmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.5.2. Ayak

6.5.2.1. Ayak (Ayak)

Türkmen Türkçesinde “ayak” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

adam ayak sekmedik yer, ayağa çolaşmak, ayağa galmak, ayağa köz basılan yalı bolmak, ayağa ot basılan yalı bolmak, ayağa yapışan palçıkça görmezlik, ayağı ağır, ayağı ağrılmak, ayağı bağlanmak, ayağı bişen yalı, ayağı düşmek, ayağı düşümlisi bolsun, ayağı goşulmak, ayağına yıkılmak, ayağından asılışmak, ayağından asılmak, ayağına bağlamak, ayağına dañmak, ayağına gışık basmak, ayağına kesmek, ayağına astı gorp atmak, ayağına aşağı gorp atmak, ayağına aşağı kövmek, ayağına sallap gitmek, ayağına yerden üzmezlik, ayağına bir yere depmek, ayağına depip durmak, ayağına dürs basmak, ayağı üzeññide, ayağı yere değmezlik, ayağı yere ilmezlik, ayağı yer tutmak, ayak aldığına, ayak astına almak, ayak bağı, ayak basmak, ayak bitmek, ayak çekmek, ayaklı at, ayaklı garpız yalı, ayak sekmek, ayak süyremek, ayak üstünde, ayak üstünden, ayak yazmak, ayak yığnanmak, ayak yoluna çıkmak, bir ayakdan asmak, bir ayakdan sürmek, el-ayak yalı, elden ayakdan çıkmak, elden ayakdan düşmek, eline-ayağına barmazlık, elli-ayaklı, elsiz-ayaksız galmak, geçinin ön ayağı yalı, göre ayağına sokup oturmak, iki ayapını bir gonca sokmak, iki ayağına çukura sokup oturmak, iki ayağına göre sokup oturmak, iki ayağına bir yere depip durmak, iki ayaklı, iki ayaklı iki günde, iki elde bir ayak bolmak, iki elde iki ayak bolmak, it ayağına iyen yalı, itin art ayağından suv içirmek, öz elin öz yakañ, öz elin öz yakañ bolmak, öz ayağına özüñ palta urmak, uzadan ayağına yığnap bilmezlik, üç tağan ayağı bolmak, yorğaniña görä ayak uzatmak

Tespit edilen deyimlerde “ayak” organ adının *şaşırma, değer vermeme, uğursuzluk getirme, bir şey yapmama, yalvarmak, yardım istemek, kıskanmak, engel olma, evlendirmek, vefasızlık etmek, güçten kuvvetten düşme, ölmek, yalan yanlış şeyler söyleme, inat etme, ısrar etme, gurur duyma, durmak, duraklamak, acele etmek, dinlenmek, yatma vakti yaklaşmak, ayırt edememek, yaşlanmak*, gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.5.2.2. Daban (Taban)

Türkmen Türkçesinde “daban” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

dabana köz basılan yalı bolmak, dabana ot basılan yalı bolmak, dabana azabı, dabana etini içmek, dabaniña köz basılan yalı bolmak, dabaniñ düşmek

Tespit edilen deyimlerde “daban” organ adının *şaşırmak, irkilmek, alın teri, merhemetsizce davranmak, eziyet çektirmek, yorulmak, bitkin düşmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

6.5.2.3. Ökce (Topuk)

Türkmen Türkçesinde “ökce” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

ökcan yeñlemek, ökce göstermek, ökceleri yere değmän gitmek, ökce oğurlamak, ökcesine düşmek, ökcesi yeñil, ökcesi yere değmezlik, ökcesi yere ilmezlik

Tespit edilen deyimlerde “ökce” organ *ayakları yere değmemek, sevinçten uçmak, çok sevinmek, adımları seyrekleşmek, peşine düşmek, keyfi yerinde, neşeli neşeli dolaşma, bir şey sevinip hızlı hızlı hareket etme* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir.

7. Vücutu Kapsayan Organlar

Yukarıda tespit edilen organlar ve organ isimlerinin dışında sınıflandırmada yer almayan ancak vücudun tamamında bulunan organlar da bulunmaktadır. Bu organlar aşağıdaki gibidir:

7.1. Damar (Damar)

Türkmen Türkçesinde “damar” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

damarda gan gaynamak, damarını yumşatmak, damarın suvlanmak, yeñse damarından tutulmak, yeñse damarın gatamak

Tespit edilen deyimlerde “damar” organ adının *heyecanlanmak, ilham gelmek, rahatlamak, sakinleşmek, küplere binmek, cinleri ayağa kalkmak* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir

7.2. Deri (Deri)

Türkmen Türkçesinde “deri” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

deri sırmak, derisine duz vermek, derisine saman dıkmak, derisini duzlamak, goyun derisine giren möcek, goyun derisine girmek

Tespit edilen deyimlerde “deri” organ adının *sıyırmak, yok etmek, öldürmek* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir

7.3. Sünk (Kemik)

Türkmen Türkçesinde “sünk” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

bokurdağında sünk bolup galmak, sünk başı iri, sünklerinden torba asaymalı, sünkünü sanabermek

Tespit edilen deyimlerde “sünk” organ adının *iri yarı, iri yapılı, bie deri bir kemik, çöp zayıf, derisi kemiklerine yapışmak* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir

7.4. Ten (Ten)

Türkmen Türkçesinde “ten” organ adıyla oluşturulan deyimler aşağıdaki gibidir:

ten bermek, tenin ölmek, teni tikeneklemek

Tespit edilen deyimlerde “ten” organ adının *yürekten inanmak, korkusuzca hareket etmek, tüyleri diken diken olmak, ağırlaştırmak* gibi anlamlar bildirdiği görülmektedir

8. Sonuç

Organ adları ve deyimler hem ayrı ayrı değerlendirildiğinde hem de bir arada kullanıldıklarında dilimizin önemli bir unsurunu temsil etmektedir. Bir toplumun kültürünü ve dilini anlayabilmek için deyimlerin oluşumuna ve anlamına bakmak gerekmektedir. Nitekim Eski Türkçeden itibaren takip edildiğinde günümüze kadar değişmeden veya büyük değişikliklere uğramadan gelen pek çok deyim bulunmaktadır. Bireyler bir şey anlatmaya önce kendilerinden başladıkları için vücut organ adları da sözü etkilemiş ve deyimlerde kendine çokça yer bulmuştur. Bu nedenle deyimlerde kullanılan organ adları ve bu adların bildirdiği anlamlar tespit edilmiştir.

Bugüne kadar yapılan dilbilim çalışmalarında organlar ve dolayısıyla organ adları *ana temel organlar, ara temel organlar; içi organlar, dış organlar* gibi çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Bu çalışmada diğerlerinden farklı olarak anatomi alanından hareketle vücudun bölümlerinin neler olduğu ve bu bölümlerde hangi organların yer aldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmaya göre vücudun öncelikle *baş, boyun, gövde, alt uzuv ve üst uzuv* olmak üzere beş bölümden oluştuğu tespit edilmiştir. Ancak vücudun tamamını kapsayan *deri, damar, kemik* gibi yapıların organ olarak kabul edilmesine rağmen sınıflandırmada yer almadığı tespit edilerek çalışmada bu organlar da altıncı bir başlık altında ele alınmıştır. Her bir vücut bölümü içerisinde çeşitli organları barındırmaktadır. Örneğin; baş kısmında ağız, baş, beyin, burun, damak gibi organlar bulunmaktadır. Burada yüz bölgesini ayırarak yüzde bulunan göz, burun gibi organları ayrı başlık altında değerlendirmek mümkün olabilir. Ancak bu çalışmada böyle

bir ayrıntı çalışmanın amacını aşacağından organ adları yalnızca alfabetik olarak verilmiştir. Çalışmada organlar ve organ adları ayrıntılı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Elde edilen verilere göre hazırlanan “Organ ve Organ Adları Sınıflandırması” tablosu aşağıdaki gibidir:

Tablo 1. Organlar ve Organ Adlarının Sınıflandırılması

Baş Kısımındaki Organlar	Boyun Kısımındaki Organlar	Gövde Kısımındaki Organlar			Üst Uzantı			Alt Uzantı Vücudu Kapsayan Organlar		Vücutlu Kapsayan Organlar
		Göğüs (Göğüs)	Garın (Karın)	Leğen	Kol	Önkol	El	Bacak	Ayak	
1. Ağız (Ağız)	1. Boğaz (Boğaz)	1. Bağır (Bağır)	1. Böbrek (Böbrek)	1. Bil (Bel)	1. Gol (Kol)	2. Goşar (Bilek)	1. Parmak (Parmak)	1. Dız (Diz)	1. Ayak (Ayak)	1. Damar (Damar)
2. Baş (Baş)	2. Boyun (Boyun)	2. Dalak (Dalak)	2. Ciğer (Ciğer)				2. Dırnak (Tırnak)		2. Daban (Taban)	2. Deri (Deri)
3. Beyin (Beyin)	3. Gursak (Kursak)	3. Döş (Döş)	3. Garın (Karın)				3. Gysym (Avuç)		3. Ökce (Topuk)	3. Sünk (Kemik)
4. Burun (Burun)	4. Yeñse (Ense)	4. Çapırğa (Eğe)	4. Göbek (Göbek)				4. El (El)			4. Ten (Ten)
5. Damak (Damak)		5. Gövün, Köñül (Gönül)								
6. Dil (Dil)		6. Yürek (Yürek)								
7. Diş (Diş)										
8. Dodak (Dudak)										

9. Eñek (Çene)										
10. Gabak (Göz Kapağı)										
11. Gaş (Kaş)										
12. Göz (Göz)										
13. Gulak (Kulak)										
14. Kelle (Kelle)										
15. Kirpik (Kirpik)										
16. Mañlay/Alın (Alın)										
17. Saç, Gil, Tüy (Saç, Kıl, Tüy)										
18. Yañak (Yanak)										
19. Yüz (Yüz)										

Anatomi ve dilbilim alanlarından yararlanılarak oluşturulan sınıflandırmada disiplinler arası bir bakış açısıyla konuyu ele almak hedeflenmiştir. Bu bağlamda bugüne kadar yapılan dilbilim çalışmalarında organ adı olarak kabul edilmeyen *göz kapağı*, *ense* gibi organ adları ve bu adların Türkmen Türkçesindeki deyimlerde kullanımına dikkat çekilmiştir.

Deyimlerle ilgili yapılan sınıflandırmaların bir kısmına teori kısmında yer verilmiştir. Söz konusu deyimlerin *iki ya da daha fazla sözcükten oluşan, sonu mastarla biten, cümle şeklinde olan; isim+isim, isim+sıfat, sıfat+isim, benzetme yoluyla oluşan, sayı ismiyle oluşan vd.; deyim aktarması, somutlaştırma, yok kelimesiyle oluşan, benzetme yoluyla oluşan vd.* gibi pek çok şekilde sınıflandırıldığı ifade edilmişti. Türkmen Türkçesinde tespit edilen somatik deyimler de benzer şekillerde sınıflandırılabilir. Yapılacak sınıflandırma bu çalışmanın sınırlarını aşacağından burada yalnızca birkaç örnek verilecektir. Türkmen Türkçesinde tespit edilen somatik deyimler *iki ya da daha fazla sözcükten (yüvrük eller, ak yürekli vb.); mastar şeklinde (ganı yüzüne urmak vb.), cümle şeklinde (gövni yarım) oluşabildiği gibi sıfat+isim (daş yürek) şeklinde, yok kelimesiyle (gövni-garnı yok) vd. de oluşabilmektedir.*

Yapılan çalışmada Türkmen Türkçesinde en çok *göz* organ adının deyimlerde kullanıldığı tespit edilmiştir. Daha sonra deyimlerde sık kullanılan organ adları *arasında el, ağız, ayak, gönül, yürek* adları sayılabilmektedir. *Bilek, ciğer* gibi organ adları ise deyimlerde en az kullanılan organ adlarıdır.

Bu çalışmada tespit edilen deyimlerin bir kısmının anlam özellikleri de verilmeye çalışılmıştır. Nitekim bugüne kadar yapılan çalışmalarda deyimlerde kullanılan organ adlarının bazı durumları ve duyguları ifade etmek için kullanıldıkları görülmüştür. Örneğin *el* ve *yüz*, dayanışma; *burun*, *kibir*; *diz*, *güç kuvvet* bildirmek için daha çok kullanılmaktadır. Bu çalışmada da her bir deyimde kullanılan organ adının ne anlam ifade ettiği o maddede ele alınmaya çalışılmıştır. Elbette bir deyim içerisinde yer alan organ adı diğer kelimeleri etkilemekte veya kendisi söz grubu içerisinde yer alan kelimelerden etkilenmektedir. Bütün bunlardan hareketle organ adlarıyla kurulan deyimlerin oldukça fazla olduğunu, her bir organ adının bir duyguyu veya durumu ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Aktaş, Y. (2022). *İnsan Anatomisi ve Kinesiyoloji*. Erişim adresi: https://www.tvf.org.tr/wp-content/uploads/2018/04/insan_anatomisi.pdf.
- Atmaca, E. (2009). Kazak Türkçesinde ‘Göz’ Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 2, s. 19-35.
- Çelik, Y. (2017). Türkiye Türkçesinde Duyu Organlarıyla Kurulan Deyimler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 50, s. 72-79.
- Doğan, L. (2005). Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, s. 141-163.
- Gürkan, D. Ö. (2017). Kısas-ı Enbiya’da ‘Gönül’ Sözcüğüyle Kurulan Deyimlerin Organ Adları Temelinde Çağrışımsal Anlamı. *Türkiyat Araştırmaları*, S. 26, s. 223-231
- Hüseynova, A. (2014). *Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerin Karşılaştırılması (Azərbaycan-Özbək və Türkiyə Türkçesi)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Kültür Üniversitesi.
- İlhan, N. (2007). Atasözleri ve Deyimlerimizde Beden Kelimeleri ve Kavram Alanları. *Türk Dili*, S. 671, s. 761-769.
- Kara, M., Karadoğan A. (2014). *Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Organ. (2021, 17 Temmuz). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr>.

Özezen, M. Y. (2001). Türkçede Deyimler Üzerine Birkaç Söz. *Türk Dili*, S. 600, s. 869-879.

Özkan, F., Şadiyeva G. (2003). Somatik Deyimler. *Bilig*, S. 24, s. 135-157.

Öztürk, H. (2013). Deyimler Bağlamında Bazı Organ Adlarının Toplum Değerleriyle İlişkisi. *Turkish Studies*, Y. 8/9, s. 2129-2143.

Şahin, H. (2009). Kaşgarlı'dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler. *Turkish Studies*, Y. 4/3, s. 2020-2036.

Tufar, N. (2010). *Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Türkmen Diliniñ Frazеologik Sözlügi (2013). Aşgabat. Erişim adresi: <https://www.kitaphana.net/book/1398>.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1069020>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 06.02.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 03.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atf / Citation

Sabirova, N. (2022). Xorazm Baxshichilik An'analarining Taraqqiyot Davri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 193-199.

XORAZM BAXSHICHILIK AN'ANALARINING TARAQQIYOT DAVRI
The Period of Development of Khorezm Minstrel Traditions
NASIBA SABIROVA¹

Annotatsiya

Ushbu maqolada baxshichilik san'atining so'nggi taraqqiyoti haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, Xorazmda tarqalgan parixon-po'rxonlar ham shomonlarning bir ko'rinishi ekanligi, shomonlik esa baxshichilik san'atining shakllanishida dastlabki bosqichlardan hisoblanishi, soz va so'z ustasi bo'lgan baxshilarda dastlab, tabiblik, afsungarlik kasblari ham sintezlashgani, hatto Ergash Jumanbulbul o'g'li ham "qo'shkochlik" vazifasini bajargani haqida (a) ma'lumotlar berilgan. Jumladan, maqolada A. N. Samoylovichning tadqiqotlarida Xorazm baxshilarining kitobiy dostonlar kuylaganliklarini, dutor, bulamon chalganliklarini hikoya qilganligini alohida ta'kidlanadi. Xorazmda ham shomon, o'zon, baxshi so'zlari ishlatilib kelingan va hozirda baxshi atamasi keng ommalashgan. Baxshichilik shaxsining ilohiylashtirilishi ularning yuksak xotirasi va soz, so'z sohibi ekanligi bilan aloqadordir. Ushbu kasb egalarining do'mbira jo'rligida doston kuylashlari X-XI asrlar bilan aloqador degan fikrlar mavjud. Bu hodisa ancha qadimiy bo'lishi ham mumkin. Qadimgi xorazm qal'alaridagi "Arfachi ayol xonasi"dagi rasmlar bunga asos bo'lishi mumkin. Xorazmda dastlabki baxshi va baxshilar piri hisoblangan tarixiy shaxs (1115-1191) Oshiq Oydin (Oshug'iddin Umar Suxravardiy) bo'lib, u hozirda ham baxshilarning homiysi hisoblanadi. Uning shaxsi ham ilohiylashtirilgan. Tarixiy manbalarga ko'ra Oshiq Oydin soz va so'z ustasi va ayni paytda davlat arbobi bo'lgan. Musiqa to'g'risida risola ham bitgan. Uning xorazmshohlar hukmronligi davrida yashaganini hisobga olsak, o'sha davrlarda baxshichilik san'atining rivojlangan davri bo'lganligini anglab olish mumkin bo'ladi. Oshiq Oydin pirdan keyin turkiy olamda dong taratgan o'zon, shomon, baxshi Qo'rqu otadir. XIX asr va XX asr boshlari Xorazm baxshichilik san'atining eng gullagan davri ekanligi aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Baxshi, Xorazm Baxshichilik San'ati, Oshiq Oydin Pir, Baxshilar Homiysi, Kitobiy Dostonlar.

¹ Dr., Ürgenç Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü. Ürgenç/ÖZBEKİSTAN
El.mek: sabnas1@yandex.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1236-283X>

Abstract

This article discusses the latest developments in the art of minstrel. It is also known that the parishioners in Khorezm were a form of shamanism and shamanism was one of the earliest stages in the formation of the art of bakhshi. In particular, the article emphasizes that in the researches of A. N. Samoilovich the Khorezm bakhshis sang book epics, played the dutar, bulamon. The deification of the bakhshi people is due to their high memory and the fact that they have a word. It is believed that the recitation of epics by drummers dates back to the 10th and 11th centuries. This phenomenon may be more ancient. The first person in Khorezm to be considered a bakhshi and a pir of bakhshis (1115-1191) was Oshiq Aydin (Oshugiddin Umar Sukhravardi), who is still the patron saint of bakhshis. His personality is also deified. According to historical sources, Oshiq Aydin was a master of words and phrases and at the same time a statesman. He also wrote a pamphlet on music. Considering that he lived during the reign of the Khorezm kings, it is possible to understand that the art of bakhshi was developed at that time. After the Aydin Pir, the person who became famous in the Turkic world as o'zon, shaman and bakhshi is Korkut Ata. It is said that the 19th and early 20th centuries were the heyday of Khorezm bakhshi art.

Keywords: Bakhshi, Khorezm Art of Bakhshi, Oshiq Aydin Pir, Patron of Bakhshi, Book Epics.

1. Kirish

Epos xalq ijodiyotida eng murakkab janr hisoblanadi. Shu sababli uni faqat professional ijrochigina kuylay oladi. Binobarin, dostonlar o'z ijrochisi bilan tirikdir. Ularni xalqqa yetkazish baxshilar zimmasiga tushadi. Eposni kuylash, baxshilar ijrosi haqida yozma manbalar juda kam. Eposhunos To'ra Mirzaevning ta'kidlashicha, o'zbek dostonchiligining ildizlari juda qadimga borib taqalsa-da, uning muayyan sifat o'zgarishiga uchrashi XIX –XX asrga kelib, yangi o'zbek eposiga asos solindi. Uning ijodkorlari Yo'ldosh bulbul, Jumanbulbul, Ergash shoir, Fozil shoir, Po'ltan, Islom shoirlardir (Mirzayev, 2008: 43).

2. Xorazm baxshichilik san'atining qadimiy ildizlari

Xorazm baxshichilik san'ati ildizlari ham juda qadimiylilik kasb etadi. Ayrim tadqiqotlarda bu an'ananing miloddan avvalgi 6-5 asrlarda paydo bo'lganligi qayd qilinadi (Matyakubov, 1999: 52). Bu davrlarda asosan "Avesto"ning "Yasht" kitobidagi Xudolar va qahramonlarga bag'ishlangan alqovlar, dostonlar kuylangan. X-XI asrlarga kelib Xorazm shohlar saroyida mashshoqlar, sozanda va go'yandalar juda ko'p bo'lgan (Ro'zimboyev, 2013: 4). "Xorazm poytaxti Ko'hna Urganch shahridagi ma'mur va obod zamonlarda Chingizxon harbiy qilmadan burun bu shaharda sokin bo'lg'on odamlarning aksariyati musiqiy o'zlarina bir hunar va kasb ittixos qilg'onlar. Muning orqasida o'z oilalarining o'ngishiqlarini ta'min etgandurlar. Hatto mazkur asarlarning mubolag'a bilan ko'rsatganlariga qaraganda yolg'iz Ko'hna Urganch shahrida dutor sozina eshak (harrak) yo'nib sotib o'ngishiqlarini shul hunarlari birla o'tkaradurg'on kishilarning miqdori bir mingga yetishdi" (Mulla Bekjon Rahmon o'g'li, 1998: 7).

Ushbu satrlar rivoyatga o'xshab ketsa-da, uning zamirida katta haqiqat yotadi. San'at rivojlangan joyda adabiyot, shu jumladan dostonchilik ham taraqqiy etadi. Albatta Xorazm san'ati Chingiz bosqinidan so'ng tushkunlikka yuz tutdi. Muhammad Rahimxon I davriga kelib, saroyda maqomchilar, mashshoqlarni to'plash an'anasi davom etdi. Saroyda Niyozjon Xo'ja, Mahdumjon qozi, Muhammadjon Sandiqchi degan maqom ustalari yetishib chiqdi (Mulla Bekjon Rahmon o'g'li, 1998:7). O'sha davrdan boshlab xon saroyida baxshi saqlash an'anasi yana davom etdi. 1819 yilda Xivaga rus zobiti N. N. Muravyov tashrif buyuradi. Xon saroyidagi baxshilar ijrosi bilan tanishadi. U baxshilar shaxsi haqida konkret ma'lumot bermasa-da, ularning ijrosi haqida ba'zi bir mulohazalarni bildirgan. Jumladan u baxshilar haqida shunday

yozadi: “Kuylovchilar ovozlari, tana harakatlari bilan o'zlaridan oldin o'tgan avlodlarning epchilliklarini, qo'rqmasliklarini g'ayrat hamda jasoratlarini ko'rsatishga harakat qiladilar... ularning qo'shiqlari ayrim hollarda tun bo'yi davom etadi, ular baland va xirillagan ovoz bilan kuylashadi. N. Muravyovning bergan ma'lumotiga qaraganda u tinglagan baxshilarning jirov ekanligi sezilib turadi. Chunki o'sha davrda xonlikni Qo'ng'irot sulolasiga mansub o'zbeklar boshqargan va ular jirov-baxshilarni o'zbeklar toifasidan tanlab saroyga keltirishgan. Ular o'sha davrlarda jirov va baxshi san'atini birgalikda qo'shib davom ettirishgan, qo'bizda ham, dutorda ham doston qo'shiqlarini ijro etishgan. Muravyov jirov ijrosini tinglagan bo'lsa kerakki, baxshilarning “baland va xirillagan ovozda” kuylaganliklarini aytib o'tadi. N. N. Muravyov xon saroyida bo'lib, maqomchilar, turli xonandalarni ham tinglagan. Shu sababli o'z asarida xivaliklarning musiqani juda sevislarini va qadrlashlarini, xonandalar qo'shiq matnlariga alohida e'tibor bilan qarab, ularni eng talantli shoirlar ijodidan tanlab olishlarini yozib qoldirgan (Vamberi, 1867: 43).

Ayniqsa doston kuylagan baxshilar unda yaxshi taassurot qoldirgan. Shu sababli ijrochilarning musiqa asboblari xususida ham ayrim ma'lumotlarni keltirgan: “Ularning musiqa asbobi ikki torli balalaykadan iborat bo'lib, yarim oy shaklidagi qutiga o'xshab ketadi. Uni noxun yoki qalamcha bilan chalishadi. Ulardagi yana bir cholg'u asbobi to'rt torli, nihoyatda yoqimsiz tovush chiqaradigan asbob bo'lib, pastdan chiqqan o'qini yerga tirab, skripkaga o'xshab chalinadi”. Rus missionerining tasviriga qaraganda birinchi cholg'u asbobi tanbur, ikkinchisi esa qo'bizdir. Demak, o'sha paytlarda xon saroyida qo'biz chalib doston kuylaydigan baxshilar bir emas, bir necha bo'lgan. Muhammad Rahimxon I davrida dostonchilikning faolligini Muravyovning yana bir yozuvidan bilish mumkin. U Xivaga kelishda mamlakatning g'arbidagi “Shohsanam qal'asi”ga duch keladi va mahalliy aholidan ushbu joy haqidagi afsonani yozib oladi. Uning yozib olgan tafsilotlari “Oshiq G'arib va Shohsanam” dostonining syujetiga mos keladi. Unda G'aribning yetti yil darbadar kezishi, onasining ko'r bo'lib qolishi, Shohsanamning to'yi ustiga kelishi, o'z sevgilisining visoliga yetishi kabi voqealar tasvirlangan bo'lib, hozirgi syujetdan bir muncha farq qiladi. Albatta davr o'tishi, ijtimoiy tuzum o'zgarishi bilan doston voqealari ham o'zgarishi mumkin. Eng asosiysi, doston bor joyda baxshi ham bo'ladi. Demak o'sha davrda mazkur doston talantli baxshilar tomonidan ijro qilib yurilgan.

“Oshiq G'arib va Shohsanam” dostonining Xorazmda mashhur bo'lganligini Muravyovning ushbu esdaliklari yana bir bor isbotlaydi. Xorazm baxshilari haqida ayrim qaydlar H. Vamberi asarlarida ham ko'zga tashlanadi. Biroq, sharqshunos olim birorta konkret baxshi haqida ma'lumot bermasdan, ular haqida yuzaki tarzda so'z yuritadi. Masalan. U shunday yozadi: “...mazkur xrestomatiyada asosan baxshilar tomonidan aytiluvchi, ularning o'zlari yaratgan, yoki tarjima qilgan shimoliy turk xalqlarining barchasiga tanish, ular sevgan, ularning tili, fikri va o'ylarini aks ettiruvchi materiallar bor... Ular o'zbek xalqi va ularning xonliklari bilan qo'shni yashovchi qirg'izlar orasida keng tarqalgan va hamma joyda dutor yoki qo'biz jo'rligida bir xil kuylanadi. H. Vamberi xrestomatiya kitobiga yozgan ushbu so'zboshisidagi fikrlari ilmiy jamoatchilik uchun nihoyatda qimmatli bo'lishi bilan birga olimning ayrim fikrlarini tuzatib o'tishga to'g'ri keladi.

Chunonchi, ushbu so'zboshida olim baxshilar haqida so'z yuritib, “baxshilar tomonidan aytiluvchi, ularning o'zlari yaratgan yoki tarjima qilgan... materiallar” degan iborani ishlatdiki, bu fikr uning o'zbek baxshilari haqida to'la tasavvurga borib yetmaganini ko'rsatadi. Negaki, eng avvalo, baxshilar xalq ijodiyotiga mansub bo'lgan terma va dostonlarni ijro qilishadi. Ularning repertuaridagi asarlar asosan ustozdan shogirdga o'tadi. Ular dostonni qardosh xalqlar baxshilari repertuaridan olganda ham H. Vamberi aytganday “tarjima qilib” emas, balki ijodiy qayta ishlash orqali o'zlashtiradilar. Shuningdek, uning o'zbeklar orasida tarqalgan dostonlar qo'shni qirg'iz va boshqa xalqlar orasida bir xil kuylanadi degan fikriga qo'shib bo'lmaydi. Chunki, dutor jo'rligida doston kuyulash bilan qo'biz jo'rligidagi ijro bir-biridan keskin farqlanadi. Demak, H. Vamberi Xorazm doston ijrochilari haqida so'z yuritsa-da, mazkur an'ana haqida to'la ilmiy tavsif bera olmagan. Biroq, uning Qo'ng'iroqlik Mulla Ishoq bilan

qo'lyozma dostonlar to'plashi, "Baxshi kitoblari" haqida ma'lumot berishi, ko'plab dostonlarni G'arb kitobxonlariga tarjima orqali yetkazgani muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Herman Vamberi Xivaga kelgan davrda xonlik bo'hron girdobida qolgan, madaniy-ma'rifiy ishlar rivoji sustlashgan edi.

3. Xorazm baxshichilik san'atining so'nggi taraqqiyoti

Muhammad Rahimxon I davrida taraqqiyot sari yuzlangan san'at va adabiyot Muhammad Aminxon davriga kelib yanada rivojlanish bosqichiga ko'tarildi. Baxshichilik, qissaxonlik faollashdi. Maqom san'ati esa gullab-yashnadi. Usta Xudoybergan etikchi, undan Pahlavonniyoz Mirzoboshi Komillar Shashmaqomning nag'malarini to'la o'zlashtirib olishadi. Bu maqom ustalarining obro'si shu qadar yoyiladiki, hatto Qo'qon xoni Muhammad Umarxon saroy sozandalariga maqom o'rgatish uchun Xivadan Xudoybergan etikchini o'z saroyiga chaqirtirib oladi. Keyingi hukmdor Madalixon esa, Xudoybergan ustozning maslahati bilan uning shogirdlari Solihbek va Mo'minbeklarni ham Qo'qonga oldiradi va bu san'atkorlar o'sha joyda muqim bo'lib qolishadi. Binobarin, Muhammad Aminxon davridagi madaniy hayotning yuksalishi baxshichilik san'atiga ham ijobiy ta'sir o'tkazganligi tabiiydir. Ammo Muhammad Aminxonning fojeali o'limidan so'ng xonlikda yuksalayotgan madaniy-ma'rifiy hayot tushkunlikka yuz tuta boshladi. Keyingi Xiva xonligi taxtiga o'tirgan Abdullaxon va Qutlimurodxonlarning har ikkalasi 6 oydan taxtda o'tirib fojeali tarzda halok bo'lishdi.

1855 yilda taxtga o'tirgan Sayyid Muhammadxon davrida madaniy hayot yana izga tusha boshladi. Xonning o'zi ham musiqaga ishtiyoq qo'ygan bo'lib, dutor, g'ijjak kabi sozlarni ustalik bilan chalish qobiliyatiga ega edi. Shu sababli saroyga yana san'atkorlarni, xos baxshilarni yig'a boshladi. Biroq, adabiyot, san'at ilgariga avjda davom etishi qiyin edi. Bu davrda kitobxonlik negizida qissaxonlik muayyan darajada rivojlandi. Xuddi shu davrda vohaga Herman Vamberi tashrif buyurgan edi. Uni Sayyid Muhammadxon yaxshi kutib olib, xonlik hududida bemalol yurishga ruxsat berdi. H. Vamberi yuqorida qayd qilganimiz mulla Ishoq bilan xonlik hududida yurib, dostonlar yig'a boshlaydilar. Ular Amudaryo orqali Qo'ng'irot shahriga yo'l olishadi. Qo'ng'irot yaqiniga kelganda ziyolilar bilan suhbatlashib, "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonining nasriy bayonini yozib olishadi. Mulla Ishoqning quyidagi she'riy parchalari ularning baxshi va qissaxonlar bilan uchrashib katta materiallar to'plaganliklarini isbotlaydi.

Nasib tortib bizlar bu ela keldik,

Elu xalqning izzat-hurmatin ko'rdik,

Qissa, doston yig'nab uyga jo'nadik,

Bizlarni siyladi Mo'ytan elinda.

Safarda yo'ldoshim bul Rashid hoji,

Aning Qo'ng'irotda bitdi muhtoji,

Paytonga yuk bo'ldi kitoblar, vaji,

Qissa, doston sovg'a qilganlar xo'sh endi (Ro'zimboyev, 2005: 58).

Ushbu to'rtliklardagi "qissa-doston" so'zlariga razm solinsa o'sha davrda kitobat qilingan qissa-dostonlarning nihoyatda ko'pligiga qanoat hosil qilish mumkin. H. Vamberining "Chig'atoy tili darsligi" asari tarkibiga kirgan folklor namunalari ayniqsa qimmatlidir. Uning "Xrestomatiya" qismiga birinchi marta "Yusuf Ahmad", "Oysanam –Shohsanam", "Hurliqo-Hamro", "Oshiq Oydin", "Xirmondali" kabi Xorazm dostonlari kiritilgan. Mazkur asarga kiritilgan "Baxshi kitobi" bizga o'sha davrdagi doston-ijrochilari haqida muayyan darajada ma'lumotlar bera oladi.

Bu haqda Vamberining oʻzi shunday yozadi: “U oʻziga xos sheʼrlar toʻplami boʻlib, oʻrgatuvchi shogird-baxshilarning yonida olib yuriladigan kichik kitobchadir. Bu toʻplamdagi sheʼrlarning mazmuni auditoriyaga, el-ulus didiga, saviyasiga qarab oʻzgarishga uchrab turadi. Lozim paytda baxshilar unga oʻzgartishlar kiritib qoʻyishashadi. Mening qoʻlimdagi nusxa eng ommaviy, hammaga tushunarli sheʼrlardan tashkil topgan. Ularni men oʻzbeklar va turkmanlar orasida koʻp tingladim. Biroq, bu sheʼrlar uslub jihatdan sodda boʻlsa-da, ularni koʻpchilik kishi bilmaydi. Shu sababli ular ashula yoki deklamatsiya tarzida aytilishi nuqtai nazaridan Gʻarbiy Osiyo xalqlariga notanishdir. Ijro ohangiga qaraganda ularning eroniylar ijodidan olinganlik ehtimoli bor. Ammo, hozirda Eronda kuylanadigan qoʻshiqlarga ularning aloqasi yoʻq”. H. Vamberining “Baxshi kitobi”ga bergan ushbu tavsifi har jihatdan eʼtiborga loyiqdir. Chunki, Xorazm baxshilarida keyingi davrlarda ham doston va qoʻshiq matnlaridan iborat maxsus qoʻlyozmalar boʻlgan. Muhammad Rahimxon – Feruz davriga kelib, doston matnlarini oʻzgartirmasdan ijro qilish haqida farmoyish berilgan. Hatto bir kuni Feruzxon Suyav baxshiga “Goʻroʻgʻli” dostonini kuylashni buyurgan va oʻzi dostonning kitob qilingan shakliga qarab oʻtirgan. Suyav baxshi birorta soʻzda ham yanglishmay “imtihon”-dan muvaffaqiyatli oʻtgan (Aimbetov, 1988: 132).

H. Vamberining “Baxshi kitobi”dagi “deklamatsiya” shaklidagi ijro haqida maʼlumot berib, bu usul Xorazmga Erondan oʻtgan, degan farazi ham qiziqish tugʻdiradi. Bu yerda H. Vamberi ijrochilarning qiroat (rechitativ) ohangida oʻqilgan sheʼrlarni nazarda tutgan. Venger olimi “deklamatsiya” tarzidagi ijroni qissaxonlar orqali tinglagan boʻlsa kerak. Chunki ilgari davrlarda sheʼriy asarlar toʻla ravishda qiroat bilan qoʻshiq ohangida ijro etilgan. Buning asosiy sabablaridan biri “Ibtidoiy davrning vokal musiqasi ritm va rechitativdan iborat boʻlgan. Kuy esa ancha keyinroq paydo boʻlgan (Kosven, 1960: 132).

Maʼlumki baxshichilik sanʼatida anʼanaviylik barqaror saqlanib kelgan. Shu sababli qiroatxonlik XX asr boshlarigacha oʻz kuchini yoʻqotmagan. Qiroatxonlik xalfalar ijrosida haligacha davom etib kelmoqda. Xullas Vamberining nigohi tushgan “Baxshi kitobi” faqat Xorazm baxshi, xalfa va qissaxonlarigagina xos boʻlgan alohida bir anʼanadir. H. Vamberi “Baxshi kitobi”dagi bir qancha sheʼrlarni “Xrestomatiya”siga kiritgan. Unda “Sanobar” dostonidan olingan 5 bandlik sheʼriy parcha bor. Bu toʻrtliklar dostonning bizgacha yetib kelgan qoʻlyozma variantidagi muqobiliga solishtirganda juzʼiy oʻzgarishlargina koʻzga tashlanadi. Chunki yozma nusxalar orqali yetib kelgan doston matnlari barqaror saqlanish xususiyatiga ega. Faqat ularni qayta koʻchirgan kotib yoki xattotlar matnga ayrim oʻzgarishlar kiritganini kuzatish mumkin. “Baxshi kitobi”da “Oysanam-Shohsanam”, “Oshiq Oydin”, “Huriliqo –Hamro”, “Temim sahoba”, “Koʻroʻgʻli”, “Xirmondali”, “Zarqum shoh”, “Yusuf Ahmad” va boshqa qator dostonlardan parchalar berilgan. “Baxshi kitobi”da aniq baxshilar shaxsi haqida biror maʼlumot uchramasa ham, dostonlarning turli-tuman nusxalari haqida soʻz yuritilishi oʻsha davr doston ijrochilarining repertuari xususida aniq tasavvur bera oladi.

Herman Vamberi Xivadan joʻnab ketgandan keyin bir yil oʻtgach, Sayyid Muhammadxon olamdan oʻtib, Xiva xonligi taxtiga uning oʻgʻli Muhammad Rahimxon Feruz oʻtirdi. Feruz davrida Xiva xonligida adabiyot va sanʼatning rivojlanishi yangi bosqichga koʻtarildi. Maʼlumki Xorazm dostonlarining musiqa qismi alohida-alohida mustaqil kuylardan iborat. Bola baxshining maʼlumot berishicha ular 72 kuyni tashkil etgan. Shulardan bir qismini Eshvoy baxshi yaratgan: Eshvoy I, Eshvoy II, Turkman Eshvoyi, Urganjiy, Qurd Eshvoyi, Fargʻona Eshvoyi va boshqalar. Shovot tumanida “Eshvoy choʻli” degan yalanglik bor. Aytishlaricha, baxshi oʻsha choʻlni kesib oʻtishda qoʻshiq kuylar ekan. Yosh baxshilar oʻsha choʻlda tunab qolishsa, tushida ustoz baxshining ovozi eshitilarmish. Bu hodisa ularga Eshvoy baxshining fotiha berishi deb hisoblanar ekan. Eshvoy baxshining «Goʻroʻgʻli» turkumidagi 16 dostonni yoddan bilganligi haqida maʼlumotlar bor. Shuningdek u «Oshiq» turkumi dostonlaridan ham koʻpchiligini bilgan. Eshvoy baxshi ijodi va hayotini oʻrganish, uni xalqimizga yetkazish folklorshunosligimiz oldida turgan ham muhim vazifalardan biridir. Bizga

ma'lumki, til va tafakkurning taraqqiyoti inson ma'naviyatining shakllanishi va tobora rivojlanishiga yo'l ochib bergan.

Ibtidoiy dinlarning paydo bo'lishi ma'naviyat va ma'rifatning ilk nuqtalari bo'lib, ibodat qo'shiq kuylash va marosimlarni boshlab bergan. Ularni bilimli, iqtidorli koinlar amalga oshirgan. Diniy tasavvur negizida turli mifologiya shakllanib, afsona va rivoyatlar paydo bo'la boshladi. Bizga ma'lum bo'lgan "Avesto" shakllanib uning gohlari (qo'shiqlari) mutaxassis koinlar tomonidan ijro etilgan. Ular ezgu g'oyalarni ishontirish usuli bilan ommaga yetkazishgan. Koinlar shomonlarning dastlabki ko'rinishlaridir. Koin va shomonlar qadimdan oq ilohiy shaxslar sifatida tasavvur qilingan. Ularga ko'p hollarda aql-idrok, talant tushida ato etilgan. Xorazmda tarqalgan parixon-po'rxonlar ham shomonlarning bir ko'rinishidir. Shomonlik esa baxshichilik san'atining shakllanishida dastlabki bosqichlardan hisoblanadi. Soz va so'z ustasi bo'lgan baxshilarda dastlab, tabiblik, afsungarlik kasblari ham sintezlashgan. Hatto Ergash Jumanbulbul o'g'li ham "qo'shkochlik" vazifasini bajargan. Alisher Navoiy yashagan davrda baxshi atamasi kotib, mirzo ma'nolarida ham qo'llangan. Bu atamaning Respublikaning turli hududlarida "shoir", "jirov", "oqin", "sannovchi", "oxun", "soqi", "sozchi" tarzida qo'llanilishi ham uning sinkretik ma'noga egaligi bilan izohlanadi. Baxshi atamasining kelib chiqishida turli fikrlar mavjud bo'lib, V. V. Bartold uni sanskritcha "bhikshu" so'zidan kelib chiqqanligini ta'kidlaydi. A. N. Samoylovich ham ushbu fikrni qo'llab-quvvatlaydi va bu so'z negizida "muallim" ma'nosi mavjudligini tasdiqlaydi. Xorazmda ham shomon, o'zon, baxshi so'zlari ishlatilib kelingan va hozirda baxshi atamasi keng ommalashgan.

4. Baxshi va baxshilar homiysi haqida

Baxshichilik shaxsining ilohiylashtirilishi ularning yuksak xotirasi va soz, so'z sohibi ekanligi bilan aloqadordir. Ushbu kasb egalarining do'mbira jo'rligida doston kuylashlari X-XI asrlar bilan aloqador degan fikrlar mavjud. Bizningcha, bu hodisa ancha qadimiy bo'lishi ham mumkin. Qadimgi Xorazm qal'alaridagi "Arfachi ayol xonasi"dagi rasmlar bunga asos bo'lishi mumkin. Xorazmda dastlabki baxshi va baxshilar piri hisoblangan tarixiy shaxs (1115-1191) Oshiq Oydin (Oshug'iddin Umar Suxravardiy) bo'lib, u hozirda ham baxshilarning homiysi hisoblanadi. Uning shaxsi ham ilohiylashtirilgan. Tarixiy manbalarga ko'ra Oshiq Oydin soz va so'z ustasi va ayni paytda davlat arbobi bo'lgan. Musiqa to'g'risida risola ham bitgan. Uning xorazmshohlar hukmronligi davrida yashaganini hisobga olsak, o'sha davrlarda baxshichilik san'atining rivojlangan davri bo'lganligini anglab olish mumkin bo'ladi. Oshiq Oydin pirdan keyin turkiy olamda dong taratgan o'zon, shomon, baxshi Qo'rqu otadir.

O'rta Osiyoda bitilgan "Do'st Sultontarixi"da Qo'rqu ota baxshilar piri sifatida tilga olinadi. Abulg'oziy Bahodirxon uni donishmand vazir deb bersa, Rashididdin asarlarida baxshi, o'zon sifatida tasvirlanadi. "Kitobi dadam Qo'rqu"da u donishmand oqsoqol tarzida namoyon bo'ladi. Bu shaxs haqida turli afsona va rivoyatlar tarqalgan. Ularda Qo'rqu ota shomon, o'zon, davlat arbobi, vazir, donishmand sifatida ko'zga tashlanadi. Uning baxshi qiyofasidagi obrazi hamisha yorqin ko'rinadi. Ammo uning tarixiy prototipini izlashga asos topilmagan. "Qo'rqu ota kitobi" yaratilgan davrda Chingiz bosqini oqibatida Xorazmda baxshichilik san'ati tanazzul bosqichini boshdan kechirayotgan edi (Ro'zimboyev, 2008: 58). Mazkur kitob ham O'rta Osiyoda yaratilib keyin Kavkazga ko'chgan. Xorazmda baxshichilik san'ati XIX asrga kelib yana rivojlanish bosqichiga qadam qo'ydi. Xon saroyda maqomchilar, mashshoq va baxshilar saqlash an'alarini davom ettirdi. 1919 yilda Xivaga kelgan N. Muravyov xon saroyida baxshilarni tinglagani haqida yozib qoldirgan. Uning yozishiga qaraganda xon qarorgohida jirovlar bo'lganligi seziladi. Chunki rus zobitining yozishicha, baxshi qo'biz chalgan. U o'z yozishmalarida "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostoni haqida ayniqsa muhim ma'lumotlarni qayd qilib o'tgan.

5. Xulosa

Muhammad Aminxon davrida san'at yanada rivojlanish bosqichiga qadam qo'ydi. 1855 yilda taxtga o'tirgan Sayyid Muhammadxon davrida san'atga qiziqish yanada kuchaydi, xonning o'zi ham mohir g'ijjakchi bo'lgan. O'sha davrda Xivaga kelgan Herman Vamberining "Chig'atoy tili darsligi" kitobida ushbu davr dostonchiligi xususida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Qo'ng'iroqlik Mulla Ishoq unga "Bir payton" qissa doston to'plab berganini yozib qoldirgan. Mullaning o'zi ham shoir-baxshi-qissaxon bo'lgan. Muhammad Rahimxon - Feruz davrida baxshichilik san'ati gullab-yashnadi. Uning saroyida xos baxshilar faoliyat ko'rsatdi. Shulardan biri Rizo baxshi (bejilov) hisoblanadi. "Uning hukmronlik yillarida Suyav baxshi, Ernafas baxshi, Avaz bola, Nurulla tandir, Jumanazar baxshilar faoliyat ko'rsatgan. Mashhur Qurbonnazar Abdullaev-Bola baxshi ham o'sha davrda yetishib chiqqan kishidir. 1908 yilda Xivaga kelgan A. N. Samoylovichning tadqiqotlarida Xorazm baxshilarining kitobiy dostonlar kuylaganliklarini, dutor, bulamon chalganliklarini hikoya qiladi. Binobarin, XIX asr va XX asr boshlari Xorazm baxshichilik san'atining eng gullagan davridir.

Adabiyotlar

- Ayimbetov, Q. (1988). *Xaliq danalig'i*. Nökis: Qaraqalpaqstan.
- Kosven, M. O. (1960). *Ibtidoiy madaniyat taraxidan ocherklar*. Toshkent.
- Matyoqubov, B. (1999). *Xorazm doston ijrochiligining zarxat sahifalari*. Urganch: Xorazm.
- Mirzaev, T. (2008). *Epos i skazitel*. Toshkent: Fan.
- Rahmon o'g'li, M. B., Devonzoda, M. Y. (1998). *Xorazm musiqa tarixchisi*. Toshkent: Yozuvchi.
- Ro'zimboyev S. (2008). Xorazm dostonchiligi epik an'analari. Urganch: Universitet.
- Ro'zimboyev S. (2013). Xalq ijodining noyob durdonalari. *Oshiqnoma*, 6-kitob, Urganch: Xorazm.
- Ro'zimboyev, S. (2005). *Mulla Is'hoq*. Urganch: Universitet.
- Vamberi, H. (1867). *Chig'atoy tili darsligi*. Leipzig.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 - Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayım etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1102421>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 12.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 02.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Karaduman, S. (2022). Türk Edebiyatının Bazı Dönemlerinden Seçilen Örnekler Işığında “Arz-ı Hâl” Kavramına Genel Bir Bakış. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 201-216.

**TÜRK EDEBİYATININ BAZI DÖNEMLERİNDEN SEÇİLEN ÖRNEKLER IŞIĞINDA
“ARZ-I HÂL” KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ**

*A General Overview of the Concept of “Petition” in the Light of Examples Compiled from Some
Periods of Turkish Literature*
SELAMİ KARADUMAN¹

Öz

Çok yönlü ve gelişmiş bir sistem olan dil, insanlığın duygu ve düşüncelerini aktarmada bir araç, geçmiş ile gelecek arasında bir köprü görevini görmüştür. İnsanlığın her türlü yaratımlarını dil ile anlatmak ve anlamak mümkündür. Dil, düşüncenin aynası, elbisesi olmuş ve insana özgü her ihtiyacı karşılamada en etkili yol ve vazgeçilmez bir unsur olarak değerlendirilmiştir. İç dünyasının oluşmasında, akla gelen hususların sıralanmasında, iletilmesinde dilin önemli bir katkısı vardır. İnsan bilincinde yer edinen, anne ve yakın çevreden edinilen ve toplumla güçlü bağlar kurmayı sağlayan ana dili ile insanın iç dünyası, arzuhâli en etkili şekilde ortaya konulur.

Bu çalışmada bir isteği, şikâyeti, vaziyeti konu alan arzuhâlin resmî makamlara sunulan imzalı bir dilekçe oluşuna, bir meslek olarak arzuhâlciliğe, arz ve rica durumuna değinilmiştir. Hayatın içinde, kültür ve gelenekte önemli yer teşkil eden “arz-ı hâl” kavramının önemi ve kavramın kişinin iç dünyasını yansıtmada bir rahatlatma unsuru olduğu belirtilmiştir. Arz-ı hâl, Türk edebiyatının bazı dönemlerinden seçilmiş örneklerle vurgulanmış ve bu kavram hakkında farkındalık oluşturulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arz-I Hâl, Arz Etmek, İç Dünyası, Türkü, Edebiyat.

Abstract

Language that is a versatile and developed system served as a tool for conveying the feelings and thoughts of humanity and as a bridge between the past and the future. It is possible to describe and understand all kinds of creations of humanity by language. Language was the mirror and dress of thought and was evaluated as the most effective way and an indispensable

¹Dr., Millî Savunma Üniversitesi, Hava Astsubay Meslek Yüksek Okulu, Askerî ve Sosyal Bilimler Bölümü. İzmir/TÜRKİYE. El-mek: selamikaraduman@hotmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3924-5000>

factor in fulfilling every human need. Language plays an important role in the formation of inner world, in ordering and conveying the subjects which come to minds. Our mother language that has a place in human consciousness, is acquired from mother and close environment, and enables to establish strong ties with the society reveals effectively inner world and petition of humanbeing.

In this study, it was mentioned that the petition which is about a request, complaint and situation, signed petition that submitted to the official authorities, being a petition-writer which is seen as a profession, and the situation of submission and request. It was stated that the concept of "petition", which has an important place in life, culture and tradition, is a factor of relaxation in reflecting the inner world of the person. Petition was emphasized with selected examples from some periods of Turkish literature and it was aimed to raise awareness on this subject.

Keywords: Petition, Submit, Inner World, Folk Song, Literature.

1. Giriş

Arz, Türk Dil Kurumunun güncel Türkçe sözlüğünde sunma, piyasaya mal sürülmesi, sunu, yüksek bir makama anlatma, bildirme biçimlerinde tanımlanmıştır. (<https://sozluk.gov.tr/>). İki Arapça sözcükten oluşan ve Farsça tamlama kuralına göre bir araya gelen arz-ı hâl tamlaması Türkçede arzuhâl biçiminde yazılmakta olup tamlamanın Türkçe karşılığı dilekçedir.

Dilekçelerin özelliği olarak “arz etmek” hususu, alt makamdan üst makama doğru gerçekleşir. Bundan dolayı günlük hayatta cümlesini “arz ederim” kalıbıyla sonlandıran bir insan, muhatabına hem bir saygı sunmakta hem de alçakgönüllülük örneği sergilemektedir.

Arz-ı hâl tamlaması, hâlin bildirilmesi, sunulması anlamına gelir. Arz kelimesi kullanıldığında onun yanında hemen akla gelen ve birlikte de kullanılabilen rica, rica etmek, teşekkür etmenin karşılığıdır. Teşekkür edildiğinde genellikle bu cevap verilir. Rica, hem kibarlığı hem de samimiyeti temsil eden bir kelimedir. Özellikle naiflik konuları için oldukça önemli bir cevaptır. Rica etmek, teşekkür eden birine karşı söylenebilecek en doğru kelime sayılabilir.

Kurumlar arasında arz ve rica durumu, resmî yazışma usullerine göre belirlenmiştir. Buna göre yazıların metin bölümü “arz ederim”, “rica ederim” veya “arz ve rica ederim” ifadelerinden uygun olanı kullanılarak bitirilir. Arz ve rica durumu, yazıyı çıkaran makam ile yazıyı alacak makam arasındaki düzey dikkate alınarak belirlenir. Üst veya aynı düzey makamlara dağıtımli yazılar “arz ederim”; ast (alt) makamlara dağıtımli yazılar “rica ederim”; aynı anda üst veya aynı düzey makamlar ile ast (alt) makamlara gönderilmek üzere hazırlanan yazılar ise “arz ve rica ederim” ibaresi ile bitirilir. Gerçek ve tüzel kişilere yazılan yazılar, “rica ederim” biçiminde sonlandırılır. Arz ve rica durumu belirtilirken kendiliğinden başka ifadeler kullanılmaz.

Günlük hayatta ise haksızlığa uğradığını düşünen kişi, sorunun giderilmesi için çözüm yolları arar. Bu noktada kişinin kendini doğru ifade edebilmesi, karşıdakini ikna ederek kendini savunabilmesi, kendi hâline tercüman olabilmesi için dilin inceliklerine hâkim olması gerekir. Böylelikle kişi, inandırıcı ve güven verici yaklaşımıyla daha kolay sonuç alabilir. Sonuç alınmadığı durumlarda sorunun çözüm adresi mahkemeler olur. Adaletin tesis etmediğini düşünen insanlar, mahkeme kapılarına dayanırlar. Bu şekilde hak kaybı yaşadığını, kendisine haksızlık yapıldığını düşünen insanın hâli, moral ve motivasyon eksikliğinden kaynaklı olarak bozuk hatta perişandır. Bundan dolayı hâletiruhiyesi (ruhsal durumu) bozulan kişi, bu durumu en doğru ve en etkili biçimde anlatmak ve hakkını aramak ister. Mağdur olan insan, içinde bulunduğu bu kötü durumu bir yardımcı vasıtasıyla mahkemeye ulaştırma amacındadır. Mahkemelerin önlerinde bu iş, bir meslek hâline dönüşmüştür: “arzuhalcilik”. Bu meslek,

okuma-yazma oranının az olduğu dönemlerde arz-ı hâl yazarak geçimlerini sağlayanların sayesinde ortaya çıkmıştır.

"Arzuhâl, devlet büyüklerine yazılan talep veya şikâyet mektuplarıdır. Bu mektupları yazıp para kazanan kişi de arzuhâlcidir. Onların yasaları bilmesi, dili etkili kullanması ve güvenilir olması gerekir. Türk edebiyatı, şarkı ve resimlerinde de dikkat çekmektedir." (Topallı, 2010: 62). Düşüncelerin aynası hükmünde sayılan ana dili doğru, güzel ve etkili bir biçimde kullanmak, bilgi, beceri, donanım ve tecrübe gibi niteliklerle doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla arzuhâlcilerin, kanun ve kuralları iyi bilmelerinin yanında doğru, akıcı ve etkili bir ifadeye sahip bulunmaları, insanların güvenini kazanmış olmaları gerekmektedir.

Arzuhâlcî, para karşılığı dilekçe, mektup vb. yazan kişidir. Okuryazarlık oranının artması, teknolojik gelişmelerin baş döndürücü hızı, bilgisayar ve internet kullanımının yaygınlaşması gibi nedenlerle günümüzde arzuhâlcilik mesleği, giderek kaybolan meslekler arasında yer almaktadır. Her ne kadar meslek, kaybolmaya yüz tutsa da insanoğlunun hâlini arz etme gayreti hiç azalmayacağı gibi daha da önemini arttıracaktır.

İnsanın iç dünyasının aktarılması amacıyla bir hak ihlalinin yaşanması gerekmez. Hayatın hemen her alanında insanın kendini arzı, beyanı mevcuttur. İnsan, kimi zaman bir resim çizerek kimi zaman şiir yazarak bazen insanı veya insan dışındaki varlıkları muhatap alarak kimi zaman da müziğin veya güzel sanatların bir dalında faaliyet göstererek çok geniş bir yelpazede kendini ifade etme yolu bulabilir. Bu çalışmada Türk edebiyatının bazı dönemlerinden derlenen örnekler ışığında arz-ı hâl kavramı değerlendirilmiştir.

2. Türk edebiyatının bazı dönemlerinden seçilen örneklerle arz-ı hâl kavramı

Türk edebiyatının sayfaları aralandığında sanatçıların arz-ı hâl etmek için arzıendam (boy göstermek) ettikleri görülmektedir. Edebiyatın genel tanımı; duygu, düşünce ve hayallerin söz ve yazı ile ifade edilebilmesi sanatıdır. Bu kapsamda Türk edebiyatının deryasından damla sayılabilecek bazı örneklerle yapılan arzılara kronolojik sıraya göre bakmanın konu hakkında farkındalığı artıracığı ve genel bir bakış açısı kazandıracığı değerlendirilmektedir. Seçilmiş örnekler incelendiğinde kavramın bazen "arz-ı hâl, arz et-, arz" şeklinde doğrudan kullanıldığı bazen de bu ifadeler olmadan beyan edildiği dikkat çekmektedir.

8. yüzyılda mezar taşlarına yazılmış olan Orhun Yazıtları, Türk hitabet sanatının ilk örneğidir. Eser, oldukça etkili bir anlatım gücüne sahiptir. Özellikle Bilge Kağan'ın halka hitap ettiği kısımlarda bu güç daha çok hissedilir. "Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin; Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esasları ve Türk edebiyatının ilk şaheseri..." (Ergin, 1995: 7). Orhun Abideleri'nde Bilge Kağan, hükümdar olduğu zamanki genel vaziyeti, Türk milletine etkili anlatım gücüyle şöyle arz eder:

Neng yılsığ budunda üze olurdım. İçre aşsız taşra tonsuz yabız yablak budunda üze olurtum. İnım Kül Tigin iki şad inim Kül Tigin ile sözleşdimiz. Kangımız eçimiz kazanmış budun atı küsi yok bolmazun tiyin, Türk budun için tün udımadım, küntüz olurdım. (Ergin, 1995: 81).

Bilge Kağan, yönetime geçtiği zamandaki milletin yoksul ve perişan hâlini tasvir eder. Kardeşi Kül Tigin ile baş başa verdiklerini, atalarından kalan manevi mirasa sahip çıkacaklarını ifade eder. Milleti için gece uyumadan, gündüz oturmadan çalıştığını belirtir. Türk milletinin tarih sahnesinden yok olmaması için yaptığı fedakârlığı arz eder.

Yusuf Has Hacip tarafından Karahanlı hakani Tabgaç Buğra Han'a sunulan ve İslami dönem Türk edebiyatının mahsulü Kutadgu Bilig, bir yönü ile nasihatname diğer yönüyle de siyasetname özelliği göstermektedir. Kişileri her iki dünyada da kut'a (saadete) erdirmeye yarayan bilgi anlamına gelen Kutadgu Bilig, Türk yazınının elde bulunan en eski İslami verimidir. "Gerek Türklük gerek İslamlık bakımından yazı sanatı ve ahlak bilgisi ile öğüt alanında göğüs kabartıcı büyük bir başarıdır." (Dilaçar, 1995: 71).

ilig aydı ay toldı sözle sözüg

Nelük şük turur sen ne boldı özüng (Kaçalın, ?: 58).

“Hükümdar Ay-Toldı’ya konuşmasını söyledi. Sana ne oldu, niçin susuyorsun?”

ilig yarlıkamaz negü sözleyin

ayıtmazda aşnu negü ötneyin (Kaçalın, ?: 58).

“Hükümdar ne söyleyeceğimi buyurmadığı için o sormadan önce neyi arz edeyim.”

Yukarıdaki beyitlerde vezir ile hükümdar arasındaki bir başka deyişle küçük ile büyük arasındaki edep, adap hususu anlatılmakta ve vezirin hükümdara nasıl arz etmesi gerektiği, bir nezaket ve görgü kuralı vurgulanmaktadır.

Tasavvufi Türk edebiyatına gelindiğinde aşk anlayışının mecazî (maddi) aşktan sıyrılarak hakikî (ilahi) aşka yükseldiği görülür. “Tasavvuf edebiyatının en temel konuları arasında yer alan ilahi aşkı, maddi aşktan ayırt etmek için çoğu terim, alegori ve mecaz ele alınmıştır. Tanrı’ya kavuşmanın coşkusu ve O’ndan ayrı düşmenin ızdırabı ile ifade edilen şiirler, ezberlenmiş ve halk arasında yaşamıştır.” (Bilgin, 2014: 5). Bu sahada eserler veren şairler, görüş ve düşüncelerini eserlerinde vahdet-i vücud anlayışı doğrultusunda ifade etmişlerdir. Tasavvufi şiirlerde sanat endişesi geri planda kalmıştır. Bundan ziyade mutasavvıfın içinde bulunduğu ruh hâlinin ve neşvesinin dışa tezahürü önemli olmuştur. Aslında tasavvufi düşünce sisteminde şairlerin arziendam etmeleri, kendilerini ön plana çıkarıp sanat kudretlerini vurgulamaları gibi yaklaşımlar bulunmamıştır. Bilakis tevazu üzerine kurulu olan ve aza kanaat edip çok şükretmeye dayalı bir kulluk anlayışı, ön planda yer almıştır. Mutasavvıfların istikametleri, arziendam üzerine kurulu değil arz-ı hâl etmek üzere bir kulluk yaşamak için çizilmiştir.

Türk tasavvuf edebiyatının ilk ve önemli temsilcilerinden biri olan Yunus Emre, düşünceleri ve şiirleriyle çağları aşmış, evrensel bir üne kavuşarak günümüze ulaşmıştır. Sade ve derin anlama sahip şiirlerinde Türkçeyi edebî ve millî dil şeklinde kullanmış, kendine özgü aşk anlayışı ortaya koymuştur.

13. yüzyıl, Anadolu’da siyasi ve ekonomik bunalım çağına var olduğu dönemdir. Böyle bir devirde Yunus, insanlığa derin bir hoşgörü anlayışını, tanışmayı, birlik ve beraberliği, sevmeyi, sevilmeyi arz etmiştir. Yunus, edebiyat tarihinde kendine özgü tarzıyla bilinmiş ve insana herhangi bir ayırım yapmaksızın sevgi diliyle yaklaşmıştır. “Ete kemiğe büründüm, Yunus gibi göründüm.” (Yıldız, 2009: 191) diyen şair, kendinden sonra gelen şairler üzerinde izler bırakmıştır.

“Çağatay dili, Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensuptur. Bu dil 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî dildir.” (Eckmann, 1988: VII). “Çağatay Türkçesinin en büyük şair ve yazarı olan Ali Şir Nevayî; yalnız Çağatay edebiyatının değil bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biridir.” (Ercilasun, 2004: 410). Nevayî, aşağıdaki beyitlerinde sevgiliye olan aşkıdan dolayı deli divane olduğunu ve artık saki (içki dağıtan kimse) tarafından yapılacak herhangi bir müdahalenin kendisine fayda vermeyeceğini arz ediyor. Şair, şefkatli bir dost olan sevgiliye seslenerek aşkın sırlarını boynuna asıp ifşa ettiğini söylüyor.

Meni ışk eylemiş divâne, ey sâkî, ne sûd etkey

Neçe kılsang beyân efsûn, neçe kılsang ıyân taviz

Nevâyî ışk esrârın yazıp boynıga asıpdur

Tasavvur kılmaga sen, ey refîk-i mihrbân, taviz (Eckmann, 1988: 234).

"Fatih Sultan Mehmet, kudretli bir hükümdar, büyük bir siyaset dehası ve muzaffer bir komutan olduğu kadar, kültür, sanat ve edebiyatta da ismini altın harflerle tarihe yazdırmış entelektüel bir şahsiyet ve kuvvetli bir şairdir." (Doğan, 2009: 9).

Her zamân âşıklara varmak durur cânâna güç

Arz-ı hâl itmek gedâlar Hazret-i Sultân'a güç (Doğan, 2009: 33).

"Aşıkların sevgiliye ulaşması her zaman güçtür. Dilencilerin sultana hâllerini arz etmeleri de güçtür."

Bir devri kapayıp diğer devri açan kudretli hükümdar Fatih Sultan Mehmet'in tarihe damgasını vurmuş özelliklerinin yanında şairsel duyarlılığını da vurgulamak gerekir. Avnî mahlasını kullanan Fatih, şiir tekniğindeki başarısıyla şair sultanlar arasına adını yazdırmayı bilmiştir. Şair, âşıkları dilenciye, sevgilileri de sultana benzetmiştir. Sıradan bir insan, nasıl sultanın huzuruna meramını iletme amacıyla kolay çıkamıyorsa âşık da haddini bilir ve sultan olan sevgilinin bulunduğu yere öyle kolay ulaşamaz.

16. yüzyıla gelindiğinde Divan şiirinin zirvelerinden sayılan, ilimsiz şiiri temelsiz duvara benzeten ve en büyük lirik şairler arasında gösterilen Fuzulî'nin şiirleri bu anlamda bir hazine gibidir. Şairin şu beyitinde onun sevgili karşısındaki hissiyatı anlaşılabilir, saygı ve sevgisinde hangi seviyede olduğu görülebilir.

Dimen kim adli yoh yâ zulmi çoh her hâl ile olsa

Gönül tahtına andan özge sultân olmasun yâ Rab (Mazıoğlu, 1986: 78).

"Adaleti yok ya da zulmü çok demeyin. Nasıl olursa olsun, gönlümün tahtına ondan başka sultan olmasın, ya Rab."

Fuzulî, tasavvuf ehli bir şair olduğundan ilahi aşkı konu almıştır. O, aslında son derece zalim olan sevgiliyi, âşığın adalet göstermeyen, sürekli zulm eden biri olarak tanımlamanın yanlış olduğunu ifade ediyor. Çünkü sevgili, âşığın gönül tahtına oturmuş bir sultandır. Şair, ona aşkını arz ederken son derece edepli bir tavır takınmaktadır.

Burada gönül imgesinin bir yönünü hatırlamak gerekir. Tasavvufi inanç sisteminde gönül, kutsal bir mekân olan Kâbe ile mukayese edilir ve kıyas sonucunda gönlün üstünlüğü vurgulanır. Çünkü Kâbe'nin mimarı bir insandır. Gönlün mimarı ise Yaradan'dır. Bu anlamda, kalp kırmanın aslında ne kadar büyük bir yanlış olduğu, telafisinin belki de imkânsız görüldüğü anlaşılmaktadır.

Divan edebiyatında şiire biçim ve içerik açısından birçok yenilik getiren ve yaşarken "Sultanî'ş Şuârâ" (şairler sultanı) unvanını alan, biçim açısından kusursuz şiirleri olan Baki, şiirlerinde tasavvufi aşka değil, dünyevi aşka önem vermiş ve içten, abartısız bir anlatım kullanmıştır. Edebiyatta geleneklere bağlı kalmasına rağmen şiir diline yeni bir düzen ve akıcılık getirmiş, nazım tekniğini geliştirmiştir. Şair, çağdaşı şairlere göre daha sade ve anlaşılır bir dil seçtiği aşağıdaki örnekte sevgiliye temiz sevgisini ve yürekten bağlılığını nezaketle arz etmiştir.

Şi'r ü inşâdan murâdı âşık-ı bî-çârenüñ

Arz-ı ihlâs eylemekdür yâre Bâkî ve'd-du'â (Kaplan, 2013: 55).

"Ey Baki, çaresiz âşığın şiir ve düzyazıdan gayesi sevgiliye içtenliğini arz etmek ve duadır."

17. yüzyıl Divan edebiyatının kaside ve hiciv alanında önde gelen şairi Nefî, "sadece yaşadığı dönemin değil Osmanlı edebiyatının en büyük şairi sayılmıştır." (Ocak, 2002: 65). Aşağıdaki beyitte şair, çok sözün az kıymeti olduğunu vurgulamıştır. Dua vaktinde arz-ı hâl etmenin sözü fazla uzatacağını ve yanlışlığını belirtmiştir.

Arz-ı hâli ko duâ demleridir ey Nefî

Az olur kıymeti zîrâ söziün olunca kesîr (Akkuş, 2018: ?).

“Ey Nefî, dua zamanında hâlini arz etmeyi bırak. Zira söz çok olunca sözün değeri az olur.”

Nefî, şu örnekte sadece sevgiliye ifşa edebileceği gizli sırlarını, kendi gönlünde muhafaza ediyor. Şairin ona açılabilmesi, arzuhâlini takdim edebilmesi için uygun zaman, onun tenhada yakalanmasıdır. Aksi takdirde şair, gönlünde sevgili ile ilgili gizlediği sırları arz etmeyecektir:

Tenhâ düşürmeyince demem yâre derdimi

Serbeste arz-ı hâl-i dil-i râzdır sözüm (Akkuş, 2018: ?).

“Sevgiliyi tenhada yakalamadan derdimi ona söylemem. Benim sözüm, gönülde saklanan gizli hâlin arz edilmesidir.”

Türk halk şiirinin 17. yüzyıldaki güçlü temsilcilerinden Karacaoğlan, vuslat arzusu ve heyecanıyla yanıp tutuştuğu sevgiliye hâlini şöyle arz etmiştir:

Ala gözlerini sevdiğim dilber

Sana bir tenhada sözüm var benim

Kumaş yüküm dost köyüne çezildi

Bir zülfü siyaha nazım var benim (Karaer, 1988: 104).

Yine Divan şiirinin en büyüklerinden olan 18. yüzyıl şairi Nedim’in şu şarkısında beşerî aşk, orijinal bir biçimde ifade edilmiştir:

Bir sen ü bir ben ü bir mutrib-i pâkîze-edâ

İznin olursa eğer bir de Nedim-i şeydâ

Gayrî yârânı bu günlük edip ey şüh fedâ

Gidelim serv-i revânım yürü Sa’d-âbâda (Kımay, 2013: 185).

Şair, şarkısında; güzel sesli bir çalgıcı eşliğinde sevgiliyle birlikte vakit geçirmek istemektedir. Hayatı ve edebî kişiliği incelendiğinde pek de fedakârlıkla ilişkisi olmayan şair, burada ne kadar da fedakâr (!) olduğunu belirtmektedir. Çünkü dostlarını, içinde bulunduğu anı maşuğuyla değerlendirme uğruna terk edip dönemin eğlence mekânlarından olan Sadabat’a selvi boylusuyla gitme niyetindedir. İçinden geçenleri hiçbir endişeye kapılmadan rahatlıkla dile getiren şair, aslında bütün güzelliklere âşıktır. Nedim, içinde bulunduğu hâli, en iyi ifade eden şairlerden biridir.

Şairler, sevgiliye olan aşklarını ifade ederlerken hep تنها olan bir mekândan bahsetmişlerdir. Çünkü burada artık gizli sayılacak sözler, sadece âşık ve maşuk arasında kalacaktır. Bu vuslat anında artık eş, dost ve akrabaya da ihtiyaç duyulmamaktadır. Şairler, sevgililerine kavuşmak için sürekli dil döküp yalvarmışlar ve bu yolda canlarını feda edecek noktaya gelmişlerdir. Şairler, her şart altında münasip bir lisanla hâllerini arz etmişler, fakat sevgiliden gereken ilgiyi görmemişlerdir.

Osmanlı sadrazamlarından Koca Mehmet Ragıp Paşa, başarılı bir devlet adamı ve devrinin önde gelen bilgin kişilerinden olmasının yanı sıra, Nedim ve Şeyh Galip gibi 18. yüzyılın önemli şairlerinden biridir. Bilim çalışmalarını desteklemiş ve kütüphane kurdurmuş olması, hat sanatı ve hattatlığının yanında, kitaba, okumaya düşkünlüğü onun kültür adamı olduğunun göstergesidir. “Hakikat ve filozof aşığı Ragıp Paşa, kendinden sonra gelenler arasında bile Nâbî ekolünün en önemli şairi olarak anılmıştır.” (Aydmer, 2016: 30). O, hikmetli

mısraları ile halk arasında ün kazanmış ve onun bu mısraları atasözleri gibi halk nezdinde kabul görmüştür. Ragıp Paşa'nın atasözü kıymetinde olan özlü bir sözüne örnek aşağıdadır.

Meyân-ı güft u gûda bed-meniş iham eder kubhun,

Şeca'at arz ederken merd-i kıbtî sirkatin söyler. (Kesik, 2009: 165).

"Mayası bozuk olanlar, dedikodu esnasında kabahatlerini farkında olmadan belli ederler. Kıbtî Beyi de yiğitliğini arz ederken kendi hırsızlığını örnek verir."

Tanzimat edebiyatının belli başlı özelliklerini sanatında toplayan, duygularıyla yerli kalmaya çalışsan, düşünceleriyle Batı anlayışını arzu eden Ziya Paşa, eskiye ait şekillerle yeni fikirleri anlatmaya çalışmıştır. Özellikle darbimesel hükmünde olan hikmet dolu sözleri sadece Türk şiirine değil, aynı zamanda düzyazı sanatlarına da katkı sağlamıştır. "Ziya Paşa'nın edebî olarak üst düzeyde olan Tercî-i Bend'inde Doğu ve Batı fikri başarılı biçimde işlenmiş, kâinat bir bütün hâlinde ve son derece dikkatli bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Sonuçta şair hayrete düşmüş ve insanın ne kadar aciz olduğunu vurgulamıştır." (Göçgün, 1987: 16).

Şair aşağıdaki dizelerde önceleri çalışma belasına düştüğünü, doğruluktan ayrıldığını için bu yolun sonunda başına dert geldiğini, doğruluk üzerinde kalmasından ve yaptığı hizmetlerden dolayı pişmanlığını belirtiyor. Şairin ibretlik hâlini görmek, ders çıkarmak isteyenlerin fikir sahibi olması için yeterli olacaktır.

Bir zamanlar ben dahi düşdüm belâ-yı gayrete

Doğrulukla uğradım bin türlü derd ü zahmete

Veh yazık sarf etdiğim ömre zamana hizmete

Fikr için görmek beni kâfidir ehl-i ibrete (Göçgün, 1987: 74).

"Uğruna sarf ettiğim hayata, zamana ve hizmete yazık! Benim durumumdan ders çıkarmak isteyenlerin beni görmeleri, bu konuda düşünmeleri için yeterli gelir."

Şairin 72 sayfalık küçük bir kitap hâlinde yayımlanan Arz-ı Hâl adlı eseri, uzun bir dilekçe örneği sayılır. Arz-ı Hâl, 19. yüzyılın ikinci yarısında mali buhran yaşayan Osmanlı Devleti'nde idari ve mali ıslahatlar yapılması için Ziya Paşa'nın öneri ve düşüncelerini ortaya koyduğu eserdir. "Şair, bu eserde bir taraftan padişah ile yakınlık kurmayı arzularken diğer taraftan Ali Paşa'ya karşı öfkelerini sergiler. Eser içerik yönünden çok kuvvetli değildir. Eserin dili sade ve akıcı oluşuyla ilgi uyandırmıştır." (Göçgün, 1987: 29).

"Yer yer siyasetnâme özellikleri gösteren ve Osmanlı Devleti'nin temel meselelerini içeren Arz-ı Hâl, günümüz araştırmacı ve siyasetçileri için de başucu kitabı olabilecek güçte bir eserdir." (Korkmaz, 2016: 64).

Tanzimat Dönemi'nin diğer bir şairi Abdülhak Hamit Tarhan, çok sevdiği eşinin ölümü üzerine iç dünyasında ölüm kavramını çok yakından hissetmiş ve eşini kaybetmiş olmanın verdiği derin bir üzüntüyle yüzleşmiştir. Eşine olan bağlılığını ve güçlü sevgisini dile getirdiği Makber adlı şiirinde hayat ve ölüm arasındaki tezat çok net bir şekilde görülür. "Şair, bir taraftan geçirdikleri günleri anar ve hatırlarken bir taraftan eşini kaybetmiş olmanın keskin ızdırabını duyar ve Tanrı'ya art arda sorular sorarak ölümün manasını öğrenmeye çalışır." (Enginün, 1982: 8). Aşağıdaki örneklerde şairin eşini arayışı, onu kaybetmiş olmanın verdiği hezeyan ve bu gerçeği kabullenemeyişi peşi sıra arz ettiği sorularda görülmektedir.

Nerde arayım o dilrübâyı?..

Kimden sorayım o bî-nevâyı?..

Bildir bana nerde, nerde yâ Rab?..

Kim attı beni bu derde yâ Rab?..

Sığsın mı hayâle bu hakikat?..

Görsün mü gözüm bu mâcerâyı?.. (Enginün, 1982: 45).

Servetifünun topluluğunun öncüsü Tevfik Fikret, Türk şiirini ortaya koyduğu konu çeşitliliği ile genişletmiştir. Şiire yeni bir biçim ve söyleyiş özelliği getirerek kendini takip edenlere şiir sanatı açısından yol göstermiştir. Cumhuriyet Dönemi temsilcilerine de düşünce yönünden katkılar sağlamıştır. “Şiirde yeni ufuklar keşfetmeyi deneyecek kadar cesur ve dönemindeki büyük şairlerin gölgesinden çıkmayı başarabilecek mertebede kendi özgün sesini bulmuş olan Tevfik Fikret” (Yeni, 2021: 224), aşağıdaki mısralarında Divan şairleri gibi sevgiliye arzuhâlini sunmuştur. Sevgili ile bir an dahi olsa birlikte olmanın hayalini kurmuş ve bu hoşça geçen zaman dilimini sonsuzluğa erişmek varsaymıştır.

Ooh, gel gel, bu hafâ-gâha berâber gidelim;

Orda sensiz geçecek günleri tazmîn edelim.

Bir siyah kuş gibi âmâde-i pervâz ü firar

Bu vefasız gecenin koynunda

Edelim gel, ebedî kalmak için ısrâr...

Kim bilir, belki de son lahzâ-i sevdâmızdır;

Hoş geçen her dem-i sevdâ ebediyyet sayılır! (Uçman ve Akay, 2007: 146).

Fecriati topluluğunun en önemli şairi Ahmet Haşim, hayat ve kadın karşısında kendini hep yalnız hissetmiş ve eserlerinde bu ruh hâlini yansıtmıştır. Hüzün, yalnızlık, ölüm, aşk gibi bireysel konular, işlediği konular arasında yer alır. Annesiyle birlikte yaşadığı mutlu çocukluk günlerine derin özlem duyan şair, acılarını, sıkıntılarını içinde saklar ve anılarla oyalanır.

“Haşim aşkta ve toplumda arzuhâline ulaşamamıştır. Teselli olmak için tabiata, hatıralara ve hayallere yönelir. Hakikatte elde edemediği şeyleri kurguladığı masala benzer bir hayal dünyasında arar. Başka bir çıkış yolu bulamadığı için yine bu acı dünyaya mahkûm olur.” (Bezirci, 1983: 18). Hayal âleminde avunmaya çalışan şair, kendi tasarladığı gibi bir dünyanın olmadığını farkına varır. Kurguladığı dünyadan ayrı kaldığı için bu acı dünyada sürgün gibi hayatını geçirecektir:

Uzak

Ve mâî gözeli bir beldeden cüdâ kalarak,

Bu nefy ü hicre müebbed bu yerde mahkûmuz (Bezirci, 1983: 19).

“Uzak ve mavi gölgeli bir ülkeden ayrı kalarak bu sürgüne ve göçe sonsuza dek bu yerde mahkûmuz.”

Türk halkının his ve heyecanına tercüman olmuş, fikir ve toplum adamı, istiklal şairi Mehmet Âkif Ersoy’un Millî Mücadele’nin kazanılmasındaki rolü çok büyüktür. Şairin hayatı ve edebî kişiliği incelendiğinde onun her daim, içinde bulunulan vaziyeti, karanlık günlerden aydınlığa çıkış yollarını, ümit ve hürriyet kavramlarının bir milleti diriltecek güdüleme unsuru olduğunu, tespit edilen problemlere çözüm hususlarını milletine arz ettiği görülmektedir. “Manzumelerinde beşerî ve içtimai meseleleri ele almış, okuyucunun dikkatini çekmiş, bunları düşünmesi, üzülmesi ve neticede çare aramasını istemiştir.” (Düzdağ, 2014: 22).

Millî Mücadele’nin amacını ve ruhunu, milletin birlik ve beraberliği ile bağımsızlık istek ve azmini dile getiren İstiklal Marşı, bir asır önce olduğu gibi bugün de tarihe tercüman olmaya devam etmektedir. Şair tarafından Türk milletinin her bir neferine arz ve ithaf edilen Marş, milletin malı olarak değerlendirilmiş ve Safahat adlı esere alınmamıştır.

Cumhuriyet sonrası şiir tarihinin en önemli hareketlerinden "İkinci Yeni" akımının öncülerinden sayılan, sanat yaşamı boyunca pek çok ödüle layık görülen Turgut Uyar, 1948 yılında Kaynak dergisinin açtığı şiir yarışmasında Arz-ı Hâl şiiri ile ikincilik ödülünü almıştır. "Bu şiir, konusu, biçimi ve dili yönüyle Garip şiiri ile ortak özellikler gösterir." (Şenderin, 2012: 147).

Turgut Uyar, arz-ı hâl şiirinde şair bir insan olarak hâlini, en üst makama kendi algılayışına göre iletmektedir. Şiirde zayıf bir dinî profil çizen şair, bu dünyada çokça bulunan günahkâr kulların arasında yer aldığını arz ediyor. Şair, ezeli bir sır olarak değerlendirdiği Yaradan'ı insanların aşk ve geçim derdi yüzünden unuttuğunu ve bu doğrultuda yaşadıklarını arz-ı hâl şiirinden seçilmiş dizelerde vurguluyor.

Ben de günahkâr kullarımdanım Allahım...

...

Benim gibi kulun çok dünyada, Allahım!..

...

Ekmek derdi, aşk derdi unutturdu seni.

...

İşte insanlar bu minval üzre, Allahım!..

Kıt kanaat sere serpe yollar boyunca...

Sen, bizim için hâlâ o ezeli sırsın. (Uyar, 2017: 18).

Modern Türk şiirinin temsilcilerinden Cahit Zarifoğlu'nun şiirlerinde hikmetli söyleyiş özelliği kendini hissettirir. Şiirlerinde mistik bir olay örgüsünün hâkim olduğu kapalı ve imgeci bir üslup ön plandadır. Zarifoğlu'nun şiirlerinde en somut gerçeklikler bile alegorik ve imgeci bir anlatımla okura aktarılır. Çağrışıma dayalı imgelerde anlam, okura doğrudan sunulmaz. Behçet Necatigil, onun şiirlerindeki çatışma unsurlarını şu şekilde değerlendirmiştir: "Şiirlerinde geniş boyutlarla, özellikle madde ve ruh çatışması, Batı diktasına karşı Doğu protestosu gibi temaları işlediği görülüyor." (Zarifoğlu, 2017: 10).

"Menziller şiirinde, seçtiği kelimelerle okuyucunun serbest çağrışımla yorum yapabilmesine, şiirin iç dünyası ile kendi iç dünyasını birleştirebilmesine imkân tanımıştır." (Ceran, 2007: 181). Bu şiirler arasında bulunan "Arzihâl şiirini Cahit Zarifoğlu'nun o dönemin genç şairlerinin en çok etkilendiği ve kendilerine en çok yol gösteren şair olarak gördüğü Sezai Karakoç için yazdığını rahatlıkla görebilmekteyiz." (Eş, 2018: 182).

senin köylün olayım

o uzak iklimleri erişilmez beldeye

bakabilemezdik senin götürmen olmasa

şu küçücük kalpte

(yaman halimiz helal ettiremezsek)

nice hakkın yüklü. (Zarifoğlu, 2017: 295).

3. "Arz-ı hâl" mesnevilerinden bir derleme

Divan edebiyatında manzum arz-ı hâller farklı nazım şekilleri ile yazılmışlardır. Çalışmada mesnevi nazım şekli ile yazılan bazı arz-ı hâller ele alınmıştır. Bir edebî tür olan arz-ı hâl mesnevilerinde şairlerin padişahı, devrin ileri gelen devlet adamlarını, sevgiliyi, yakınları övdükleri ve onlara taleplerini ilettikleri görülmektedir. Şairler, arz-ı hâl mesnevilerinde maddi ve manevi durumlarını arz eder, talep ve şikâyetlerini dile getirirler. Çoğunlukla üç bölüme

ayrılan arz-ı hâllerin giriş bölümünde memduh (övülmüş, methedilmiş) kalıp ifadelerle övülür, asıl kısımda içinde bulunulan durum arz edilir, talep ve şikâyetler dile getirilir. Dua ile şiir bitirilir.

“Kişi ve makama göre değişkenlik gösteren arz-ı hâllerde belli başlı makamlar ve genel talepler ortaya konulmuştur. Şairler, özel durumlarını da arz edip yardım umabilirler veya bir yakını, arkadaşı için de arz-ı hâl sunup yardım bekleyebilirler.” (Yıldız, 2019: 1028). Bu kapsamda yukarıda adı geçen çalışmadan seçilmiş beyitlerde, şairlerin arzuhâllerine örnekler sunulmuştur.

*N'ola ahvâlüm itsem kapuna arz
Ki es-sultânu zıllullahı fi'l-arz (Âşık Çelebi)*

*Velikîn arz-ı hâlümden mukaddem
Gerek kim ol şehün bir medhin idem (Edirneli Nazmî)*

*Rahîmî kapuna hâlini güstâhâne arz eyler
Senüdüür lutf u ihsân bâkî ol şâhâne arz eyler (Rahîmî)*

*İşigüne arz iderin zilletüm
Lutf idüp incinme ana devletüm (Yetîm)*

*Hâlini arz eyledi vardı ana
Oldı şikâyet sened-i ibtilâ (Güftî)*

*Eyle kazâdan yine arz-ı melâl
Ya'nî bu üslûb ile kıl arz-ı hâl (Güftî)*

*Arz idüp hâl-i kalb-i nâ-kâmın
Böyle tahrîr ider ser-encâmın (Nâbî)*

*Arz-ı fakîri gûş eyle
Kulzüm-i cûdsın hurûş eyle (Nâbî)*

*Bendenün arz-ı hâlini gûş it
Nâleden 'andelîbi hâmuş it (Nâbî)*

*Arz-ı hâl-i fakîre eyle nazar
Ey keremkâr u merhamet perver (Feyzî Halil)*

*Böyle bir zât bulunmaz ey dil
Arz-ı hâl eyle bunu ni'met bil (Feyzullah Nâfiz)*

*Arz-ı hâlimi benim gûş eyle
Sem'-i insâf ile lutf et dinle (Feyzullah Nâfiz)*

*Rahm idüb didi var der-i şâha
Arz-ı hâl eylesin o dergâha (İhyâ)*

*Dilden ifâya ictinâb ederim
Arz-ı hâl etmege hicâb ederim (Lebîb)*

*Arz-ı hâle edip güşâde lebi
Hüsn-i ta'bîr ile gözet edebi (Lebîb)*

Arz idem hâl-i dil-i nâ-çârımı

Dinle şâ'ir sözüdür güftârımı (Sabrî Mehmed) (Yıldız, 2019: 995, 998, 1008, 1009, 1012, 1012, 1014, 1015, 1015, 1021, 1022, 1022, 1023, 1023, 1024, 1028).

Âşık Çelebi, ahvalini yeryüzünde Allah'ın gölgesi olan padişahın kapısına arz etmek ister. Edirneli Nazmî, hâlini arz etmeden önce memduhun övgüsünü yapmak ister. Rahimî, padişahın kapısına hâlini küstahça arz eyler ve memduhu iyiliklerin kaynağı görür. Yetim, memduhun kapı eşiğine zillet içindeki hâlini arz eder. Bu hâlin lütfedilip görülmesi durumunda incinilmemesi gerektiğini belirtir. Güftî, hâlini arz etmek için memduha varır. Sıkıntısını içinde bulunduğu durum ile arz etmek ister, şikâyetini dile getirir. Nâbî, maksadına erişememiş olmasını ve başına gelenleri yazacağını arz eder. Cömertlikte deniz gibi olan memduhtan, fakir olan kendinin arzuhâline kulak vermesini ister. Ona bağlı bir kul olduğunu ve arzuhâlini işitmesini bekler. Memduh, böylelikle bülbül gibi feryat eden kulumu susturmuş ve sakinleştirmiş olacaktır. Feyzî Halil, fakir bir kul olan kendinin arzuhâline merhametli, cömert ve yardımsever memduhtan bakmasını ister. Feyzullah Nâfiz, dünyada bir benzerinin bulunmadığı memduha hâlini arz etmesinin bir nimet olduğunu söyler. Ondan arzuhâlini insaf ve lütuf ile işitmesini ister. İhya, memduhun bulunduğu yeri, onun temiz kapısını hâlini arz edeceği bir dergâh olarak değerlendirir. Lebîb, memduha arzuhâlini sunmayı bir edep meselesi görür. Hatta bu arzuhâl işi, kendisi için utanılacak durumdur. Eğer arz etmek için ağız açılacaksa bu işin de bir usulü vardır. Ağızdan çıkacak sözler, güzel ve edepli olmalıdır. Sabrî Mehmed, çaresiz gönlünün hâlini, bir şair sözü olarak arz etmek ve memduh tarafından dinlenmek ister.

"Manzum arz-ı hâller, arz-ı hâli yazan şairin hayat hikayesi, eserleri, aldığı görevler, dönemin devlet adamlarıyla olan ilişkisi, beklenti ve isteklerini dile getirme biçimi vb. birçok konuda bilgi içermeleri nedeniyle edebî ve tarihî değere sahip eserlerdir." (Batislam, 2008: 217).

4. Arz-ı hâl kavramının bazı türkülere yansımaları

Sivas Valisi Hızır Paşa'nın hışmına uğrayan Pir Sultan Abdal, idam edilmeden önce âdeta son sözlerini, ahvalini şu şekilde terennüm etmiştir.

Sivas ellerinde sazım çalınır

Çamlı beller bölük bölük bölünür

Ben yardan ayrıldım bağrım delinir

Kâtip ahvalımı yaz Şah'a böyle (Cengiz, 2022: 136).

Urfa yöresine ait aşağıdaki örnekte âşık, sultandan bağış dilenmektedir. İçi kan ağlayan âşık, o kadar derbeder durumdadır ki sultana kanlı gözyaşlarıyla arzuhâl yazıp arz etmeye gelmiştir.

Arzuhâl için sultana geldim

Sailem lütfun ihsana geldim

Kanlı yaş ile arzuhâl yazdım

Ol şehinşaha (eman eman) sunmaya geldim (2256). ("Arzuhâl için, 2016").

Dostu görmenin önemi ve güzelliği, Malatya yöresinden alınan şu örnekte arz edilmiştir. Örnekte sevilen ve güvenilen yakın arkadaşın yüz güzelliğini temaşa etmenin bir lütuf olduğu belirtilmiştir.

Arz eyledim dostu görmeye geldim

Ne keremdir dostum cemalin gördüm

O güzel cemalin seyran eyledim (1453). ("Arz eyledim, 2016").

Sevgilinin yüzünün güle benzetildiği ve ona mektup yazılmak istendiği Samsun yöresine ait aşağıdaki örnekte âşığın amacı, kendi hâlini sevgilinin huzurunda arz etmektir. Âşık, sevgiliye kavuşma derdine düştüğünden bu yana, divane olmuştur. O, sevgiliye sadece hayattayken tutkun değildir. Âşık, ölümünden sonra da ona derin bir sadakatle bağlıdır. Çünkü, öldükten sonra yönünün âdeta bir kutsal mekân gibi gördüğü sevgiliye çevrilmesini vasiyet etmiştir.

Bir mektup yazayım gül yüzlü yâre

Gelsin arz eyleyim hâlimi benim

Derdine düşeli oldum divane

Ölürsem yâre çevirin yönümü benim (427). (“Bir mektup yazayım, 2016”).

Arz etme hususunun ele alındığı Konya yöresine ait aşağıdaki örnekte çaresizlik duygusu hâkimdir. Âşık, perişan hâlini arz edecek, hâlini anlayıp kendini teskin edecek bir merci bulamamaktadır. Zalimin zulmüne uğramış olmanın verdiği onulmaz bir derde düşmüştür. Âşık, Tanrı’ya ya kendini kurtarması ya da canını alması için yakarıyor.

Acep kime arz eylesem hâlimi

Mevlam kurtar ya al benim canımı

Nice gıydın bana Tanrı zalimi

Mevlam kurtar ya al benim canımı (4477). (“Acep kime, 2016”).²

Kader anlayışı bazı şairlerde şikâyet ve itaat mercii olarak değerlendirilmiştir. Şairler, çoğu zaman hayatta başına gelen bela ve musibetlerin sebebi olarak kaderi görmüşlerdir. Alın yazılarının kötü yazıldığını, bunun değiştirilemeyeceğini, kurtuluş yolunun ise durumu kabullenip boyun eğmek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. “Şairler ve ozanlar, şikâyet ve itaat makamı olarak değerlendirdikleri kadere bazen isyan etmiş, bazen onu yermişlerdir. Sonuçta onlar için tek çıkar yol kaderin hükmüne boyun eğmek olmuştur.” (Yılmaz ve Çalkan, 2018: 1336).

Türk halk edebiyatının 19. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biri olan “Sümmani’ye ait aşağıdaki şiir, zamanla türkü formuna dönüşmüş ve bu dönüşüm esnasında birtakım değişikliğe uğramıştır.” (Erdem, 2022: 213). Şiirin değişim göstermiş türkü formundan alınan aşağıdaki dizelerde şair; dertlerinin, kara bahtlı oluşunun kaynağı olarak kaderi görmüştür. Bahtının ezelde kara yazılmasından dolayı derdine derman bulamadığını ifade etmiştir. Herkesin arzuhâlinin dostlara sunulduğunu, kendinin arzuhâlinin ise rüzgâra kapıldığını vurgulamıştır. Bu durumda şair, kara bahtlı; diğer insanlar ise talihli olmaktadır.

Ervah-ı ezelde levh-i kalemde

Bu benim bahtımı kara yazmışlar

Herkes dosta salmış arzuhâlini

Benimkini ürüzgara yazmışlar (Erdem, 2022: 213, 214).

“Sanat ve sözlü tarih ürünleri olarak sosyal tarihimizi aydınlatan halk türküleri, olgular ve olayların insanın iç dünyasındaki etki, izlenim ve algılanma biçimlerini yansıtır. Bir gurbet merkezi olan İstanbul da türkülere konu olmuş ve gurbet duygusunu yaşatmıştır.” (Mirzaoğlu, 2019: 851). Asya ve Avrupa kıtalarına köprü görevi gören İstanbul, birçok unsurun olduğu gibi gurbetin de başkenti olarak tanımlanabilir. Yeri ve önemi hakkında sayısız araştırma yapılan ve başlı başına bir tarih olan İstanbul, aşağıdaki türküde bir gurbet diyarı olarak ele alınmıştır.

² Urfa, Malatya, Samsun, Konya yörelerine ait örneklerde türkülerin “TRT Türk Halk Müziği Repertuvar” numaraları () işaretleriyle gösterilmiştir.

İstanbul yolları uzakta uzak

Yoluna koymuşlar demirden direk

Bu yıl da gelmezsen arzuhâl yazak

Gel gel aman (Mirzaoğlu, 2019: 851).

5. Sonuç

İnsanoğlu var olduğu günden bu yana duygu ve düşüncelerini sözlü veya sözsüz iletme çabası içinde olmuştur. Çok yönlü ve gelişmiş bir sistem olarak tanımlanan dil sayesinde, insanlık tarihi boyunca vücuda getirilen eserleri anlamak ve açıklamak mümkündür. Yahya Kemal'in "Kökü mazide olan atiyim." (Özdemir, 2007: 253) mısrası, dilin geçmişle gelecek arasında köprü vazifesi kurduğunu gösterir. Kültür, tarih, edebiyat ve medeniyet unsurlarının gelecek kuşaklara ulaştırılması, kültürel mirasın aktarılmasındaki temel başarı, dili kullanmadaki etkinlik ve beceriye bağlıdır.

Düşüncenin ve aklın aynası sayılan dil, düşünceyi somutlaştırma noktasında aktarım görevinde bulunan bir araçtır. Dil ile düşünceler ortaya konulabilmekte, düşüncenin bir başkasına aktarılması ve bir başkasının düşüncesi anlaşılabilir. Böylelikle dil; anlatmak, istemek, bildirmek, öğrenmek, öğretmek, savunmak, ikna etmek, duyurmak, iletişim kurmak, yönetmek, sohbet etmek, bilgi vermek, etkileşimde bulunmak, tepki göstermek gibi insani olan her ihtiyacın giderilmesinde en etkili yol olmuş ve vazgeçilmez hâle gelmiştir.

Konuşma sırasında akla gelen birçok konu içinden hangilerinin seçileceği ve nasıl ifade edileceği, iç dünyanın oluşmasında çok büyük bir katkısı olan dile ve dili kullanma yeteneğine bağlıdır. Ölçülü ve etkili beyan etme hususunda birçok örnekten biri olan "Boğaz dokuz boğumdur, boğa boğa söyler." atasözünde akla gelen her sözün olduğu gibi söylenmemesi, beyin süzgecinden geçirilmesi, aksi takdirde düşünmeden, tartılmadan söylenen sözlerin söyleyen ve dinleyen üzerinde problem oluşturabileceği vurgulanmıştır.

Ana dili, anneden, yakın çevreden öğrenilen, insanın bilinçaltına yerleşen ve toplumla en güçlü bağları kurmaya yarayan dildir. Duygu ve düşünceler ana dilinde en doğru ve etkili biçimde sunulur. İnsan ana dilini öğrenmez, edinir. Yani süreç bilişsel değil edinimsel gerçekleşir. İnsan, doğal ortamı içinde konuşma becerisi ve alışkanlığı kazanır. Sonra okuduğu kitaplar, katılım sağladığı etkinlikler ile bilgi düzeyini ve donanımını artırır. İnsan, dilini doğru, güzel ve etkili kullanma becerisini geliştirmek için bilgisini artırmasının yanında, bilgiyi sunma ihtiyacı da duyar. Doğru rol modelleri takip veya taklit ederek düşüncesini en etkili biçimde aktarma olanağı bulur. Söylenenlerin dinleyen tarafından amaçlandığı şekliyle algılanması önem arz eder.

Dil bilinci gelişmiş ve dile hâkim olan insanlar arzularını, şikâyetlerini resmî veya gayriresmî durumlarda daha etkili biçimde arz etmişlerdir. Maksatlarını tam ortaya koymuş ve iletilerini, arzuhâllerini sorunsuz bir şekilde alıcıya aktarmışlardır.

Dilekçe anlamına gelen arzuhâl, bir isteği, bir şikâyeti duyurmak veya herhangi bir konuda bilgi vermek için resmî veya özel kurum ve kuruluşlara, gerçek ve tüzel kişilere yazılan imzalı başvuru yazısıdır. Fakat bir talebi dile getiren dilekçe, sadece resmî organlara takdim edilen imzalı bir yazı değildir. Bu tamlamayı insanın içinde bulunduğu hâlinin arz edilmesi, içini dökmesi, meramını anlatması vb. anlamıyla da değerlendirmek mümkündür. İnsanın arzuhâli hayatının her aşamasında önemli ölçüde yer almaktadır. İç dünyaya ait duygu ve düşüncelerin anlatılması, aktarılması ihtiyacı ortaya çıktığında burada bir arz, beyan söz konusudur.

Kişi, arz ettiği, bahsettiği zaman muhatabından aldığı olumlu veya olumsuz tepkiler sayesinde kendi varlığının farkına varmaktadır. Anlatan ve paylaşan insan içini boşalttığı için kendini rahat hisseder. Böylece içine yeni şeyler alarak bir devinim yaşar. Enerji verici ve

rahatlatıcı bir döngü içine girer. Anlatacak muhatap bulamayan bazı kişiler de rahatlatmak, negatif enerjiden kurtulmak için içlerini kâğıda dökerler. Bunun yanında rahatlamayı tabiatın dinlendirici ortamında arayanlar da vardır. Burada kişi, suya, ağaca vb. tabiat unsurlarına iç dünyasını döküp rahatlama arayışı içine girebilir. Özellikle Divan şiirinde insan dışı varlıklar olan gönül, felek, kalem, rüzgâr, akıl gibi unsurlar; şair tarafından konuşmak, dertleşmek için muhatap alınmıştır.

Güzel sanatların veya müziğin herhangi bir dalında faaliyet göstermek, bunlarla ilgilenmek de insanın bir çeşit kendini ifade etme ve dinlenme yöntemidir. Anlatma, arz etme noktalarında aciz kalan bireyler, doğru bir biçimde ifade edemedikleri duygu ve düşüncelerini içine atarlar. İçe atılan duygu ve düşünceler birikir, bir yük hâline gelmeye başlar ve önemli olan bu yükten kurtulmaktır.

Geçmişten günümüze Türk edebiyatının değişik dönemlerinde şairler, kendilerini alt makamda, sevgiliye ise arz makamında görmüşlerdir. Onlar, içinden geçenleri bir üst makam olan sevgiliye ulaştırma gayretinde olmuşlardır. Aynı durum türkülerde de kendini hissettirmiştir. Ozanlar, iç dünyalarını sazın teline vurarak terennüm etmişler, dinleyenlerin de bam tellerine dokunmuşlardır.

Bu çalışmada arzuhâlin bir talebi, şikâyeti konu almasına, imzalı olarak resmî makamlara arz edilen dilekçe oluşuna, arz ve rica durumunun nasıl belirlendiğine değinilmiştir. Arzuhâlcilik bir meslek olarak ele alınmıştır. Mesleğin zamanla önemini yitirmesi fakat, insanın genel anlamda arzuhâlinin varlığını koruyacağı ve her türlü değişime karşı daha da önemini artıracığı vurgulanmıştır. Arzuhâlin dile hâkim olarak aktarılmasının sağlıklı iletişimi sağlayacağı belirtilmiştir. Arz-ı hâl kavramı, Türk edebiyatının bazı dönemlerinden seçilmiş örneklerle vurgulanmış, bu konuda farkındalık oluşturulması ve konuya genel bir bakış açısı kazandırılması amaçlanmıştır.

Kaynakça

- Aydmer, M. (2016). Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıp Mehmed Paşa'ya Dâir Bir Portre Denemesi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, s. 1-36.
- Batıslam, H. D. (2008). Divanlardaki Manzum Arz-ı Hâller. *Turkish Studies*, 3/1, s. 209-218.
- Bezirci, A. (1983). *Ahmet Haşim Hayatı, Şairliği ve Seçme Şiirleri*. İstanbul: Bilpa Yayıncılık.
- Bilgin, A. A. (2014). Türk Tasavvuf Edebiyatının Mahiyeti. *Türkiyat Mecmuası*, S. 1, s. 1-13.
- Cengiz, D. (2022). Pir Sultan İzleği. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, S. 37, s. 129-138.
- Ceran, D. (2007). Cahit Zarifoğlu'nun Menziller Şiirine Bir Bakış. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 18, s. 181-186.
- Dilaçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Doğan, M. N. (2009). *Fatih Divanı ve Şerhi*, İstanbul: Yelkenli Yayınevi.
- Düzdağ, M. E. (2014). *Safahat Mehmet Âkif Ersoy*, İstanbul: İnkılâp Yayıncılık.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Enginün, İ. (1982). *Abdülhak Hâmid Tarhan Bütün Şiirleri-2*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (1995). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eş, A. (2018). *Sezai Karakoç ve Cahit Zarifoğlu'nun Şiirlerindeki Ortak Temaların Mukayesesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göçgün, Ö. (1987). *Ziya Paşa*. İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Karaer, M. N. (1988). *Karacaoğlan*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kaplan, M. (2013). *Şiirin Sultanı Bâkî*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Kesik, B. (2009). Koca Râgıb Paşa'nın Şiirlerinde Sebk-i Hindî Tesiri. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 150-169.
- Kınay, N. (2013). Sanat Eserinde Bir Değer Olarak Güzelliğin Açılımı: Nedim'in "Bir Safâ Bahş Edelim Gel Şu Dil-i Nâşâda" Şarkısı, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 50, s. 181-192.
- Korkmaz, F. (2016). Ziyâ Paşa'nın Arz-ı Hâl'i Üzerine Bir Değerlendirme. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, S. 4, s. 53-65.
- Mazıoğlu, H. (1986). *Fuzûlî ve Türkçe Divanı'ndan Seçmeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Mirzaoğlu, F. G. (2019). Gurbet Türkülerinde İstanbul İmgesi: "Yârim İstanbul'u Mesken mi Tuttun". *Folklor/edebiyat*, S. 100, s. 849-859.
- Ocak, T. (2002). XVII. Yüzyıl Şâiri Nefî ve Kaside. *Türkbilig*, S. 3, s. 63-82.
- Özdemir, M. (2007). Yahya Kemal ve Geleneği Yanlış Yerde Arayan İki Edebî Topluluk: Nev-Yunanîler ve Nâyiler. *SAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 14, s. 252-265.
- Şenderin, Z. (2012). Turgut Uyar: Sanat Hayatı ve Eserleri. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, s. 143-162.
- Topallı, E. (2010). 19. Yüzyıldan Günümüze Arzuhalçiler: Oryantalist Resimler Paralelinde Tarih ve Sosyolojik Arka Plan. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, s. 61-85.
- Uçman A. ve Akay H. (2007). *Rübâb-ı Şikeste Tevfik Fikret*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Uyar, T. (2017). *Büyük Saat*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Üst Erdem S. (2022). Fuzûlî'den Erzurumlu Emrah'a ve Sümmânî'ye İzler. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 40, s. 204-234.
- Yeni, E. B. (2021). Tevfik Fikret'in Şiirlerinde En Sık Geçen On Kavram ve Bunlardan "Hayat"ın Kavram Alanı. *Kültür Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 4, s. 221-239.
- Yıldız, E. (2019). Küçük Mesnevilerle Yazılan Arz-ı Hâller. *Estad Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 988-1035.
- Yıldız, M. (2009). Yûnus Emre Külliyyatı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, s. 189-191.

Yılmaz, S., Çalkan R. (2018). Duygu ve Düşüncelerin Dili Türküler Üzerinden Anadolu Halkının Kader Algısı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 60, s. 1328-1338.

Zarifoglu, C. (2017), *Şiirler*. İstanbul: Beyan Yayınları.

İnternet Kaynakları

Acep kime arz eylesem hâlimi. (2016). Erişim adresi: <https://www.repertukul.com/ACEP-KIME-ARZ-EYLESEM-HALIMI-4477>

Akkuş, M. (2018). Nefi Divanı. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57741,nefi-divanipdf.pdf?0>

Arz eyledim dostu görmeye geldim. (2016). Erişim adresi: <https://www.repertukul.com/ARZEYLEDIM-DOSTU-GORMEYE-GELDİM-1453>

Arzuhâl için sultana geldim. (2016). Erişim adresi: <https://www.repertukul.com/ARZUHAL-ICIN-SULTANA-GELDİM-2256>

Bir mektup yazayım gül yüzlü yâre. (2016). Erişim adresi: <https://www.repertukul.com/BIR-MEKTUP-YAZAYIM-GUL-YUZLU-YARE-427>

<https://sozluk.gov.tr/>

Kaçalın, M.S. (?). Kutadgu Bilig. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1096354>

This article was checked by programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information
Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 31.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 02.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atf / Citation
Aral, E. (2022). Türkiye Türkçesi Ağzlarında Birincil Uzun Ünlü Bulunan Kelimelerdeki İkincil Uzun Ünlüler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 217-238.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA BİRİNCİL UZUN ÜNLÜ BULUNAN KELİMELEERDEKİ İKİNCİL UZUN ÜNLÜLER¹ *Secondary Long Vowels in Words with Primary Long Vowels in the Turkish Dialects* EZGİ ARAL²

Öz

Dillerde uzun ünlüler, birincil/aslı uzun ünlüler ve ikincil/dolaylı uzun ünlüler olarak ikiye ayrılırlar. Birincil uzun ünlüler; bir dilin bilinen ilk örneklerinden beri uzun olan ve herhangi bir ses olayına bağlı olarak uzamamış olan ünlülerdir. İkincil uzun ünlüler ise; bir dilin bilinen ilk örneklerinde uzun olmadıkları hâlde, daha sonra, ünsüz düşmeleri, hece kaynaşmaları, ünlü birleşmeleri ve benzeri ses olayları sonucunda meydana gelen ve genellikle anlam ayırıcı olmayan uzun ünlülerdir.

Bu çalışmada, birincil uzun ünlü bulunduran bazı Türkçe ve yabancı kökenli kelimelerdeki ikincil uzun ünlülerin durumu değerlendirilmiştir. Türkiye Türkçesi ağzlarında birincil uzunluk bulunan kimi Türkçe kelimelerde, çeşitli ses olayları sonucu ikincil uzunluk da oluşmaktadır. Bu durum alıntı kelimeler için de geçerlidir. İkincil uzunluklar, genellikle, “ğ, k, l, r, v, y” ünsüzlerinin düşmesi/erimesi, hece kaynaşmaları ve sözcük birleşmeleri sonucunda meydana gelmektedir. Türkiye Türkçesinde birincil uzunluklar kısalarak normal süreli ünlülere dönüştüğü için, bu tür kelimelerdeki uzunluklar, genellikle ikincil uzunluk olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi Ağzları, Birincil Uzun Ünlüler, İkincil Uzun Ünlüler, Ünsüz Erimesi/Düşmesi, Hece Kaynaşması

¹ Bu makale, Prof. Dr. Ahmet Buran'ın danışmanlığında hazırlanan “Türkiye Türkçesi Ağzlarında İkincil Uzun Ünlüler” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elazığ / TÜRKİYE. E-mail: ezgiaral023@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8460-7659>

Abstract

In languages, long vowels are divided into primary long vowels and secondary/indirect long vowels. Primary long vowels are vowels that have been long since the earliest known examples of a language and have not been elongated due to any sound event. Secondary long vowels are; although they are not long in the first known examples of a language, they are generally not separative and occur as a result of consonant drops, syllable fusions, vowel mergers and similar phonetic event later on.

In this study, the situation of secondary long vowels in some Turkish and foreign words containing primary long vowels was evaluated. In some Turkish words that have primary length in Turkey Turkish dialect, secondary length is also formed as a result of various phonetic events. This also applies to borrowed words. Secondary lengths, usually occur as a result of “ğ, k, l, r, v, y” consonants fallig/melting, syllable fusion and word fusions. Since the primary lengths in Turkey Turkish shortened to normal-term vowels, the lengths in such words are generally considered as secondary lengths.

Keywords: Turkey Turkish Dialect, Primary Long Vowels, Secondary Long Vowels, Consonant Dissolution/Drop, Syllable Convergence

1.Giriş

Bir dil coğrafyası içinde bulunan farklı konuşma biçimlerine ağız denmektedir. Ağızlar, bir ölçünlü dilin çevresinde, onunla birlikte ve ondan farklı olarak yaşayan dil kollarıdır.

Ağızlar, ölçünlü dil gibi yazı ve imla ile dondurulup sabit hâle getirilmedikleri için, dilin doğal gelişim ve değişim eğilimleri içinde daha serbest değişebilirler. Ağızlar, değişimde olduğu gibi zaman zaman da arkaik bazı özellikleri korumada da yazı diline göre daha elverişli bir ortama sahiptirler.

Dillerde meydana gelen değişme gelişmelerin temelinde genellikle en az çaba yasası vardır. En az zamanda ve en kolay söylem ile en çok şey anlatmak dilin doğasında var olan bir özelliktir. Bu sistemin gereği olarak da konuşma dilinde yazı diline göre daha çok ses olayları gözlemlenebilmektedir. Bu ses olaylarının bir bölümü de ünlü uzamalarına sebep olmaktadır.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan Türkçe kökenli kelimelerdeki ünlüler, esasen, normal sürelidir. Türkiye Türkçesi ağızlarında, normal süreli ünlülerin yanı sıra kısa ünlüler ve uzun ünlüler de bulunmaktadır. Yabancı kelimelerdeki birincil uzunluklar hariç tutulursa, diğer kelimelerdeki normal süreli ünlülerin uzaması ya da kısılması, söyleyiş ve ses olaylarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu makalede, Ana Türkçede birincil uzun ünlülü olarak kabul edilen Türkçe kökenli kelimeler ile birincil uzun ünlü bulunduran bazı alıntı kelimelerde meydana gelen ikincil uzunluklar değerlendirilmiştir. Türkçede birincil uzun ünlüler, Türkçenin tarihi gelişimi içinde ve birçok Türk lehçesinde zamanla kısalarak normal süreli ünlülere dönüşmüştür. Bu durum Türkçenin tarihsel fonetiğinde görülen genel bir eğilimdir. Bu eğilim, Türkçe kökenli kelimeler gibi yabancı kökenli kelimeleri de etkileyerek onlardaki birincil uzunlukların kısılmasına da sebep olmaktadır. Doğal olarak birincil uzunlukların kısılması da ikincil uzun ünlülerin oluşması da ağızlarda daha yaygın ve belirgindir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında ikincil uzun ünlüler, ünsüz düşmeleri/erimeleri, hece kaynaşmaları, ünlü birleşmeleri, sözcük birleşmeleri vb. ses olayları neticesinde oluşmaktadır. Bu makalede, yukarıda belirtilen yollarla oluşan ikincil uzun ünlülerin, Türkiye Türkçesi ağız gruplarına göre durumunu tespit etmeye ve yaygınlığını belirlemeye de çalıştık. Ağız grupları için, Leyla Karahan'ın “*Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*” adlı eseri ve bu eserde belirlenen ağız grupları esas alındı. Birincil uzun ünlüleri belirlerken Talat Tekin'in “*Türk*

Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler” adlı eserinden, köken ve yapı incelemeleri için de Tuncer Gülensoy’un “*Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*” adlı eserinden yararlanıldı.

2. Uzun Ünlüler

Ünlüler, boğumlanma sürelerine göre; kısa, normal ve uzun süreli ünlüler olarak üç başlık altında sınıflandırılırlar.

Kısa ünlüler; boğumlanma süreleri normal süreli ünlülerden kısa olan ünlülerdir. Normal süreli ünlüler; ortalama söz temposu için, ortalama bir sürede boğumlanan ünlülerdir. Uzun ünlüler ise; boğumlanma süreleri normal süreli ünlülere göre daha uzun olan ünlülerdir.

Uzun ünlüler kendi içerisinde:

- 1) Birincil Uzun Ünlüler
- 2) İkincil Uzun Ünlüler şeklinde sınıflandırılırlar.

2.1 Birincil Uzun Ünlüler

Bir dilin bilinen ilk örneklerinden itibaren uzun olan, herhangi bir ses olayı sonrası oluşmayan ve anlam ayırt edici özelliği bulunan ünlülere birincil uzun ünlüler denmektedir.

“İlk örnek her zaman ve mutlaka doğru ve özgün şekil olmayabilir. Ancak daha önceki biçimi bilinmediği ve daha sonra herhangi bir ses olayı ile değişmediği için, ilk örneklerden itibaren uzun ünlülü olan şekillere birincil / aslı uzun ünlüler denmektedir.” (Buran, 2021:552)

Türkoloji çalışmaları bağlamında, uzun ünlülerin varlığı ilk olarak 19. yüzyılda ‘*Über die Sprache der Jakuten*’ adlı çalışmasıyla Otto Böhtlingk tarafından ortaya konulmuştur. *“Böhtlingk, Yakutçadaki uzun ve ikiz ünlüleri Nijniy Novgorod (bugünkü Gorkiy) Tatar (Mişer) ağzına ait dil malzemesi ile karşılaştırmıştır.”* (Tekin, 1995: 9) Bu çalışma ile birlikte birçok bilim insanı uzun ünlüler ile ilgili çeşitli çalışmalar yaparak diğer lehçelerdeki var olan uzunlukları saptamaya çalışmıştır.

“Ana Türkçede birincil uzun ünlüler kendilerini düzenli bir şekilde ancak Yakutça ile Türkmencede korumuş, öbür Türk dil ve lehçelerinde genel olarak kısalmış ve kısa ünlülere karşımıştır. ...Birincil uzun ünlüler kıaldıkları bazı dil ve lehçelerde seslik (fonetik) izler bırakmıştır.” (Tekin, 1995: 38)

Birincil uzun ünlüler, Türk dilinin şu kollarında korunmuştur: *“Göktürk ve Uygur yazılı metinleri ile özellikle çağdaş Türk dillerinden Saha Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Halaç Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Kara-Bulak ağzında birincil uzun ünlülerin sistemli bir şekilde korunduğu bilinmektedir.”* (Buran, 2006:3)

2.2 İkincil Uzun Ünlüler

Dillerin bilinen ilk örneklerinden itibaren uzun olmadıkları hâlde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi / erimesi, hece kaynaşması, ünlü karşılaşmaları, sözcük birleşmeleri gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir. İkincil uzun ünlüler genellikle anlam ayırıcı olmazlar.

“Çok çeşitli nedenleri olmakla birlikte, bu tür ünlüler, çoğunlukla ses kayıplarına bağlı olarak ortaya çıkarlar. Bir söz içerisinde, genellikle değişik ve açıklanabilir nedenlerle, kimi sesler kaybolurken, yiten, yok olan sesin veya seslerin boğumlanma süresini geride kalan ünlülerden biri üzerine alır. Böylece, geride kalan ve diğer seslerin boğumlanma sürelerini kendi boğumlanma süresine katan ünlü, diğer ünlülere göre daha uzun bir boğumlanma süresine sahip olur.” (Buran, 2021: 552)

“İkincil uzun ünlüler; Saha, Türkmen, Kırgız, Altay, Uygur, Hakas, Tıva, Şor ve Gagavuz Türkçeleri ile Türkiye Türkçesi ağızlarında görülmektedir.” (Buran, 2015: 149)

Ana Türkçe itibariyle, bünyesinde birincil uzunluk bulunan ve Türkiye Türkçesi ağızlarında çeşitli ses olaylarıyla ikincil uzunlukların olduğu örnekleri şöyle değerlendirebiliriz:

2.2.1 Ünsüz Erimesi / Düşmesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler

Türkiye Türkçesi ağızlarında ikincil uzunlukların en önemli nedenlerinden biri de ünsüz erimesi/düşmesi olayıdır.

“Düşme eğiliminde olan ünsüzlerin önce söyleyişteki belirginlikleri zayıflar ve boğumlanma süreleri kısaltmaya başlar. Yok olmaya ya da ünlüleşmeye doğru giden ünsüzün kaybettiklerini, genellikle yanındaki diğer bir ünlü kendi üzerine alır. Böylece yok olmaya doğru giden sesin geride bıraktığı mirasla güçlenen ünlü daha belirgin ve boğumlanma süresi daha uzun güçlü bir ses hâline gelir.” (Buran, 2006: 3)

Türkiye Türkçesi ağızlarında düşerek ya da eriyerek yok olan ve ikincil uzunluğa sebep olan ünsüzler “ğ, k, l, r, v, y” ünsüzleridir. Bunlardan “ğ, v, y” sesleri yarı ünlü niteliğine sahip seslerdir. Yarı ünlü durumundaki sesler yanında bulunan diğer ünlü ile ikiz ünlü meydana getirebilir ve daha sonra bu ikiz ünlüler birleşerek uzun bir ünlü hâline gelir. “r ve l” sesleri, akıcı ünsüzler olduklarından daha kolay düşebilen düşmeye eğilimli ünsüzlerdir. Söyleyiş zorlukları neticesinde düşürülürler ve bu düşme sonucunda da uzunluk meydana getirirler.

Tespit edilen örnekler Türkçe ve yabancı kökenli kelimelerde ayrı başlıklar hâlinde incelendi:

2.2.1.1 Sözcük Kök ve Tabanlarında

2.2.1.1.1 Türkçe Kökenli Kelimelerde

“r” Ünsüzünün Erimesi / Düşmesi Sonucu Oluşan Uzun Ünlüler:

bī < bir

“bīr” (Tekin, 1995: 183)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ ağızı.

bī < bir: (2/s.89) EYAD

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızı.

bī < bir: (1/8) TYA

3. Batı Grubu Ağızları: Antalya, Kütahya, Manisa, Muğla, Zonguldak ağızları.

bī < bir: (6/8) ZBKİA, (L/10) KÜYA, (19/43) AYA, (I/67-28) MYA, (I-1 02/14) MA

ḳādeş < kardeş < kardaş (< karındaş)

“kā+daş” (Gülensoy, 2011: 466)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Manisa, Muğla, Uşak, Zonguldak ağızları.

ḡādeşimdir < kardeşimdir: (I-5 02/13) MA, (1/300) ZBKİA (ḡādaşım), (I-A/10-80) AYYA (ḡādeşim), (I-17/91) UİA (ḡādeşim), (I/94/17) MYA (ḡādeşimi)

2. Karahan tasnifinde örneklenenmemiş ağızlar: Tekirdağ, Yalova ağızları.

ḳādeş < kardeş: (s.250/62) TMİKA, (16/199) YİYA (ḡādeşi)

dōt < dört

“tōrt” (Tekin, 1995: 184)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla, Zonguldak ağzıları.

dōt < dört: (I-A/9-45) AYYA, (XIV/138) KÜYA, (I/24-44) MYA, (1/15) ZBKĪA, (II-59/1) AĪA (dōde), (I-5 01 03/40) MA (dōde)

2. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Tekirdağ ağzı.

dōt < dört: (s.175/9) TMĪKA

ētesi < ertesi

“ēr +tā” (Gülensoy, 2011: 340)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Manisa, Muğla ağzıları.

ētesi < ertesi: (I/11-8) MYA, (I-5 09/11) MA, (I-A/1-11) AYYA (ātesī)

2. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Yalova ağzı.

ētesi < ertesi: (31/7) YĪYA

sīt < sırt

“sīr-t” (Gülensoy, 2011: 772)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Muğla ağzıları.

sītımıza < sırtımıza: (III/10-30) MYA (I-A/27-39) AYYA (sītımızlan)

2. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Tekirdağ ağzı.

sītma < sırtma: (s.218/137) TMĪKA

yādım < yardım

“yār-a-t-(ı)m” (Gülensoy, 2011: 1073)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Manisa, Muğla ağzıları.

yādım < yardım: (I-A/25-98) AYYA, (II-6 04/20) MA, (I/22-88) MYA (yādımcım)

gīmek < girmek

“kīr- < kī-r-” (Gülensoy, 2011: 371)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Muğla ağzıları.

gīmezlē < girmezler: (I-A/21-140) AYYA, (III/8-16) MYA (gīmediK)

2. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Tekirdağ ağzı.

gīmek < girmek: (s.222/237) TMĪKA

vā < var

“bār” (Tekin, 1995: 172)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları Erzincan (Kemaliye) ağzı.

vādı < vardı: (51/55) KA

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak, Zonguldak ağzıları.

vā < var: (I/1-4) MYA, (II-93/19) AĪA, (I-A/9-2) AYYA, (I-2/78) UĪA, (137/113) AYA, (1/18) ZBKĪA, (I-3 04/21) MA (vādır), (II/62) KÜYA (vādır)

3. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Edirne, Karabük, Tekirdağ, Yalova ağızları.

vā < var: (1/21) YİYA, (9/32) KARYA, (s.221/226) TMİKA, (11/1) EİA

vēmek < vermek

“bēr-” (Tekin, 1995: 182)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Kütahya, Muğla, Uşak, Zonguldak ağızları.

vēdi < verdi: (I/13-14) MYA, (I-9/65) UİA, (I/32) KÜYA (vēmeyēm) (1/373) ZBKİA (vēdük), (II-57/52) AİA (alıvēmek)

2. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Edirne, Tekirdağ, Yalova ağızları.

vēdi < verdi: (s.182/255) TMİKA, (1/135) YİYA, (8/3) EİA (vēdiler)

yē < yer

“yīr” (Tekin, 1995: 107)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla ağızları.

yē < yer: (I/24-30) MYA, (III/4) KÜYA (yēlerde), (I-5 07/41) MA (yēden), (I-A/2-10) AYYA (yēlēde)

2. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Yalova ağızları.

yēleşim < yerleşim: (1/13) YİYA

“ğ” Ünsüzünün Erimesiyle Meydana Gelen Uzun Ünlüler:

dā < dağ

“tāg” (Tekin, 1995: 102)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye) ağızları.

dālarımız < dağlarımız: (1/171) KA

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızları.

dā < dağ: (3/19) TYA

3. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Uşak, Zonguldak ağızları.

dā < dağ: (2/49) NYA, (I-1 06/53) MA (dālara), (I-2/6) UİA (dālar), (I-39/21) AİA (dālarda), (I/2-50) MYA (dālarda), 4/35) AYA (dālarma), (1/107) ZBKİA (dālarma)

4. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Edirne, Karabük, Yalova ağızları.

dāları’ndan < dağlarından: (8/6) KARYA, (25/349) EİA (dālāna), (1/31) YİYA (dāin)

yā < yağ

“yāg” (Tekin, 1995: 103)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Gaziantep ağızları.

terey’ā < tereyağı: (s.449) GA

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Rize, Trabzon ağızları.

yāle < yağlı: (29/29) RİA, (10/5) TYA (iç yāi)

3. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Uşak, Zonguldak ağzları.

yā < yağ: (I-67/16) UĀA, (I-1 01/6) MA (yāhıdı), (XVI/10) KÜYA (yāladıkdan), (83/64) AYA (yālaTdık), (1/39) ZBKĀA (zeydinyāni)

yāhı < yağı: (I-16/26) AĀA, (27/60) NYA, (I/2-55) MYA, (I-A/15-30) AYYA (yāli)

4. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağzlar: Edirne, Karabük, Tekirdağ, Yalova ağzları.

(yāhı) yā < yağ: (1/199) YĪYA, (5/18) KARYA (yā), (s.185/348) TMĪKA (yācı), (3/29) EĪA

āız < ağız

“āız” (Tekin, 1995: 171)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye) ağızı.

āızını < ağızını: (1/8) KA

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızı.

āızına < ağızına: (12/30) TYA

3. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Kütahya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Uşak, Zonguldak ağzları.

āıznâ < ağızına: (I/260) KÜYA, (16/64) AYA (āızında), (I-19/51) AĀA (āızı), (I/6-41) MYA (āız), (I-1 05/72) MA (āızından)

āızını < ağızını: (1/66) ZBKĀA, (1/27) NYA, (I-7/79) UĀA

4. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağzlar: Karabük, Tekirdağ, Yalova ağzları.

āızını < ağızını: (s.224/271) TMĪKA, (56/7) KARYA, (12/69) YĪYA (āızından)

çĀ < çığ

“yĪg” (Tekin, 1995: 183)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye) ağızı.

çĀden < çığden: (1/26) KA

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızı.

çĀ < çığ: (6/15) TYA

3. Batı Grubu Ağızları: Manisa ağızı.

çĀden < çığden: (I-6 15/35) MA

ārı < ağırı

“hāgrı” (Tekin, 1995: 172)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye) ağızı.

ārı < ağııyor: (26/93) KA

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızı.

ārı < ağırı: (26/2) TYA

3. Batı Grubu Ağızları: Antalya, Aydın, Manisa, Nevşehir, Uşak ağzları.

ārrr < ağrrr: (8/7) NYA, (184/13) AYA (ārısma), (I-6 18/28) MA (āriyō), (I/95-357) MYA (ārınca), (I-A/13/42) AYYA (āriyo), (I-35/20) UĀA (ārısı)

4. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Edirne, Karabük, Yalova ağızları.

ārı < ağrı: (11/145) YĪYA, (10/12) KARYA (āriyyá), (33/39) EĪA (ārısı)

çā < çağ

“çāg” “gürültü” (Tekin, 1995: 100)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızı.

çālar < çağlar: (29/2) TYA

2. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Karabük ağızı.

çā < çağ: (98/11) KARYA

çā < çağ

“çāg / çāk” “zaman” (Gülensoy, 2011: 210)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızı.

çālarında < çağlarında: (9/13) TYA

2. Batı Grubu Ağızları: Manisa ağızı.

çādaş < çağdaş: (I-2 06/89) MA

3. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Tekirdağ ağızı.

çā < çağ: (s.202/7) TMĪKA

sā < sağ

“sāg” (Tekin, 1995: 102)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye) ağızı.

sālġı < sağlığı: (13/44) KA

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızı.

sālġ < sağlık: (21/1) TYA

3. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Aydın, , Kütahya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Zonguldak ağızları.

sāol < sağ ol: (109/40) AYA, (1/347) ZBKĪA (sālġımda), (I-11/10) AĪA (sālarız)

sālġ < sağlık: VII/47) KÜYA, (I-A/18-16) AYYA, (I-13 01/20) MA

sālam < sağlam: (I/5-40) MYA, (54/8) NYA, (I-24/12) UĪA

4. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Edirne, Karabük, Yalova ağızları.

sā < sağ: (9/70) KARYA, (12/117) YĪYA, (7/12) EĪA

sā < sağ ‘yön’

“sāg” (Gülensoy, 2011: 711)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Muğla, Uşak ağızları.

sā < sağ: (I/61-177) UĪA, (I/34-7) MYA (sāını)

2. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Karabük, Tekirdağ ağızları.

sā < sağ:(s.177/55) TMİKA, (56/40) KARYA (sādan)

bālamak < bağlamak

“bā-” (Tekin, 1995: 100)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Gaziantep ağzı.

b‘ālama‘ak < bağlamak: (s.69) GA

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Rize, Trabzon ağzıları.

bālı < bağlı: (3/8) TYA, (11/77) RİA (bāladı)

3. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Uşak ağzıları.

bāladılar < bağladılar: (I/1-10) MYA, (I-26/19) UİA (bāla), (I-3 01/43) MA (bāladım), (II/42) KÜYA (bālayan), (II-1/5) AYYA (bālārız), (I-4/61) AİA (bālārız), (1/27) NYA (bālārıh), (2/6) AYA (bālāymış)

4. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Edirne, Karabük, Tekirdağ, Yalova ağzıları.

bālı < bağlı: (17/73) KARYA, (2/23) YİYA (bālārāmış), (s.196/164) TMİKA (bālārılar), (2/11) EİA (bālāmış)

ālamak < ağlamak

“āgla-” (Tekin, 1995: 175)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Gaziantep ağzı.

‘ālam‘ak < ağlamak (s.37) GA

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Rize ağzı.

ālarım < ağlarım: (4/24) RİA

3. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Uşak ağzıları.

ālaşırdık < ağlaşırdık: (I-2 06/60) MA, (III-105/15) AİA (ālarım), (4/5) NYA (ālaşmışlar), (I-A/11-123) AYYA (ālākāñ), (XI/21) KÜYA (ālamaya), (I/1-10) MYA (ālaşdık), (4/52) AYA (ālaşırız), (I-2/2) UİA (āleyem)

4. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Edirne, Karabük, Tekirdağ, Yalova ağzıları.

āladım < ağladım: (31/76) KARYA, (9/167) YİYA (ālyā ālyā), (s.246/24) TMİKA (ālasım), (7/31) EİA (ālaşmā)

ēri < eğri

“ēg-” (Tekin, 1995: 180)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağzı.

ērisine dorusuna < eğrisine doğrusuna: (16/104) TYA

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Kütahya, Manisa ağzıları.

ēri bürü < eğri büğrü: (V/43) KÜYA, (II-8 05/14) MA (ēriburun)

3. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Edirne, Tekirdağ ağzı.

ēriboz < eğriboz: (s.205/108) TMİKA, (24/33) EİA (ēri)

sĩmak < sığmak

“sĩk-” (Gülensoy, 2011: 764)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Antalya ağızı.

sĩdĩrmađı < sığdırmadı: (39/66) AYA

2. Karahan tasnifinde örneklelenememiş ağızlar: Edirne ağızı.

sĩmadı mı < sığmadı mı: (25/136) EİA

“y” Ünsüzünün Erimesiyle Meydana Gelen Uzun Ünlüler:**tũ < tũy**

“tũ” (Tekin, 1995: 112)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Manisa, Muğla, ağızları.

tũ < tũy: (II/8-36) MYA, (II-2 02/27) MA

tēze < teyze

“tāy + eze” (Gülensoy, 2011: 888)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Uşak ağızları.

dēze < teyze: (X/2) KÜYA, (I-1/27) UİA, (I-1 06/46) MA, (3/72) AYA (tēze), (I-A/51-70) AYYA (dēzi), (I/12-2) MYA (dēzesinin), (2/33) NYA (dēzeñ)

2. Karahan tasnifinde örneklelenememiş ağızlar: Tekirdağ, Yalova ağızları.

tēze < teyze: (13/156) YİYA, (s.214/21) TMİKA (tīze)

“k” Ünsüzünün Erimesi/ Düşmesiyle Meydana Gelen Uzun Ünlüler:**āşam < akşam**

“āk+şam” (Gülensoy, 2011: 60)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye), Gaziantep ağızları.

āşam < akşam: (34/6) KA, (s.53) GA (‘āşam)

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Uşak, Zonguldak ağızları.

āşam < akşam: (I-19/34) AİA, (I-7/41) UİA, (I-8 05/58) MA, (1/27) ZBKİA, (I-A/12-7) AYYA, (I/3-18) MYA, (VIII/11) KÜYA, (15/30) AYA (āşama), (2/3) NYA (āşamñ)

3. Karahan tasnifinde örneklelenememiş ağızlar: Edirne, Karabük, Kilis, Yalova ağızları.

āşam < akşam: (1/8) KARYA, (II/16-6) KİLİA, (9/21) EİA, (21/118) YİYA (āşama)

yō < yok

“yōk” (Tekin, 1995: 178)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ, Erzincan (Kemaliye) ağızları.

yō < yok: (19/s.114) EYAD, (1/15) KA

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Rize, Trabzon ağızları.

yō < yok: (3/53) RĪA, (18/2) TYA (yōmuş)

3. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Aydın, Muğla, Nevşehir, Uşak, Zonguldak ağzıları.

yō < yok: (I-17/1) UĪA, (I-4/81) AĪA, (I-A/24-68) AYYA, (2/36) NYA, (1/284) ZBKĪA, (1/66) AYA (yōmuş)

4. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağzılar: Edirne, Karabük, Kilis, Yalova ağzıları.

yō < yok: (I/80-11) KĪLĪA, (6/27) YĪYA, (37/30) EĪA (yōsa), (2/40) KARYA (yō)

“v” Ünsüzünün Erimesiyle Meydana Gelen Uzun Ünlüler:

sōmek < sövmek

“sōk-” (Tekin, 1995: 184)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Antalya ağzı.

sōmedi < sövmedi: (112/50) AYA

2. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağzılar: Karabük ağzı.

sōdüydu < sövdü idi: (131/103) KARYA

“l” Ünsüzünün Düşmesiyle Meydana Gelen Uzun Ünlüler:

ōmak < olmak

“bōl-” (Tekin, 1995: 177)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Rize ağzı.

ōsun < olsun: (11/137) RĪA

2. Batı Grubu Ağızları: Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla ağzıları.

ōsun < olsun: (I-1 01/2) MA, (3/75) AYA, (I-A/3-23) AYYA, (I/59-14) MYA (ōmuş), (XXI/8) KÜYA (ōmamıştı)

3. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağzılar: Yalova ağzı.

ōsun < olsun: (1/69) YĪYA

kāmak < kalmak

“kāl-” (Tekin, 1995: 173)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Aydın, Kütahya, Manisa ağzıları.

ğāmaz < kalmaz: (I-5 06/7) MA, (XXIII/29) KÜYA (ğāmadı), (I-A1/5-117) AYYA (ğāmış), (II-57/56) AĪA (ğāmış)

ānamak < anlamak

“āñ-” (Tekin, 1995: 171)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Gaziantep, Hatay ağzıları.

‘ānam ‘ak < anlamak: (s.43) GA, (11.6.1/29) HA (ānadın mı)

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağzı.

ānadın < anladın: (3/2) TYA

3. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Kütahya, Manisa, Muğla, Nevşehir ağzıları.

ānadıñ < anladın: (I-14/4) AĬA, (s.24) KŪYA (ānadınmı?), (I-1 05/62) MA (ānattım), (1/42) NYA (ānadırım), (III/10-17) MYA (ānadıyom)

4. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Karabük, Yalova ağızları.

ānayamadı < anlayamadı: (6/20) KARYA, (1/1) YĬYA (ājadım mı), (21/8) ZBKĬA (ānaşılisa)

2.2.1.1.2 Yabancı Kökenli Kelimelerde

Bazı alıntı kelimeler kaynak dilde aslı uzun ünlü iken bu kelimeler Türkiye Türkçesi yazı dilinde normal süreli ünlüye dönüşmüştür. Türkçenin ünlüleri birincil olarak normal süreli olduğu ve Türkiye Türkçesinde uzun ünlüler yazıda gösterilmediği için alıntı kelimelerdeki uzun ünlüler de zaman zaman normal süreli ünlülere dönüşmüştür. Türkiye Türkçesi ağızlarında bazı yabancı kelimelerde ünsüz erimesi / düşmesi ile ikincil uzun ünlüler meydana gelmektedir.

“r” Ünsüzünün Düşmesiyle Meydana Gelen Uzun Ünlüler:

bazā < bāzār (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Kütahya, Manisa, Muğla ağızları.

bazā “pazar” [< bāzār]: (I-6 03/73) MA, (I/6-54) MYA (bazādan), (VIII/42) KŪYA (pazādan)

2. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Edirne, Tekirdağ ağızı.

pazālĭk “pazarlık” [< bāzār]: (s.177/69) TMĬKA, (35/42) EĬA

çāşı < çārsū (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Manisa, Kütahya, Zonguldak ağızları.

çāşıda “çarşıda” [< çār+sū]: (I-6 16/2) MA, (V/94) KŪYA (çāşıya), (1/68) ZBKĬA (çāşıdan)

çōba < şūrbā (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Manisa, Zonguldak ağızları.

çōba “çorba” [< şūrbā]: (II-6 03/64) MA, (I-A/40-27) AYYA, (12/18) ZBKĬA

çāşaf < çarşaf /< çāderşeb (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Manisa ağızları.

çāşaf “çarşaf” [< çāder + şeb]: (I-A/9-94) AYYA, (I-6 01/29) MA (çāşafı)

tekrā < tekrār (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ ağızı.

tekrā “tekrar” [< tekrār]: (25a/s.127) EYAD

2. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Muğla, Zonguldak ağızları.

tekrā “tekrar” [< tekrār]: (I/37-15) MYA, (5/190) ZBKĬA, (I-A/53-61) AYYA (tekrādān)

mezā < mezār (Ar.)

Karahanlı tasnifine göre ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Muğla ağızları.

māzā “mezar” (Ar.) [< mezār]: (I-A1/4-255) AYYA, (I/26-76) MYA (mezēlikde)

çāşamba < çārşenbe (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Muğla ağızı.

çāşamba “çarşamba” [< çār + şenbe]: (I/25-18) MYA, (I-A/6-44) AYYA (çāşambî)

“h” Ünsüzünün Erimesiyle Meydana Gelen Uzun Ünlüler:

bāçe < bahçe /< bāğçe (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye) ağızı.

bāçede “ bahçede” [< bāğçe]: (26/58) KA

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Muğla, Zonguldak ağızları.

bāçe “ bahçe” [< bāğçe]: (I/4-40) MYA, (18/27) AYA (bāçāye), (II-59/42) AİA (bāçeye), (2/79) ZBKİA (bāçede)

3. Karahan tasnifinde örneklenenmiş ağızlar: Edirne, Karabük, Tekirdağ ağızları.

bāçe “ bahçe” [< bāğçe]: (57/46) KARYA, (4/81) EİA (bāce), (s.203/49) TMİKA (bāçesi)

günā < gunāh (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Ankara ağızı.

gūnāmış “gūnahmış” [< gunāh]: (I-24/18) AİA

2. Karahan tasnifinde örneklenenmiş ağızlar: Edirne ağızı.

kūnātır “gūnahtır” [< gunāh]: (25/313) EİA

sabā < sabāh (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Hatay ağızı.

sabānan “sabahleyin” [< sabāh]: (7.5.1/6) HA

2. Batı Grubu Ağızları: Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla ağızları.

sabāleyin “sabahleyin” [< sabāh]: (XLIII/10) KÜYA, (17/57) AYA (zabāla), (I-A/11-170) AYYA (sabālen)

3. Karahan tasnifinde örneklenenmiş ağızlar: Edirne, Kilis, Tekirdağ ağızları.

sabā “sabah” [< sabāh]: (s.185/338) TMİKA, (I/28-7) KİLİA (sabānan), (10/9) EİA (sabāleyin)

cumūriyet < cumhūriyyet (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye) ağızı.

cumūriyeT “cumhuriyet” [< cumhūriyyet]: (32/47) KA

2. Batı Grubu Ağızları: Antalya, Muğla, Zonguldak ağızları.

cumūriyetin “cumhuriyetin” [< cumhūriyyet]: (I/97-25) MYA (3/52) ZBKİA (cumūrīyet), (77/70) AYA (cumūrīyetinde)

3. Karahan tasnifinde örneklenenmiş ağızlar: Edirne, Tekirdağ ağızı.

cumūriyetten “cumhuriyetten” [< cumhūriyyet]: (s.228/26) TMİKA, (22/34) EİA (cumūriye)

padişā < pādşāh (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ ağızı.

padişā “padişah” [< pādşāh]: (27/s.134) EYAD

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara ağızı.

pādişā “padişah” [< pādşāh]: (I-14/62) AİA

3. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Edirne, Kilis, Tekirdağ ağızları.

padişā “padişah” [< pādşāh]: (s.204/81) TMİKA, (I/72-133) KİLİA (patişādan) (1/18) EİA (pādişā)

yāut < yāhod (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Antalya ağızı.

yāut “yahut” [< yāhod]: (175/20) AYA

2. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Karabük, Tekirdağ ağızları.

yāut “yahut” [< yāhod]: (47/55) KARYA, (s.295/191) TMİKA (yāut)

yāu < yāhū (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Kütahya, Muğla ağızları.

yāu “yahu” [< yā + hū]: (IV/25) KÜYA, (I/2-14) MYA(yāū)

2. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Karabük ağızı.

yāu “yahu” [< yā + hū]: (1/14) KARYA

silā < silāh (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ ağızı.

silā “silah” [< silāh]: (42a/s.174) EYAD

2. Batı Grubu Ağızları: Muğla ağızları.

silā “silah” [< silāh]: (I/97-21) MYA

tesbī < tesbīh (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ ağızı.

tesPī “tespih” [< tesbīh]: (51/s.188) EYAD

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara ağızı.

tesbī “tespih” [< tesbīh]: (III-100/170) AİA

şā < şāh (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ ağızı.

şā jsmail “şah ismail” [< şāh]: (27/s.134) EYAD

2. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Edirne ağızları.

şā ismayillen “şah ismaille” [< şāh]: (11/3) EİA

siyā < siyāh (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ ağızı.

siyā “siyah” [< siyāh]: (8/s.62) EYAD

2. Karahan tasnifinde örneklememiş ağızlar: Edirne, Tekirdağ ağızı.

siyā “siyah” [< siyāh]: (s.200/303) TMİKA, (4/28) EİA

“y” Ünsüzünün Erimesiyle Meydana Gelen Uzun Ünlüler:**kō < kūy (Far.)**

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ, Erzincan (Kemaliye) ağızları.

kōde “köyde” [< kūy]: (1/67) KA, (50/s.185) EYAD

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Aydın, Manisa, Muğla ağızları.

kō “köy” [< kūy]: (I-11/4) AİA, (III/3-2) AYYA, (2/5) AYA, (I/2-38) MYA (kōden), (I-6 05/98) MA (kōleri)

3. Karahan tasnifinde örneklememiş ağızlar: Edirne, Tekirdağ ağızı.

kōler “köyler” [< kūy]: (s.249/29) TMİKA, (2/8) EİA (kōde)

bēgir < beygir /< bārgīr (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Antalya, Aydın, Uşak ağızları.

bēgir “beygir” [< bārgīr]: (I-29/1) UİA, (101/32) AYA (bēgirimiz), (I-A/12-49) AYYA (bēgiren)

“l” Ünsüzünün Düşmesiyle Meydana Gelen Uzun Ünlüler:**māzeme < mālezime (Ar.)**

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye) ağızı.

māzemelēri “malzemeleri” [< mālezime]: (19/15) KA

2. Batı Grubu Ağızları: Antalya ağızı.

māzemesini “malzemesini” [< mālezime]: (28/40) AYA

3. Karahan tasnifinde örneklememiş ağızlar: Karabük ağızı.

māzeme “malzeme” [< mālezime]: (90/195) KARYA

1.2.2 Hece Kaynaşması Sonucunda Meydana Gelen Uzun Ünlüler

Hece kaynaşması iç seste yer alan ünsüzün erimesiyle iki ayrı hecedeki ünlünün birleşmesi sonucunda meydana gelen bir olaydır. “*Türkçede bir yapı içinde iki ünlü yan yana gelmediği için, karşılaşan ünlülerden biri ya düşer ya da diğer ünlüyle önce ikizleşir, sonra da birleşerek uzun ünlüye dönüşür.*” (Buran, 2006: 7)

Türkçe kökenli kelimelerde sadece “ğ” sesinin erimesiyle hece kaynaşması meydana gelirken; yabancı kökenli kelimelerde “ğ ve h” gibi yarı ünlülerinin erimesiyle hece kaynaşması oluşmuştur.

2.2.2.1 Türkçe Kökenli Kelimelerde

“ğ” Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan Hece Kaynaşmaları

“ğ” ünsüzünün eriyerek yok olması sonucu iki ünlü karşılaşır ve karşılaşan iki ünlü birleşerek tek hece hâline gelir.

ā < ağa

“ākā” (Gülensoy, 2011: 51)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ, Gaziantep ağızları.

‘ā < ağa: (s.25) GA, (19/s.113) EYAD (ābe)

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızı.

ābeyisiyim < ağabeyim: (154/1) TYA

3. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak, Zonguldak ağızları.

ā: (I-3/20) AĀA, (XX/17) KÜYA, (II/9-51) MYA (āsı), (5/165) ZBKĀA (kelā < kel ağa), (I-2/125) UĀA (ābi), (161/6) AYA (ābe), (I-A/27-155) AYYA (ābeylēm)

4. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Edirne, Karabük, Kilis, Tekirdağ, Yalova ağızları.

ābi < ağabey: (12/39) KARYA, (1/106) YĪYA (ābeyime), (I/26-34) KĪLĪA (ābey), (s.197/219) TMĪKA (āları), (6/13) EĪA (ā)

āç < ağaç

“T” (Tekin, 1995: 175)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye), Gaziantep ağızları.

‘āç < ağaç: (s.28) GA, (14/16) KA (āşlar < ağaçlar)

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızı.

āçları < ağaçları: (2/19) TYA

3. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla, Nevşehir ağızları.

āç < ağaç: (I/1-25) MYA, (III/6-81) AYYA (āçlarını), (12/30) NYA (ācı), (LI/24) KÜYA (yük ācı), (I-6 13/7) MA (ācma), (5/53) AYA (āşların), (I-52/46) AĀA (āşları)

4. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Edirne, Karabük, Tekirdağ, Yalova ağızları.

ācı < ağacı: (s.193/219) TMĪKA, (21/22) KARYA (āşları), (5/4) EĪA (ācın), (1/111) YĪYA (āş)

ār < ağır

“āgr” (Tekin, 1995: 171)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Ankara ağızı.

ārli < ağırlığı: (I-34/19) AĀA

2. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Tekirdağ ağızı.

ār < ağır: (s.339/565) TMĪKA

çirmak < çığirmek

“çıkır-” (Tekin, 1995: 176)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Gaziantep ağızı.

çir < çığır: (s.161) GA

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Muğla, Nevşehir, Zonguldak ağızları.

çiriş < çığıriş: (I/63-17) MYA, (I-4/106) AİA (çiriyö), (1/173) ZBKİA (çirdi), (12/67) AYA (çiriye), (6/5) NYA (çiriyollar)

3. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Edirne, Yalova ağızı.

çiriş < çığıriş: (31/120) YİYA, (5/50) EİA (çirdi)

çarmak < çağirmek

“çā(k) + kır-” (Gülensoy, 2011: 211)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye), Gaziantep ağızları.

ç‘arm‘āk < çağirmek: (s.149) GA, (43/116) KA (çāri ki)

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Trabzon ağızı.

çārim < çağırırım: (21/66) TYA

3. Batı Grubu Ağızları: Antalya, Kütahya, Manisa, Muğla ağızları.

çārılır < çağılır: (I/66) KÜYA, (I/40-18) MYA (çāriyöru), (74/45) AYA (çāriyömuş), (II-2 02/134) MA (çārılā),

4. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Edirne, Tekirdağ, Yalova ağızları.

çārılır < çağılır: (s.177/55) TMİKA, (1/121) YİYA (çārdılar), (7/46) EİA (çārimiş)

dālmak < dağılmak

“tāgi-” (Tekin, 1995: 174)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Gaziantep ağızı.

d‘ālm‘ak < dağılmak: (s.185) GA

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Kütahya, Muğla, ağızları.

dālır < dağılır: (XX/1) KÜYA, (I-1/30) AİA (dālmış), (I/1-4) MYA (dāldık)

dātmak < dağıtmak

“tār-” (Tekin, 1995: 173)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Erzincan (Kemaliye), Gaziantep ağızları.

dāTırlār < dağıtırlar: (1/33) KA, (s.191) GA (d‘ard ‘ān)

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Antalya, Nevşehir ağızları.

dādırlar < dağıtırlar: (I-47/15) AİA, (1/11) NYA (dādi-vėrrrik), (4/52) AYA (dādivır)

3. Karahan tasnifinde örnekenememiş ağızlar: Edirne ağızı.

dādırlar < dağıtırlar: (18/35) EİA

bārmak < bağirmek

“bākır-” (Tekin, 1995: 172)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Kütahya, Muğla, Nevşehir, Zonguldak ağızları.

bārış < bağıriş: (I/63-17) MYA, (1/50) ZBKĪA (bāra bāra), (6/25) NYA (barım), (I/257) KÜYA (bārdıkdan)

2. Karahan tasnifinde örneklenelememiş ağızlar: Edirne, Tekirdağ ağızı.

bāriya < bağıriyor: (s.180/146) TMĪKA, (7/39) EĪA (bārış)

2.2.2.2 Yabancı Kökenli Kelimelerde

Alıntı kelimelerde aslı olarak uzun ünlülü olan bazı kelimelerde hece kaynaşmasına bağlı ikincil ünlü uzunluklar görülmektedir.

“ğ” Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan Hece Kaynaşmaları

kāt < kāgaz (Far.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Gaziantep ağızı.

ķ ‘āt “kağıt” [< kāgaz]: (s.440) GA

2. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Aydın ağızları.

kāt “kağıt” [< kāgaz]: (I-A/6-20) AYYA, (I-55/2) AĪA (kādımı)

3. Karahan tasnifinde örneklenelememiş ağızlar: Kilis ağızı.

kādımı “kağıdımı” [< kāgaz]: (II/6-1) KĪLĪA

“h” Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan Hece Kaynaşmaları

rāt < rāhat (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Antalya, Aydın, Kütahya, Manisa, Muğla ağızları.

ırātsız “rahatsız” [< rāhat]: (I-A/13/70) AYYA, (XII/27) KÜYA, (II/15-28) MYA, (I-6 08/22) MA (ırātım), (124/25) AYA (ırātÇa)

2. Karahan tasnifinde örneklenelememiş ağızlar: Edirne, Tekirdağ ağızı.

ırātsızlık “rahatsızlık” [< rāhat]: (s.239/386) TMĪKA, (3/21) EĪA (rāt)

sāb < sāhib (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Aydın, Manisa, Muğla ağızları.

sāb “sahip” [< sāhib]: (I/49-4) MYA, (I-A1/6-6) AYYA (sābı), (II-1 12/91) MA (sābı)

2. Karahan tasnifinde örneklenelememiş ağızlar: Tekirdağ ağızı.

sābı “sahibi” [< sāhib]: (s.175/6) TMĪKA

imtān < imtihān (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Ankara, Aydın, Muğla ağızları.

imtāna “imtihana” [< imtihān]: (III/14-68) AYYA, (I/22-82) MYA (imtānlarına), (I-1/3) AĪA (imtānm)

2. Karahan tasnifinde örneklenelememiş ağızlar: Edirne, Karabük, Tekirdağ ağızları.

imtānı “imtihanı” [< imtihān]: (223/40) KARYA, (33/10) EĪA, (s.261/504) TMĪKA (imtānlar)

mācīr < muhācīr (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Antalya ağzı.

mācīr “muhacir” [< muhācīr]: (168/56) AYA

2. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Tekirdağ ağzı.

mācuruyuz “muhaciriyiz” [< muhācīr]: (s.175/1) TMİKA

māfaza < muhāfaza (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Kütahya, Manisa ağızları.

māfaza “muhafaza” [< muhāfaza]: (I/242) KÜYA, (I-6 07/19) MA

mārebe < muhārebe (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Batı Grubu Ağızları: Zonguldak ağzı.

mārebe “muharebe” [< muhārebe]: (1/1) ZBKİA

2. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Tekirdağ ağzı.

mārebe “muharebe” [< muhārebe]: (s.179/119) TMİKA

nāyet < nihāyet (Ar.)

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Rize ağzı.

nāyeti “nihayet” (Ar.) [< nihāyet]: (1/101) RİA

2. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Kilis ağzı.

nāyet “nihayet” (Ar.) [< nihāyet]: (I/26-102) KİLİA

2.2.2.3 Sözcük Birleşmeleri Yoluyla Meydana Gelen Uzunluklar

Aslı ya da fonetik olaylar sonrasında meydana gelen, son sesi ve ön sesi ünlü olan kelimelerin karşılaşması ve birleşmesiyle oluşan ikincil ünlü uzunluklarıdır.

Temel sözcük olarak “ne” sözcüğü birincil uzun ünlülü kelimelerdendir. “ne” ile birleştirilen bazı yardımcı fiillerin ve edatların durumu şu şekildedir:

Ağız bölgelerindeki kullanımları:

1. Doğu Grubu Ağızları: Elazığ, Erzincan (Kemaliye) ağızları.

nāpacağsın < ne yapacaksın: (18/51) KA

nēttin < ne ettin: (30/s.142) EYAD

nōlur < ne olur: (25/8) KA

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları: Rize ağzı.

nōlur < ne olur: (10/194) RİA

nēttun < ne ettin: (10/29) RİA

3. Batı Grubu Ağızları: Manisa, Muğla, Nevşehir ağızları.

nādar < ne kadar: (1/20) NYA

nāpardım < ne yapardım: (I-1 01/48) MA

nēdelim < ne edelim: (I/14-129) MYA

nōldu < ne oldu: (I/7-48) MYA

4. Karahan tasnifinde örneklenememiş ağızlar: Karabük, Yalova ağızları.

nāPıyo < ne yapıyor: (1/10) YİYA

nītdi < ne etti: (113/69) KARYA

nōlmuş < ne olmuş: (22/1) KARYA

Sonuç

Ana Türkçede birincil uzun ünlülü olan bazı kelimelerde, Türkiye Türkçesi ağızlarında ünsüz düşmesi / erimesi ve hece kaynaşması gibi olaylarla bir ikincil uzunluk oluştuğu için mevcut uzunluğun birincil uzun ünlünün bir kalıntısı olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Ancak, Türkiye Türkçesinde birincil uzunluklar genel olarak kısalıp normal süreli ünlülere dönüştüğü için, bu kelimelerdeki uzunluğun da ikincil uzunluk olduğu kanaatindeyiz. Nitekim Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen bu uzunluklar kurallı ve sürekli olmadıkları gibi anlam ayırıcı da değildirler.

Türkçe kökenli kelimelerde “ğ, k, l, r, v, y” erimelerine ya da düşmelerine bağlı ikincil uzunluk görülmektedir. “r” erimesi/düşmesi sonucunda görülen uzunluklar en çok batı grubu ağızlarında görülmektedir. Yer yer doğu ve kuzeydoğu grubu ağızlarında da görülse de en fazla batı grubu ağızlarında görülmektedir. “ğ” ve “k” erimesi/düşmesi doğu grubu, kuzeydoğu grubu ve batı grubu ağızlarında birbirine yakın bir şekilde düşürülmektedir. “y” ve “v” yarı ünlüleri ise daha çok batı grubu ağızlarında düşürülmekte ya da ünlüleşmektedir.

Sonuç olarak, ses düşmesi ve erimesi olayları, daha çok batı grubu ağızlarında görülen bir eğilimdir.

Yabancı kökenli kelimelerde ise “r” sesi sadece batı grubu ağızlarında düşürülmüştür. “h” erimesi batı grubu ve doğu grubu ağızlarının bazılarında çoğunlukla görülmektedir. “y” ve “l” seslerinde görülen erime/düşme ise hem batı hem doğu grubu ağızlarında görülmektedir.

Hece kaynaşması sonucunda oluşan ikincil uzunluk, Türkçe kökenli kelimelerde sadece iç sesteki “ğ” yarı ünlüsünün erimesi ile yabancı kökenli kelimelerde ise iç sesteki “ğ” ve “h” yarı ünlülerinin erimesiyle meydana gelmektedir. Türkçe kökenli kelimelerde doğu, batı ve kuzeydoğu grubu ağızlarının hepsinde hece kaynaşması sonucu oluşan ikincil uzun ünlülere rastlanmaktadır. Yabancı kökenli kelimelerde hece kaynaşmaları, en çok batı grubu ağızlarında görülmektedir. Hece kaynaşmaları bünyesinde yer alan sözcük birleşmeleri doğu, batı, kuzeydoğu grubu ağızlarının tamamında görülmektedir.

Yabancı kökenli kelimelerde ünsüz erimesi/düşmesi ve hece kaynaşması sonucunda meydana gelen ikincil uzun ünlüler Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde görülmektedir. Ünsüz erimesi/düşmesi en çok Farsça kökenli kelimelerde görülürken hece kaynaşması en fazla Arapça kökenli kelimelerde görülmektedir.

Ana Türkçede birincil uzun ünlülü olan bazı kelimelerde çeşitli ses olayları sonucunda ikincil bir uzunluk ortaya çıkmaktadır. Bu tür kelimelerdeki uzunluğun birincil olmadığı kanaatindeyiz. Birincil uzun ünlülü olan ve olmayan birçok kelime, sistemli ve sürekli bir biçimde olmasa da, ikincil uzun ünlüler, Türkiye Türkçesi ağızlarında sıklıkla görülmektedir.

Kısaltmalar:

AİA : Ankara İli Ağızları

AYA : Antalya ve Yöresi Ağızları

AYYA : Aydın ve Yöresi Ağızları

EİA : Edirne İli Ağızları

- EYAD : Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler
GA : Gaziantep Ağzı
HA : Hatay Ağzı
KA : Kemaliye Ağzı
KARYA: Karabük ve Yöresi Ağızları
KİLİA : Kilis İli Ağızları
KÜYA : Kütahya ve Yöresi Ağızları
MA : Manisa Ağızları
MYA : Muğla ve Yöresi Ağızları
NYA : Nevşehir ve Yöresi Ağızları
RİA : Rize İli Ağızları
TDK : Türk Dil Kurumu
TMİKA: Tekirdağ Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları
TYA : Trabzon ve Yöresi Ağızları
UİA : Uşak İli Ağızları
YİYA : Yalova İli Yerli Ağzı
ZBKİA : Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları
Ar. : Arapça
Far. : Farsça
s. : sayfa
vb. : ve benzeri

Kaynaklar

- Akar, A. (2013). *Muğla ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Akca, H. (2012). *Ankara İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Dizin)*. Gazi Üniversitesi Türk Dili Doktora Tezi. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü (TKAE) Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1946). *Gaziantep Ağzı (III)*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Buran, A. (2006). Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler. *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri: 10-12 Nisan 2006.
- Buran, A. (2015). *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Buran, A. (2021). Türkçede Uzun Ünlüler ve Bir Terim Önerisi. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı* (1.cilt). s. 549-560.
- Çelik, A. (2020). *Yalova İli Yerli Ağzı*. İstanbul: Hiperyayın Yayınları.
- Demir, N. (2006). *Trabzon ve Yöresi Ağızları (1-2-3 cilt)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Erdem, M. D., Bölük, R. (2012). *Antalya ve Yöresi Ağızları (Giriş- İnceleme- Metinler)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Erdem, M. D., Dağdelen, G. (2012). *Karabük ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler)*. Karabük: Karabük Valiliği Yayınları.

Eren, E. (1997). *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.

Erol, H. A. (2018). *Kilis İli Ağızları*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi (KİTAM) Yayınları.

Gülensoy, T., Buran, A. (1994). *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler*. Ankara: TDK Yayınları.

Gülensoy, T. (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.

Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi (2 cilt)*. Ankara: TDK Yayınları.

Gülsevin, G. (2002). *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.

Günay, T. (2003). *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.

İlker, A. (2017). *Manisa Ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.

Kalay, E. (1998). *Edirne İli Ağızları (İnceleme-Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.

Karahan, L. (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (1994). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.

Özek, F. (2016). *Kemaliye Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Özeren, M. (2016). Salar Türkçesinde Birincil Uzun Ünlüler. *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18, s. 167 – 185.

Öztürk, J. (2009). *Hatay Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Adana: Karahan Kitabevi.

Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Simurg Yayınları.

Tosun, İ. (2003). *Tekirdağ Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türk Dil Kurumu. Türkçe Sözlük. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Yapıcı, A. İ. (2013). *Aydın ve Yöresi Ağızları (İnceleme-metin-sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turkla.d1109.380>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 26.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 07.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atf / Citation

Şen, S (2022). Kırgız Türkçesinde Erkeğe Gönderim Yapan ve Erkek İle İlgili Sözcüklerin Gönderim Yaptığı Deyimler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 6. Cilt, 1. Sayı, 239-254.

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ERKEĞE GÖNDERİM YAPAN VE ERKEK İLE İLGİLİ SÖZCÜKLERİN GÖNDERİM YAPTIĞI DEYİMLER
Idioms in Kyrgyz Turkic that Refer to Men and Idioms that Male-Related Words Refer to
SONGÜL ŞEN¹

Öz

Cinsiyet, kişinin doğumla edindiği kadın veya erkek olma durumuyken; toplumsal cinsiyet, kadın veya erkek olma kimliğidir. Biyolojik cinsiyet etrafında gelişen kalıplar vasıtasıyla birbirinden ayrılan davranış ve roller, kişinin 'toplumsal cinsiyet kimliğini' oluşturmaktadır. Gerek akademik gerek popüler açıdan ele alınsın toplumsal cinsiyet denildiğinde akla ilk kökleşmiş kadın çalışmaları gelmektedir ancak son yıllarda giderek ilgi gören erkeklik çalışmaları da göz ardı edilmemelidir. Akademik alanda erkeklik çalışmalarına katkı sağlayacağını düşündüğümüz bu araştırmada ana materyal olarak deyimler seçilmiştir. Kültürel zenginliği gösteren deyimler, en az iki söz varlığından oluşan, genellikle gerçek anlamının dışında mecazi anlam ile pekiştirilen kalıplaşmış sözlerdir. Toplumların yaşayış tarzlarını ve birçok alandaki değer yargılarını uzun yıllar öncesinden bugüne taşıyabilen deyimler kültürel miras değerindedirler. 'Kırgız Tilinin Frazelogyalılık Sözdüğü' eserinden tespit edilen deyimlerin incelendiği bu çalışmada, geçmişten günümüze toplumun Kırgız Türk erkeğine bakış açısı, erkekliğin deyimlere yansıması, deyimlerdeki erkek profili gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, Deyim, Toplumsal Cinsiyet, Erkeklik, Erkek İmgesi

Abstract

While sex is the state of being a woman or a man acquired by birth; gender is the identity of being male or female. Behaviors and roles that are separated from each other by the stereotypes that develop around biological gender constitute a person's 'gender identity'. When it comes to gender, whether it is considered from an academic or a popular point of view, the first

¹ Doktora Programı Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Mersin/TÜRKİYE. El-mek: songul7sen@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0666-381X>

thing that comes to mind is ingrained women's studies. However, masculinity studies, which have attracted increasing attention in recent years, should not be ignored. In this research, which we think will contribute to the studies of masculinity in the academic field, the idiom has been chosen as the main material. Idioms showing cultural richness are stereotypes that consist of at least two vocabulary and are often reinforced with a figurative meaning other than their literal meaning. Idioms that can carry the lifestyles of societies and the value judgments in many fields from many years ago to the present are of cultural heritage value. In this study, in which the idioms determined from the work of "Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü" are examined, the perspective of the society on the Kyrgyz Turkic men from the past to the present, the reflection of masculinity in the idioms, and the male profile in the idioms are tried to be revealed.

Keywords: Kyrgyz Turkic, Idiom, Gender, Masculinity, Male Image

1. Giriş

Deyim, “Bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce” olarak tanımlanmaktadır (Aksoy, 1988: 52). Devellioğlu, deyim kelimesinin Arapça “ifade, anlatma; bir manası olan söz” anlamına gelen *ta'bir* kelimesinden geldiğini söylemektedir (Devellioğlu: 2003: 1011). Deyim karşılığında; önceleri *darbimesel*, *ta'bir*, *ıstılah* sözcükleri kullanılıyorken Türk Dili Araştırma Kurumu tarafından 1935 yılında İstanbul'da bastırılarak dağıtılan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda tabir = terme karşılığı olarak *deyim* sözcüğü önerilmiş ve bu kullanım zamanla yaygınlaşmıştır (Sinan, 2008: 92).

Kırgız Türkçesi için deyim, “Bir bütün içindeki unsurların sürekliliğine, bu unsurların ilk sözlük anlamı dışında oluşuna ve semantik bütünlüğüne bakılarak, sürekli aynı şekilde kalıplaşmış olarak kullanılan kelime grupları” olarak tanımlanmaktadır (Saparbaev, 1997: 241, Akt. Nergis Biray). Kırgız Türkçesinde deyimler için *turuktuu söz aykaşarı*, *frazeologiyalık söz aykaşarı*, *frazeologiyalık aykalış*, *frazeologiyalık birdik*, *frazeologiyalık şireşme* ve *frazeologizm* gibi terimler kullanılmaktadır (Saparbaev, 1997: 241, Akt. Nergis Biray; Tursunova, 2007: 26). Deyimbilimin karşılığı ise *turuktuu söz aykaşı/ frazeologizm/ körköm süylöm* şeklindedir (Sinan, 2008: 92).

Kırgız Türkçesinde konuşma süreci içinde söylenen fikre uygun kelimelerden o anda oluşturulan *bağımsız kelime grupları* (*erkin söz aykaşı*) ve konuşma sürecinde oluşturulamayan önceden hazır olan ve kalıplaşmış olarak kullanılan *bağımlı/sabit kelime grupları* (*turuktuu söz aykaşı*) olarak iki ana kelime grubu vardır. Deyimler, frazeologizmler (deyimler), frazeologiyalık türmöktör (deyimsel sıra) ve frazeologiyalık birdikter (deyimsel birlik) gruplamasıyla sabit kelime grupları içinde yer alır (Mamıtov, 1999: 224, Akt. Nergis Biray).

Osmonova, deyim özelliklerini “yapı açısından sırası değişemez iki veya daha çok sözcükten oluşan unsurların bir araya gelerek bir bütünü temsil etmesi, dile hazır biçimde kullanılması, eksiksiz bir cümle ögesi olması, başka dillere tercüme edilmesinin (sözü sözüne) imkansızlığı, unsurlardan herhangi birinin başka sözcüklere, çoğunlukla yakın anlamlı sözcüklere değişebilirliği, ilk anlamlarını yitirerek mecazi kullanım kazanan sözlerin yerine ona eş anlamlı olan sözcükler kullanılabilirliği, sözcük tür ve kadrosunun göreceli olması, canlı olması” şeklinde belirtmiştir (Osmonova, 1972: 29).

Bu çalışma, 2001 yılında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi öğretim üyeleri tarafından yayımlanan *Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü* (Osmanova vd., 2001) ile sınırlı kalmıştır. Mirlanbek Nurmatov, söz konusu eseri yüksek lisans tezi olarak Türkiye Türkçesine aktarmıştır (Nurmatov, 2008). Nurmatov'un çalışmasından yararlanarak erkek ile ilgili söz varlığını belirlediğimiz bu çalışmada Kırgız Türkçesi deyimlerinde erkek adının geçtiği ve geçmediği hâlde erkeğe işaret eden deyimler üzerinden doğrudan veya dolaylı olarak erkek kavramının deyimlere nasıl yansıdığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun yanında erkek

adının geçtiği hâlde erkeğe gönderim yapmayan deyimler de çalışmaya dâhil edilerek erkek adının hangi bağlamları betimlemek için kullanıldığı gösterilmeye çalışılmıştır.

2. İncelemeler

Türkçe Sözlük'te "1. İnsan 2. Erkek kişi" (Parlatır vd., 1988: 21) olarak tanımlanan *adam* sözcüğü *Kırgızca-Türkçe Sözlük*'te "1. Adam, insan. 2. Adam, huy ve ahlak yönünden üstün nitelikli" (Arıkoğlu, vd., 2018: 36) anlamlarında açıklanmış ve sözcükte erkeklige vurgu yapılmamıştır. Genel olarak insanı bildiren sözcüklerin sadece erkek için kullanılabildiğini (Silveira: 1980: 165-178, Akt. Caner Kerimoğlu vd.) göz önüne alıp çalışmaya dâhil ettiğimiz aşağıdaki deyimlerde, erkeklerin saygınlık kazanmasının toplum beğenisinin, beklentilerinin doğrultusunda davranışlar sergilemesinden geçtiğini ve cinsiyeti erkek olan her kişinin erişemediği bir meziyet, mertebe olduğunu görmekteyiz:

(1)² **Adam boluu.** *Er cetüü, es tartıp kişi katarına koşuluu. "Adam olmak. Kemâle, büluğa ermek, adam sırasına geçmek."*

(2) **Adam katarına koşuluu.** *1. Adam boluu 2. Caşoo tiriçiliği cakşırıu, öydölö, oñolup elge aralaşa baştoo. "Adamdan sayılmak. 1. Adam olmak. 2. Adam yerine konulmak. Hayat tarzı, yaşam şekli, durumu iyileşmek; yükselmek, düzeliş halka karışmaya başlamak."*

Çalışma kapsamında incelediğimiz sözlükte, içinde *erkek* sözcüğü geçen sadece bir deyim tespit edilmiştir. Bu deyimde Kırgızların erkek çocuğuna değer verdiği görülmekle birlikte, *+dAy eşitlik* ekinde hareketle sevinmek/mutlu olmak ile erkek çocuk doğurmanın denk olduğunu ve örtük olarak kız çocuk doğurmanın zayıflık, erkek çocuk doğurmanın üstünlük olduğu görülmektedir:

(60) **Enesi erkek tuğanday.** *Ayabay süyüngöndöy, kubanganday. "Anası erkek doğurmuş gibi. Çok sevinmiş gibi, kıvanç duymuş gibi."*

Kırgızca-Türkçe Sözlük'te "1. Er, erkek. 2. Er, koca eş. 3. Er, yiğit, kahraman." (Arıkoğlu, vd., 2018: 890) şeklinde açıklanan *er* sözcüğünün geçtiği (61), (62), (63), (66) kodlu deyimlerde sözcüğün gerçek anlamını koruduğunu ve genel bir sınıflandırmada erkeklerin tümünü, ev içerisinde erkeklere ait bölümü, erkeklige yetişmeyi (büyümeyi), erkeklerin orta yaş dönemini ifade etmek için kullanıldığını görmekteyiz. Bunun yanında (64), (65) kodlu deyimlerde yürek, erkeğe benzetilerek kahraman anlamı verilmek istenmiş, (92) kodlu deyimde ise kahramanın yani *er kişinin* gözünün pek olması durumu verilmiştir:

(61) **Er bülö.** *Erkekter, erkek attuunun baarı. "Erkek sınıfı. Erkekler, erkeklerin tümü."*

(62) **Er cak.** *Kirgende üydün erkeğe taandık bolgon cagı sol cak. "Er tarafı. Eve girince evin erkeklere ait olduğu kısmı, sol taraf."*

(63) **Er cetüü.** *Çoñoyuu, boy cetip azamat boluu, baralina cetüü. "Delikanlı olmak. Büyümek, ergenlik çağına gelip delikanlı olmak."*

(64) **Er cürök.** *Korkuunu, kayra tartuunu bilbegen caltanbas, taymanbas baatır. "Aslan yürekli. Korkmayı, geri çekilmeyi bilmeyen, cesur bahadır."*

(65) **Er kökürök.** "Er yürekli."

(66) **Er ortonu.** *40-45 caştın aylanası, caş ortonu degen maanide köbüncö erkekterge karata koldonulat. "Orta yaş. 40-45 yaş civarı, ömrünün ortası gibi mânâlarda, genellikle erkekler için kullanılır."*

(92) **Közü çok er.** *Eç nersedən kayra tartıpağan, taymanbagan, çıgaan, baatır. "Gözü pek kahraman. Hiçbir şeyden çekinmeyen, korkmayan, cesur, bahadır."*

Erkeğin yönetici kimliğini vurgulayan *bek* "1. Eskiden kabile veya boyun yöneticisi. 2. Eskiden handan sonra gelen yöneticilere verilen unvan." ve *biy* "1. Bey; bir toplum, boy veya

² Bu numaralandırmalar bölüm sonundaki listeye göredir.

bölge yöneticisi. 2. Düğünleri toyları yönetmek için seçilen kişi.” (Arıkoğlu, vd., 2018: 311; 370) sözcüklerinin geçtiği deyimler aşağıda verilmiştir:

(41) **Caraga bek.** *Alganın ekinçi kaytarıp berbegen, ubadaga turbagan, kolunan eç nerse çıkpagan, zıkım. “Yaraya bey/Sözünün eri olmamak. Aldığını geri vermeyen, sözünde durmayan, elinden bir şey çıkmayan, cimri.”*

(106) **Özü biy, özü han.** *Bardığın özü bilgen, öz kaalaganınday iştey algan, öz erki özündö bolgon adamga karata aytilat. “Kendi başının efendisi. Her şeyi kendi bilen, kendi istediği gibi çalışan, kendi iradesi kendinde olan insana söylenir.”*

(105) **Özü biy, özü bek.** “Kendi başının efendisi.”

Aşağıdaki deyimlere baktığımızda bela okuma, lanet okuma, ilenme, sövme, tekdir, ant gibi sözler *ağabey, baba, büyükbaba, ata, ecdat, sülale* sözcüklerini içinde barındırarak kullanılmaktadır. Dilin yaratıcı yönünü gördüğümüz bu deyimlerde aile fertlerinden erkek olan bireylere gönderme yapılan bu olumsuz kullanımlar yanında, (7) kodlu deyimde desteklemek anlamında olan olumlu bir kullanıma da rastlamaktayız. Tespit edilen (121) kodlu deyim hem içinde hem verdiği anlamda erkek bulunmadığı hâlde çalışmamıza almamızın sebebi deyim açıklamasında erkek geçmesi ve bu bölümde verilen deyimlere varyant olmasıdır. Ayrıca (110) kodlu ant deyiminde erkek adının geçmediğini lakin erkek fiziksel özelliğini bildiren *sakal* sözcüğünün geçtiğini görmekteyiz. Bunların yanında belirtmek gerekir ki *Kırgızca-Türkçe Sözlük*'te *ake* sözcüğü “1. halk ağzı Baba. 2. halk ağzı Ağabey.” (Arıkoğlu, vd., 2018: 57) şeklinde açıklanmıştır:

(3) **Akesin közünö körsötüü.** “Babasını göstermek/gününü göstermek.”

(4) **Akesin tanıtıuu.** *Esine kelgidey kılıp katuu cazaloo, iyge keltirüü, körgülüküti körsötüü teske saluu. “Ağabeyini tanıtmak/Gününü göstermek. Akli başına gelinceye kadar cezalandırmak, yumuşatmak, gününü göstermek, yola getirmek.”*

(7) **Ata arbağı car boluu.** *Cardam berüü, koldoo. “Ata ervahı yar olsun/Allah yardımcın olsun! Yardım etmek, desteklemek.”*

(17) **Ata-cotosuna cetüü.** *Cer-ceberine cetüü, abdan katuu tildö. “Atalarına Yetmek/Yerin dibine batırmak; yerden yere vurmak. Sövüp saymak, çok sert tekdir etmek, azarlamak.”*

(19) **Atañdın başı!** *Tildö, kaguu, naalat aytuu maanisinde koldonulat. “Babanın başı/Allah'ın cezası; başının belası; lanet olası; elinin körü. Azarlamak, aşağılamak, lanet etmek anlamında kullanılır.”*

(20) **Atañdın etin cegir!** “Babanın etin ye!”

(21) **Atañdın kanın iç!** *Katuu tildö, cemelö, kargoo maanisinde koldonulat. “Babanın kanın iç/Melun şeytan; lanet olası. Çok sert azarlama, tekdir etme anlamında kullanılır.”*

(22) **Atañdın körü!** *Abdan ökünüü, naarazı boluu, caktırboo maanisinde koldonulat. “Babanın mezarı/Elinin körü; lanet olası; yazıklar olsun! Çok pişman olmak, beğenmemek anlamında kullanılır.”*

(25) **Atanın arbagına koyuu.** *Eldik tüşünüük boyunça ‘ata-babanın arbağı özü taldap, kalıstıgın aytısın, özü künö koysun’ degen maanide. “Babanın Ervahına Bırakmak/Allaha havale etmek. Bir inanışa göre: ataların ruhları kendi adaletiyle ceza versin, gibi manada.”*

(28) **Atasın közünö körsötüü.** “Babasını gözüne göstermek/Gününü göstermek.”

(29) **Atasın tanıtıuu.** “Babasını tanıtmak/Haddini bildirmek.”

(33) **Babasın tanıtıuu.** “Babasını tanıtmak/Haddini bildirmek.”

(44) **Cer-cebirine cetüü.** *1. Ata-cotosunan beri kozgop, kapkaydagı kemçiligin çukup, ayabay tildö, katuu cekirüü, cemelö. 2. Mayda-çüydösünö çeyin, eçtemesin kalturbay aytıp çıguu, söz kılıu. “Soyuna sopuna sövüp saymak. 1. Ecdadından başlayarak sövmek, eski yaraları*

kaşıyarak çok sövmek, çok azarlamak, paylamak. 2. İğne ipliğine kadar, hiçbir şeyi bırakmadan söylemek, söz etmek.”

(46) **Cetenden urgur!** *Tildöö, cemelöö maanisinde koldonulat. “Ecdadın çarpsın! Azarlama, lanetleme için kullanılır.”*

(48) **Ceti atanın boorun ce!** *Biröögö camandık tilöö, cakşılık körbö dep kargap-şilöö maanisinde koldonulat. “Yedi göbek ecdadının ciğerini ye! Birisine kötülük dileme; iyilik görme, atalarının laneti çarpsın anlamında kargış etmek.”*

(49) **Ceti atasın kaltırboo.** *Abiyirin ketirüü, eç nersesine ayabay söğüü, katuu tildöö. “Yedi atasını saymak/Yedi sülalesini bırakmamak. Şerefini beş paralık etmek, hiçbir şeye bakmayıp çok sövmek, çok azarlamak.”*

(50) **Ceti atasın közünö körsötüü.** *Esine kelgidey kılıp cazaloo, sazayın koluna berüü. “Yedi sülalesini gözüne göstermek/Yedi sülalesine gününü göstermek/Babasını tanıtmak. Aklını başına getirmek, dersini vermek.”*

(51) **Ceti atasın tanıtuu.** *“Yedi sülalesini tanıtmak/Yedi sülalesine haddini bildirmek.”*

(58) **Çoñ atasın tanıtuu.** *“Büyükbabasını tanıtmak/Dünyanın kaç bucak olduğunu göstermek.”*

(80) **Kazasın okutuu.** *Körgülükü körsötüü, akesin tanıtuu. “Kazasını okutmak/Babasını tanıtmak. Gününü göstermek, babasını tanıtmak.”*

(104) **Öz arbayın soguu.** *Başka biröögö zalalı ce paydası cok, özünçö, öz bilgeninçe can saktay berüü. “Kendi arvahını dövmek/Kendi atasına sövmek. Başkasına zararı da faydası da olmamak; kendince, kendi bildiğince yaşamak.”*

(110) **Sakalım örttönsün!** *Bir nersege işendirüü ce özünün aktığın künölüü emestigin bildirip karganuu. “Allah canımı alsın! Bir şeye inandırmak veya kendisinin haklı olduğunu suçlu olmadığını bildirmek için söylenen ant.”*

(121) **Töbösünö cañgak çaguu.** *Akesin taanıtuu, cazasın berüü, sazayın okutuu. “Kafasında ceviz kırmak. Babasını tanıtmak, cezasını vermek, dersini eline vermek.”*

Baba ve annenin çocukları ile olan ilişkisi de deyimlere yansımaktadır. Tespit ettiğimiz deyimlere göre bir erkek çocuğu, babasına benzemişse babayığit, annesine benzemişse nazik olabilmektedir. *Bala* sözcüğünün *Kırgızca-Türkçe Sözlük*'te ilk üç anlamı “1. Bala, çocuk, küçük yaştaki erkek veya kız. 2. Çocuk, soy bakımından oğul veya kız, evlat. 3. Çocuk, genç erkek, oğul.” (Arikoğlu, vd., 2018:233) şeklindedir. Aşağıdaki deyimlerde söz konusu sözcüğün kızı değil de üçüncü tanıma istinaden *oğulu* işaret ettiğini görmekteyiz:

(16) **Ata-baladay boluu.** *Biri-biri menen mamilesi cakın, ötö tattuu, ıntımtuu boluu, ınak boluu. “Baba-oğul gibi olmak. Birbiriyle ilişkisi çok sıcak, çok iyi, ittifaklı olmak, dost olmak.”*

(26) **Atanın balası.** *Atanı sözgö kaltırbay turgan, kolunan iş kelgen, namıska caragan, önörlüü, ötümdüü cigit. “Babanın oğlu/Babasının oğlu; babayığit. Babayı utandırmayacak, elinden iş gelen, namusuna düşkün, hünerli, etkili atılğan yiğit.”*

(27) **Atanın uulu.** *“Atanın Oğlu.”*

(87) **Kızdın balasınday.** *Eñ nazik, körkömdüü, tatınakay. “Hanım evlâdı gibi. Son derece nazik, görkemli, güzel.”*

Ata sözcüğünün geçtiği bazı deyimler, çok eski zamanlara, kökenin bulunduğu yere, kökleri hatırlatan geleneğe işaret ettiği gibi bu geleneği devam ettirme gibi anlamları barındırmaktadır:

(9) **Ata curt.** *Ata-baba cerdegen aymak. “Ata-yurt. Ataların, babalarının ikamet ettiği yer.”*

(10) **Ata konuş.** *“Baba diyarı.”*

(11) **Ata meken.** *“Baba mesken/Ana vatan. Doğup büyüdüğü yer, yurdu, baba konutu.”*

(12) **Ata narkı.** *Murdatan, ata-babadan kalgan ürp-adat, kaada-salt. “Ataların geleneği. Eskiden, atalardan kalan örf adet, gelenek.”*

(14) **Ata saltı.** “**Gelenek görenek.**”

(15) **Ata tayagın karmoo.** *Ata-babanın saltın ulantuu, ata colun coldoo. “Baba değneğini tutmak/Atadan babadan görmek. Ata babaların geleneği devam ettirmek babasının izinden gitmek.”*

(18) **Atam zamandan beri.** *Nebak, murda, ilgerteden, başınan ele, köp mezigil murun. “Atalarımızın zamanından beri/geçmişten beri. Çok eskiden, önceleri, eskiden, başından beri, uzun zaman önce.*

Aşağıda bilgeleri, büyükleri, ihtiyar erkekleri işaret eden deyimler verilmiştir:

(5) **Aksakal.** *1. Ulgaygan, kartaygan, çaşı bir topko barıp kalgan adamga karata kayrılıu iretinde koldonulat. 2. Kızmatı boyunça colu uluu adamdardı urmatto, sıyloo iretinde koldonulat. “Aksakal (bilge, yaşca ulu olan). 1. Yaşlı başlı, yaşı baya ilerlemiş. 2. Makam derecesine göre mertebesi büyük olanlara hürmet etmek, itibar göstermek anlamında kullanılır.”*

(6) **Aksakal, köksakaldar.** *Uluu-kiçüülör, büt bardığı, çoquusu menen. “Aksakal, göksakallar/ Büyük küçük hepsi. Büyükler, küçükler hepsi birlikte, hep beraber.”*

(55) **Curt atası.** *1. El biylegen aksakal, bilerman adam. 2. Cetekçi kızmattağı adam. “Yurt Atası. 1. Milleti idare eden aksakal, bilge adam. 2. İdareci hizmetindeki adam.”*

(71) **Kalk atası.** “**Milletin babası.**”

(77) **Kart börü.** *Köptü körgön, turmuşstun ısıq-suugun başınan ötkörgön, kekse, kağılıp-sogulgan. “Yaşlı kurt. Çok şeyi yaşayan, hayatın iyisi- kötüsü başından geçen, usta, ihtiyar, görmüş geçirmiş.”*

Cinsel kimlik bakımından erkeğin merkezde görülmesi ve insan kökleri belirtilirken *ataya, ecdada, sülaleye* göndermeler yapılması deyimlere yansımıştır. Daha önce bahsettiğimiz *bela okuma, lanet okuma, ilenme, sövme, tekdir* gibi işlevlerde kullanılan (44), (46), (48), (49), (50), (51) kodlu deyimlerin yanında, (52) kodlu deyimden de içerisinde *erkek* sözcüğü geçmediği hâlde insan kökenine işaret ettiği için aynı bağlamda değerlendirmek üzere bahsedebiliriz:

(47) **Ceti ata.** *Tüpkü tegi, ata-babası. “Yedi göbek ecdadı. Soyu soppu, ecdadı, kökü.”*

(52) **Cılas kılıu.** *Cok kılıu, cer menen ceksen kılıu, taştalkanın çıkaruu, tıptıypıl kılıu. “Köküne kibrit suyu dökmek. Yok etmek, yerle bir etmek, altını üstüne getirmek, kökünün kurutmak.”*

Bazı deyimlerde sıkıntı, zorluk gibi bağlamları vermek üzere *baba* figüründen ve *baba cenazesi* tamlamasından yararlanılmıştır:

(30) **Atasının akısı kalboo.** *Armansız boluu, doomat kılar, talap koyor cagdayı bolboo. “Babasının hakkı kalmamak. Hiçbir derdi, arzusu kalmamak, güceneceği, talep edeceği hiçbir durum kalmamak.”*

(31) **Atasının kunun aluu.** *Baasınan aşırıp aluu, ötö kımbatka tüşürüü. “Babasının cenazesini almak/Çok pahalıya almak. Gerçek değerinden çok fazla artırmak, çok pahalıya mal olmak.”*

(79) **Kayda barsañ-mamaydın körü.** *Kayda barbagın, bardık cerde ele kıyınçılık, bardık cerde ele birdey oorçuluk, capa tartkan körünüş degen maanide koldonulat. “Nereye gitsen babanın mezarı/Nereye gitsen kabir azabı. Nereye gidersen git, her yerde aynı sıkıntı, her yerde aynı zorluklar, aynı meşgale mânâsında kullanılır.”*

Hayıflanma, yakınma ve üzülmeye gibi duygu durumlarını bildiren aşağıdaki deyimlerin erkeği işaret etmediği hâlde çalışmamıza dahil etmemizin sebebi içerisinde *ata* sözcüğünü barındırıyor olmalarıdır:

(24) **Atanı kokuy.** *Atanı kokuy cakşılık. “Vah eski günler. Nerede eski günlerdeki iyilikler.”*

(23) **Atanı arman.** *Öküngöndü, keyigendi bildirüü maanisinde aytilat. “Yazık/Keşke; ne kadar üzücü. Pişman olmayı, üzülmeği bildirmek anlamında söylenir.”*

Ata sözcüğü aşağıdaki deyimlerde doğrudan ebeveyn olarak değil de bir hayvanın babası veya bir sözün babası olarak kullanılmıştır:

(69) **İt atasın taanıboo.** *Özünön ulunu sıylaboo, başkanı (ayrıkça çooçun kişini) urmataboo. “İtin babasını tanımaması/Büyük küçük bilmemek. Kendinden büyüklere hürmet etmemek, başkasına (özellikle yabancı kişiye) saygı göstermemek.”*

(112) **Söz atası ölüü.** *Tiyeşeliüü söz öz uçurunda aytilbay maanisi ketüü. “Söz babası ölmek/Sözün önemi kalmamak. Gerekli söz zamanında söylenemeyip, artık bir mânâ arz etmemek.”*

Ata sözcüğü, akrabalık açısından aynı derecede olmayı ifade eden deyimde şöyle kullanılmıştır:

(120) **Teñ ata.** *Tuugandığı caktan birdey daracada, birdey ukukta, birinen birinin öydöçülüğü çok. “Aynı derecede akraba. Akrabalık açısından aynı derecede, aynı haklara sahip, birinden biri daha üstün değil.”*

Çağrışımsal olarak zihnimize erkeği canlandıran çiftçi, avcı, bekçi, padişah, han, peygamber, evliya, hızır sözcüklerinin geçtiği veya bu sözcükleri işaret eden deyimler şöyledir:

(32) **Baba dıykan.** *1. Dıykançılıktın koldooçusu. 2. İştemçil, emgekten talbagan. “Baba dıykan (Çiftçilerin piri). 1. Çiftçilerin koruyup kollayanı, piri. 2. Çok çalışkan, çalışmayı seven.”*

(36) **Baygambar çaşında.** *Ulgayıp, toktolup kalgan, kadir-barkka ee bolgon, çaşap kalgan uçur degen maanide. “Peygamber yaşında. Yaşlanıp, olgunlaşıp, saygı ve hürmete lâyık olan, yaşanan dönem gibi manalarda kullanılır.”*

(68) **Eşik aga.** *1. Han ordosunda handın kabul aluu işterin teylep turuuçu kızmatker. 2. Corodo sırttan kişi kiyrbey, eşik kaytarıp turuuçu adam. “Eşik ağa/Kapı bekçisi. 1. Han otağında padişahın işlerini yapan hizmetçi. 2. Kapıda dışarıdan içeriye adam sokmayıp, kapı güvenliğini sağlayan adam.”*

(74) **Kandan-bekten kayra tartpagan.** *Caltanbagan, korkpogon, taamay, tiiz süylögön. “Beyden-padişahıtan çekinmeyen. Çekinmeyen, korkmayan, gevelemeden dosdoğru konuşan.”*

(75) **Kanga salam berböö.** *Ança-minçanı teñine alboo, togotpoo, eç kimge köz karandı bolboo. “Padişaha selam vermemek. Bazı kimseleri kendine denk görmemek, kaale almamak, hiç kimseye bağımlı olmamak.”*

(81) **Kıdır cıloologon.** *“Hızır'ın esirgediği.”*

(82) **Kıdır daarıgan.** *Baktıluu, işi oñunan çıkkan, işi ilgerilep turgan. “Hızır'ın uğradığı. Mutlu, işi yâver giden, işi hep iyiye giden.”*

(83) **Kıdır koldogon.** *“Hızır'ın kolladığı.”*

(84) **Kıl mergen.** *Közgö atar, ötö mıktı, adis mergen. “Kıl avcı/Turnayı gözünden vurabilen avcı. Turnayı gözünden vurabilen, çok iyi, usta avcı.”*

(103) **Oluyasıday körüü.** *Biröögö abdan işenüü, oşonun aytkanın ıyık körüü. “Evliya gibi görmek. Birisine çok güvenmek, onun söylediklerini kutsal kabul etmek.”*

(107) **Paygambar çaşında.** *Ulgayıp kalganda, karılıkka baş koyup kalganda degen maanide aytilat. “Peygamber yaşında. Yaş ilerlediğinde, yaşlılığa adım atıldığında gibi mânâlarda kullanılır.”*

Erkeklerin kullandığı milli giyim öğelerinden biri olan kalpak gibi sarığı da bu çalışmaya dâhil etmemizin sebebi, daha önce, çağrışımsal olarak zihnimize erkeği işaret

ettiğinden dolayı evliya sözcüğünün geçtiği deyimimiz çalışmamıza almamız ve sarığın hocayı, hocanın erkeği işaret ediyor olabilmelidir:

(72) **Kalpağın kökkö ırgıtuu.** *Abdan katuu süyünüü, kubanuu.* “**Kalpağımı göğe fırlatmak.** Çok sevinmek, mutluluk duymak.”

(111) **Seldesine çok tüşüü.** *Köbünçö moldolorgo karata: şariyat colun buzdu, şariyatka tuura kelbey turgan iş kılıp, eldin aldında maskara boldu, uyatı çıktı degen maanide koldonulat.* “**Sarığına kor düşmek (din)/Yoldan sapmak.** Genelde hocalar hakkında; şeriat yolunu bozdu, şeriata ters bir iş yaptı, milletin önünde rezil oldu, ayıbı ortaya döküldü mânâlarında kullanılır.”

(13), (37), (110) kodlu deyimlerin yanında aşağıda ele aldığımız deyimler erkeklerin fiziksel özelliklerinden olan *sakal, bıyık* gibi sözcükleri barındırmaktadır:

(35) **Bay sakal.** *Çon sakal.* “**Gür sakal.** *Gür sakal.*”

(54) **Culma sakal.** *Birin-serin anda-sanda çıkkan ce toptoşup seyrek çıkkan sakal.* “**Yolunmuş sakal/ Seyrek sakal.** *Seyrek çıkan veya grup grup çıkan sakal.*”

(98) **Mıyığınan cılmayuu.** “**Bıyık altından sırtmak.**”

(99) **Mıyığınan külüü.** *Ûn çıkarbay, biliner-bilinbes cılmayuu, kiçine külümsürö, uurtunan külkü çıkaruu.* “**Bıyık altından gülmek.** *Ses çıkartmadan, bilinir billnmez tebessüm etmek, azıcık gülümsemek, hafiften gülmek.*”

(100) **Murutunan cılmayuu.** *Ûn çıkarbay, bolor-bolbos külümsüröp koyuu.* “**Bıyık altından gülmek.** *Ses çıkarmadan, olur-olmaz gülümsemek.*”

(108) **Sakal sıypagança.** *Zamatta, bir pasta, köz açıp cumgança.* “**Sakalını okşayana kadar/Göz açıp kapayana kadar.** *Hemen, bir anda, göz açıp kapayınca kadar.*”

Tespit edilen deyimlere baktığımızda erkeklerin deyimlere cesur, kahraman, yürekli yansıdığı gibi merhametsiz, kadına karşı acımasız olarak da yansıdığını görmekteyiz. Aşağıda içerisinde *erkek* sözcüğü geçmediği hâlde erkeği betimleyen deyimlerin yanında içerisinde *erkek (ata)* sözcüğü geçen (8) kodlu deyim cinsiyetsiz olarak çocuğu betimlediğini görmekteyiz. (119) kodlu deyim aslında cinsiyetsiz olduğunu düşünmekle beraber deyim alıntılıdığımız sözlükteki açıklamasında erkeğe işaret eden *er* sözcüğünün geçmesinden dolayı çalışmamıza dâhil etmiş bulunmaktayız:

(8) **Ata bezer.** *Eç kimge baş iybegen, ötü een baş.* “**Baba bezdirici/Ele avuca sığmayan; eli dursa ayağı durmayan.** *Kimseyi dinlemeyen, oldukça haşarı çocuk.*”

(53) **Conunda calı bar.** *Baatır, caltanbas, er cürök.* “**Sırtında yelesi var/Aslan yürekli.** *Bahadır, cesur, er yürek.*”

(76) **Kanı kızuu.** “**Delikanlı.**”

(88) **Kızıl kamçı.** *Irayımsız, ayalga kataal.* “**Kırmızı kamçı/Eli kanlı.** *Merhametsiz, kadına karşı çok acımasız.*”

(92) **Közü çok baatır.** *Eç nersedan kayra tartpagan, taymanbagan, çıgaan, baatır.* “**Gözü yok bahadır/Gözü pek bahadır.** *Hiçbir şeyden çekinmeyen, korkmayan, cesur, bahadır.*”

(93) **Közü çok er.** “**Gözü pek kahraman.**”

(95) **Kumpaydan tuulgan.** *Süyüktüü baatırlarga karata ayılğan oñ epitet.* “**Kartaldan doğan/Kartal yavrusu.** *Sevilen bahadrlar için kullanılan olumlu benzetme.*”

(119) **Taş cürök.** *1. Aşkan kayrattuu, taymanbagan, caltanbagan baatır, er. 2. Irayımsız, taş boor, kara mürtöz, booru çok.* “**Taş yürek.** *1. Aslan yürek. Çok güçlü, korkmayan, çekinmeyen bahadır, kahraman. 2. Taş yürekli. Merhametsiz, acımasız, art niyetli, acıması yok.*”

(126) **Ukuruk kayrar.** *Bir nersege takool bere ala turganday, kayrattuu, er azamat.* “**Babayiğit.** *Bir şeye dayanabilecek gibi duran, gayretli, yiğit.*”

Erkeklige ilk adım olarak görünen sünnet operasyonunu konu alan deyim şöyledir:

(89) **Kolun adaldatuu. Sünnötkö oturguzuu. “Elini kandırmak/Sünnet etmek sünnet etmek. Sünnet etmek.”**

Gençlik çağına girmiş olan erkek ve onun gelişimi, büyümesi delikanlı olması ile ilgili deyimler şöyledir:

(13) **Ata sakal eegine бүтүү. Caştık-mastık kuraktan ötüü, toktolgon kurakka cetüü. “Yanağına tüy bitmek; kemale ermek. Gençlik, delikanlılık çağından geçmek, aklını başına almış, ağırbaşlı olan çağına gelmek.”**

(37) **Betinen түgү түшө elek. Caş, ösüp cetile elek, baralına cete elek. “Yüzünden Tüyleri Daha düşmemiş/Bıyıkları henüz terlemek. Daha genç, gelişmemiş, bulüğ çağına gelmek üzere.”**

(56) **Cürök eti toluu. Çonoyuu, ösüp cetilüü, erezege cetüü. “Yürek eti dolmak/Delikanlı olmak. Büyümek, olgunlaşmak, bulüğ çağına gelmek.”**

(70) **Kabırgası katuu. Baralına cetüü, boy tartıp, er-azamat boluu, küçkö toluu, cetilüü. “Kabırgası sertleşmek/Kemikleri sertleşmek. Fiziksel olarak gelişmek, boyu uzayıp delikanlı olmak, güçlenmek, olgunlaşmak.”**

(73) **Kanat-kuyruğu cetilüü. Baralına kelüü, ösüp cetilüü, çoñoyuu, toroluu. “Kanat-kuyruğu olgunlaşmak/Delikanlılık çağına ermek. Bulüğ çağına ermek, tam kuvvetli hâle gelmek, büyüme, erkeklik çağına girmek.”**

Erkeğin delikanlılık dönemi ve henüz evlenmemiş olması ifade edilmek istendiğinde aşağıdaki deyim kullanılmaktadır:

(39) **Boz ulan. Ayal ala elek caş cigit. “Boz oğlan/Bekâr. Daha evlenmemiş, genç yiğit.”**

Erkeğin evlilik bağlamında deyimlere nasıl yansıdığına baktığımızda, evlilik, erkekle kadının aile kurmak için kanuna uygun olarak birleşmesi (Parlatır vd., 1988: 746) olduğundan aşağıdaki deyimler sadece erkeğe değil erkek ile kadına ortak işaret etmektedir. Öyle ki gelin alma durumu erkek ve kadını karşılıklı ilgilendiriyor olduğu gibi evlilik teklifinde bulunmak da cinsiyetsiz olarak yine her iki cinsi ilgilendirmektedir:

(34) **Baş aluu. Canı bülöölü boluu, kelindüü boluu. “Baş almak/Gelin almak. Yeni aile sahibi olmak, yeni gelin gelmek.”**

(90) **Kolun suruu. Ayaldıkka aluuga sunuş kiyrüü, cuuçı ciberüü, süylöşüü. “Elini istemek/Evlilik teklifinde bulunmak. Evlenme teklifinde bulunmak, istemek, konuşmak.”**

Erkeğin iç güveyi olması durumuyla ilgili deyimler şöyledir:

(94) **Küç küyöö. Kızdın ata-enesi menen birge çaşagan küyöö, özünçö üy-cayı çok küyöö bala. “İç güveyi. Kızın anne-babası ile beraber yaşayan damat, kendisinin ayrı evi olmayan damat.”**

(85) **Kirendi kirip aluu. Birotolo karamagina ötüp aluu. “İç güveyi olmak. İyice taraflarına geçmek.”**

Yeni evlenenlere iyi dilekte bulunmak amacıyla söylenen ve aile sahibi olmayı, aile hayatını sona erdirmeyi işaret eden aşağıdaki deyimler kadın ve erkek için kullanılan ortak deyimlerdir.

(38) **Boosu bek bolsun! Ömürlüü, baktıluu bolsun, ömürü uzun bolsun, köp çaşasın degen sıyaktuu alko, tilek kıluu maanisinde koldonulat. “Bağı sağlam olsun/Bir yastıkta kocasin! Ömrü uzun olsun, bahtlı olsun, ömrü uzun olsun, çok yaşasın gibi iyi dileklerde bulunmak için kullanılır.”**

(91) **Köşögöñ kögörsün! ‘Bak-taalayluu bol, baktıluu çaşa, ömürlüü bol’ degen maanide caştarga karata alko, kaaloo, tilek. “Gerdeğin yücelsin/Bir yastıkta kocasin! ‘Bahtlı ve talihli ol, mutlu yaşa, ömürlü ol’ mânâlarında gençlere yönelik temennide bulunmak, dilek.”**

(96) **Kuş boo bek bolsun!** *Cañi ayal algan kişini kuttuktoo, cakşı tilek, cakşı kaaloo aytuu maanisinde koldonulat. “Bir yastıkta kocayın! Yeni evlenen çiftler için tebrik, iyi dilek, iyi temennilerde bulunma mânâsında kullanılır.”*

(114) **Şaarı buzuluu.** *Üy-bülöçülüktön ketüü, acıraşuu ce ayalı ölip bülğün-çaçkinga uçuroo. “Ocağı dağılmak. Aile hayatı sona ermek, ayrılmak veya eşi vefat edip darmadağın olmak.”*

(101) **Oçok kütüü.** *Üy-bülölüü boluu, oçok-cayluu boluu. “Ocak kurmak. Aile sahibi olmak, evli barklı olmak.”*

Aile fertlerinden çocuğu işaret eden deyimler olsa da babaya gönderme yaptığı için aşağıdaki deyimleri de çalışmaya dâhil etmekteyiz:

(127) **Uulu uçka, kızı kırğa cetüü.** *Bala-çakası ösüp-cetiliüü, etek-ceñi caylıuu akar-çakar boluu. “Oğlu uca, kızı kıra ulaştı/Çoluk çocuğa karışmak. Çoluk çocuğu büyümek, çoğalmak, aile fertleri çoğalıp ailesi büyümek.”*

(42) **Catını başka.** *Bir eneden törölbögön, uyalaş emes. “Döl yatağı başka/Baba bir ana ayrı. Bir anadan doğmayan çocuklar.”*

(43) **Catını bölök.** *“Anası ayrı.”*

Aile fertlerinden kadını işaret eden deyimler olsa da kocaya gönderme yaptığı için aşağıdaki deyimleri de çalışmaya dâhil etmekteyiz:

(67) **Eşik açıp, beşik türtkön.** *Turmuş ötkörüp kalgan, küyödön çıkan. “Eşik açıp, beşik sallamış/Eskiden kocaya varmış. Önceden bir evlilik hayatı geçirmiş, kocadan boşanan.”*

(45) **Cesir doo.** *Ketip kalgan ayaldın törkününön kalındın belgiliüü bir ülüşün kaytarıp berüü cönündö koyulgan talap. “Dul davası. Kocasından boşanan kadının kocasından aldığı başlığını bir kısmını geri vermesi yönündeki talep.”*

(40) **Caman katın, caş bala.** *Üyündö baş kötörgön er bülösü cok, calan bala-çaka, baş-köz bolor kişisi cok. “Kötü kadın, genç çocuk/Sahipsiz ev. Evinde yetişkin erkek olarak kimsesi yok, hep çoluk çocuk, eve ekmek getirecek kimse yok.”*

(113) **Süt akı.** *Kelindin enesine kudalır tarabınan beriliüüçü mal-mülk ce akça. “Süt hakkı. Gelinin anasına dünürler tarafından verilen mal-mülk veya para.”*

(78) **Kayçı kuda.** *Biri-birinen kız alışıp, kız berişken kudalık. “Çapraz dünür/Kız değişimi. İki aile kızlarının oğullarına karşılıklıca vermek suretiyle dünür olduğunda.”*

Döşek, yatak, çarşaf anlamlarına gelen sözcükleri barındıran aşağıdaki deyimlerin işaret ettiği namusunun, ahlaki boyutunun dışında bedensel boyutunu düşündüğümüzde, bu deyimlerin, içinde *erkek* sözcüğü geçmese de erkekleri ilgilendiren deyimler olduğunu görmekteyiz. Öyle ki *ikinci defa kadın alma* anlamında da açıkça görüldüğü gibi bu deyimler, hem kadın hem erkek için ortak kullanılabilirlerdir:

(122) **Töşögün bulgoo.** *Buzuktuk kılıuu, köz cazgıruu. “Döşegini kirletmek/Namusunu kirletmek. Namussuzluk etmek, aldatmak.”*

(123) **Töşök cañırtuu.** *Ekinçi colu üylönüü, kayradan ayal aluu. “Döşek tazelemek. İkinci kez evlenmek, tekrardan kadın almak.”*

(116) **Şeyşebın bulgoo.** *Köz cazgıruu, aramdık kılıuu. “Döşegini kirletmek. Aldatmak, haram iş yapmak.”*

(117) **Şeyşebın tebeletüü.** *“Namusunu çiğnetmek.”*

(115) **Şeyşebın ayak astı kılıuu.** *“Namusunu ayaklar altına almak.”*

(118) **Şeyşep cañırtuu.** *Ekinçi colu ayal aluu, ekinçi colu üylönüü. “Yatak çarşafını yenilemek/ Döşegini yenilemek. İkinci defa bir kadın almak, tekrar evlenmek.”*

Neslin devamında erkeklerin rolü, soykırımı yapanların ve soykırımı uğrayanların erkek cinsiyetini ilgilendiriyor olması, gazi olmanın kadınlara oranla erkeklere daha çok işaret ediyor olması göz önünde bulundurularak çalışmaya alınan deyimler şunlardır:

(124) **Tukum kurut boluu.** *Ukum-tukumunun, ürön-butagının biri da kalboo, cok bolup ketüü. "Nesli kurumak. Soyunun-sopunun, neslinin hiçbirini kalmamak, yok olmak."*

(125) **Tukum kurut kılıu.** *Ukum-tukumunan, ürön-butagının birdi da kaltırboo, cok kılıu, coyup ciberüü. "Soykırım yapmak. Neslinden, soyundan hiçbirini bırakmamak yok etmek, tamamen ortadan kaldırmak."*

(97) **Mayıp boluu.** 1. *Ölüü, kurman boluu, carik düynö menen koşoşuu.* 2. *Caradar boluu, carat aluu, kolu-butu ce başka müçösü ziyanga uçuroo, kırsıkka kabiluu.* "**Şehit olmak/Gazi olmak.** 1. *Şehit olmak, vefat etmek.* 2. *Yaralı olmak, yaralanmak, eli-ayağı veya başka uzvu zarar gormek, felakete ugramak."*

Bir dilin zenginliğini belirten deyimlerin, gelenekleri ve halkın yaşantısının görünümüleri olan inançları barındırdığını tespit ettiğimiz şu deyimlerde açıkça görebiliriz:

(57) **Çal cıgar.** *Kız berüü saltına kirüüçü ırım-cırım. "Amca çıkar. Kız verme merâsiminde olan gelenek. Düniürler kızın babasının evinde gecelediklerinde 'çal cıgarımızı' verin diye amcalar gelir."*

(59) **Çuu basar.** *Kız kaçıp ketkende, kızdı algan cak anın ata-enesinen keçirim suroo, aldınan ötüü, taanışuu maksatında tiyiştüü colu menen kelüü saltı. "Çuu basma. Kız kaçırıldığında, kızı kaçıran tarafın onun anne-babasından özür dilemek, gönlünü almak, tanışmak maksadıyla gelmesi geleneği."*

(102) **Ok attatuu.** *Atılgan ok denesinde kalgan kişinin üstünön künöösüz ayaldı attatuu (eldin işenimi boyunça mınday uçurda ayal küyöösünö karata taza, ak cürsö, ala cip attabagan bolso, ok tüşüp kalat degen tüşünük bolgon). "Ok atlatmak. Atılan ok vücudunda kalan kişinin üstünden, günahsız kadını atlatmak (halkın inancına göre bu durumda hanımı kocasına sadık ise, yanlış yola gitmemişse, ok düşer diye inanç vardı)."*

(128) **Zangi baba.** *Müyüzdüü iri maldın (ayrıkaç uydun) koldooçusu, totemi. "Zangi baba. Boynuzlu büyük baş hayvanların (özellikle ineğin) koruyucusu totemi."*

İçerisinde *erkek* sözcüğü geçip erkeğe gönderim yapan ve yapmayan, içerisinde *erkek* sözcüğü geçmeyip erkeğe gönderim yapan ve erkeğe gönderim yapmadığı hâlde sözcük açıklamasında *erkek* sözcüğü geçen, aile kavramını, aile fertlerinden kadını ve çocuğu işaret ediyor olsa da doğrudan veya dolaylı olarak erkeğe gönderme yapan tüm bu deyimler toplu hâlde aşağıda sıralanmıştır:

Adam boluu	Adam olmak
Adam katarına koşuluu	Adamdan sayılmak
Akesin közünö körs ötüü	Babasını göstermek/Gününü göstermek
Akesin tanıtuu	Ağabeyini tanıtmak/Gününü göstermek
Aksakal	Aksakal (bilge, yaşça ulu olan)
Aksakal, köksakaldar	Aksakal, göksakallar/Büyük küçük hepsi
Ata arbagı car boluu	Ata ervahı yar olsun/Allah yardımcım olsun!
Ata bezer	Baba bezdirici/Ele avuca sığmayan; eli dursa ayağı durmayan
Ata curt	Ata-yurt
Ata konuş	Baba diyarı
Ata meken	Baba mesken/Ana vatan
Ata narkı	Ataların geleneği
Ata sakal eegine bütüü	Yanağına tüy bitmek; kemale ermek

Ata saltı	Gelenek-görenek
Ata tayagın karmoo	Baba değneğini tutmak/Atadan babadan görmek
Ata-baladay boluu	Baba-oğul gibi olmak
Ata-cotosuna cetüü	Atalarına yetmek/Yerin dibine batırmak; yerden yere vurmak
Atam zamandan beri	Atalarımızın zamanından beri/Geçmişten beri
Atañdın başı!	Babanın başı/Allah'ın cezası; başımın belası; lanet olası
Atandın etin cegir!	Babanın etin ye!
Atañdın kanın iç!	Babanın kanın iç/Melun şeytan; lanet olası
Atañdın körü!	Babanın mezarı/Elinin körü; lanet olası; yazıklar olsun!
Atanı arman	Yazık/Keşke; ne kadar üzücü
Atanı kokuy	Vah eski günler
Atanın arbagına koyuu	Babanın ervahına bırakmak/Allaha havale etmek
Atanın balası	Babanın oğlu/Babasının oğlu; babiyiğit
Atanın uulu	Atanın oğlu
Atasın közünö körsötüü	Babasını gözüne göstermek/Gününü göstermek
Atasın tanıtuu	Babasını tanıtmak/Haddini bildirmek
Atasının akısı kalboo	Babasının hakkı kalmamak
Atasının kunun aluu	Babasının cenazesinin almak/Çok pahalıya almak
Baba dıykan	Baba dıykan (Çiftçilerin piri)
Babasın tanıtuu	Babasını tanıtmak/Haddini bildirmek
Baş aluu	Baş almak/Gelin almak
Bay sakal	Gür sakal
Baygambar çaşında	Peygamber yaşında
Betinen tüğü tüşö elek	Yüzünden tüyleri daha düşmemiş/Bıyıkları henüz terlemek
Boosu bek bolsun!	Bağı sağlam olsun/Bir yastıkta kocasın!
Boz ulan	Boz oğlan/Bekâr
Caman katın, çaş bala	Kötü kadın, genç çocuk/Sahipsiz ev
Caraga bek	Yaraya bey/Sözünün eri olmamak
Catını başka	Döl yatağı başka/Baba bir, ana ayrı
Catını bölök	Anası ayrı
Cer-cebirine cetüü	Soyuna sopuna sövüp saymak
Cesir doo	Dul davası
Cetenden urgur!	Ecdadın çarpsın!
Ceti ata	Yedi göbekecdadı
Ceti atandın boorun ce!	Yedi göbekecdadının ciğerini ye!
Ceti atasın kaltırboo	Yedi atasını saymak/Yedi sülalesini bırakmamak
Ceti atasın közünö körsötüü	Yedi sülalesini gözüne göstermek/Babasını tanıtmak
Ceti atasın tanıtuu	Yedi sülalesini tanıtmak/Yedi sülalesine haddini bildirmek
Cılas kılıu	Köküne kibrit suyu dökmek
Conunda calı bar	Sırtında yelesi var/Aslan yürekli
Culma sakal	Yolunmuş sakal/Seyrek sakal

Curt atası	Yurt atası
Cürök eti tolou	Yürek eti dolmak/Delikanlı olmak
Çal cıgar	Amca çıkar
Çoñ atasın tanıtuu	Büyük babasını tanıtmak/Dünyanın kaç bucak olduğunu göstermek
Çuu basar	Çuu basma
Enesi erkek tuuganday	Anası erkek doğurmuş gibi
Er bülö	Erkek sınıfı
Er cak	Er tarafı
Er cetüü	Delikanlı olmak
Er cürök	Aslan yürekli
Er kökürök	Er yürekli
Er ortonu	Orta yaş
Eşik açıp, beşik türtkön	Eşik açıp, beşik sallamış/Eskiden kocaya varmış
Eşik aga	Eşik ağa/Kapı bekçisi
İt atasın taanıboo	İtin babasını tanınaması/Büyük küçük bilmemek
Kabırgası katuu	Kaburgası sertleşmek/Kemikleri sertleşmek
Kalk atası	Milletin babası
Kalpagın kökkö ırgıtuu	Kalpagını göğe fırlatmak
Kanat-kuyruğu cetilüü	Kanat-kuyruğu olgunlaşmak/Delikanlılık çağına ermek
Kandan-bekten kayra tartpagan	Beyden-padişahı çekinmeyen
Kanga salam berböö	Padişaha selam vermemek
Kanı kızuu	Delikanlı
Kart börü	Yaşlı kurt
Kayçı kuda	Çapraz dünür/Kız değişimi
Kayda barsañ-mamaydın körü	Nereye gitsen-babanın mezarı/Nereye gitsen kabir azabı
Kazasın okutuu	Kazasını okutmak/Babasını tanıtmak
Kıdır cıloologon	Hızır'ın esirgediği
Kıdır daarıgan	Hızır'ın uğradığı
Kıdır koldogon	Hızır'ın kolladığı
Kıl mergen	Kıl avcısı/Turnayı gözünden vurabilen avcı
Kirendi kirip aluu	İç güveyi olmak
Kişi boluu	Adam olmak
Kızdın balasınday	Hanım evladı gibi
Kızıl kamçı	Kırmızı kamçı/Eli kanlı
Kolun adaldatuu	Elini kandırmak/Sünnet etmek
Kolon suroo	Elini istemek/Evlilik teklifinde bulunmak
Köşögöñ kögörsün!	Gerdeğin yücelsin/Bir yastıkta kocasını!
Közü cok baatır	Gözü yok bahadır/Gözü pek bahadır
Közü cok er	Gözü pek kahraman
Küç küyöö	İç güveyi

Kumpaydan tuulgan	Kartaldan doğan/Kartal yavrusu
Kuş boo bek bolsun!	Bir yastıkta kocayın!
Mayıp boluu	Şehit olmak/Gazi olmak
Mıyıgıman cılmayuu	Bıyık altından sırtmak
Mıyıgıman külüü	Bıyık altından gülmek
Murutunan cılmayuu	Bıyık altından gülmek
Oçok kütüü	Ocak kurmak
Ok attatuu	Ok atlatmak
Oluyasınday körüü	Evliya gibi görmek
Öz arbayın soguu	Kendi arvahını dövmek/Kendi atasına sövmek
Özü biy, özü bek	Kendi başının efendisi
Özü biy, özü han	Kendi başının efendisi
Paygambar caşında	Peygamber yaşında
Sakal sıypagança	Sakalını okşayana kadar/Göz açıp kapayana kadar
Sakalduu başı menen	Sakallı başı ile/Kerli ferli
Sakalım örttönsün!	Allah canımı alsın!
Seldesine çok tüşüü	Sarığma kor düşmek (din)/Yoldan sapmak
Söz atası ölüü	Söz babası ölmek/Sözün önemi kalmamak
Süt akı	Süt hakkı
Şaarı buzuluu	Ocağı dağılmak
Şeyşebın ayak astı kılıu	Namusunu ayaklar altına almak
Şeyşebın bulgoo	Döşeğini kirletmek
Şeyşebın tebeletüü	Namusunu çiğnetmek
Şeyşep cañırtuu	Yatak çarşafını yenilemek/Döşeğini yenilemek
Taş cürök	Taş yürek
Teñ ata	Aynı derecede akraba
Töböşünö cañgak çaguu	Kafasında ceviz kırmak/Babasını tanıtmak
Töşögün bulgoo	Döşeğini kirletmek/Namusunu kirletmek
Töşök cañırtuu	Döşek tazelemek
Tukum kurut boluu	Nesli kurumak
Tukum kurut kılıu	Soykırım yapmak
Ukuruk kayrar	Babayiğit
Uulu uçka, kızı kırğa cetüü	Oğlu uca, kızı kıra ulaştı/Çoluk çocuğa karışmak
Zangi baba	Zangi Baba

3. Sonuç

Kırgız Türkçesindeki karşılığı *turuktuu söz aykaşarı*, *frazeologizm*, *frazeologiyalık söz aykaşarı* veya *idioma* olan, kültürel zenginliği gösteren deyimler, en az iki söz varlığından oluşan, genellikle gerçek anlamının dışında mecazi anlam ile pekiştirilen kalıplaşmış sözlerdir. Anlam bütünlüğü sağlayan bu kalıplaşmış sözler, toplumun ona yüklediği anlamlarla değer kazanır. Deyimlerin güncelliklerini kolay kolay kaybetmemesi özelliği, geçmişten günümüze erkek profiline deyimlere yansıyan kısmını gözlerimizin önünde bir tablo gibi oluşmasına yardımcı olmuştur.

Kırgız Türkçesi sözlüklerinde listelenen deyimlerin dışında halk arasında yaşayan ve hâlâ derlenmeyi bekleyen deyimlerin varlığından söz edebiliriz. Hâlihazırda bulunan Kırgız Türkçesi deyimler sözlüklerinin yaşamış olan ve henüz yaşayan tüm deyimleri listeleyemeyeceğini düşünmekte olduğumuz gibi çalışmamız kapsamında incelediğimiz *Kırgız Dilinin Deyimler Sözlüğü* içerisinde tespit ettiğimiz erkek konulu deyimlerin *Kırgız erkeği* profilini her yönüyle veremeyeceğini düşünmekteyiz. Çalışma, sadece deyimlere yansıyan erkek profilini yansıtmaktadır.

Toplam 128 deyim tespit edilmiştir. Tespit edilen deyimlerde erkekle ilişkili olduğunu düşündüğümüz *adam, aga, ake, aksakal, ata, baatır, baba, baladay, baygambar, bek, biy, çoñ ata, er, erkek, kalpak, kan (bey), kıdır, kuda (düniir), küç küyö, mergen, mıyığ, murut, oluya, sakal, selde, ulan* sözcüklerinin geçtiği görülmektedir. Bu deyimlerden bazıları (*aksakal, aksakal köksakaldar, ata-baladay boluu, atanın balası, atanın uulu, boz ulan, curt atası, er bülö, er cak, er cetüü, er ortonu, eşik aga, kalk atası, közü çok er, küç küyöö vb.*) erkeği doğrudan, bazıları (*ata bezer, atasın tanıtuu, mıyığınan cılmayuu, zangi baba vb.*) ise dolaylı olarak işaret etmektedir. Bunun yanında, içerisinde erkekle ilişkili sözcüklerin geçmediği hâlde çalışmamıza aldığımız deyimlerden bazıları (*kabırgası katuu, kanat-kuyruğu cetilüü, kanı kızuu vb.*) erkeği işaret ederken bazıları (*catını başka, oçok kütüü, şaarı bozuluu, şeyşebin bulgoo, tukum kurut kılıu, uulu uçka, kızı kırga cetüü vb.*) erkek-kadın, erkek-kadın-çocuk, erkek-insan bağlamında erkeği işaret etmektedir. İncelediğimiz sözlükte deyim olarak ele alınmış olan alkış, kargış, ant sözleri (*boosu bek bolsun, köşögön kögörsün, kuş boo bek bolsun, atandın başı, atandın körü, atandın kanın iç, çetenden urgur, ceti atandın borun ce, sakalın örttöngör, sakalın örttönsön*) ve Kırgız gelenek-görenekleriyle ilgili sözler (*baba dıykan, paygambar caşında, zangi baba, çal cıgar, çuu basar*) de çalışmamızda ele alınmıştır.

Kırgız deyimlerinde yurdu, diyarı, vatanı tasvir ederken (*ata curt, ata konuş, ata meken*), gelenek göreneklere gönderme yaparken (*ata narkı, ata saltı*), çok eski zamanları anlatmak isterken (*atam zamandan beri*), ecdad/sülaleyi belirtirken (*ceti ata*), aynı derecede akrabalık belirtilirken (*teñ ata*), yakınma ve üzülmeye duygularını göstermek isterken (*atanı arman, atanı kokuy*) *ata* sözcüğünden yararlanılmıştır. Bela okuma, lanet okuma, ilenme, sövme, takdir, ant gibi sözler *ağabey, baba, büyükbaba, ata, ecdat, sülale* sözcüklerini içinde barındırarak kullanılabilmiştir. Deyimlere yansıdığı kadarıyla Kırgız erkeği hakkında şunları söyleyebiliriz: Erkek çocuk doğduğunda aileyi sevinç sarar (*enesi erkek tuuganday*). Erkek çocukları babasının oğlu, babayığit (*atanın balası, atanın uulu*) oldukları gibi hanım evladı, nazik (*kızdın balasınday*) de olabilirler. Baba ile oğulun birbirleriyle ilişkisi çok sıcak olabilmektedir (*ata-baladay boluu*). Erkek çocukları sünnet olmaktadır (*kolun adaldatuu*). Erkek çocuklarının ergenlik çağına girip delikanlı olmaları ‘kaburgaları sertleşir, kanatları olgunlaşır, yürek eti dolar’ şeklinde tasvir edilmektedir (*er cetüü, cürök eti toluu, kabırgası katuu, kanat-kuyruğu cetilüü*). Gençlik, delikanlılık çağından ağırbaşlı olan çağına gelmeleri ‘yanağına tüy bitmek’ şeklinde tasvir edilir (*ata sakal eegine bütüü*). Daha evlenmemiş, genç yiğitlere *boz ulan*, evlendiği kızın anne-babası ile beraber yaşayan damada *küç küyöö* denmektedir (*boz ulan, küç küyöö, kirendi kirip aluu*). Erkekler ikinci defa evlenebilirler (*şeyşep cañırtuu*). Erkekler sakallı olabilmektedirler (*bay sakal, culma sakal*). Yaşça ulu olan bilge erkeklere *aksakal* denmektedir (*aksakal*). Kırgız erkekleri delikanlı, bahadır, aslan yürekli, hiçbir şeyden çekinmeyen, korkmayan, cesur olabildikleri gibi taş yürekli, merhametsiz, kadına karşı çok acımasız da olabilmektedirler (*conunda calı bar, er cürök, er kökürök, kanı kızuu, kızıl kamçı, közü çok baatır, közü çok er, kumpaydan tuulgan, taş cürök, ukuruk kayrar*).

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Arıkoğlu, E. vd. (2018). *Kırgızca-Türkçe Sözlük I*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Biray, N. (2005). Kırgız Türkçesinde Deyimler ve Deyimlerin Sınıflandırılması Üzerine. *Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: Kanyılmaz Matbaası.
- Devellioğlu, F. (2003). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Kerimoğlu, C., Doğan, G. (2015). Türkçede Cinsiyet Görünümleri ve Çağrışımsal Cinsiyet. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, XXXVIII /Güz, s.143-178.
- Mamıtov, C. (1999). *Azırkı Kırgız Tili- Fonetika Cana Leksikologiya* (Akt. Nergis Biray, Kırgız Türkçesinde Deyimler ve Deyimlerin Sınıflandırılması Üzerine). Bişkek.
- Nurmatov, M. (2008). *Kırgız Türkçesindeki Deyimler (Aktarma-İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Osmanova, C. vd. (2001). *Kırgız Tilinin Frazelogiyalık Sözdüğü*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Osmonova, C. (1972). *Kırgız Tilindeki İdiomalar* (Akt. Aigul Tursunova, Kırgızca ve Türkçede “Göz” İle İlgili Deyimler ve Çağrışım Alanlarının Karşılaştırılması). Frunze.
- Parlatır, İ. vd. (1988). *Türkçe Sözlük I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Saparbaev, A. (1997). *Kırgız Tilinin Leksikologiyası Cana Frazelogiyası* (Akt. Nergis Biray, Kırgız Türkçesinde Deyimler ve Deyimlerin Sınıflandırılması Üzerine). Bişkek.
- Silveira, J. (1980). Generic Masculine Words and Thinking (Akt. Caner Kerimoğlu vd., Türkçede Cinsiyet Görünümleri ve Çağrışımsal Cinsiyet). *The Voices and Words of Women and Men*. Pergamon: Oxford.
- Sinan, A. T. (2008). Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 18, Sayı 2, s. 91- 98.
- Tursunova, A. (2007) *Kırgızca ve Türkçede “Göz” İle İlgili Deyimler ve Çağrışım Alanlarının Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
- Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1094074>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 27.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 07.06.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2022

Atıf / Citation

Gökbayır, T. (2022). Dil ve Söz Bağlamında Kırgız Türklerinin Atasözleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 255-278.

DİL VE SÖZ BAĞLAMINDA KIRGIZ TÜRKLERİNİN ATASÖZLERİ
Kyrgyz Turks' Proverbs in The Context of Language and Word
TUĞBA GÖKBAYIR¹

Öz

Türk toplulukları arasında ortak dil ve kültür unsurlarından biri atasözlerimizdir. Atasözleri, kısa ve özlü sözlerle öğüt veren kalıplaşmış sözlerdir. Bir dilin içerisinde yer alan atasözleri, toplumun dünya görüşünü, deneyimlerini, kültür ve geleneklerini, anlatım gücünü yüzyıllar boyunca devam ettirebilen sözlerdir. Atasözleri, kimi zaman değişime uğramadan yüzyıllar boyu aktarılabilir; kimi zaman da değişikliğe uğrar ya da tamamen kaybolur. Deyimler gibi atasözleri de, aynı dilin lehçelerinde varlığını sürdürebilir. Bütün Türk Dünyasındaki atasözleri, geniş bir alana yayılarak Türklerin ortak tarihini, kültürünü ve dilini yansıtır. Bu çalışmada, Türk dünyasının önemli boylarından Kırgız Türklerinin dil ve söz ile ilgili atasözleri ele alındı. Atasözleri, 1982 yılında Kırgızistan'da basılan "Kırgız Makal Lakaptarı" adlı kitaptan alındı. Dilin toplum içindeki rolü ve önemi değerlendirilecektir. İncelenen atasözlerinde, dil ve sözün hangi amaçlar için ele alındığı alt başlıklar şeklinde gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız, Türk, Atasözü, Dil, Söz

Abstract

One of the common language and cultural elements among Turkic communities is our adages. Adages are stereotypes words that give advice in short and concise. Proverbs in a language are words that can maintain the society's worldview, experiences, culture and traditions, and expressive power for centuries. Proverbs can be transmitted for centuries without changing; sometimes it changes or disappears completely. Like idioms, proverbs can survive in dialects of the same language. Adages in the whole Turkic World spread over a wide area and reflect the common history and culture of the Turks. In this study, the proverbs of the Kyrgyz Turks, one of the important tribes of the Turkic world, about language and speech are discussed. The proverbs are taken from the book named "Kırgız Makal Lakaptarı" published in Kyrgyzstan in 1982. The role and importance of language in society will be evaluated. In the examined proverbs, the purposes for which language and speech are taken will be shown in the form of sub-headings.

Keywords: Kyrgyz, Turk, Adages, Language, Word

¹Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sos. Bil. Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Elazığ/TÜRKİYE. E-mail: tgokbayir@firat.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6563-9559>

1. Giriş

İnsanoğlu, karşılıklı haberleşme aracı olarak dili kullanmış ve dili duygu, düşünce, ses, şekil ve anlam yönünden biçimlendirmiştir (Özeren, 2019: 5). Bir milletin dili bize onun kültür ve dünya görüşünü yansıtır. Dil, bir milletin dış görünüşüdür. Hatta “milletin dili ruhudur; ruhu da dili” olarak belirtilir. Dil bir kültürün aynasıdır. Bunun yanı sıra milletin yaşayış biçimi, inançları, gelenekleri, dünya görüşü ve bu toplumda yaşanmış olaylar üzerinde bilgimiz olmasa bile dilbilim incelemeleri, söz varlığı ve söz hazinesinin incelenmesiyle güvenilir bilgiler elde edilmesine yardımcı olur. Bir dilde çeşitli kavramlar, atasözleri, deyimler, kalıplaşmış sözler gibi çeşitli unsurlar bulunur. Tek bir sözcük bile bir kültür varlığı olarak düşünülerek dilin inançları, gelenekleri, bireylerin aralarındaki davranış ve ilişkileri hakkında fikir verebilir (Aksan, 2020: 64-67). Örneğin, “Yörük at yemini artırır”, “At, sahibine göre eşer²”, “At ölür meydan kalır; yiğit ölür şan kalır”, “At beslenirken, kız istenirken” vb. atasözlerine bakıldığında, Türkler için tarih boyunca atın önemli bir yeri olduğu görülür (Aksan, 2020: I/38).

Atasözleri, toplumun dünya görüşünü, deneyimlerini, kültür ve geleneklerini, anlatım gücünü yüzyıllar boyunca devam ettirebilen sözlerdir. Kimi zaman değişime uğramadan yüzyıllar boyu aktarılabilirken; kimi zaman da değişikliğe uğrar ya da tamamen kaybolur. Deyimler gibi atasözleri de aynı dilin lehçelerinde varlığını sürdürür. Farklı lehçelerde benzer atasözleri ya da deyimlerin görülmesi, o dilin ürünü olduğunu gösterir. Türkçede “gülme dostuna, gelir başına” atasözü, Kazak Türkçesinde “Külme dosuğa, keler başına”; dert etmek (dert edinmek) deyiimi, Kazak Türkçesinde “Jüregine dert saluv/Jüregine dert tüsüv” (Arslan, Arslan 2019: 74) olarak neredeyse aynı şekilde görülmektedir (Aksan, 2006: 33).

Atasözleri, kalıplaşmış sözlerdir. Bu yüzden, bir atasözünün söz dizimini değiştiremeyiz. “Dost kara günde belli olur” atasözünü. “Kara günde dost belli olur.” diye değiştiremeyiz. Anlam aynı gibi görülse de söz diziminin değişikliği anlatımın bütünlüğünü bozar.

Atasözleri, birçok konuyu ele alır. Her atasözü genel bir kural ve belirli kavramlar içerisinde sınıflandırılır:

1. Tabiat olaylarının nasıl oluştuğunu anlatan atasözleri vardır: “Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır”, “Mart yağar nisan övünür, nisan yağar insan övünür” gibi.
2. Sosyal olayların nasıl oluştuğunu anlatan atasözleri vardır: “Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür”, “Araba kırılınca yol gösteren çok olur” gibi.
3. Deneme ve mantık çerçevesi içerisinde öğüt veren atasözleri vardır: “Ayağını yorganına göre uzat”, “Bugünkü işini yarına bırakma” gibi.
4. Gelenek ve göreneklere ifade eden atasözleri vardır: “Dost başa bakar, düşman ayağa”, “Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var” gibi (Aksoy, 1988).

Devim ve atasözleri, kalıplaşmış sözler olarak aynı görülse de biçim ve anlam açısından pek çok farklılıkları ele alır:

1. Atasözleri, bir gözlem ve tecrübe sonucunda ortaya çıkar ve zaman içerisinde herkes tarafından kabul görür. Yaşanmış olaylar kuşaktan kuşağa aktarılarak ders alınması amaçlanır. Deyimler ise yargı ifadesi taşımazlar. Bir olayı ya da bir durumu anlatmak, açıklamak veya ifade etmek amacıyla etkili anlatım yollarından yararlanan kalıplaşmış söz gruplarıdır. Devimler, benzetme ve kıyaslama yaparak durumu açıklar; atasözleri ise bir olay ya da durumu tecrübe ederek yargıya bağlar.

2. Atasözleri ve deyimler kalıplaşmıştır. Fakat kalıplaşma, her ikisinde de farklı biçimde görülür. Atasözlerindeki kalıplaşma, deyimlere göre çok daha azdır. Deyimlerde görülen

² eşer sözcüğünün yanında eşinir ve kişner biçimleri de vardır.

kalıplaşma ise başta, ortada ve sonda değişiklik gösterebilir. “Kulakları çınlasın” deyimini, bir cümlede “kulağını çınlattık” biçiminde geçebilir. Kazak Türkçesindeki “Et-jüregi eljiriv (acı çekmek, içi yanmak, sıkıntıya düşmek)” deyimini, “et-jüregi eziliv” (Arslan, Arslan 2019: 69) olarak da farklı görülebilir.

3. Devimlerin amacı, bir durum ya da olayı kalıp içinde etkili anlatım vollarını kullanarak belirtmek iken; atasözlerinininki ise öğüt vererek yol göstermektir (Sinan, 2001).

Bir dilden çıktığı halde pek çok dile yayılan sözcüklere dolaşıcı sözcük denilir. Seker (Hint), çay (Çince), kahve, biber hamak (İspanyolca) (Aydın, 2020: 6) vb. örnekler dolaşıcı sözcükler kategorisine girmektedir. Atasözleri de dolaşıcı sözcükler gibi bir ülkeden çıkıp çeşitli ülkelere yayılmıştır. Doğudan Avrupa’ya yayıldığı gibi komsuluk ve akrabalık ilişkileri ile bir dilden diğer dile de aktarılabilir. Bu yüzden, atasözlerinin ilk kez hangi dilde kullanıldığını söylemek zordur. Türkçede *Bahşiş atın dişine bakılmaz* atasözü, Fransızca’da *à cheval domé on ne regarde pas à la dent*; Almanca’da *Einem geschenkten Gaul sieht man nicht ins Maul* (Aksan, 2020: 39-40) şeklinde görülür. Farklı dillerde aynı atasözlerinin bulunması, atasözlerinin kökeninin belirlenmesini zorlaştırmaktadır.

Türk boyları ile atasözlerimiz arasındaki farklar bazen bir ses değişmesi, bazen birkaç kelime değişikliği ile diğer Türk lehçelerinde de karşımıza çıkar. Ele alınan atasözlerinde de Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasında benzerlik görülmektedir. Örneğin: Türkiye Türkçesi “*Bedava sirke baldan tatlıdır*; Kırgız Türkçesi *Bekerinen kepin tabılsa öliş gerek* (Bedava kefen bulunursa ölmek gerek)”, Türkiye Türkçesi “*İnsanın neresi acıyorsa canı oradadır*; Kırgız Türkçesi *Ooru kayda bolso, can oşol cerde* (Ağrı neredeyse, canın oradadır) (Alkaya, 2001: 58). Türkiye Türkçesinde “Dil, kılıçtan keskindir” atasözü, Tatar Türkçesinde *Til-kılıçtan ütken*. Kazak Türkçesinde *Til – ağıltan ötkir*. Baskurt Türkçesinde *Til ağıltan ütkir*. Karakalpak Türkçesinde *Til kılıştan keskir*, Kırgız Türkçesinde de *Til kılıştan da ötkür* (Alkaya, 2021: 417-418) şeklinde görülmektedir. Bu önemli benzerlik, ortaklık hatta aynılıklar Türk insanının aynı kökten çıktığının, aynı kaynaklardan beslendiğinin en önemli kanıtıdır. Bu benzerlikler, Türklerin aynı kökten geldiğini ve aynı kaynaklardan beslendiğini gösterir. Ortak kültürel tutum ve davranışlar, hayatı algılama biçimindeki benzerlikler de Türk atasözlerinde görülebilir.

Atasözleri, terim olarak Türk dünyasında benzer adlarla anılır. Eskiden mesel, darb-ı mesel, durub-u emsal dediğimiz terimlere şimdi atasözü diyoruz. Azerbaycan Türkleri, Atalar sözü; Başkurtlar, makal, eytım, atalar hüzi; Kazaklar, makal, metel, nakıl; Kırgızlar, makal-lakap; Özbekler, makal; Tatarlar, atalar süzi, makal, eytım; Türkmenler, atalar sözi, nakıl; Uygurlar, makal; Kumuklar, atalar sözü; Çuvaşlar, vattisin semahi (yaşlılar sözü) (Alkaya, 2001: 58) gibi terimleri kullanır.

Kırgız Türklerinin asıl kitlesi Kırgızistan’da vasmaktadır. Yenisev ve Orhun Yazıtları’nda Kırgız Türklerinin çok eskiye dayanan Türk kavimlerinden olduğu belirtilir. Kırgız Türkleri, dünyanın en uzun destanı olarak bilinen Manas destanına sahip bir millettir. Böyle önemli bir destana sahip olmaları, köklü bir sözlü edebiyata sahip olduklarını göstermektedir.

Kırgız atasözleri ile ilgili ilk çalışma, Yudahin’in *Kirgizsko Russkiy Slovar’* (Moskva, 1940)’dır. Yudahin, tespit ettiği atasözlerini madde içinde Rusça çevirisiyle birlikte vermiştir. A. Battal Taymas, Yudahin’in sözlüğünü Türkiye Türkçesine aktarırken asıllarıyla beraber Rusça çevirilerini de aktarmıştır³. Bilgehan Atsız Gökdağ, Taymas’ın çalışmasından derlediği atasözlerini bir makale olarak yayınlamıştır⁴. İkinci çalışma ise, 1982 yılında Kırgızistan’da yayımlanan Şarşeke Usupbekov’a ait olan Kırgız Makal Lakaptarı’dır (Çelik Şavk, 2002: IX).

³ Kırgız Sözlüğü I-II, TDK Yay., 1945-1948 (1988), Ankara.

⁴ Kırgız Atasözleri, Türk Dünyası Araştırmaları Yay., Ağustos 1998, s. 129-168.

Usupbekov, çalışmasında birçok eser, dergi, gazete, ilgili kişi ve bu alanda söz söyleyenlerden alıntı yaptığını dile getirir (Usupbekov, 1982: 20).

Atasözü terimi için Kırgız Türkçesinde “Makal-lakap. makal. lakap” gibi terimler kullanılır. “Makal” sözü Arapça kökenli olup “söylemek, demek” anlamına gelir. Bazı düşünürler, makal terimi, iki cümleden; lakap terimi ise bir cümleden oluşur veya tam zıddı bir durumun söz konusu olduğunu söyler (Usupbekov, 1982: 9). Atasözleri kısaca, “*geçmiş kuşakların deney ve gözleme davalı hayat tecrübelerini içeren, genel-geçer vargılar içeren, sözlü kültür mirasımız içinde yer alan yol gösterici ve öğüt verici, halka mal olmuş, anonim kalıp sözlerdir*” (Çam, 2018: 120).

Bu çalışmada, Kırgız Türkçesindeki dil ve söz ile ilgili atasözleri incelenecektir. İncelenen atasözleri, 1982 yılında Kırgızistan’da basılan “Kırgız Makal Lakaptarı” adlı kitaptan alınmıştır. Atasözlerinde dil ve söz farklı işlevleriyle ele alınarak mesajlar verir. Bu yüzden, aşağıda incelenen atasözlerinde, dil ve sözün hangi amaçlar için ele alındığı alt başlıklar şeklinde gösterilecektir. Kırgız Türklerine ait olan 300 atasözünün Türkiye Türkçesindeki karşılığı da parantez içinde verilmiştir.

2. İnceleme

2.1. Düşünce ve Söz İlişkisi

Dil, düşüncenin içinde var olup gün yüzüne öyle çıkarılmaktadır. Düşünce ve dil ayrılmaz bir bütündür. Bir Kırgız atasözünde bu durum, “Til oydun sandığı eken” (Dil fikrin sandığı gibidir) denilerek dil ve düşünce arasındaki ilişki ifade edilir (Özeren, 2019: 1-3). Kırgız atasözlerinde konuşmaya başlamadan önce iyi düşünülmesi gerektiği, düşünce ve sözlerin bir sonsuzluk serüveninde olduğu, ayrıntılı bir biçimde düşünmenin tatlı dile yol açtığı ve dilin, düşüncenin bir sandığı olduğu ifade edilir. “Ceerine mavda cavna. avtaarında mıktı ovlo” (KML, 1982: 140) (Yemeği yavaş çiğne, söyleyeceğini iyi düşün), “Oydun tübü çok, Sözdün çegi çok” (KML, 1982: 146) (Düşüncenin dibi yok, sözün sınırı yok), “Ooz biröö, kulak eköö, Bir süylösön on tınşa” (KML, 1982: 147) (Ağız bir tane, kulak iki tane, bir kere söylersen on defa dinle), “Taap süylögön tattuu süylöyt” (KML, 1982: 153) (Düşünerek konuşan tatlı konuşur), “Til oydun sandığı” (KML, 1982: 155) (Dil, fikrin sandığı gibidir). Yunus Emre’nin

Kelecilerün bişürgil yaramazunu şeşürgil

Sözün usula düşürgil, dimegil çağ ide bir söz (YED, 113) mısralarına bakıldığında da söylenecek sözün iyice düşünülerek seçilmesi gerektiği ve düşünülmeden söylenecek sözün insanı sıkıntıya sokacağı ifade edilir (Alkaya, 2021: 418). Konuyla ilgili Türk lehçelerindeki diğer atasözleri de şu şekildedir: Tat. Uym süznı herkim bilmes, kişisine karap söyle (TMHE, 450) “Oyun/şaka sözü herkes bilmez, kişisine göre söyle. Kaz. Til tas jaradı, tas jarmasa, bas jaradı (KMM, s. 113) “Dil taş yarar; taş yarmasa, baş yarar”. Kkp. Qanazatın bolmasa, mingen atın tay bolsın. Sübeli söziñ bolmasa, Söyler söziñ az bolsın (KKF, s. 160) “Soylu/cins atın yoksa bindiğin atın tay olsun. Önemli sözün yoksa söylediğin sözün az olsun”. Baş. Bilgeniñdi höyleme, ni höylegeniñdi bil (MHE, s. 280) “Bildiğini söyleme, ne söylediğini bil”. (Alkaya, 2021: 419-420). *Osmanische Sprichwörter*⁵ adlı eserde ise Söfi fikr edüp söjlë. Seuzi fikr edoup seuilë. (266: 89) (Sözü fikredip söyle) (Böler, 2020: 294).

2.2. Doğru Söz-Yalan Söz

Uzun tecrübeler sonucunda kazanılan bilgi ve akli kısa ve özlü ifadeler yardımıyla dile getiren, yol gösterici, nasihat verici, bilgece söylenen kalıplaşmış sözler “atasözü” denir. Anonim olan bu sözler, sav; darb-ı mesel gibi adlar (Buran, 2015: 55-56) kullanılarak ifade edilmektedir. Ağızdan çıkan her sözün doğruluğu veya yanlış olması kişinin karakterini belli

⁵ H. Megiser tarafından 1865 yılında yazılan *Osmanische Sprichwörter* adlı kitap, atasözlerinin yardımıyla yabancılara Türk dilini öğretmek amacıyla yazılmış bir transkripsiyon metnidir (Böler, 2020: 289).

eder. “Ak söz ak colgo çıgat, Kara söz batkakka çıgat” (KML, 1982; 133) (Doğru söz doğru yola çıkarır, yalan söz bataklığa saplar), “İyri otursañ da tüz söylö” (KML, 1982; 140) (Eğri otursan da, doğruyu söyle), “Coldun tegizin bil, Sözdün negizin bil” (KML, 1982; 138) (Yolun düzünü bil, sözün aslını/özünü bil), Yalan söylemek insanın saygınlığını azaltır ve çevresindekiler tarafından güvenilir bir insan olmaktan çıkartır. Bu durum kişiyi, zor duruma sokar. “Kalp söz-candın düşmanı” (KML, 1982; 140) (Yalan söz insanın düşmanıdır). Daima doğruları söylemek ise insanların birbirine olan güvenini çoğaltır. Kırgız atasözlerinde geçen doğru veya yalan sözlerden şu şekilde bahsedilmektedir: “Kübölüü söz – nikelüü katın” (KML, 1982: 144) (Şahitler huzurunda söylenen söz nikâhlı kadın gibidir), “Maktoo – cetkiret, Çağım – öltüröt” (KML, 1982: 144) (Övgü kazandırır, iftira öldürür), “Kargış albay, alkış al” (KML, 1982: 141) (Beddua alma, hayır dua al). Yunus Emre,

Olmaz sözi dimezem ben ma'rifet ehline

Zira disem inanmaz agaçada bitdi karpuz (YED, 117) mısralarında, yalan söz söylemenin insana faydası dokunmayacağını ve kimsenin bu sözleri inanmayacağını söyler. Konuyla ilgili Türk lehçelerindeki diğer atasözleri de şu şekildedir: Tat. Aş taşını irite, yalğan başını çirite (TXM, 448) “Aş taşı eritir, yalan başı çürütür”. Baş. Awızın qıyır bulha la, hüžin tura bulm! (MHE, 279) “Ağzım eğri olsa da, sözün doğru olsun” (Alkaya, 2021: 430-432).

2.3. Anamlı Söz-Gereksiz ve Boş Söz

Kişi, konuşmasına göre değerlendirilir. Kişi, sözünü ölçüp biçerek gereken durumda konuşmalıdır. Bu yüzden, ağızdan çıkan her sözün kullanılacağı zaman ve yerin çok iyi tespit edilmesi gerekir. Bu tip sözlerle atasözlerinde “akıllı söz”, “hikmetli söz” veya “manalı söz” denilir. Atasözlerinde anlamlı ve gereksiz/boş sözün önemi fazlasıyla vurgulanmaktadır (Alkaya, 2006: 93-94). Kırgız atasözlerinde anlamlı sözlerden bazıları: “Az süylösöz saz süylö” (KML, 1982; 133) (Az konuş, öz konuş), “Köpkön cigit köp süylöyt, Çeçen cigit ep süylöyt” (KML, 1982: 143) (Hadsiz yiğit boş konuşur, Hatipler akıllıca konuşur), “Köp söz - kömür, az söz – altın” (KML, 1982: 143) (Çok söz kömür, az söz altındır), “Köp bilgen az süylöyt, Az bilgen köp söz süylöyt” (KML, 1982: 143) (Çok bilen az konuşur, az bilen çok konuşur); gereksiz/boş sözlerden bazıları ise şu şekilde ifade edilir: “Koydon koydun nesi artık, kol başınday eti artık. Erden erdin nesi artık, eptep aytkan sözü artık” (KML, 1982: 142) (Koyundan koyunun nesi fazla, kol kadar eti fazla. Erkekten erkeğin nesi fazla, biri ötekinden sözü fazla), “Kuru suudan may çıkpıyt, Kuru sözdön maani çıkpıyt” (KML, 1982: 144) (Boş/kuru sudan yağ çıkmaz, boş sözden anlam çıkmaz), “Kep salbagın mañızga, keybir kılat başındı” (KML, 1982: 142) (Boşboğaza söz söyleme, başını ağrıtır). Yunus Emre,

Söze yol yok durur kim söylene boş

Meger söz hak ola hem hak ola gûş (RN, 128) mısralarında, boş sözün gereksiz olduğunu vurgular. Konuyla ilgili Türk lehçelerindeki diğer atasözleri de şu şekildedir: Tat. Akıllı kişiden akıllı söz çıkar (TXM, 452) “Akıllı kişiden akıllı söz çıkar”. Sözge söz kelgende söylemese sözdin atası öledi (KMM, s. 112) “Sözün söylenecek zamanı geldiğinde söylenmezse sözün atası ölür”. Baş. Az hüžzen meğene sığır, küp hüžzen bele sığır (MHE, s. 278) “Az sözden anlam çıkar, çok sözden bela çıkar” (Alkaya, 428-430).

2.4. Sözün İşle Pekiştirilmesi

Halk atasözlerinde, sözün söylenmekle kalmamasını, söylenen sözün uygulamaya geçirilmesini bekler. Dilden geliyorsa, elinden geleni yapmalısın (Alkaya, 2006: 93). Atasözlerinin en önemli özelliklerinden birisi, eğitmektir. Atasözlerinde, sözün değil, yapılan işlerin önemli olduğu vurgulanır. Kırgız Türkçesinde, az söz ile çok iş yapıldığı “Sözü azdın işi saz” (KML, 1982: 151) (Sözü az olanın işi öz olur); yetenekli birinin eline verilen işi bitirdiği, söyleyecek sözü olanın ise sözü konuştuğu/bitirdiği “Ebi bar iş bütüröt, Kebi bar söz bütüröt” (KML, 1982: 159) (Becerikli olan iş bitirir, söyleyecek sözü olan söz bitirir/konuşur); söze

gelince kahraman, işe gelince beceriksiz “Sözcü baatır işke bakır” (KML, 1982: 150) (Söze gelince batur, işe gelince beceriksiz) atasözleri ile ifade edilmektedir. Yunus Emre,

‘Âriflerden nişân budur her gönülde hâzır ola

Kendüyi teslim eyleye sözde kıl u kâl olmaya (YED, 23) mısralarında, kişinin gerçek nişanının kendisini gerçek anlamda Hakk’a teslim etmesi olduğunu, yoksa söylediği şeylerin sadece sözde kalıp dedikodudan ibaret olacağını vurgular. Konuyla ilgili Türk lehçelerindeki diğer atasözleri de şu şekildedir: Tili bilen hava kıynıy, hava kıynap tamak tuymıy (TMHE, 440) “Dil ile hava döver, hava dövmekle karın doymaz”. Kkp. Qırı sözden mâni şıqpas, qırı suwdan may şıqpas (KKF, s. 157). “Kuru/boş sözden anlam/mana çıkmaz, boş/sade sudan yağ çıkmaz” (Alkaya, 2021: 426-428).

2.5. Sözün Önemi/Sözünde Durmak

İnsanların toplumda değer görmesi, ağızdan çıkan sözlerini yerine getirmesiyle doğru orantılıdır. Bir toplumda verilen sözün yerine getirilmesi, kanun hükmündedir (Alkaya, 2006: 93). Atasözlerinde, verilen sözün tutulması gerektiği açıkça yansıtılmaktadır. Kişilerin ağızdan çıkan her sözün kendisine ait olduğu, birden fazla söz verilmesinin sıkıntılar doğuracağı, ağızdan çıkan sözün bir daha geri dönüşünün olmayacağı Kırgız atasözlerinde şöyle ifade edilir: “Söz kuş emes, oozdon çıksa karmatpayt” (KML, 1982: 150) (Söz kuş değildir, ağızdan çıkarsa yakalatmaz), “Sözü ekinin – işi da çekir” (KML, 1982: 152) (İkili konuşanın işi de kötüdür), “Çırayluu közünön emes sözünön” (KML, 1982: 158) (Güzel gözünden değil, sözünden (bilinir), “Et kaynasa şorpo cok, Eki sözdün biri cok” (KML, 1982: 159) (Et kaynasa çorba yok, iki sözden (vaatten) biri yok); Sözünü söyle, pesinden gözetle “Sözdü sözdö, artnan közdö” (KML, 1982: 151). Konuyla ilgili Türk lehçelerindeki diğer atasözleri de şu şekildedir: Kaz. Köne söz - jana sözdün qazığı (KMM, s. 108) “Önceki söz şimdiki sözün direğidir”. Baş. Yeş gümir, eytken hüž, atqan uq — kirı qaytmay (MHE, s. 282) “Genç ömür, söylenen söz, atılan oktur, geri dönmez” (Alkaya, 425-426). Bekir Sıdkı Çobanzade, Müslüman olmasına rağmen “Men Tatar kedayman, tilimniñ kulu” sözüyle dilinin kulu olduğunu çekinmeden belirtir ve ana diline olan bağlılığını yansıtır (Gökbayır, 2021: 202). *Osmanische Sprichwörter* adlı eserde ise Söfynyn eri öl. Seuzynyn eri ol. (265: 89) (Sözünün eri ol) (Böler, 2020: 295).

2.6. Dilin Olumlu ve Olumsuz Etkileri

Bir toplumda kişinin üslubu, saygınlık kazandırabilmesinin yanında olumsuz bir etki de yaratabilir. Bu kişiye göre değişmektedir. Bu doğrultudaki atasözlerinde genellikle birinci cümlesinde dilin olumlu yanları; ikinci cümlesinde ise dilin olumsuz yanları ifade edilmektedir. Dilin bazen bal gibi tatlı bazen de zehir gibi acı olduğu söylenilir. Bu doğrultuda, Kırgız atasözlerinde olumlu ve olumsuz atasözlerinin nelere yol açtığı şu şekilde verilmektedir: “Tilden bal da tamat, uu da tamat” (KML, 1982: 155) (Dilden bal da damlar, zehir de damlar), “Cumşak aytkan mesel söz, muz cüröktü eritet” (KML, 1982: 139) (Tatlı dille söylenen söz, buz gibi yüreği eritir), “Mitaamdığı tülküdüydün, Tili zaar cılanday bolot” (KML, 1982: 146) (Tilki gibi kurnaz/dolandırıcı olanın dili zehirli yılan gibi olur), “Cıluu söz cılatat, suuk söz muzdatat” (KML, 1982: 139) (Tatlı söz ısıtır, soğuk söz soğutur), “Betke aytkan sözdün zaarı cok” (KML, 1982: 135) (Yüze karşı söylenen sözün zararı olmaz), “Bir ooz söz cürök caralayt, bir ooz söz abiyir karalayt. bilinbey turup adamga, bir ooz söz ooru darılayt” (KML, 1982: 135) (Bir çift söz kalbi yaralar, bir çift söz vicdanı karalar, farkında olmadan ağızdan çıkan bir çift söz ise hastayı iyileştirir), “Tuugan katarı kuçaktaştırğan – til, Duşman katarı bıçaktaştırğan – til” (KML, 1982: 156) (Kardeş gibi kucaklaştıran da dil, düşman gibi bıçaklaştıran da dil). Konuyla ilgili Türk lehçelerindeki diğer atasözleri de şu şekildedir: Tat. “Açı til zeher, tatlı til şiker (TMHE, 435) “Acı dil zehir, tatlı dil şekerdir”. Kır. Kar. Tatlı til yılanı yuvadan çıkarır, yaman til insanı-imandan (KAS, 49) “Tatlı dil, yılanı deliğinden çıkarır; kötü dil ise, insanı imanından” (Alkaya, 2021: 423-425). *Osmanische Sprichwörter* adlı eserde ise Sert sirkê gendý kabinâ farâr edêr. (253: 85) (Sert sirke kendi kabına zarar eder) (Böler, 2020: 293).

2.7. Dil ve Sözün Gücü

Atasözlerinde geçen dil ve söz kavramları, toplumu iyi tanımaya ve ilişkilerin güçlenmesine yardımcı olur. Dil ve söz karşılıklı ilişki içindedir. Dil içinde sözün güçlü bir şekilde kullanılması, toplum arasında en etkili silah olarak görülür. Bir söz dilden alınarak kullanılabilirken; dil de sözden hareketle var olur (Barthes, 1993: 26-27). Bu yüzden, toplumdaki bireylerle iletişim kurmak için dil ve sözün gücünden yararlanırız. Kişilerin kendisi yaşansa da sözlerinin asla yaşlanmadığı, sözlerin ilk günkü gibi kaldığı, ölçülü bir şekilde ifade edilen sözlerin daima yerine ulaştığı ve sözün derin anlamlar içerdiği görülür. “Közdön atkan ok taamay, Orunduu aytkan kep taamay” (Nişan alıp atılan ok hedefine varır, zamanında söylenen söz yerine varır). Dil, iletilerin karşıya aktarılmasını sağlar ve etkileşim sürecini başlatmış olur. Dış dünyayı sembolleştirme ve sembollerden ileti oluşturma yeteneği kazandıran dil, varlıklarla onların zihinlerindeki karşılığı arasında köprü vazifesi görür (Yalçın, Şengül, 2007: 767). Bu durumlar, Kırgız atasözlerinde açık bir şekilde belirtilir: “Adamın özü kartaysa da sözü kartaybayt” ((KML, 1982; 132) (İnsanın özü yaşansa da sözü yaşlanmaz), “Cakşı söz candın eşigi (KML, 1982; 137) (İyi söz ruhun anahtarındır)”, “Közdön atkan ok taamay, Orunduu aytkan kep taamay” (KML, 1982: 143) (Nişan alıp atılan ok hedefine varır, zamanında söylenen söz yerine varır) (KML, 1982: 143), “Kıska söz tüyündü bolot” (KML, 1982: 145) (Kısa söz, düğümlü olur), “Mastın küçü tilinde” (KML, 1982: 146) (Sarhoşun gücü dilindedir), “Söz – cip, kanday sozso kete beret” (KML, 1982: 149) (Söz ip gibidir, ne kadar uzatırsan, o kadar gider), “Söz – sööktön (öpködön) ötöt, Tayak – etten ötöt” (KML, 1982: 150) (Söz kemiğe dokunur, dayak ete dokunur, çabuk unutulur). *Osmanische Sprichwörter* adlı eserde ise Söjlemek gümüş isè söjlememek altındır. Seuilemek gumuch içè seuilememek altındır. (267: 89) (Söylemek gümüş ise söylememek altındır). Thatlú dil jerdén jilaní tschykarúr. Thätlu dil ierden iiláni tchyqarur. (284: 93) (Tatlı dil yerden yılanı çıkarır) (Böler, 2020: 294-296).

2.8. Dil ve Kişilik İlişkisi

Atasözlerinde zengin bir dil kültürüne sahip olmak çok önemlidir. Atasözlerinin içindeki derin anlam sayesinde insanların kişiliği hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Kişinin karakteri soğuk olabildiği gibi sözleri de yanlış ve sıkıntılı olabilir. Kişi, iyi biriyse ölçülü konuşup saygı gösterir; kötü biriyse ölçüp biçmeden konuşarak küçümser. Kişi iyiyse düşünüp mantıklı konuşur, kötüyse düşünmeden köpek gibi havlayarak konuşur. Kişinin dilini nasıl kullandığı bize karakterini de yansıtır. Kazaklarda “Öşekşiniñtili qışıp turadı.” “Jılanıñ tili ayır, jılan minezdi adamıñ sözi ayır” (Alkaya, Akman, 2020: 386) atasözleri de bize bunu yansıtır. Bu durum Kırgız atasözlerinde açık bir şekilde belirtilmektedir: “Biröönün özü suuk, biröönün sözü suuk” (KML, 1982; 136) (Birinin kendisi soğuk, birinin sözü soğuk), “Baatır bolmok – mañdaydan, çeçen bolmok – tañdaydan” (KML, 1982; 134) (Batur olmak kaderden, hatip olmak damaktan/dilden gelir), “Cakşı – sıylayt dili menen, caman kıynayt tili menen” (KML, 1982; 137) (İyi insan kalbi ile saygı gösterir, kötü insan dili ile eziyet eder), “Cakşı– sözdü taap süylöyt, caman adam kaap süylöyt” (KML, 1982; 137) (İyi insan sözü düşünerek söyler, kötü insan saldıracak söyler), “Camandın özü korkok, sözü çorkok” (KML, 1982; 138) (Kötünün kendisi korkak, sözü işe yaramaz olur). İfade edilen atasözlerinde görüldüğü gibi, insanların konuştuğu şeyler karakterleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Yunus Emre,

Taş gönülde ne biter dilinde agu düter

Niçe yumşak söylese sözi savaşa benzer (YED, 83) mısralarında, taş kalpli insanların dilinden zehir saçtığı, güzel konuşsa da sözünün savaşa benzediği belirtilir. Konuyla ilgili Türk lehçelerindeki diğer atasözleri de şu şekildedir: Tat. “Akılı kıskanıñ tili ozım (TMHE, 435) “Akl kısanın dili uzundur”. Kkp. Söz mánisin bilmegen, sözdü özine keltirer. Gül mánisin bilmegen, şaqasına zil keltirer (KKF, s. 152). “Sözün anlamını/manasını bilmeyen sözü özüne getirir. Gülin değerini bilmeyen budağma zarar getirir (Alkaya, 2021: 422-423).

3. Sonuç

1. Bir milletin dili bize onun kültür ve dünya görüşünü yansıtır. Milletin dili, ruhu; ruhu da dilidir. Dil, bir kültürel ayna görevini oluşturur. Tek bir sözcük bile bir kültür varlığı olarak düşünülerek dilin inançları, gelenekleri, bireylerin aralarındaki davranış ve ilişkileri hakkında fikir verebilir. Bir dilde çeşitli kavramlar, atasözleri, deyimler, kalıplaşmış sözler gibi çeşitli unsurlar bulunur. Atasözleri, toplumun dünya görüşünü, deneyimlerini, kültür ve geleneklerini, anlatım gücünü yüzyıllar boyunca devam ettirebilen sözlerdir. Kimi zaman değişime uğramadan yüzyıllar boyu aktarılabilirken; kimi zaman da değişikliğe uğrar ya da tamamen kaybolur. Bu doğrultuda, incelenen atasözlerinde dilin ve sözün önemi vurgulanırken duygu ve düşünce yapımızı yansıttığı da açıkça görülmektedir.

2. Dil ve Söz başlığı altında ele alınan atasözü sayısı toplam 300'dür. Kaynak kitap olarak 1982 yılında Kırgızistan'da basılan *Kırgız Makal Lakaptarı* adlı eser kullanılmış ve künyesi kaynakça kısmında belirtilmiştir.

3. Dil ve Söz genel başlığı altında ele alınan atasözleri, kendi içinde Düşünce ve Söz İlişkisi, Doğru Söz-Yalan Söz, Anlamlı Söz-Gereksiz ve Boş Söz, Sözün İşle Pekiştirilmesi, Sözün Önemi/Sözünde Durmak, Dilin Olumlu ve Olumsuz Etkileri, Dil ve Sözün Gücü, Dil ve Kişilik İlişkisi olmak üzere sekiz alt başlıkta incelenmiştir. Ele alınan alt başlıklar dışında eksik bırakılan bazı noktalar olabilir.

4. Dil ve Söz, Kırgız Türklerinin atasözlerine makalede ele alınan başlık sırasıyla şu şekilde yansımıştır: *Düşünce ve Söz İlişkisi*, "Ceeriye mayda çayna, aytaarımda mıktı oylo" (KML, 1982; 140) (Yemeği yavaş çiğne, söyleyeceğini iyi düşün), "Oydun tübü çok, Sözdün çegi çok" (KML, 1982: 146) (Düşüncenin dibi yok, sözün sınırı yok). *Doğru Söz-Yalan Söz*, "Ak söz ak colgo çıgat, Kara söz batkakkı çıgat" (KML, 1982; 133) (Doğru söz doğru yola çıkarır, yalan söz bataklığa saplar), "İyri otursañ da tüz söylö" (KML, 1982; 140) (Eğri otursan da, doğruyu söyle). *Anlamlı Söz-Gereksiz ve Boş Söz*, "Az süylösöñ saz süylö" (KML, 1982; 133) (Az konuş, öz konuş), "Köp bilgen az süylöyt, Az bilgen köp söz süylöyt" (KML, 1982: 143) (Çok bilen az konuşur, az bilen çok konuşur). *Sözün İşle Pekiştirilmesi*, "Sözü azdın işi saz" (KML, 1982: 151) (Sözü az olanın işi öz olur). *Sözün Önemi/Sözünde Durmak*, "Çırayluu közünön emes sözünön" (KML, 1982: 158) (Güzel gözünden değil, sözünden (bilinir). *Dilin Olumlu ve Olumsuz Etkileri*, "Cumşak aytkan mesel söz, muz cüröktü eritet" (KML, 1982; 139) (Tatlı dille söylenen söz, buz gibi yüreği eritir). *Dil ve Sözün Gücü*, "Adamdın özü kartaysa da sözü kartaybayt" ((KML, 1982; 132) (İnsanın özü yaşlansa da sözü yaşlanmaz). *Dil ve Kişilik İlişkisi*, "Birönün özü suuk, birönün sözü suuk" (KML, 1982; 136) (Birinin kendisi soğuk, birinin sözü soğuk).

5. Atasözlerine bilimsel olarak değerlendirmek gerekir. Bu doğrultuda, atasözleri incelendiğinde dil ve sözün farklı işlevleriyle ele alınarak mesajlar verdiği görülmektedir. Ele alınan çalışmada, her iki lehçe de farklı bölgelerde konuşuluyor olmasına rağmen aynı temada atasözlerinin görülmesi, benzer kültür ve geleneklere sahip olduğumuzu gösterir.

6. Aşağıda verilen 300 atasözünün daha iyi anlaşılması için Türkiye Türkçesindeki karşılıkları tırnak içerisinde verilmiştir.

Dil ve Söz İle İlgili Atasözleri

1. Adam alasmın, söz alası caman, Ot çalasmın, söz çalası caman. “İnsanın alacasından, sözün alacası kötü, yarım yamalak yanan ateşten belli belirsiz/eksik söz kötü.” (KML, 1982; 132)
2. Adamdın körkün köz açat, adamdın köönün söz açat. “İnsanın güzelliğini göz açar, gönlünü ise söz açar.” (KML, 1982; 132)
3. Adam köñlünön azat, tilinen cazat. “İnsan gönlüyle azar, diliyle yanılır/yoldan çıkar.” (KML, 1982; 132)
4. Adam sözge baylanat, Ayban çöpkö baylanat. “İnsan sözle bağlanır, hayvan otlar bağlanır/dizginlenir.” (KML, 1982; 132)
5. Adam tilinen tabat. “İnsan dilinden bulur.” (KML, 1982; 132)
6. Adamdın özü kartaysa da sözü kartaybayt. “İnsanın kendisi yaşansa da sözü yaşlanmaz.” (KML, 1982; 132)
7. Adamzaadanı cakşı söz atman tüşüröt. “İnsanoğlunu tatlı dil atından indirir.” (KML, 1982; 132)
8. Adilet söz açuu. “Doğru söz, acıdır.” (KML, 1982; 133)
9. Az süylösöñ saz süylö. “Az konuş, öz konuş.” (KML, 1982; 133)
10. Adamdı sözünön taaniyt. “İnsan, sözünden tanınır.” (KML, 1982; 133)
11. Aytkan – ayıptuu, aytpagan – küyüttüü. “Söyleyen suçlu, söylemeyen ise kederlidir.” (KML, 1982; 133)
12. Aytkan söz – alışkan kol. “Söylenen söz sıkışılan eldir.” (KML, 1982; 133)
13. Aytmayınça kim bilet, aytmayınça kim köröt. “Söylemeyince kim bilir, söylemeyince kim görür?” (KML, 1982; 133)
14. Aytsa cürökkö, çapsa bilekke. “Söz kalbe dokunur, dayak bileğe dokunur.” (KML, 1982; 133)
15. Aytsañ tiliñ küyöt, Aytpasañ diliñ küyöt. “Söylersen dilin yanar, söylemezsen gönlün/için yanar.” (KML, 1982; 133)
16. Aytılğan söz – atılğan ok, Eköö birdey kayrılıbayt. “Söylenen söz atılan bir oktur. İkisi de aynı, geri dönmez.” (KML, 1982; 133)
17. Aytıp kaçkan caman, Aytıp cazgan caman. “Söyleyip kaçan da kötü, söyleyip suçlu çıkan da kötü.” (KML, 1982; 133)
18. Aytıp kılğan iştin ayıbı cok. “Söylenerek/haber verilerek yapılan işin ayıbı olmaz.” (KML, 1982; 133)
19. Ayılga kelgen böz arzan, Oozgo kelgen söz arzan. “Köye gelen bez, ağza gelen söz ucuz olur.” (KML, 1982; 133)
20. Ayıñ kep – ayıldı iritet. “Kötü söz köyü bozar.” (KML, 1982; 133)
21. Ak söz ak colgo çıgat, Kara söz batkakka çıgat. “Doğru söz doğru yola çıkarır, yalan söz bataklığa saplar.” (KML, 1982; 133)
22. Ak söz – akıl söz. “Doğru söz, makul sözdür.” (KML, 1982; 133)
23. Ar kim öz sözünön sımdalat. “Herkes kendi sözüyle sınanır.” (KML, 1982; 134)

24. Arkandın uzununu cetet, sözdün kıskası ötöt. “Halatın uzununu, sözün kıskası makbuldür.” (KML, 1982; 134)
25. At miktısı kermeye, Akın miktısı termede. “Atın iyisi direğe bağlıyken, ozanın iyisi şiir söylerken belli olur.” (KML, 1982; 134)
26. Açuu til tattuu turmuştu buzat. “Acı dil, tatlı hayatı bozar.” (KML, 1982; 134)
27. Açuu til – cılandın zaarı, tattuu til – cürökkö darı. “Acı dil yılanın zehridir, tatlı dil ise – kalbin ilacıdır.” (KML, 1982; 134)
28. Aştın daamı tuzunda. Adamdın daamı tilinde. “Yemeğin tadı tuzunda, insanın tadı dilindedir.” (KML, 1982; 134)
29. Ayak (but) cügürügü aşka, ooz (til) cügürügü başka. “Hızlı koşan yemeğe, çok konuşan başa.” (KML, 1982; 134)
30. Ayaktuuga col berbegen, oozduuga söz berbeyt. “Yolcuya yol vermeyen, ağzı olana söz vermez.” (KML, 1982; 134)
31. Baatır baatırdı közünön taaniyt, çeçen⁶ çeçendi sözüönön taaniyt. “Batur, baturu gözünden tanır, hatip, hatibi sözünden tanır.” (KML, 1982; 134)
32. Baatır bolmok – mañdaydan, çeçen bolmok – tañdaydan. “Batur olmak kaderden, hatip olmak damaktan/dilden gelir.” (KML, 1982; 134)
33. Baatır coodo taanilat, çeçen doodo taanilat. “Batur savaşta tanır, hatip davada tanır.” (KML, 1982; 134)
34. Bassağ butuña etiyat bol, süylösöñ tiliñe sak bol. “Yürürken ayağına, konuşurken diline dikkat et.” (KML, 1982; 135)
35. Baş kesmek bar, til kesmek cok. “Baş kesmek var, dil kesmek yok.” (KML, 1982; 135)
36. Betke aytkan sözdün zaarı cok. “Yüze karşı söylenen sözün zararı olmaz.” (KML, 1982; 135)
37. Bilgendi aytuudan tartınba. “Bildiğini söylemekten çekinme.” (KML, 1982; 135)
38. Bir aytkanın eki aytkan, töp aytpay sözün çeki aytat. “Bir söylediğini ikinci kez söyleyen, sözün doğrusunu/aslını söylemeden yanlışını söyler.” (KML, 1982; 135)
39. Bir ooz söz cürök caralayt, bir ooz söz abiyir karalayt. Bilinbey turup adamga, bir ooz söz ooru darılayt. “Bir çift söz kalbi yaralar, bir çift söz vicdanı karalar, farkında olmadan ağızdan çıkan bir çift söz ise hastayı iyileştirir.” (KML, 1982; 135)
40. Bir oozdon çıkkan söz, miñ oozgo cayılat. “Bir ağızdan çıkan söz, bin ağza yayılır.” (KML, 1982; 135)
41. Bir sap ırdan bir kap çır da çıgat. “Bir satır şiirden bir çuval kavga da çıkar.” (KML, 1982; 135)
42. Bir söz bar – oozgo algıs, bir söz bar – izdese tapkıs. “Bir söz var ağza alınmaz, bir söz var arasan bulunmaz.” (KML, 1982; 135)
43. Biröö buzup aytat, biröö tüzöp aytat. “Birisini bozarak söyler, birisini düzelterek söyler.” (KML, 1982; 135)
44. Biröönün at kötörgüs bözü bar, biröönün at kötörgüs sözü bar. “Birisinin atın bile taşıyamayacağı bezi var, birisinin atın bile kaldıramayacağı sözü var.” (KML, 1982; 135)

⁶ çeçen: söz ustası; hakim (akıllı) (Yudahin, 1994: 258).

45. Biröönün közünön, biröönün sözünön. “Birini gözünden, birini de sözünden tanırsın.” (KML, 1982; 136)
46. Biröönün özü baatır, biröönün sözü baatır. “Birinin kendisi batur, birinin de sözü batur.” (KML, 1982; 136)
47. Biröönün özü suuk, biröönün sözü suuk. “Birinin kendisi soğuk, birinin sözü soğuk.” (KML, 1982; 136)
48. Bozodogu söz bokko carabayt. “Boza içerken söylenen söz bir boka yaramaz.” (KML, 1982; 136)
49. Buluttan çıkan kün – açuu, Camandan çıkan söz – açuu. “Bulutların arasından çıkan güneş yakıcı olur, kötünden çıkan söz acı olur.” (KML, 1982; 136)
50. Bura süylögön söz külöörgö cakşı, bulkungan⁷ at mineerge cakşı. “Şakayla karışık söylenen söz gülmek için iyidir; çevik at da binmek için iyidir.” (KML, 1982; 136)
51. Butunan müdürülgön turat, tilinen müdürülgön turbayt. “Ayağı tökezleyen kalkar, dili tökezleyen/sürçen kalkamaz.” (KML, 1982; 136)
52. Daanalık menen kıskalık – sözdün körkü. “Akıllılık ve özlük sözün güzelliğidir.” (KML, 1982; 136)
53. Dalili çok söz – çala küygön çıçala. “Kanıtı olmayan söz yarım yanmış odun parçası gibidir.” (KML, 1982; 136)
54. Dımak ördö bolso, ooz baatır bolot, til tekeber aytat. “Arzusu yüksekseyse, ağız pervasız olur, dil ise kibirli konuşur.” (KML, 1982; 136)
55. Tattuu tilden çañ çıkpayt. “Tatlı dilden toz çıkmaz.” (KML, 1982; 136)
56. Cakşı atka bir kamçı, caman atka miñ kamçı. “İyi ata bir kamçı, kötü ata bin kamçı” Cakşı kişiğe bir söz, caman kişiğe miñ söz. “İyi insana bir söz, kötü insana bin söz.” (KML, 1982; 136)
57. Cakşı kep – candın azığı, Caman kep – candın kazığı. “İyi söz ruhun gıdası, kötü söz ruhun belası.” (KML, 1982; 137)
58. Cakşı söz candın eşigi. “İyi söz ruhun anahtarıdır.” (KML, 1982; 137)
59. Cakşı sözdü ayban da tüşünöt. “İyi sözü hayvan bile anlar.” (KML, 1982; 137)
60. Cakşı– sözdü taap süylöyt, caman adam kaap süylöyt. “İyi insan sözü düşünerek söyler, kötü insan saldırarak söyler.” (KML, 1982; 137)
61. Cakşı – sözü menen soorotot, caman tokmogu menen ıylatat. “İyi adam, sözü ile teselli verir; kötü adam, tokmağı ile ağlatır.” (KML, 1982; 137)
62. Cakşı – sıylayt dili menen, caman kıynayt tili menen. “İyi insan kalbi ile saygı gösterir, kötü insan dili ile eziyet eder.” (KML, 1982; 137)
63. Cakşını söz öltüröt, camandı tayak öltüröt. “İyi söz öldürür, kötüyü dayak öldürür.” (KML, 1982; 137)
64. Cakşının sözü taş eritet, camandın sözü baş çiritet. “İyinin sözü taşı eritir, kötünün sözü başı çürütür.” (KML, 1982; 137)
65. Caman coldoş coogo aldrat, caman söz doogo kaltırat. “Kötü arkadaş, düşmana teslim eder; kötü söz başa iş açar.” (KML, 1982; 137)

⁷ *bulkun-*: depren-; koparcasına sallan-, çalkan-; *bulkunup köldü tolkutat*, silkinip eldi korkutat “kurtulmaya çabalyor, göl dalgalanıyor, silkiniyor, halkı korkutuyor (Yudahin, 1994: 145).

66. Caman kızdın sözdörü, kök celkege urganday. “Kötü kızın sözleri, açık enseye vurmak gibidir.” (KML, 1982; 137)

67. Camanga aytkan söz kulaktın sırtında kalat, cakşığa aytkan söz cüröktö kalat. “Kötüye söylenen söz kulak arkasında kalır, iyiye söylenen söz kalpte kalır.” (KML, 1982; 137)

68. Camanga kep aytam dep, sözüñdü ayıp kılbağın. “Kötüye akıl vereceğim diye sözünü boşa harcama.” (KML, 1982; 137)

69. Camandın bergen aşman, cakşının aytkan sözü artık. “Kötünün verdiği yemektense iyinin söylediği söz daha iyidir.” (KML, 1982; 138)

70. Camandın miñ sözü, cakşının bir sözünö tatıbayt. “Kötünün bin sözü, iyinin bir sözü etmez.” (KML, 1982; 138)

71. Camandın özü korkok, sözü çorkok. “Kötünün kendisi korkak, sözü işe yaramaz olur.” (KML, 1982; 138)

72. Camandın özü tartuu, Cakşının sözü tartuu. “Kötünün özü, iyinin ise sözü hediye.” (KML, 1982; 138)

73. Camandın sözün talaşıp, cakşı menen araz bolbo. “Kötünün sözüyle hareket edip iyi ile kötü olma.” (KML, 1982; 138)

74. Cel söz canga darı bolboyt. “Boş söz cana derman olmaz.” (KML, 1982; 138)

75. Cıgittin sözü ölgönçö, özü ölsün. “Yiğidin sözü öleceğine, özü ölsün.” (KML, 1982; 138)

76. Cıpti kesseñ uzun kes, kepti salsañ kısa sal. “İpi kesersen uzun kes, konuşacaksın kısa konuş.” (KML, 1982; 138)

77. Col kuugan – kaznaga colugat, kep kuugan – balaaga colugat. “Yolu takip eden hazineye, söz/dedikodu peşinde koşan belaya rastlar.” (KML, 1982; 138)

78. Colbors izinen kaytpayt, cıgit sözünön kaytpayt. “Kapan izinden dönmez, yiğit sözünden dönmez.” (KML, 1982; 138)

79. Coldun tegizin bil, sözdün negizin bil. “Yolun düzünü bil, sözün aslını/özünü bil.” (KML, 1982; 138)

80. Coor semirse baş berbeyt, caman süylösö söz berbeyt. “Sırtı yaralı at etlenirse sahibini dinlemez, kötü konuşursa söz vermez.” (KML, 1982; 139)

81. Corto albagan (cürö albagan) col buzat, ayta albagan söz buzat. “Yürüyemeyen yolu bozar, konuşamayan sözü bozar.” (KML, 1982; 139)

82. Cumşak aytkan mesel söz, muz cüröktü eritet. “Tatlı dille söylenen söz, buz gibi yüreği eritir.” (KML, 1982; 139)

83. Cüzdün körkü sakal, sözdün körkü makal. “Yüzün güzelliği sakal, sözün güzelliği ise atasözüdür.” (KML, 1982; 139)

84. Cüktün öz teñi, Teñtuştun öz kebi. “Yükün kendi dengi, akranların kendi sözü vardır.” (KML, 1982; 139)

85. Cürök sırrı tilden çıgat. “Kalbin sırrı ağızdan çıkar.” (KML, 1982; 139)

86. Cılkıdan oosañ calın karma, uydan oosañ müyüzün karma, kişiden oosañ oozuñdu karma. “Attan düşersen yelesini tut, inekten düşersen boynuzunu tut, insandan kötülük görürsen ağzını tut.” (KML, 1982; 139)

87. Cıluu söz cılıtat, suuk söz muzdatat. “Tatlı söz ısıtır, soğuk söz soğutur.” (KML, 1982; 139)

88. Cılımcı sözdün cıdı caman. “Bozuk sözün kokusu kötü olur.” (KML, 1982; 139)
89. Cırtık üydü cel tabat, kalpıcı sözdü el tabat. “Yırtık çadırı yel bulur, yalan sözü halk bulur.” (KML, 1982; 140)
90. Ceeriçe mayda çayna, aytaarında mıktı oylo. “Yemeği yavaş çiğne, söyleyeceğini iyi düşün.” (KML, 1982; 140)
91. İyne közünön smat, uy müyüzünön smat, adam – sözünön smat. “İğne gözünden, inek boynuzundan, insan sözünden kırılır.” (KML, 1982; 140)
92. İyri otursañ da tüz söylö. “Eğri otursan da doğruyu söyle.” (KML, 1982; 140)
93. İlimdin padişası – akıl, Sözdün padişası – makal. “İlmin padişahı akıl, sözün padişahı atasözüdür.” (KML, 1982; 140)
94. İriğen oozdon çirigen söz çıgat. “Bozuk ağızdan çürük söz çıkar.” (KML, 1982; 140)
95. İçteğini tilden bil, Tildegini türdön bil. “İçini dilinden bil, dilindekini görünüşünden bil.” (KML, 1982; 140)
96. İşin di biröö kılıp berse, Koluñdu kıştırbı. Sözüñdü biröö süylöp berse, Oozuñdu kıştırbı. “İşini birisi yapsa elini kıpırdatma. Sözüñü birisi söylese, ağzını kıpırdatma.” (KML, 1982; 140)
97. Kalp katkırık ıydı caman. “Yalandan atılan kahkaha ağlamaktan daha kötüdür.” (KML, 1982; 140)
98. Kalp söz – candın düşmanı. “Yalan söz insanın düşmanıdır.” (KML, 1982; 140)
99. Kalptı çınday kılğan, Aksaktı tıñday kılát. “Yalanı doğru gösteren, topalı sağlam gösterir.” (KML, 1982: 141)
100. Kalptın sözü uşak, Çındın sözü tozok. “Yalan söz iftira, doğru söz cehennem.” (KML, 1982: 141)
101. Kalpıcının çın sözü da töğünçö çıgat. “Yalancının doğru sözü de yalan gibi anlaşılır.” (KML, 1982: 141)
102. Kargış albay, alkış al. “Beddua alma, hayır dua al.” (KML, 1982: 141)
103. Kargıştan ölböyt, alkıştan tirilbeyt. “Bedduadan ölünmez, hayır duadan dirilmez.” (KML, 1982: 141)
104. Cakşımın sözün canıña sal. “İyinin sözünü cebine koy.” (KML, 1982: 141)
105. Karımın sözü kep bolot, Kalayıkka ep bolot. “İhtiyarın sözü nasihat olur, halkın yararına olur.” (KML, 1982: 141)
106. Katuu söz – kamçı, cıluu söz – ukuruk⁸. “Kaba söz, kamçı; tatlı söz ukuruk.” (KML, 1982: 141)
107. Kebi tokmaktun, özü akmak. “Sözü kaba/sert olanın, kendisi de ahmak olur.” (KML, 1982: 141)
108. Kekçildin sözü kee bolot⁹. “Kincinin sözü kusurlu olur.” (KML, 1982: 141)
109. Kep kıyşımın cüyöçü bilet, içeer aştı eesi bilet. “Sözün eğrisini dinleyen bilir, yenilecek aşı sahibi bilir.” (KML, 1982: 142)

⁸ *ukuruk*: Sürüden bir atı yakalamak için üzerinde ilmikli kemendi olan uzun sırık (Yudahin, 1994: 781) Ukuruğu kullanarak tatlı dille kendine çeker.

⁹ *kee bol*- “uygunsuz iş yap-“ (Yudahin, 1994: 430).

110. Kep salbagın mañızga, keybir kılát başıñdı. “Boşboğaza söz söyleme, başını ağrıtır.” (KML, 1982: 142)
111. Kep çının buzulbayt. “Sözün hakikati/doğruluğu bozulmaz.” (KML, 1982: 142)
112. Kepke kentik bolguça, kep bilgendi ala cür. “Eksik konuşmaktansa, konuşmayı bileni yanında taşı.” (KML, 1982: 142)
113. Kepti köp tıñşagan çeçen bolot. Söz ukpagan beçel bolot. “Sözü çok dinleyen hatip olur. Söz dinlemeyen kötürüm/iş göremez olur.” (KML, 1982: 142)
114. Keregede¹⁰ kulak bar, Keñeşçü bolsoñ ıraak bar. “Duvarım kulağı var, nasihat/öğüt vereceksen uzakta konuş.” (KML, 1982: 142)
115. Kerektüü sözdü keçke aytsa da köptük kılбайt. “Gerekli söz, geç vakit söylense de fazlalık yapmaz.” (KML, 1982: 142)
116. Kesirdüü oozdon kesepettüü söz çıgat. “Kötü ağızdan belalı/dertli söz çıkar.” (KML, 1982: 142)
117. Kişi emes kişi, Söz emes sözdü, söz kılát (süylöyt). “Kişiliksiz insan, anlamsız/gereksiz konuşur.” (KML, 1982: 142)
118. Koydon koydun nesi artık, kol başınday eti artık. Erden erdin nesi artık, eptep aytkan sözü artık. “Koyundan koyunun nesi fazla, kol kadar eti fazla. Erkekten erkeğin nesi fazla, biri ötekenden sözü fazla.” (KML, 1982: 142)
119. Köz cetpegen cerge, söz cetet. “Gözün ulaşamadığı yere söz ulaşır.” (KML, 1982: 142)
120. Köz uçu menen közdöbö, ziyan bolot közüñö. Til uçunan süylöbö, ziyanı kelet özüñö. “Gözünün ucu ile bakma, ziyan olur gözüne. Ağızının ucu ile konuşma, zarar gelir özüne.” (KML, 1982: 143)
121. Közdön atkan ok taamay, Orundu aytkan kep taamay. “Nişan alıp atılan ok hedefine varır, zamanında söylenilen söz yerine varır.” (KML, 1982: 143)
122. Közü camandın sözü caman. “Kem gözü olanın sözü de kötüdür.” (KML, 1982: 143)
123. Közüñ çalır bolso da, Sözüñ kınır bolbosun. “Gözün şaşıysa da sözün eğri olmasın.” (KML, 1982: 143)
124. Köp atkandan mergen bolboyt, Köp süylögöndön çeçen bolboyt. “Çok avlayandan avcı olmaz, çok konuşandan hatip olmaz.” (KML, 1982: 143)
125. Köp baykagan kösöm, Söz baykagan çeçen. “Çok gözlem yapan rehber/kılavuz olur, sözü dikkatle dinleyen hatip olur.” (KML, 1982: 143)
126. Köp bilgen az süylöyt, Az bilgen köp söz süylöyt. “Çok bilen az konuşur, az bilen çok konuşur.” (KML, 1982: 143)
127. Köp söz iç köptüröt, Muzoo boş bolso süttü tögöt. “Çok söz can sıkır, buzağı serbest kalsa sütü döker.” (KML, 1982: 143)
128. Köp söz – kömür, az söz – altın. “Çok söz kömür, az söz altındır.” (KML, 1982: 143)
129. Köp söz çöp söz. “Çok söz, boş söz.” (KML, 1982: 143)

¹⁰ *kerege*: keçe evin duvarını teşkil eden ağaç kafes (Yudahin, 1994: 441).

130. Köp süylögön mañgiler, Közgö kirgen tikendey. “Çok konuşan gevezeler, göze batan diken gibidir.” (KML, 1982: 143)

131. Köpkön cigit köp süylöyt, Çeçen cigit ep süylöyt. “Hadsiz yiğit boş konuşur, Hatipler akılcıca konuşur.” (KML, 1982: 143)

132. Köptün köönün eritken, Köröngölütü söz bolot. “Halkın gönlünü fetheden anlamlı/özlü sözdür.” (KML, 1982: 144)

133. Körböstü körböy közünö sak bol, Aytpastı aytpay oozuña sak bol. “Görülmemesi gerekeni görme, gözüne sahip çık, söylenilmemesi gerekeni söyleme, ağzına sahip çık.” (KML, 1982: 144)

134. Kuytunun sözün – kup debe. “Sinsinin sözüne “tamam” deme.” (KML, 1982: 144)

135. Kulaktan kirgen suuk söz, Kursakka barıp muz bolot. “Kulaktan giren çirkin söz, mideye oturur.” (KML, 1982: 144)

136. Kuru söz kursak toyguzbayt, Kuru kep kulaktı toyguzbayt. “Boş söz karnı da doyurmaz, kulak da doyurmaz.” (KML, 1982: 144)

137. Kuru suudan may çıkpayt, Kuru sözdön maani çıkpayt. “Boş/kuru sudan yağ çıkmaz, boş sözden anlam çıkmaz.” (KML, 1982: 144)

138. Kuş cemge aldatat, Adam sözğö aldatat. “Kuş yeme aldanır, insan söze aldanır.” (KML, 1982: 144)

139. Kübölütü söz – nikelütü katm. “Şahitler huzurunda söylenen söz nikâhlı kadın gibidir.” (KML, 1982: 144)

140. Külüktön külük çıksa, Tört ayağı tıbrayt. Çeçenden çeçen çıksa, Oozu-murdu kıbrayt. “Yürük at yürük atı görünce dört ayağı tepinir. Hatip hatibi görünce, ağzı burnu oynar/kımıldar.” (KML, 1982: 144)

141. Kıbrı kişi cadatat, Şıbrı söz şektentet. “Miskin insan can sıkır, söylenti söz şüphe uyandırır.” (KML, 1982: 144)

142. Kıynagan da til, sıylagan da til. “Eziyet eden de dil, saygı gösteren de dil.” (KML, 1982: 145)

143. Kıynap mingen atındı, suuk suuga sugarba. Caman-cakşı kep bolso, öz oozuñdan çigarba. “Eziyet ederek bindiğin ata, soğuk su verme, iyi kötü bir söz varsa, ağzından kaçırma.” (KML, 1982: 145)

144. Kıyıştırıp kalasañ – otuñ canaar, Kıyıştırıp süylösöñ – kalkıña cagaar. “Oyunları düzgün koyarsan ateşin yanar, düzgün konuşursan halkının hoşuna gider.” (KML, 1982: 145)

145. Kısa söz tüyündüü bolot. “Kısa söz, düğümlü olur.” (KML, 1982: 145)

146. Makal – akıldın kaymagı. “Atasözü, aklın kaynağıdır.” (KML, 1982: 145)

147. Makal atası –söz, mata¹¹ atası – böz. “Atasözünün babası söz, mata kumaşının babası bezdir.” (KML, 1982: 145)

148. Maktoo – cetkiret, Çagım – öltüröt. “Övgü kazandırır, iftira öldürür.” (KML, 1982: 144)

149. Maktoo – makoogo da cagat. “Övme/methetme ahmağın bile hoşuna gider.” (KML, 1982: 145)

¹¹ *mata*: evde dokulan pamuklu kumaş, mata (Yudahin, 1994: 556).

150. Malga cardı bolsorj da, Sözgö cardı bolbogun. “Malsız olsan da, söze yoksul olma.” (KML, 1982: 145)
151. Mañdaydı carılğan – baatır Tañdayı carılğan – çeçen. “Alnı yaralı baturdur, damağı yaralı hatiptir.” (KML, 1982: 146)
152. Malduunun sözü ötkür, Malsızdın közü ötkür. “Malı çok olanın sözü keskin, malı az olanın gözü keskindir.” (KML, 1982: 146)
153. Mastın kücü tilinde. “Sarhoşun gücü dilindedir.” (KML, 1982: 146)
154. Miñ çeçendi bir döörük ceñiptir. “Bin hatibi bir geveze/boşboğaz yener.” (KML, 1982: 146)
155. Mitaamdığı tülküdüydün, Tili zaar cılanday bolot. “Tilki gibi kurnaz/dolandırıcı olanın dili zehirli yılan gibi olur.” (KML, 1982: 146)
156. Mokok bıçak kol keset, Çorkok söz til keset (tildin düşmanı). “Kör bıçak el keser, anlamsız söz dil keser.” (KML, 1982: 146)
157. Meenet ketpeyt beçelden, Kep kutulbayt çeçenden. “Felaket/azap beceriksizden eksilmez, hatipten söz kurtulmaz.” (KML, 1982: 146)
158. Naadanga aytkan kayran söz, Ölgöngö ıylagan kayran söz. “Cahile söylenen söze yazık, ölene ağlayan göze yazık.” (KML, 1982: 146)
159. Nandın ısığı cakşı, Sözdün bışığı cakşı. “Ekmeğin sıcaklığı iyi, sözün pişmişiyidir.” (KML, 1982: 146)
160. Oydun tübü çok, Sözdün çeği çok. “Düşüncenin dibi yok, sözün sınırı yok.” (KML, 1982: 146)
161. Ooz aygak, til taygak. “Ağız ispiyoncu, dil kaygan.” (KML, 1982: 147)
162. Ooz biröö, kulak eköö, Bir süylösöñ on tıñşa. “Ağız bir tane, kulak iki tane, bir kere söylersen on defa dinle.” (KML, 1982: 147)
163. Ooz celi çeke terge teñ beken (emes). “Boş söz alın terinin dengi değildir.” (KML, 1982: 147)
164. Oozdon-oozgo ötöt söz şekeri, Üydön-üygö kiret iş bekeri. “Tatlı söz, ağızdan ağza geçer, işsiz, evden eve girer.” (KML, 1982: 147)
165. Oozdun celi opaa bolboyt. “Boş sözle sadakat/vefa olmaz.” (KML, 1982: 147)
166. Oozun bakpagan oroy bolot. “Ağızına bakmayan kaba olur.” (KML, 1982: 147)
167. Oozuna alı cetpegen – osol. “Ağızına gücü yetmeyen kaba/fena olur.” (KML, 1982: 147)
168. Oor işten korkpo, Oor sözdön kork. “Ağır işten korkma, ağır sözden kork.” (KML, 1982: 148)
169. Oorudan çançuu caman, Sözdön kañkuu caman. “Hastalıktan sancı fena, sözden dedikodu fenadır.” (KML, 1982: 148)
170. Otuz tışten çıkkan söz, Otuz uruu elge tarayt. “Otuz dışten (ağızdan) çıkan söz, otuz boy halka dağılır.” (KML, 1982: 148)
171. Öz üyüm dep söz aytpa, Üy artında kişi bar. “Kendi evim diye söyleme, duvarım arkasında birileri duyar.” (KML, 1982: 148)
172. Özünün uyatı cektun, Sözüünün turumu çok. “Utanması olmayanın, sözünün dayanağı yok.” (KML, 1982: 148)

173. Öküm bolmok özüñdön, Sılık bolmok sözüñdön. “Hüküm vermek kendinden, saygılı olmak sözünden anlaşılır.” (KML, 1982: 148)

174. Önör aldı – kızıl til. “Sanatın temeli usta dil.” (KML, 1982: 148)

175. Önörlünün kolu altın, Irçılardın sözü altın. “Sanatçıların eli altın, ozanların sözü altın.” (KML, 1982: 148)

176. Öñüñ suuk bolso da, Sözüñ cıлуу bolsun. “Yüzün çirkinse de sözün sıcak olsun.” (KML, 1982: 148)

177. Ötkür bıçak kına coo, Ötürük söz canga coo. “Keskin bıçak kına düşman, keskin söz cana düşman olur.” (KML, 1982: 148)

178. «Siz», «biz» degen (iñ) sılık söz, «Sen», «men» degen (iñ) senek söz. “Siz, biz demek kibarlık, sen, ben demek kabalıktır.” (KML, 1982: 148)

179. Söz aylasın bilbegen, Sözdü – özünö keltiret, Köç aylasın bilbegen, Köçtö kölük öltüröt. “Söz söylemesini bilmeyen, sözü kendi aleyhine çevirir. Göç etmesini bilmeyen, göçte hayvanını öldürür.” (KML, 1982: 148-149)

180. Söz berbegen çeçen, Uçup cürgön kamgaktay. “Söz vermeyen hatip, uçup giden/hafif yelkovan otu gibidir.” (KML, 1982: 149)

181. Söz bilbegen muştumu menen korkutat. “Konuşmayı bilmeyen yumruğuyla tehdit eder.” (KML, 1982: 149)

182. Söz bilüüçü adamdın, Ar sözüñdö bir tuzak. “Konuşmayı bilen adamın her sözünde bir tuzak vardır.” (KML, 1982: 149)

183. Söz biröö, kulak eköö. “Söz bir, kulak iki tanedir.” (KML, 1982: 149)

184. Söz doodon da kutkarat, Coodon da kutkarat. “Söz kavgadan da kurtarır, düşmandan da kurtarır.” (KML, 1982: 149)

185. Söz – cip, kanday sozso kete beret. “Söz ip gibidir, ne kadar uzatırsan, o kadar gider.” (KML, 1982: 149)

186. Söz cüzündö süyüüdön, Açık cek körüü artık. “Sözle sevmektense, açıkça nefret etmek daha iyidir.” (KML, 1982: 149)

187. Söz cüyösün tapsa, Mal eesin (esebin) tabat. “Söz özünü bulsa, mal sahibini (hesabını) bulur.” (KML, 1982: 149)

188. Söz cürökkö saktalat, Böz iyinde kaktalat. “Söz kalpte kalır, bez omuzda kalır.” (KML, 1982: 149)

189. Söz kelgende kaynatañdan tartınba. “Söz sırası sana geldiğinde kaynatandan çekinme.” (KML, 1982: 149)

190. Söz (kep) kelgende sözgö caraşa söz aytpasa, Sözdün (keptin) atası ölot. “Söz sırası geldiğinde söz söylemese, sözün babası ölür.” (KML, 1982: 149)

191. Söz kelse de, aş kelse ce. “Söz sırası gelince konuş, aş sırası gelince ye.” (KML, 1982: 149)

192. Söz kuş emes, oozdon çıksa karmatpayt. “Söz kuş değildir, ağızdan çıkarsa yakalatmaz.” (KML, 1982: 150)

193. Söz – sööktön ötöt, Tayak – etten ötöt, Tez ele unutulup ketet. “Söz kemiğe dokunur, dayak ete dokunur, çabuk unutulur.” (KML, 1982: 150)

194. Söz sözdön çıgat, Süylöböso emneden çıgat. “Söz sözden çıkar, söylemese nereden çıkar.” (KML, 1982: 150)

195. Söz sözdü tabat. “Söz, sözü bulur.” (KML, 1982: 150)
196. Söz suramak – ızaat, At suramak – sünnöt (mildet). “Söz sormak saygı/hürmettir, ad sormak sünnettir (görevdir).” (KML, 1982: 150)
197. Söz – tapka kirbes, boosuz kuş, Oozdon çıksa karmatpayt. “Söz eğitilmez bağız bir kuşa benzer, ağızdan çıksa tutamazsın.” (KML, 1982: 150)
198. Söz tapkanga kolko cok (berbeyt). “Söz bulana gücenme yoktur.” (KML, 1982: 150)
199. Söz tatıgım bilbegen – sözdü baalabayt. “Sözün anlamını bilmeyen – söze saygı duymaz.” (KML, 1982: 150)
200. Söz törkünün bilbegen, Söz tübünö cete albayt. “Sözün aslını bilmeyen, sözün temeline ulaşamaz.” (KML, 1982: 150)
201. Söz ugaarıñ bolboso, Süylöbögün bekerge. “Sözünü dinleyenin olmazsa, boşuna konuşma.” (KML, 1982: 150)
202. Söz eldin kençi, çöp cerdin kençi. “Söz halkın serveti, ot yurdun serveti.” (KML, 1982: 150)
203. Sözgö baatır işke bakır. “Söze gelince batur, işe gelince beceriksiz.” (KML, 1982: 150)
204. Sözgö caraşa söz, Suroogo caraşa coop. “Söze göre söz, soruya göre cevap.” (KML, 1982: 150)
205. Sözgö söykönbö, kepke keptelbe. “Söze bulaşma, lafını esirgeme.” (KML, 1982: 150)
206. Sözdön sözdün barkı bar, Ar bir maldın narkı bar. “Sözün sözden farkı vardır, her bir malın ederi vardır.” (KML, 1982: 150)
207. Sözdü bilgen taap alat, Sözdü bilbegen kaap alat. “Sözü bilen çözüm bulur, sözü bilmeyen saldıracak konuşur.” (KML, 1982: 151)
208. Sözdü sözdö, artınan közdö. “Sözünü söyle, peşinden gözetle.” (KML, 1982: 151)
209. Sözdün ayagı söz. “Sözün sonu sözdür.” (KML, 1982: 151)
210. Sözdün açığı cakşı, Coldun carığı cakşı. “Sözün doğrusu iyi, yolun aydınlığı iyidir.” (KML, 1982: 151)
211. Sözdün başı katuu bolso, Ayagı tattuu bolot. “Sözün başı sertse, sonu tatlı olur.” (KML, 1982: 151)
212. Sözdün körkü – sanat, Kuştun körkü – kanat. “Sözün güzelliği sanat, kuşun güzelliği kanat.” (KML, 1982: 151)
213. Sözdün eesi bolboyt. “Sözün sahibi olmaz.” (KML, 1982: 151)
214. Sözü azdın işi saz. “Sözü az olanın işi öz olur.” (KML, 1982: 151)
215. Sözü kalsa talaada, Özü kalat balaaga. “Sözü havada kalsa, kendisi belada kalır.” (KML, 1982: 151)
216. Sözü menen bayıtkan, Kolu menen carıtpayt. “Sözümü zengin eden, eliyle yeteri kadar çalışmaz.” (KML, 1982: 151)
217. Sözü ötkürdün (kurçtun) közü ötkür (kurç). “Sözü keskin (sağlam) olanın gözü de keskin (sağlam).” (KML, 1982: 151)

218. Sözü suuk adamdar, Baş bilbegen torpoktoy. “Sözü kaba olan insan, zaptedilmez dana gibidir.” (KML, 1982: 151)
219. Sözü ekinin – işi da çeki. “İkili konuşanın işi de kötüdür.” (KML, 1982: 152)
220. Sözüñ sıylaganıñ özün sıylaganıñ. “Söze saygı göstermek, kendine saygı göstermektir.” (KML, 1982: 152)
221. Sözüñ bolboso, işiñ bolsun. “Sözüñ olmasa da işiñ olsun.” (KML, 1982: 152)
222. Sözüñ menen orok orbo, Közüñ menen maşak terbe. “Sözüñ ile orak vurma, gözün ile başak toplama.” (KML, 1982: 152)
223. Sözüñ ölgönçö – özüñ öl! “Sözüñ öleceğine kendin öl!” (KML, 1982: 152)
224. Sööksüz til, sööktü sındırat. “Kemiksiz dil, kemiği kırar.” (KML, 1982: 152)
225. Suluuluktı közdön izdebe, sözdön izde. “Güzelliği gözde arama, sözde ara.” (KML, 1982: 152)
226. Suluunun körkü közündö, Çeçendin körkü sözündö. “Güzelin marifeti gözünde, hatibin marifeti sözünde.” (KML, 1982: 152)
227. Suu keçpes sözdü aytpagan cakşı. “Saçma, gereksiz sözü söylememek daha iyidir.” (KML, 1982: 152)
228. Suunu köp keçse çalçık bolot. Sözdü (kepti) köp süylösö tantık bolot. “Suya çok basılırsa çamur olur, söz çok söylenirse saçma olur.” (KML, 1982: 152)
229. Suunu çım toktotot, Sözdü çım toktotot. “Suyu çimen/ot durdurur, sözü gerçek durdurur.” (KML, 1982: 152)
230. Süygüzgön da til, Küygüzgön da til. “Sevdiren de dil, yandıran da dil.” (KML, 1982: 152)
231. Süylögöndü süysöñ, Ukkanga da üyrön. “Konuşmayı seviyorsan, dinlemeyi de öğren.” (KML, 1982: 153)
232. Süylösöñ sözdü tatıgı menen süylö. “Konuşacaksın tatlı dille konuş.” (KML, 1982: 153)
233. Sıylaganga aş tappasañ, Sıpaa – sılık söz tap. “İkram etmeye yemek bulamasan da cana yakın söz bul.” (KML, 1982: 153)
234. Taap süylögön tattuu süylöyt. “Düşünerek konuşan tatlı konuşur.” (KML, 1982: 153)
235. Taasirdüü söz – tarbiyaga kömöktöş. “Etkili söz eğitime yardımcıdır.” (KML, 1982: 153)
236. Ak niyetten çıkkın söz, Adamdı maritat. “İyi niyetle söylenen söz, insanın hoşuna gider.” (KML, 1982: 153)
237. Tamaşaga – tamaşa, Kayaşaga – kayaşa. “Espriye espri, itiraza itiraz.” (KML, 1982: 153)
238. Tamaşanın tatuusu, Tañ atkanda bilinet. “Şakanın dokunup dokunmadığı tan attığımda anlaşılır.” (KML, 1982: 153)
239. Tamçı tama berse taş carat, Bir söz ırbay berse baş carat. “Damla damladıkça taşı yarar, bir söz uzadıkça başı yarar.” (KML, 1982: 153)
240. Tartınbagan til, Tattuu turmuştu buzat. “Çekinmeden konuşan dil, hayatın huzurunu kaçıtır.” (KML, 1982: 153)

241. Tattuu oozdun daamin ketirbe. “Tatlı ağzın tadını bozma.” (KML, 1982: 153)
242. Taşçı taşı teşet, Ayı başı teşet. “Taşçı, taşı deler, dedikodu başı deler.” (KML, 1982: 154)
243. Tayak carası bütöt, Söz carası bütpöyt. “Sopa yarası geçer, söz yarası geçmez.” (KML, 1982: 154)
244. Tayanaarı bolboso, Taamay sözdön payda cok. “Dayanağın olmazsa, doğru sözden fayda yok.” (KML, 1982: 154)
245. Teginen emes, kebinen. “(Kişi) soyundan değil, sözünden (anlaşılır).” (KML, 1982: 154)
246. Teşik ooz tek turbayt. “Boşboğaz rahat durmaz.” (KML, 1982: 154)
247. Tiyip turup caagan kündön tünül, Külüp turup süylögön kişiden tünül. “Güneş açıkken birden yağmurun bastırıldığı havadan kork, yüzüne gülüp de arkandan konuşan insandan kork.” (KML, 1982: 154)
248. Tikeneksiz gül bolboyt, Tik ayılbas til bolboyt. “Dikensiz gül olmaz, doğrudan konuşulmazsa söz olmaz.” (KML, 1982: 154)
248. Calbraksız gül bolboyt, Tikeneksiz til bolboyt. “Yapraksız gül olmaz, dikensiz dil olmaz.” (KML, 1982: 154)
249. Til azar – tilge kirbeyt, Tilinen – ölöörün bilbeyt. “Laftan anlamayan söz dinlemez, dilinden öleceğini/bulacağını bilmez.” (KML, 1982: 154)
250. Til akıykattı tabat. “Dil, gerçeği bulur.” (KML, 1982: 154)
251. Til akıldm carçısı. “Dil, aklın habercisi.” (KML, 1982: 154)
252. Til – düşman, akıl – dos, tiş korgon. “Dil düşman, akıl dost, diş kaledir.” (KML, 1982: 155)
253. Til – körgö çeyin tüşüröt, Kökkö çeyin çıgarat. “Dil mezara kadar sokar/indirir, gökyüzüne kadar çıkarır.” (KML, 1982: 155)
254. Til kursak toyguzat. “Dil, karnı doyurur.” (KML, 1982: 155)
255. Til kılıçtan da ötkür, Adamdı adam kılat, Aşa çapsa, caman kılat. “Dil kılıçtan da keskin, insanı insan yapar, haddini geçerse kötü eder.” (KML, 1982: 155)
256. Til menin tuuganım, Til menin düşmanım. “Dil, benim kardeşim, dil benim düşmanım.” (KML, 1982: 155)
257. Til oydu sandığı. “Dil, fikrin sandığı gibidir.” (KML, 1982: 155)
258. Til taş carat, Taş carbasa, baş carat. “Dil, taşı yarar, taşı yarmasa başı yarar.” (KML, 1982: 155)
259. Tilde söök cok, ne debeyt, Aybanda akıl cok, ne cebeyt. “Dilde kemik yok ki ne demez, Hayvanda akıl yok ki ne yemez.” (KML, 1982: 155)
260. Tilden kıym coo cok, Kızdan kıym doo cok. “Dilden zor düşman yok, kızdan zor talep/istek yok.” (KML, 1982: 155)
261. Tilden bal da tamat, uu da tamat. “Dilden bal da damlar, zehir de damlar.” (KML, 1982: 155)
262. Tildi boş koyso tişti sındrat. “Dili boş bıraksa, dişi kırar.” (KML, 1982: 155)
263. Tili cumşak aş ceyt. Tili katuu muş ceyt. “Tatlı dilli yemek yer, acı dilli yumruk yer.” (KML, 1982: 156)

264. Tili taygaktın, oozu aygak. “Dilini tutamayan boşboğaz olur.” (KML, 1982: 156)
265. Tört ölçöp töp keskin, Tok eteer sözdü bir aytkın. “Dört ölçüp tam kes, sözü kısa ve öz söyle.” (KML, 1982: 156)
266. Tuugan katarı kuçaktaştırğan – til, Duşman katarı bıçaktaştırğan – til. “Kardeş gibi kucaklaştıran da dil, düşman gibi bıçaklaştıran da dil.” (KML, 1982: 156)
267. Tuura söz – temirdi teşet, Ötkür söz – kılıçtı keset. “Doğru söz demiri deşer, keskin söz kılıcı keser.” (KML, 1982: 156)
268. Tuura söz - tuuganga cakpayt, Katuu aytkan – katinga cakpayt. “Doğru söz-kardeşin/akrabanın hoşuna gitmez, sert konuşma kadının hoşuna gitmez.” (KML, 1982: 156)
269. Tuura sözdü tuura debegen adam, Kalıstıktan ketet. “Doğruya doğru demeyen kişi, adaletten uzaklaşır.” (KML, 1982: 156)
270. Uy müyüzünön snat, Adam sözünön snat. “İnek boynuzundan kırılır, insan sözünden kırılır/bulur.” (KML, 1982: 157)
271. Ukkuluktuu sözdün ayılğanı cakşı. “Kulağa hoş gelen sözün söylenmesi iyi olur.” (KML, 1982: 157)
272. Uluunun sözün uk, Kiçüünükün oylon. “Büyüğün sözünü dinle, küçüğünkini düşün.” (KML, 1982: 157)
273. Ustat akımdın oyu köp, sözü az. “Usta ozanın fikri çok olur, sözü az olur.” (KML, 1982: 157)
274. Uşak ayın keş uksaş, Köñülündü azdırba. “Dedikodu duyarsan kendini üzme.” (KML, 1982: 157)
275. Uşak uksaş unutup sal. “Dedikodu duyarsan unut.” (KML, 1982: 157)
276. Üydöğü keş köçögö carabayt. “Evdeki söz sokağa çıkmaz.” (KML, 1982: 157)
277. Ün cetpegenge, söz da ötpöyt. “Sesin ulaşmadığı yere, söz de ulaşmaz.” (KML, 1982: 157)
278. Ün salmagı - söz maanisin arttırat. “Sesin ağırlığı sözün anlamını artırır.” (KML, 1982: 157)
279. Çaaş aytkança, taap ayt. “Kırıp dökerek söyleyeceğine, uygun dilde söyle.” (KML, 1982: 157)
280. Çaykap süylögönçö, baykap süylö. “İleri geri konuşacağına dikkatli konuş.” (KML, 1982: 157)
281. Çayırdı köp çaynasa – sagız bolot, Karıganda köp süylösö – manız bolot. “Çam sakızı çok çiğnenirse sakız olur. Yaşlıyken çok konuşmak gevezelik olur.” (KML, 1982: 157)
282. Çappasa bilekte kalat, Aytpasa cüröktö kalat. “Vurmazsa bilekte kalır, söylemese yürekte kalır.” (KML, 1982: 157)
283. Çataktın tüyünün kalıs aytkan söz çeçet. “Kavganın düğümünü tarafsız söylenen söz çözer.” (KML, 1982: 157)
284. Çeçen alcısa atağın ceýt. “Hatip bunarsa, şöhretini yer bitirir.” (KML, 1982: 158)
285. Çeçendin sözü kumday kuyulat. “Hatibin sözü kum gibi dökülür.” (KML, 1982: 158)
286. Çoş darıyanın akkanı cay, Nuskaluu adamdın süylögönü cay. “Büyük nehir sakın akar, bilge insan sakın konuşur.” (KML, 1982: 158)

287. Çöp şiresi mal semirtet, Kep şiresi can semirtet. “Otun şirası hayvanı besler, sözün şirası (özü) ruhu besler.” (KML, 1982: 158)
288. Çmdık sözdün duşmanı köp. “Doğru sözün duşmanı çok olur.” (KML, 1982: 158)
289. Çırayluu közünön emes sözünön. “Güzel gözünden değil, sözünden (bilinir).” (KML, 1982: 158)
290. Ir – sözdün padişası. “Şiir, sözün padişahıdır.” (KML, 1982: 158)
291. İrdap cürgön ırı bardın, Bütöpü cürgön çırı bar. “Şarkı söyleyenin bitmez tükenmez kavgası var.” (KML, 1982: 158)
292. İrçımın tilinde murçu bolboso, Sözüünün kurçu bolboy. “Ozanın dili sivri olmazsa, sözünün kıymeti olmaz.” (KML, 1982: 159)
293. Ebi bar iş bütüröt, Kebi bar söz bütüröt. “Becerikli olan iş bitirir, söyleyecek sözü olan söz bitirir/konuşur.” (KML, 1982: 159)
294. El bar cerde söz bar. “Halkın var olduğu yerde söz de var.” (KML, 1982: 159)
295. Eñ açuu da til, Eñ tattuu da til. “En acı olan da dil, en tatlı olan da dil.” (KML, 1982: 159)
296. Eptüü süylöp çögölösö, Kulduk kılıp baş urgun. “Biri akılcıca konuşarak diz çökerse, sen de başını eğerek saygı göster.” (KML, 1982: 159)
297. Eki sözdün biri calgan, biri çm. “İki sözün birisi yalan, birisi doğrudur.” (KML, 1982: 159)
298. Estüügö eki ooz söz cetet. “Akıllıya iki çift söz yeter.” (KML, 1982: 159)
299. Et kaynasa şorpo çok, Eki sözdün biri çok. “Et kaynasa çorba yok, iki sözden (vaatten) biri yok.” (KML, 1982: 159)
300. Etten ötkön tayaktan, Sööktön ötkön söz caman “Kemiğe dokunan söz eti acıtan dayaktan daha kötüdür.” (KML, 1982: 159)

Kaynakça

- Aksan, D. (2006). *Türkçenin Sözcükleri*. Engin Yayınları. Ankara.
- Aksan, D. (2020). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*. İnkılap Kitabevi. İstanbul.
- Alkaya, E. (2001). Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz İle İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S. 2, s. 55 - 76.
- Alkaya, E. (2006). Dil ve Söz Bağlamında Kırım Karay Türklerinin Atasözleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, s. 89 - 99.
- Alkaya, E. (2021). Editör: Azılı, K., Kekevi İ., Gökçe H., Oğuz Bitig. Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar: Yunus Emre’den Türk Dünyasına Atasözlerimizde Dilin ve İletişimin Önemi. *Bilge Kültür Sanat Yayınları*. İstanbul.
- Alkaya, E., Akman, K. (2020). Kazak Türkçesinde Dil ve Söz İle İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi*, s. 384-390. Almatı.

- Arslan, D., Arslan, M. S. (2019). Kazak Türkçesindeki "Jürek" ile Kurulan Devimlerin Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, V. 43, s. 67-77.
- Asıqova, J. (2013). KMM: *Qazaq Maqal-Mätelderi*. Balaysa Baspası, Almatı.
- Aydın, Ö. (2020). *Sözcükbilim ve Sözlükçülük Açık Ders Malzemeleri*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- Aydoğan, R. (2008). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Evrensel İletişim Yayınları. Ankara.
- Barthes, R. (1993). *Göstergebilimsel Serüven*. (Çev. Rıfat, M.-Rıfat, S.). Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Böler, T. (2020). Osmanische Sprichwörter (1865) Adlı Eserdeki Türk Atasözleri Ve Bu Atasözlerinin Telaffuzu -V-. *Uluslararası Türk Lehçeleri ve Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, C. 4, S. 2, s. 288-314.
- Buran, A. (2015). *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Akçağ Yayınları. Ankara.
- Cam, A. (2018). Türkiye Türkçesi Manzum Atasözlerinde İç İçe Yinelemeler. *Uluslararası Türk Lehçeleri ve Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, C. 2, S. 2, s. 119-128.
- Çelik Şavk, Ü. (2002). *Kırgız Atasözleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Erdem, E. (2012). *Bizimki Türkçe Sevdası*. Türkiye Dil ve Edebiyat Derneği Yayınları. İstanbul.
- Gökbayır, M. (2021). Bekir Sıtkı Çobanzade'nin Şiirlerinde Ana Dili Kavramı Üzerine. *Yunus Emre-Mehmet Akif Armağanı Türk Dili Araştırmaları-II*, Akçağ Yayınları. s. 199-205. Ankara.
- İsenbet, N. (1967). TXM: *Tatar Xalq Mekalleri*. C. 3, Tatarstan Kitap Neşriyatı. Kazan.
- Maqsetov, O. (Haz.) (1978). KKF: *Qaraqalpaq Folkloru*. Tom 4, Nökis: Qaraqalpaqstan Baspası.
- Mexmutov, X. Ş. (1987). TMHE: *Tatar Xalq İcatı. Mekaller hem Eytimner*. Kazan.
- Nadrşina, F. (1980). MHE: *Başqort Xalq İjadı. Meqelder hem Eytimder*. Öfö: Başqortostan Kitap Neşriyeti.
- Özeren, M. (2019). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusçadan Yapılan Kavram ve Gramer Çevirileri*. Akçağ Yayınları. Ankara.
- Özeren, M. (2019). *Kırgız Türkçesi Ağzlarında İkilemeler*. Akçağ Yayınları. Ankara.
- Özeren, M., Alan, İ. (2018). Kırgız Türkçesinde Mental Füller. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute*, TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum, s. 203-224.
- Polkanov, Y. A. (1995). KAS: *Kırımkaşkayların Atalar-Sozı*. Baxçisaray.
- Sarsek, N. (2018). *Kuzeybatı Grubu Türk Lehçelerindeki (Baskurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) Tabiat Konulu Atasözleri ve Türkiye Türkçesi Atasözleri ile Karşılaştırılması*. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı Doktora Tezi. İstanbul.
- Sinan, A. T. (2001). *Türkçenin Deyim Varlığı*. Kubbealtı Yayınları. Malatya.
- Tatçı, M. (1990). YED: *Yunus Emre Divanı-II. Tenkitli Metin*. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.
- Tatçı, M. (1991). RN: *Yunus Emre Divanı-III. Risâletü'n-Nushiyye. Tenkitli Metin*. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.

Usupbekov, Ş. (1982). *KML: Kırgız Makal Lakaptarı*. Kırgızstan Basması. Frunze.

Yalçın S.K.-Sengül M. (2007). Dilin İletişim Süreci İçerisindeki Rolü ve İşlevleri. *Turkish Studies*, V. 2/2, s. 749-769.

Yudahin, K. K. (1994). *Kırgız Sözlüğü I-II*. (Çev. Taymas, A.). Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.935341>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 09.05.2021
Kabul Tarihi / Accepted date : 07.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Burhanlı, S. (2022). Abdulhalık Uygur'un "Uyan" Şiiri ile Mircevat Ahıskalı'nın "Ahıska Marşı" Şiirinin Ontolojik Metotla İncelenip Karşılaştırılması. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 279-295.

**ABDULHALIK UYGUR'UN "UYAN" ŞİİRİ İLE MİRCEVAT AHISKALI'NIN
"AHISKA MARŞI" ŞİİRİNİN ONTOLOJİK METOTLA İNCELENİP
KARŞILAŞTIRILMASI**

*Analysis and Comparison of Abdulhalık Uygur's "Wake Up" Poem And Mircevat Ahıskalı's
"Ahıska Anthem" with the Ontological Method*

SEMİHA BURHANLI ¹

Öz

Edebî eserler farklı bakış açısı ve çözümleme metotlarıyla incelenerek eserin ifade ettiği derin yapı ortaya çıkartılmaya çalışılır. Bu metotlardan biri de ontolojik tahlil metodudur. 1930'lardan itibaren Batı'da görülmeye başlayan bu metot Türkiye'de İsmail Tunalı tarafından tanıtılmıştır.

Sanat ontolojisi, varlık tabakalarını Roman Ingarden ve Nicolai Hartmann'ın görüşleri ile ayırarak tabakalara böler. Bu tabakalar; resim, müzik, şiir, roman, tiyatro gibi alanlara uygulanarak sanat yapıtları ontik bir süreçle incelenebilir. İncelemede kullanılacak olan ontolojik tahlil yöntemi özü itibariyle yapısal bir yaklaşım olmakla birlikte, eserin anlam dünyasına da eğilen bir yöntemdir. Tunalı, Ingarden ve Hartman'ın görüşlerine kendi fikirleriyle de katkıda bulunarak dört varlık tabakası ileriye sürer. Bunlar anlam tabakası, obje tabakası, karakter tabakası ve alınyazısı tabakasıdır.

Çalışmada ilk olarak ontolojik çözümleme yöntemi ana hatlarıyla tanıtılmış, sonra şairler hakkında bilgiler verilmiştir. Abdulhalık Uygur'un "Uyan" şiiri ile Mircevat Ahıskalı'nın "Ahıska Marşı" şiiri ontolojik çözümleme yöntemi ile çözümlenmiştir. Çözümleme, "Uyan" metaforu çerçevesinde incelenmiştir. Son bölümde de bu iki şiir karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanat Ontolojisi, İsmail Tunalı, Ontolojik Çözümleme Yöntemi, Reel Yapı, İrreal Yapı.

¹ Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Yüksek Lisans öğrencisi. Kastamonu/TÜRKİYE. El-mek: semiha.burhanli.1@gmail.com

 ORCID ID: 0000-0003-1870-2396

Abstract

Literary works are examined with different perspectives and analysis methods and the deep structure expressed by the work is tried to be revealed. One of these methods is the ontological analysis method. This method, which started to be seen in the west since the 1930s, was identified with İsmail Tunalı in our country.

Art ontology, entity strata with the views of Roman Ingarden and Nicolai Hartmann parting into layers. By applying these layers to fields such as painting, music, poetry, novels and theater, works of art can be examined through an ontic process. The ontological analysis method to be used in the analysis is a structuralist approach in essence, but it is also a method that focuses on the meaning world of the work. By contributing to the views of Tunalı, Ingarden and Hartman with his own ideas, he proposes four layers of existence. These are meaning layer, object layer, character layer and destiny layer.

In the study, firstly, ontological analysis method was introduced with its main lines; then, information was given about poets. Abdulhalık Uygur's poem "Uyan" and Mircevat Ahıskalı's "Ahıska Anthem" were analyzed by ontological analysis method. The analysis has been examined within the framework of the "Awake" metaphor. In the last part, these two poems are compared.

Keywords: Art Ontology, İsmail Tunalı, Ontological Qnalysis Method, Reel Structure, Irreal Structure.

1. Giriş

Ontoloji, Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre "varlık bilimi" anlamına gelmektedir. Bu kelime Yunanca ontos (varlık) ve logos (bilgi, bilim) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Varlıkların özünü inceleyen bilim dalıdır. Yirminci yüzyılda Nicolai Hartmann'ın kurduğu ve geliştirdiği bu yeni felsefe anlayışı, var olanı ve varlığın bütünü kendine konu olarak alır (Tunalı, 2002:11). "Varlık nedir?" sorusuna cevaplar aranması çok eskilere gider. Örneğin, Platon'da varlık, bir 'ontos on' (hakiki varlık) olarak ideanın varlığıdır. Aristoteles'te ise 'var olan nedir' (ti esti)? sorusunun cevabı, yeni, temel bir 'on he on' yani "var olan bir şey olarak var olan" dır. (Tunalı, 2002: 12).

İsmail Tunalı, *Sanat Ontolojisi* isimli kitabını yayınlamasıyla, yöntemin tanınmasına ve bir metot olarak uygulanmasına olanak sağlamıştır (Azap, 2013: 2). Tunalı, eserinde ontolojiyi "eski ontoloji" ve "yeni ontoloji" olarak ikiye ayırır ve eski ontolojinin temsilcisi olarak Aristoteles'i, yeni ontolojinin temsilcisi olarak da Nicolai Hartmann'ı göstermektedir. Tunalı, yeni ontolojinin inceleme alanını şu şekilde ifade etmektedir: "Dünya, çeşitliliğine ve heterojen olmasına rağmen, hiç de birlikten yoksun değildir. Onun bir sistemli birliği vardır, ama bu sistem, bir tabakalar sistemidir. İşte yeni ontolojinin araştırmak üzere konu olarak ele aldığı varlık, böyle varlık tabakalarının oluşturduğu bir tabakalar sistemidir." (Yılmaz, 2016: 2).

Ontolojik inceleme yöntemi edebiyat ve sanat kuramında yapısalcı bir zihniyetin ürünüdür. Bu yöntem ile şiiri hem iç yapı hem de dış yapı olarak derinlemesine incelenir. Göstergibilimin de dâhil olduğu bu yapıda gösteren ve gösterilen arasındaki ilişki ağı çok önemlidir. Bu durumda birbirinden bağımsız gibi duran yapıların aslında iç içe girmiş bir bütün olduğu görülür. Edebî eserde dizisellikten ziyade dizgisellik önem arz eder. Çünkü ancak dizgisel okuma ile göstergeler arasındaki bağıntı ortaya çıkar. Bu okumalarda şiire önemli bir hava katan imgelemler de önemlidir. Ses unsuru ona şiir havası verir (İçli, 2009: 2). Tanpınar "Şiiri şiir yapan havayı kaldırmız, elinizde lügat iadesini bekleyen bir yığın kelime ile birkaç hayal kırıntısı kalır" (Tanpınar, 1977: 20) diyerek "ses"in şiirdeki önemini belirtmiştir. Bu durum göstergenin anlam kazanması ve diğer göstergelerle olan dizgesel ağıyla da alakalıdır.

Bütün göstergeler ne kadar heterojen olsa da aslında ontik bir bütünlük içindedirler (İçli, 2009: 3). Tunalı'ya göre "edebiyat eseri de yine varlık bakımından heterojendir" (Tunalı, 2002: 89).

Şiir çözümlemesinde Rus biçimcilerinin şiir dilini gündelik dilden ayıran ve sadece şiir üzerine düşünmeye yönelik görüşleri, ontolojik yöntemin de çıkış noktasını oluşturur. Ayrıca ontolojik çözümleme, yapısalcılık ve göstergebilimsel yöntemini bilmeyi de zorunlu kılar. Çünkü "yapısalcılık yapılarla ilgilenir ve özellikle de bu yapıların işlemlerini sağlayan genel yasaları inceler. Yapısalcılık fenomenleri tek tek bu yasaların bazı bölümlerine indirgeme eğilimindedir." (Azap, 2013: 5-6).

Tunalı'ya göre sanat ontolojisi sadece sanatsal öğeleri değil bunun yanında bir edebiyat eserini de incelemeyi öngörmektedir. Bu bakımdan bir edebiyat eseri ayrı varlık tabakalarından meydana gelmiş bir bütündür ve her tabaka bu bütünlükten pay almaktadır. Dünyada ilk kez tabakalar düşüncesini estetikte ve edebiyat eserinde uygulayan Roman Ingarden olmuştur (Öztürk, 2007: 2).

Ingarden, edebiyat eserinin tabakalarını dört aşamada belirlemektedir (Yılmaz, 2016: 3). Bu varlık tabakaları birbirleriyle uyum içinde ve iç içe geçmiş bir şekilde sanat eserinde mevcuttur. Onlar sanat eserinde bir bütünü oluşturmaktadır (Tunalı, 2002: 90).

- 1- Kelime sesleri ve onlara dayanarak meydana gelen ve daha yüksek bir basamağı gösteren ses yapıları. (Ses Tabakası)
- 2- Farklı derecelerdeki anlam birlikleri. (Anlam Birliği Tabakası)
- 3- Farklı şematik görüşler. (Nesne Tabakası)
- 4- Tasvir edilen şeylerin (nesne, insan ve olaylar) ve onların alinyazılarının tabakası. (Görme Tabakası) (Tunalı, 2002: 90).

Bu tabakalardan hareketle Ingarden, edebiyat eserini farklı özellikleriyle ayrılan heterojen yapıların bütünlüğü olarak görür. Bu durumda farklı katmanlardan oluşan eserin, her birisinin farklı özellikleriyle eserde bir bütünlük sağladığını kabul eder. Buradaki tabakaların her birisi hem materyal hem de görev bakımından birbirlerinden ayrılırlar ve eserin estetik bütünlüğüne farklı estetik nitelikler kazandırır (Akın, 2016: 2).

Nicolai Hartmann ise Ingarden'in yaptığı gibi sınırları sabit hatlarla çizilmiş, sayıları belli olan tabakalar düşünmez. O varlık tarzlarının ayrımından hareket eder. Edebiyat eseri heterojen karakterde iki varlık sfer'in den meydana gelir: Reel (ön yapı) varlık ve irreal (arka yapı) varlık. "Ön yapı, açık olarak bilinen bir tabakadır; bağımsız, ontik bakımdan kendi başına var olan reel tabakadır. Arka yapı ise asıl tinsel içeriktir, objektivation'da asıl söz konusu olan şeydir ama o, bağımsız bir varlık tarzına sahip değildir" (Tunalı, 2002: 60). Ancak bu iki yapı öyle iç içe girmiş, öyle girift olmuştur ki sadece bir tek objeymiş gibi görünürler (Bayram, 2003: 1). Reel ön yapı homojendir, irreal arka yapı heterojendir. Bu irreal arka yapı birtakım tabakalardan oluşur (Akın, 2016: 2).

1. En ön tabaka. Bu tabaka, beden hareketi, duruş, konuşma, kısacası insanda algılanabilir olan her şeyin meydana getirdiği sfer'dir.
2. Ön tabakanın hemen arkasından gelen ve ön-tabakanın aracılığıyla ve onda görünüşe ulaşan tabakadır.
3. Bu, ruhi tabakaya karşılık gelir. Bu tabaka, insanın ahlaki özelliklerinin ortaya çıktığı bir irreal alandır.
4. Tabakalar düzeninin en derin tabakasıdır. Bu tabaka insanın ruhi içi ile değil, onun hayatının bütünü ile ilgilidir. İnsanın bütün varlığı ile ilgili olan şey ancak kader olabilir. Buradaki kader "daha çok insanın kendi kendisi için hazırladığı ve kendi suçu olan bir kadedir." (Tunalı, 2002: 110-111).

Roman Ingarden'in ünlü eseri "Das Literarische Kunstwerk" Tunalı'nın yararlandığı kaynakların en başında gelmektedir. Ancak Tunalı sadece Ingarden'in tabakalar sistemiyle yetinmeyip Nicolai Hartman'ın ortaya koyduğu tabakaları sentezleyerek daha yetkin bir tabakalar sistemi kurar (Öztürk, 2007: 2).

Tunalı, Ingarden ve Hartman'ın görüşlerine kendi fikirleriyle de katkıda bulunarak dört varlık tabakası ileriye sürer: 1) Genellikle şiirde ses tabakası, 2) Bu tabakadan hemen sonra gelen anlam tabakası. Bu anlam tabakası homojen değil heterojendir. "Tek tek kelimelerin birleşerek meydana gelen anlam, semantik anlamdaki anlamdır." (Tunalı, 2002: 112). 3) Bu tabaka karakter tabakasıdır. Burada karakterlerin davranışlarının arka planında yatan ruhi tavırlar ve karakterler önemlidir. 4) Son tabaka alın yazısı, kader tabakasıdır. Bu tabaka yazarın insanlık için verdiği mesajları içerir.

İlk tabakaya bakıldığında dil olgusunun öne çıktığı görülür. Tunalı ilk tabakada yer alan kelime olgusuna şu şekilde açıklığa kavuşturur:

Edebiyat eseri dil ile yapılır, yani kelimelere dayanır. Kelime dediğimiz şey bize bir kompleksi gösterir. Çünkü kelime dediğimiz varlıkta bir yandan ses, bir yandan da bir anlam vardır. Örneğin insan dediğimizde, ilkin bir ses, fiziksel bir ton vardır. Kelimelerin, sözlerin bu ton içindeki varlığı fiziksel bir tabakadır. Sonra kelime, söz dediğimiz bu kompleks varlıktan dil şekilleri cümleler ve cümle bağılıkları meydana gelir. Ama bu şekillerin her birinden bilinen iki farklı yan yahut yapı ögesi ayrılmalıdır. Bir yandan belli ses materyali ve öte yandan da onunla bağlı olan anlam (Tunalı, 2002: 90).

İkinci tabaka anlam tabakasıdır. Anlam tabakası, edebiyat eserinde görünmeyi gösteren, derinlerde kalan anlamları ortaya çıkaran bir tabakadır. Bu bakımdan önem arz etmektedir. "Çünkü her sanat eserinde bir anlamlama söz konusudur. Sanatçı, eseriyle bize bir şeyler bildirir; bu bildirdiği şeyleri anlıyorsak ancak sanat eserinin arka yapısına, derinliğine nüfuz edebiliriz. Sanat eserinde, anlam bizi estetik sfer'e geçiren aracıdır." (Tunalı, 2002:95).

Bir diğer tabaka karakter tabakasıdır. Tunalı "Bu tabaka ruhi bir tabakadır. Çünkü biz onda insanın moral özelliğini ve karakterini görürüz. Yani insanda, ruhsal olan önceden biçim verilmiş ve insanın özünde aynı kalan şeyi" der (Tunalı, 2002: 110). Böylelikle, bu tabaka sanatçının ruhsal portresini çizen bir resim gibi de algılanabilir. Yazardan yola çıkarak eseri yorumlamak bu tabakada mümkündür.

Kader ya da alın yazısı tabakası ise tabakalar içinde en derin tabakalardan birini teşkil eder. Çünkü bu tabaka, artık insanın ruhi içi ile değil de onun hayatının bütünü ile ilgilidir. "İnsanın bütün varlığı ile ilgili olan şey nedir? Şüphesiz buna kader de denebilir, ister bu tek kişinin kaderi olsun isterse birçok kişinin kaderi olsun. Yalnız burada 'kader' sözü kelimesi kelimesine alınmaz, alını yazısı, daha çok insanın kendi kendisi için hazırladığı ve kendi suçu olan bir kadedir." (Tunalı, 2002:111). Bu bağlamda kader, bütün insanları kuşatan geniş ve derin bir tabakadır (Azap, 2013: 4).

Tunalı, varlığın yapısının üst üste tabakalardan oluştuğunu söylemektedir. Bu tabakalar piramidal bir sistem teşkil etmektedir. En alta bulunan maddi tabaka yayılma bakımından en geniş alana sahiptir ve olmazsa olmazdır. Diğer tabakalar bu tabakanın üstüne inşa edilmektedir (Tunalı, 2002: 27). Bir sanat eserinde, bahsedilen bütün tabakalar bulunursa sanatçı aktarmak istediği duygu ve düşüncüyü başarılı bir şekilde aktarmış olur (Yılmaz, 2016: 3-4).

Yavuz Bayram, ontolojik analiz yönteminde söz konusu olan tabaka tarzı tahlil yöntemini geliştirerek tablo hâline getirmiştir. Daha sonra gelen araştırmacılar da Bayram'ın oluşturduğu bu ontolojik analiz yöntemi tablosunu kullanmaya başlamışlardır (Aldırmaz, 2016: 2).

Tablo 1*: ŞİİRİN İÇ ve DIŞ YAPISI

A. ÖNYAPI (Duyulur Yapı, Dış Yapı, Ses Tabakası, Maddî Tabaka, Görünür Yapı, Reel Varlık Alanı, Vonderground ...)	
dış görünüm	B. ARKA YAPI (İç Yapı, İrreel Varlık Alanı, Soyut Yapı, Hintergrund) 1. Semantik (Anlam) Tabaka a.Kelime (Cocnitiv) Semantiği b.Cümle Semantiği (Sentaks) 2. Obje (Nesne) Tabakası Anlamın yoğun olduğu bölüm. Anlamı ağırlıklı olarak taşıyan kelimeler. 3. Karakter Tabakası Şairin ruh dünyası hakkında bilgiler, kişiliği, hayata bakış açısı... 4.Alinyazısı (Kader) Tabakası Üçüncü tabakadaki tespit ve tanımlamaların çevre ve bütün insanlık için genelleştirilmesi
harfler, heceler,	
kelimeler...	
ölçü, âhenk,	
redif, kâfiye	
mısra-beyit yapısı	
(Şiirin varlığıyla	
duyulan,	
algılanan,	
görülen maddî	
yapısına ait olan	
her şey)	

2. Abdulhalık Uygur

Abdulhalık Uygur, 9 Subat 1901 yılında günümüz Sincan Uygur Özerk Bölgesi Turhan şehrinin Bağrı köyünde bir tüccar ailesinde dünyaya gelen, demokratik Çağdaş Uygur Edebiyatı'ını eserleriyle zenginleştiren bir Uygur devrim savaçısı ve şairidir. Abdulhalık Uygur, daha küçük yaşlarından itibaren ailesinin yanında dini ilimleri ve Arapça, Farsça öğrenir. Abdulhalık, daha sonra Turfan şehrinde, Çin eğitim veren okulda Çince öğrenir ("Abdulhalık Uygur", 2022). Halkın içinde bulunduğu cehalet, sefalet ve baskı ortamıyla mücadele etmek, halkını bilinçlendirmek ve bağımsızlık mücadelesi için şiirler yazar, dernek ve okul faaliyetlerinde bulunur. 1933 yılında Çin devleti tarafından tutuklanıp öldürülür ("Uyan Şiiri", 2020).

Abdulhalık Uygur kısa sanat yaşamında halkın uğradığı zulümleri millî bir ruhla ifade eden şiirler yazmıştır. Onun bu şiirleri Uygur klasik edebiyatından modern edebiyata geçişi temsil eden başarılı örneklerdir. Abdulhalık Uygur, Uygur halkının medeniyet seviyesinin yükselmesinde önemli rol oynamıştır ("Uyan Şiiri", 2020).

* Bu tablo Yavuz Bayram'ın çalışmasından alınmıştır. (bkz. Bayram, Yavuz (2003), "Ontolojik Analiz Metodu ve Bir Uygulama", s.12-15)

2.2. Abdulhalık Uygur'un Uyan Şiirinin Çözümlemesi

UYGAN	UYAN
Ey pekir Uygur, uygan uykun yiter, Sende mal yok, emdi ketse can kiter. Bu ölümdün özünü kutkuzmisan, Ah, senin halin heter, halin heter.	Ey fakir Uygur, uyan, uykun yeter, Sende mal yok, şimdi gitse can gider. Bu ölümden kendini kurtarmasan, Senin halin heter (tehlikede), halin heter.
Kop! dedim, beşin kötür! Uykunni aç! Rekibin başını kes, kanını çaç! Köz eçip etrapka obdan bakmisan, Ölisen armanda bir kün na'ilac.	Kalk, dedim. Başını kaldır, uykunu aç! Rakibin başını kes, kanını saç! Göz açıp etrafa iyi bakmasan, Ölürsün hasretle bir gün na-ilaç (ilaçsız)
Helimu cansizga ohşaydu tinin, Şuna yokmu ançe ölümdün gimin? Kiçkarsam kimirlimayla yatisen, Uyganmay ölmekçimu sen şu pitin?!	Hâlâ da cansıza benziyor tenin, Bu yüzden mi yok ölümden gamın, Çağırsam kimıldamadan yatıyorsun, Uyanmadan ölmek mi istiyorsun şu halde.
Közünü yogan içip etrapka bak, Öz ikbalin hekkide oyla, uzak. Ketse koldin bu genimet pursiti, Kelecek işin çatak, işin çatak.	Gözünü iyice açıp etrafa bak, Kendi ikbalin hakkında düşün, uzun uzun. Gitse elden bu ganimet fırsatı, Gelecek işin zor, işin zor.
İçinar könlüm sana ey Uygurum, Sepdişim, kirindişim, bir tuğkunum. Köyünüp halinga, oygatsam sini, Anlimaysen zadi, neme bolginin.	İçim acır sana ey Uygurum, Arkadaşım, kardeşim, akrabam. Acıyıp haline uyandırsam seni, Asla duymuyorsun ne olduğunu.
Kelidu bir kün puşayman kilisen, Tektige gepnin şu çağda yitisen. "Hep!" desen u çağda ülgürmey kalar, Şunda Uygur sözige ten birisen	Bir gün gelecek pişman olacaksın, Sözün özünü o zaman anlarsın. Eyvah desen o zaman, yetişmek olmaz, O zaman Uygurun sözüne gelirsin.

2.1. Ön Yapı/Reel Varlık Tabakası

Ön yapı şiirin iskeleti ve görsel estetiğidir. Şair içeriği ve tabakasal olguları bu iskelet çerçevesinde meydana getirir.

Şiir, 11'li hece ölçüsü ile yazılmıştır. Şiirin nazım birimi dördlüktür. Şiirde altı kıta ve 24 dize bulunmaktadır. Şiirin kafiye örgüsü aaba şeklindedir. Şiirde yer alan -er, -in, -um, -sen ekleri redifi oluşturmaktadır. İlk dördlükte bulunan -t sesi yarım kafiye; ikinci dördlükte -aç sözcüğü tunç kafiye; dördüncü mısradaki -ak sözcüğü tam kafiye oluşturmuştur.

Şiir 675 harften ve 119 sözcükten oluşmaktadır. “-i” harfi asonansı, “-n” harfi ise aliterasyonu meydana getirmektedir. Şiirde çoğul eki bir kez kullanılmıştır. Ötümsüz ünsüzlerden “k” harfi 44 kez, ötümlü seslerden “n” harfi 67 kez tekrarlanmıştır. Şiirde bu sayede ahenk sağlanmıştır. Şiirde en çok “Uygur ve uyan” kelimeleri tekrar etmektedir.

2.1.1. Arka Yapı/İrreal Varlık Tabakası

2.1.1.1. Semantik Tabaka

İrreal yapının ilk basamağını oluşturan bu tabakada, şiirde kullanılan kelimelerin göndergelerine bakılır. Yani kelimelerin asıl anlamları bulunmaya çalışılır.

Semantik Tabaka Kelime/Kelime Grubu Tablosu	
Sözcüğün Kullanımı	Sözcüğün Göndergesi
Fakir	Vatanından ayrılmış Türk halkı
Uyan	Milli ruhun uyanışına ve halkın baskılara boyun eğmemesine işaret eder
Rakip	Halka baskı yapanlar, Çin Cumhuriyeti
Hasret	Vatana duyulan özlem
Cansız	Ölü, kimliğini yitirmiş kişi
Ganimet	Geleceklerini garanti alma fırsatı

2.1.1.2. Obje (Nesne) Tabakası

Metnin nesne tabakası, görünenin ardında görünmeyene götüren, kelimenin taşıdığı anlamın görüntüsünü yakalamaya hizmet eden kelimelerle anlamın derinliğine ulaşan bir tabakadır (Altunkaya, 2013: 12).

Abdulhalık Uygur, “Uyan” şiirinde Uygur halkına seslenmektedir. Onları, uyudukları uykudan kaldırır ve onlara bu zulmü yaşatanlara karşı bir direniş göstermelerini ister. Uygur halkının karanlık zamanlarında onlara ışık tutmuştur. Bu şiirin açar kelimesi “uykudan uyanmaktır.” Bu uyku hâli, uygulanan ideolojik politikalara göz yummak, hiçbir şekilde bu duruma karşı gelmemek anlamındadır. Abdulhalık Uygur da şiirinde Uygur halkının bu durumlarından bahsetmektedir.

“Ey fakir Uygur, uyan, uykun yeter,
Sende mal yok, şimdi gitse can gider.
Bu ölümden kendini kurtarmasan,
Senin halin heter (tehlikede), halin heter.”

İlk dördlükte şair halkına seslenmektedir. “Uyan” diyerek halkının içinde bulunduğu durumun farkına varmalarını ve bu durumdan çıkmak için çaba göstermelerini ister. Karşılarında duran güç, o kadar kuvvetlidir ki, kendi halkının bu güç karşısında yitip gitmesinden korkar. Eğer halk yitip giderse vatan da gidecektir. Vatani kurtaracak, onu tekrar diriltecek kimse kalmayacaktır. Bundan dolayı şair, halkın milli şuurlarını harekete geçirmek için elinden geleni yapar. “Bu ölümden kendini kurtarmazsan senin halin tehlikede” diyerek halkını uyarır. Eğer uyuduğun uykudan uyanıp kendini, milletini savunmazsan ne kendin ne milletin ne de vatanın kalır. “Durma kalk, kalk ve etrafına bir bak. Ne durumdasın. Sen bir Türk evladısın. Türk asla esir olmaz. Türk asla ümitsizliğe düşmez. Git ve vatanın için, milletin için, dilin için, kimliğin için savaş” diyerek halkına, düştükleri durumdan kurtulmaları için çağrıda bulunur.

“Kalk, dedim. Başımı kaldır, uykunu aç!
Rakibin başını kes, kanını saç!
Göz açıp etrafa iyi bakmasan,
Ölürsün hasretle bir gün na-ılaç”

İkinci dördlükte, şair artık bir şeyler yapılması gerektiğini, yapılmadığı takdirde sonuçların kendi milleti ve vatani için hiç iyi olmayacağını, bunun için bir an önce harekete

geçilmesi gerektiğini vurgular. Halkına sitem ederek “kalkın, uyanın! Uyanın ve düşmanın başını kesin.” der. Hüseyin Nihal Atsız’ın “Kömen” şiirinde,

“Cinli bas vermezse. gelmezse dize
Kağanın buyruğu vardır: Vuralım.”

dediği gibi düşmana karşı gelerek Türk’ün gücünü göstermesi beklenir. Burada “rakip” olarak SSCB kastedilmektedir. SSCB döneminde pek çok Türk halkı yapılan politikalarla olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Özellikle Türk halkını çeşitli uygulamalarla asimile etme çabası dikkat çeken noktalardan biridir. Türk halkları diline, kültürüne, milletine bağlı bir halktır. Onları parçalamak için ilk önce içten bölmeye çalışırlar. Her şeyi yavaş yavaş, kimseye sezdirilmeden yaparlar. Bazen de direkt olarak işgaller ve sürgünler ile yaparlar. Sairin, “Rakibin basını kes. kanını saç!” demesi ile SSCB’ye karşı durmalarını, birlik olup Türkün gücünü göstermeleri gerektiğini ve bu birliğin yok edilmesi gerektiğini söyler. “Eğer kalkıp etrafına bakmazsan, bakıp da gerçeği görmezsen her şey için çok geç olacak. Ufacık bir kurtuluş ihtimalin bile olsa kalk, o ihtimali kaçırırsan bir daha o fırsat gelmeyebilir.” Şair halkına seslenmiş, onlara yapılması gerekeni yapılmadığı takdirde keşkeler içerisinde yaşayacaklarını söylemiştir.

“Hâlâ da cansıza benziyor tenin,
Bu yüzden mi yok ölümden gamın,
Çağırısam kımıldamadan yatıyorsun,
Uyanmadan ölmek mi istiyorsun şu halde.”

“Gözünü iyice açıp etrafa bak,
Kendi ikbalin hakkında düşün, uzun uzun.
Gitse elden bu ganimet fırsatı,
Gelecek işin zor, işin zor.”

Şair, Uygur halkının hiçbir şekilde duruma karşı bir faaliyet göstermediğinden yakınır. Halkının durumunun zaten ölüden farksız olduğunu, bu kadar çağrıya, seslenişe, haykırıya karşı kollarını bile kıpırdatmadıklarını, direniş göstermediklerini ifade eder. “Uyanmadan ölmek mi istiyorsunuz” diyerek, halkının her şeyi kabullenip, asimile olup, kendi kimliklerini, Türk olduklarını unutup hiçbir şey yapmadan olacakları kabul etmeleri şairi böyle bir şiir yazmaya sevk etmiş, onlara belki sesimi duyururum ümidi vermiştir.

Sovyetler Birliği Döneminde halkın gözü o kadar çok korkmuştur ki, birçok şeyi göremez olmuşlardır. Hatta Stalin ölünce, Türk halklarından üzülenler, ağlayanlar olmuştur. Saramago, *Körlük* kitabında “Korku insanı kör eder” (Saramago, 2018: 136) der. İşte bu dönemde de halk çekilen sıkıntıları görmezden gelerek onlara bu zulmü yaşatanların korkusundan gözleri kör, ağızları dilsiz olmuştur. “Bakmakla görmek arasındaki fark nedir?” diye sormuşlar Mevlana’ya. Cevaplamış: “Senin baktığına herkes bakıyor; ama ya görebildiğini herkes görebiliyor mu? Aralarındaki tek fark sensin...” Şair de bu durumdan bahsediyor. Bak ve fark et! Geleceğini temin altına alabilmen ve vatanına kavuşabilmen için gelen fırsatı değerlendir. Bu fırsat kaçarsa bulunduğun durumdan daha kötü durumlara düşersin.

“İçim acır sana ey Uygurum,
Arkadaşım, kardeşim, akrabam.
Acıyıp haline uyandırsam seni,
Asla duymuyorsun ne olduğunu.”

Şair artık elinden geleni yapmış; yapılması gerekeni söylemiş, yapılmadığı takdirde halkının başına gelecekleri dile getirmiştir. Ancak halkı bütün söylenenlere sessiz kalmış, uykularından uyanmamış, düştükleri yerden kalkmaya çalışmamıştır. “İçim acır sana ey Uygurum” diyen şair halkına, halkının her bir ferdine üzüldür, içi yanar. Onları bilinçlendirmeye çalışmış, neler yapılması gerektiğini ve yapılmadığı takdirde neler yaşayacaklarını anlatmış ancak halkı hiçbir şekilde tepki vermemiştir. Şair artık ne yapacağını, ne söyleyeceğini bilemez olmuştur.

“Bir gün gelecek pişman olacaksın,
Sözün özünü o zaman anlarsın.
Eyvah desen o zaman, yetişmek olmaz,
O zaman Uygurun sözüne gelirsin.”

“Gün gelecek bütün bu söylediklerim, haykırışlarım karşısında pişman olacaksınız. İşte o zaman farkına varacaksınız bütün bu söylediklerimin, ancak iş işten geçmiş olacak. Ne kadar keşkelerle, eyvahlarla kendinizi yıpratırsanız bile artık o fırsat elinizde olmayacak” diyor şair. Ve son mısradaki ekliyor “işte o zaman bir Uygurun sözüne gelirsiniz.” Bu dördüklük Uygur halkının günümüzdeki durumundan bahseder. Günümüzde Uygur Türkleri Çin’in baskıcı rejimleri karşısında zulüm görmektedir. İşte burada da şair “pişman olacaksınız” derken bu günlerden bahsetmektedir.

2.1.1.3. Karakter Tabakası

İrreal varlık alanında yer alan karakter tabakasında söz konusu olan kişilerin eylem ve davranışları değil, onun arka planında bulunan ruhi tavır ve karakterlerdir (Tunalı, 2002: 115). Bu tabakada bir yönüyle sanatçının dünya görüşüyle eseri arasındaki ilişki-bağ sorgulanır (Yılmaz, 2017: 9).

Şair Abdulhalık Uygur, dönemin sosyal çelişkilerini ve toplum gerçeğini yansıtan şiirler yazıp gerici güçlerin gerçek yüzünü göstermeye çalışır. Vatanperver, milliyetçi, realist şair, şiirlerinde ele alınan konularla milletini uyandırmakla, mücadeleye çağırarak kalmamış, bizzat kendisi bu mücadelenin öncülüğünü yapmıştır (Aliyeva, 2002: 3-4). Şair, Çin’in baskıcı yönetimi karşısında harap olmuş vatanına ve cehalet içerisinde kalmış milletinin haline acır. Onları, yazmış olduğu eserlerle uyandırmaya çalışır (Abdulhalık Uygur Bibliyografya, 2020). İşte bu şiir de şairin halkını bilgilendirmeye çalıştığı, onlara olacakları söylediği şiirdir.

2.1.1.4. Alnyazısı (Kader) Tabakası

Alnyazısı tabakası, şairin şiirinde ulaştığı son fikrî noktayı ifade eder. Bu tabaka, insan iradesinin üstünde, bütün insanlar için yaratıcı tarafından ortak olan sonu, şairin bütün insanlık adına duyduğu kaygıyla, eseri boyunca sezdirerek anlattığı tabakadır (Altunkaya, 2013: 14).

SSCB dönemde böl-parçala-yönet politikası Türk halkları üzerinde uygulanmıştır. Amaçları Türk halklarını bölmek, onları Ruslaştırmak ve Türk topraklarına hakim olmaktır. Bu politika, dini asimilasyon, kültürel asimilasyon, kıtlık, sürgün gibi uygulamalarla yapılmıştır. Şairler ve yazarlar da halklarına destek vermek ve onların milli duygularını canlandırmak için şiirlere sarılmışlardır. Abdulhalık Uygur da “Uyan” şiiri ile kendi halkına ve kendi halkı nezdinde bütün Türk halklarına seslenmiştir. Buldukları durumdan kurtulmaları için çağrıda bulunmuştur.

3. Mircevat Ahıskalı

Ahıska Türklerinin millî şairi Mircevat Ahıskalı, şairliğinin yanı sıra aynı zamanda usta bir romancı ve hikâyecidir. Hem şiirlerinde hem de roman ve hikâyelerinde Ahıska Türklerinin yaşadıklarını gerçekçi bir şekilde işleyen Ahıskalı'nın temel konusu gurbet, sürgün ve vatansızlıktır.

15 Ağustos 1960'ta Özbekistan'da dünyaya gözlerini açan Mircevat Ahıskalı'nın nüfusta kayıtlı adı Cevat Türkoğlu'dur. Türkiye'ye geldiğinde kaydını yaptırırken isminin önündeki “Mir” kelimesinin zor telaffuz edildiğini gören yazar ismini sadece Cevat olarak, soyadını da tam Türkçe ifadeyle “Türkoğlu” olarak yazdırmıştır. Çünkü o, Türk oğludur, ataları Türk'tür ve kendisi de Türk'tür. Mircevat Ahıskalı'nın bu yaklaşımı, aslında Ahıska Türklerince kabul edilmeyen ama bazı kesimlerin Ahıska Türklerinin kökeniyle ilgili olarak iddia ettiği “Müslümanlaşmış Gürcü” tabirine karşı bir tepkidir (Sakallı, 2016: 40).

İlk şiirlerini lise yıllarında yazmaya başlayan Ahıskalı, uzun müddet şiirlerinde “Gizliddin” mahlasını kullanmıştır. Bunun sebebi hem yazarın utangaçlığı hem de Sovyet

Döneminin baskı politikalarıdır. Ne var ki, Azerbaycan’da ilk şiirleri yayımlanacak olan şair, burada “Ahıskalı” mahlası ile şiirlerini yayımlatır. Çünkü artık herkesin Ahıska adını duymasının vakti gelmiştir. Ahıska, Ahıska Türkleri, yaşananlar ve Ahıska edebiyatı artık Mircevat Ahıskalı ile daha çok bilinir olmuştur. Ahıska Türklerini ve Ahıska Türk Edebiyatı’nı tüm dünyaya tanıtmak ve zenginleştirmek isteyen Mircevat Ahıskalı, şiirlerinin, romanlarının ve hikâyelerinin yanında çeşitli araştırma ve incelemeler de kaleme almıştır. O, özellikle de diğer edebiyatlarda pek de yoğun olarak işlenmeyen tür ve şekillerde eserler vererek Ahıska edebiyatını zirveye çıkarma gayretindedir (Şimşek, Sakallı, 2019: 7).

3.1. Mircevat Ahıskalı’nın “Ahıska Marşı” Şiirinin Çözümlemesi

Bir millet haykırır derin gurbetten, Haykırır dünyaya ayrıldım yurttan, Gaddarlar ayırmış tırnağı etten, Başları gurbette çıkmıyor dertten.	Yeter bunca figan, ayrılık, feryat, Başkalardan bekleme, arama imdat. Sendedir güç kudret, elinde sedat Boz örümcek ağını, at üstünden at,
Figan feryatlardan inler kâinat, Zalimler şart koşar ederler inat, Kararmış yazılar, kararmış hayat, Kimse sahip çıkmaz ve örtmez kanat.	Yeter horlanmalar, bunca hakaret! Sende vatan aşkı, sende hararet, Sende umut, iman, sende cesaret, Seni tuta bilmez hiçbir esaret.
Uyan ey gurbette bağı pişenler! Anavatanından ayrı düşenler, Dağılsın zindanlar, her tür kişenler, Yeter zulüm zulmet, can çekişenler.	Hay vur gök titresin, aç yeniçağı, Ah çekip bekliyor ana kucağı, Sana yakışır mı gurbet batağı? Yak! Tütsün yeniden vatan ocağı.
Gurbet esarettir, gurbet cehalet, Gurbet zulüm, zulmet, gurbet sefalet, Bu sözler yaşanmış, değil kehanet, Haksızlığa susmak Hakka ihanet.	Unutma! Yüreği dağlı vatanı, Tarih unuttur mu hiç unutanı? Hatırla geçmişi, kendini tanı! Gelecek sorgular bugün yatanı.
Kuruyup bağ bahçen dönmeden çöle, Kenetlen bir can ol, kim seni böle, Türk nesli hür yaşar gerek hür öle, Yırt gurbet perdesin, olma sen köle.	Senindir bu vatan, senindir toprak, Tek sana aittir, senindir bu hak. Kazan toprağını, yüzün olsun ak, Uzadı bu gaflet, uyan millet kalk!

3.1.1. Ön Yapı/Reel Varlık Tabakası

Mircevat Ahıskalı, Ahıska Marşı şiirini 11’li hece ölçüsü ile yazmıştır. Nazım birimi dördlüktür. Şiir 10 kıtadan oluşmaktadır. Şiirde 1343 harf, 196 sözcük kullanılmıştır. “-lar” eki olan çoğul eki şiirde 8 defa kullanılmıştır. Şiirde ahengi sağlayan unsurlardan olan asonans “a” harfi 138 defa, aliterasyon “r” harfi 93 defa kullanılarak sağlanmıştır. Ötümsüz ünsüzlerden t harfi 80 defa, ötümlü ünsüzlerden r harfi 93 defa kullanılmıştır. Şiirde en çok gurbet ve vatan kelimeleri tekrar etmiştir.

Şiirin kafiye örgüsü aaaa şeklindedir. -ten, -ler, -ı ekleri redifi oluşturmaktadır. Birinci dördlükte -t sesleri yarım kafiye; ikinci dördlükte -nat zengin kafiye; üçüncü dördlükte -şen zengin kafiye, dördüncü dördlükte -et tam kafiye, beşinci dördlükte -öl tam kafiye, altıncı

dörtlükte -at tunç kafiye, yedinci dörtlükte -aret zengin kafiye, sekizinci dörtlükte -ağ tam kafiye, dokuzuncu dörtlükte -tanı tunç kafiye, onuncu dörtlükte -k sesi yarım kafiyeyi oluşturmuştur. Şiirde kafiye ve redif kullanılarak ahenk sağlanmıştır.

3.1.2. Arka Yapı/İrreal Varlık Tabakası

3.1.2.1. Semantik Tabaka

Bu tabakada kelimelerin değeri ortaya çıkar. Yani şiirde geçen kelimelerin derinlerinde yatan anlam belirlenir.

Semantik Tabaka Kelime/Kelime Grubu Tablosu	
Sözcüğün Kullanımı	Sözcüğün Göndergesi
Haykırmak	Düştükleri durumu herkese duyurmak
Zalim/ Gaddar	Sovyetler Birliği
Feryat	İsyan etmek
Kararmak	Zulümler karşısında halkın hayatının karanlığa gömülmesi
Yazı	Almyazısı, kader
Zindan	Zorla sürgün edilen yer
Zulüm	Uygulanan politikalar
Bahçe	Vatan
Çöl	Vatanın, Sovyetler Birliğinin eline geçince bulunduğu durum
Örümcek ağı	Sovyetler Birliğinin uyguladıkları politikalar
Horlanma	Aşağılanma
Yeniçağ	Vatanlarına kavuşan halkın yaşadığı zaman
Ana kucacı	Vatan toprağı
Gurbet	Vatan toprağından uzakta yaşanan yer

3.1.2.2. Obje (Nesne) Tabakası

Mircevat Ahıskalı "Ahıska Marşı" şiirinde halkına seslenerek "uyanın, kalkın" haykırışında bulunmuştur. Halkına yapılan zulmü, vatan topraklarına hasret kaldıklarını; bununla birlikte düştükleri yerden kalkmasını da bildiklerini, halkına destek olarak yapılanlara karşı sessiz kalmayacaklarını, tekrar hür olarak yaşayacaklarını şiirinde anlatmaktadır.

"Bir millet haykırır derin gurbetten,
Haykırır dünyaya ayrıldım yurttan,
Gaddarlar avırmıs tırnağı etten.
Başları gurbette çıkmıyor dertten."

Ahıska Türkleri 1944 yılında Sovyetler Birliği tarafından sürgün edilmişlerdir. O dönemde sadece Ahıska Türkleri değil aynı zamanda Kırım Türkleri de sürgün edilmişlerdir. Burada şair 'bir millet haykırır' derken sadece Ahıska Türklerinden bahsetmez. Sürgün edilmiş, vatanlarına hasret olan tüm Türk halklarını kasteder. Ayrıca şair burada "gaddar" kelimesi ile halkını vatanlarından koparan SSCB'yi özdeşleştirmiştir. Vatan ve millet ayrılmaz bir bütündür. İki arasındaki ilişki et-tırnak ilişkisi gibidir. Ahıska halkını vatanlarından sürgün etmişler, tırnağı etten ayırır gibi ayırmışlardır. Sürüldükleri yerlerde de pek çok sıkıntı ile karşı karşıya kalmışlardır. Sürgün edilen halkın 1 ay boyunca sığır vagonlarında kapalı kalması, halkın zorla çalıştırılmak üzere görevlendirildikleri özel birimlere yerleştirilmesi, Ahıska Türklerinin, temel

hak ve özgürlüklerin başında gelen yaşam, anavatana dönüş, serbest dolaşım, iletişim, mülk edinme, sosyal güvence, siyasi ve toplumsal örgütlenme gibi haklardan mahrum bırakılması ve ciddi hak ihlallerine maruz kalmaları, otuz günde bir adreslerinde olduklarını kantlamak üzere ilgili merkezlere gidip imza atmalarının zorunlu olması, aile içerisindeki doğum, kaçma ve kaybolma gibi durumların üç gün içerisinde yetkili makamlara bildirilmesinin zorunlu kılınması, bu ve benzeri özel yerleşim rejimi kurallarının ihlali durumunda ise, çeşitli hapis ve para cezalarıyla karşı karşıya kalmaları, sürgün edilen birçok halka anavatanlarına dönüş hakkı tanınmış olsa da, Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüşlerinin yasaklanması gibi daha birçok sıkıntı ile yüz yüze gelmişlerdir (Keskin, Gürsoy, 2017: 16-22).

“Figan feryatlardan inler kâinat,
Zalimler şart koşar ederler inat,
Kararmış yazılar, kararmış hayat,
Kimse sahip çıkmaz ve örtmez kanat.”

Kâinatın, Ahıska Türklerinin feryatlarıyla inlediği ifade edilir. Burada şairin ‘zalimler’ olarak ifade ettiği kişiler Sovyetler Birliğidir. Onları kendi yurdundan zorla gurbete gönderip pek çok sıkıntı çekmelerine sebep olurlar. Oralarda halka kendi dillerini, dinlerini unutturup Sovyet tipi insan oluşturmayı amaçlarlar. Şair “zalimler şart koşar” diyerek uygulanan asimile politikalarından bahsetmiştir. Halk, buldukları durumdan çıkmak için haykırır, ancak kimse onları görmez, duymaz. Şair artık alınyazılarının karardığını, bununla birlikte de hayatlarının da karanlığa gömüldüğünü ifade eder. Ayrıca kimsenin onlara yardım etmediğini de dile getirir.

“Uyan ey gurbette bağı pişenler!
Anavatanından ayrı düşenler,
Dağılsın zindanlar, her tür kişenler,
Yeter zulüm zulmet, can çekişenler.”

“Gurbet esarettir, gurbet cehalet,
Gurbet zulüm, zulmet, gurbet sefalet,
Bu sözler yaşanmış, değil kehanet,
Haksızlığa susmak Hakka ihanet.”

Vatan hasretiyle yüreği yanan Ahıska Türklerinin çektikleri sıkıntıların ve zulümlerin sonunun geldiğini ifade eder şair. Ayaklarına takılan prangalardan kurtulmak, özgür olmak ve anavatana dönmek için artık direniş vaktinin geldiğini dile getirir.

Mircevat Ahıskalı'nın bu şiirinin ana teması gurbettir. Bu dörtlükte de gurbette yaşayanların neler çektiklerini teker teker anlatmıştır. Türk halklarının başka milletler altında nasıl esir olduklarını, kendi milli kültürlerini, dillerini, dinlerini unuttuklarını, unutturulduklarını ifade eder. Bu sözlerin gerçek olmadığını, kendi vatanlarına er ya da geç döneceklerini, oynanılan bütün oyunların, uygulanan bütün politikaların bozulup yeniden dirilerek vatanlarına kavuşacaklarını söyler. Ayrıca “Haksızlığa susmak Hakka ihanet” diyerek yapılan bu haksızlıkların karşısında asla susmayacaklarını, son nefeslerine kadar mücadele edeceklerini dile getirir.

“Kuruyup bağ bahçen dönmeden çöle,
Kenetlen bir can ol, kim seni böle,
Türk nesli hür yaşar gerek hür öle,
Yırt gurbet perdesin, olma sen köle.”

Şair halkına seslenmeye, onları uyandırmaya bu dörtlükte de devam eder. Vatan toprağın, senin gözün gibi baktığım gül bahçen, zalimler tarafından mahvedilmeden, bağın çöle dönmeden kalk ve Türk halkları ile birleşip bir güneş gibi yeniden doğ. Mehmet Akif Ersoy'un İstiklal Marşı'nda dediği gibi “Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım. Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım! Kükremiş sel gibiyim; bendimi çiğner, aşarım; Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.” İki şair de Türk halkının hür olarak yaşayacağını ve yine hür olarak

öleceğini ifade etmektedirler. "Yırt gurbet perdesin, olma sen köle" dizesinde artık uygulanan politikalara, zulümlere karşı gelinerek vatanlarına dönme zamanlarının geldiğini, artık köle olarak değil kendi vatanlarında hür olarak yaşanması gerektiğini söyler.

"Yeter bunca figan, ayrılık, feryat,
Başkalardan bekleme, arama imdat.
Sendedir güç kudret, elinde sedat
Boz örümcek ağını, at üstünden at,"

"Yeter horlanmalar, bunca hakaret!
Sende vatan aşkı, sende hararet,
Sende umut, iman, sende cesaret,
Seni tuta bilmez hiçbir esaret."

Şairin anlatmak istediği şey aslında Mustafa Kemal Atatürk'ün, "Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur!" sözüdür. Türkün ihtiyaç duyduğu her sevin kendisinde bulunduğunu, kimsenin yardımına gerek duymadan kurulan oyunları bozabilecek güçleri olduğunu ifade eder. Örümcek ağı kullanılmayan, harabe olmuş yerlerde görülür. Burada şair halkının hiçbir şey yapmadan öylece durması sonucunda üzerlerinde örümcek ağının oluştuğunu söyler. İşleyen demir parlar atasözünde olduğu gibi şair de halkının harekete geçmesini, örülen örümcek ağının üzerlerinden atılmasını ve bu sayede kendilerinin varlığını da göstereceklerini söyler.

"Hay vur gök titresin, aç yeniçağı,
Ah çekip bekliyor ana kucağı,
Sana yakışır mı gurbet batağı?
Yak! Tütsün yeniden vatan ocağı."

Gök, Türkler için her zaman kutsal sayılmıştır. Orhun Abidelerinde "Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti ilini, töreni kim bozabilecekti?" (Ergin, 2015: 73) ifadesi yer almıştır. Burada kıyamet kopmadığı sürece kimsenin onlara zarar veremeyeceklerini, vatanlarını bozamayacaklarını anlatır. Şair de halkının öyle bir direniş sergilemelerini ister ki göklerin bu direniş karşısında titremesi gerektiğini söyler. Nihal Atsız Türklerin Türküsü şiirinde, "Delinse yer, çökse gök; yansa, kül olsa dört yan, Yüce dileğe doğru yine yürürüz yayan. Yıldırımdan, tipiden, kasırgadan yılmayan, Ölümlele eğlenen tunç yürekli Türkleriz." ifadelerini kullanmıştır. Şair Ahıskalı da bu dörtlükte, ne olursa olsun vatanlarına ulaşmak için çabalamalarını ve bu çabalar sonucunda vatanlarına kavuşmalarının zamanının geldiğini dile getirir. Mehmet Emin Yurdakul'un Vur şiirinde dediği gibi:

"Vur o katlin kızıl sapanlarıyla
Dünyaya ölümler ekenleri vur
Vur zulmün o kanlı organlarıyla
Bir kavmi iplere çekenleri vur
Vur çelik kolların kopana kadar
Olanca aşkınla şiddetle vur
Son düşman son kızıl ölene kadar
Olanca aşkınla kuvvetle vur"

Ahıskalı, Ahıska Türklerinin de aynı bu şiirde geçen "vur zalimlerin başına, olanca aşkınla, şiddetle vur" ifadesini uygulamasını istemiştir. Artık her şeyin geride kalması gerektiği, yeni bir dönemin başlayacağını, vatanlarının onları beklediğini, vatan ocağının yeniden tütmesinin zamanının geldiğini söyler.

"Unutma! Yüreği dağlı vatani,
Tarih unuttur mu hiç unutani?"

Hatırla geçmişini, kendini tanı!
Gelecek sorgular bugün yatanı.”

“Tarihini bilmeyen bir millet, yok olmaya mahkumdur” der Atatürk. Vatan için yanan ciğerini unutma, sana bu kadere yaşatanları asla ama asla unutma. Belki tarih unuttur ama sen sakın unutma. “Geçmişini hatırla, kendini tanı.” İşte burada kendi millî kimliğini tanımasını, hatırlamasını ister şair. Sen “Türksün”, bir Türk kendine yapılanları asla unutmaz ve karşılığını verir. “Kendine gel ey Türk, kendini tanı” diyerek halkın silkinip, titreyip kendine gelmesini ister.

“Senindir bu vatan, senindir toprak,
Tek sana aittir, senindir bu hak.
Kazan toprağını, yüzün olsun ak,
Uzadı bu gaflet, uyan millet kalk!”

Şair halkına, vatanlarının sadece ve sadece kendilerine ait olduğunu, vatanlarını zorla ellerinden alanlardan tekrar vatanlarını kazanmalarını söyler. Özgür olmanın, kendi toprağında, vatanında yaşamının hakları olduğunu ve bunu gerçekleştirmek için gaflet uykusundan uyanmaları gerektiğini dile getirir şair Ahıskalı. III. Murat’ın “Uyan ey gözlerim gafletten uyan, uyan uykusu çok gözlerim uyan” dediği gibi, şairde halkının uyuduğu uykudan uyanmasını, milletinin kalkıp harekete geçmesini istemiş, bundan dolayı da halkına seslenmiştir.

3.1.2.3. Karakter Tabakası

Mircevat Ahıskalı, Ahıska Türklerinin şairidir. Onun asıl amacı, Ahıska’yı dünyaya tanıtmaktır. Eserlerinde Ahıska Türklerinin yaşadıkları sürgün, vatansızlık, gurbet vb. konuları işlemiştir. Şair, şiirinde Ahıska Türklerinin yaşamları boyunca çektikleri sıkıntıları, vatanlarından sürgün edilerek gittikleri yerlerde gördükleri zulümleri, bu zulümler karşısında birlik olup direnmelerini ve karşı gelmelerini anlatır.

Mircevat Ahıskalı, “Kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin. Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme cihetine gitsin ki, bu imanın en zayıf derecesidir.” hadisini bu şiirde uygulamıştır. Halkının birlik olup karanlıkları aydınlatmalarını, bunu yapabilme gücünün kendilerinde olduğunu ifade etmiştir. Yapılan kötülüğü hem eliyle hem de diliyle yok etmeye çalışan şair, halkının her zaman yanında olmuş ve içlerindeki millî ruhu tekrardan canlandırmıştır.

3.1.2.4. Alnyazısı (Kader) Tabakası

Alnyazısı tabakası daha genel, kapsamlı mesajları içerir. Söz konusu şiir her ne kadar Ahıska Türklerinden bahsetse de genelde Sovyet ideolojisinin hükmetmeye çalıştığı diğer Türk halkları için de bir mesaj verecek niteliktedir. Yani şiirin ele aldığı konu Orta Asya Türklerinin kader ortaklığı yaptığı bir durum üzerine işlenmiştir. Böylece şiirin seslendiği insanlık başta Ahıska Türkleri olmak üzere diğer dış güçlerin üzerinde baskı kurmaya çalıştığı Türk halklarıdır.

4. Karşılaştırma

Abdulhalık’ın “Uyan” şiiri ile Ahıskalı’nın “Ahıska Marşı” şiiri birbirine çok benzemektedir. İki şiirde de ortak pek çok unsurun yer aldığı göze çarpmaktadır. Her iki şair de şiirlerinde halklarının durumundan memnun olmayarak onlara çıkış yolları göstermişler, halkın içindeki millî kimlik ve şuuru tekrar filizlendirmişlerdir.

“Uyan” metaforu ile durumlarının farkına varmaları gerektiğini, bu gaflet uykusundan artık uyanmanın zamanı geldiğini iki şair de şiirlerinde ifade etmişlerdir. Mircevat Ahıskalı “Uzadı bu gaflet, uyan millet kalk!” derken, Abdulhalık Uygur ise “Ey fakir Uygur, uyan, uykun yeter,” diye halkına seslenmiştir.

"Direniş" metaforunda, yapılan zulümler karşısında birlik olup savaşmak gerektiği üzerinde durulmuştur. Çok büyük olayların yaşandığını, ancak bunları birlik ve beraberlik içerisinde atlatılabileceğini, yapılanlara karşı bir direniş göstermelerini söylerler. Uyan şiirinde, "Kalk, dedim. Başını kaldır, uykunu aç! Rakibin başını kes, kanını saç!" diyen Abdulhalık Uygur, artık direniş vaktinin geldiğini, uykularından kalkıp harekete geçmelerini söyler. Ahıska Marşı şiirinde Ahıskalı,

"Sendedir güç kudret, elinde sedat
Boz örümcek ağını, at üstünden at,"

dizesiyle kendileri üzerinde oynanan oyunların bozulmasını ve bu gücün kendilerinde mevcut olduğunu söyler.

Bir diğer metafor olan "zulüm" metaforunu iki şiirde de görmek mümkün. Ruslaştırma politikaları ile Türk halklarına pek çok zulüm edilmiştir. Kimi halkı kıtlık ile kimisini işgal ile kimisini de sürgün ile asimile etmeye çalışmıştır. Türk halklarının yaşadıkları bu olaylar şiirlere de yansımıştır. Abdulhalık Uygur,

"Bu ölümden kendini kurtarmanan,
Senin halin heter (tehlikede), halin heter."

diyerek halkın çektiği sıkıntıları "ölüm" olarak nitelendirmiş ve bu durumdan çıkmak için çaba harcamalarını söylemiştir. Aynı şekilde Mircevat Ahıskalı da görülen zulümleri ve bu zulümlerin artık sonlanması gerektiğini, bir çıkış yolunun bulunmasının zorunlu olduğunu şiirde

"Yeter bunca figan, ayrılık, feryat,
Başkalardan bekleme, arama imdat."

şeklinde ifade etmiştir.

Kazak şair Mirjakip Devletov'un "Uyan Kazak" şiiri, Türk şair Mehmet Akif Ersoy'un "Uyan" şiiri, "uyan" metaforu ile yazılmış şiirlere aittir ve bütün Türk dünyasına kalkınma çağrısını yapmaktadır. (Ayup, 2017: 4).

İki şiirde de şairler, halkı zincirlerini kırıp hür olmaya davet etmişlerdir. Onlara artık hür olmanın vaktinin geldiğini, vatan topraklarının onları beklediğini, onlara bu gurbeti, zulmü reva görenlerin karşısında dimdik durmaları gerektiğini dile getirmişlerdir. Mehmet Emin Yurdakul'un Ey Türk Uyan şiirinde, "Ey kardeşler uyanın, Şu Türklüğe can verin;" demiştir. Her iki şair de halklarına Türklüklerine can vermelerini söylemiştir.

Sonuç

Ontolojik çözümleme yöntemi, İsmail Tunalı sayesinde Türkiye'de tanıtılmıştır. Bu yöntemde asıl amaç çözümlenecek olan şiirlerin derin katmanlarında bulunan anlamları açığa çıkarmaktır. Bu sayede bir metni farklı açılardan anlamlandırmanın mümkün olduğu gösterilmiştir.

Bu makalede Abdulhalık Uygur'un Uyan şiiri ile Mircevat Ahıskalı'nın Ahıska Marşı şiiri ontolojik açıdan incelenip karşılaştırılmıştır. İncelemeler sonucunda her iki şiirde de aynı metaforların kullanıldığı görülmüştür. Bunlar "uyan, direniş ve zulüm" dür. Her iki şair de halkına şiirleri vasıtasıyla çağrıda bulunmuştur. Onlara zincirlerini kırıp bir kuş gibi özgürlüğe uçmalarını söylemişlerdir.

Şiirlerin yazılma sebeplerinin başında, Sovyetler Birliği tarafından uygulanan politikalar sonucunda halkın içinde bulunduğu durumlar gelir. Ahıska Türkleri 1944 yılında tren vagonlarına doldurularak Orta Asya'ya sürgün edilmişlerdir. Onların yaşadıkları bu zorlu süreçler şiirlere de yansımıştır. Şair Ahıskalı, şiirlerinde genel olarak halkın çektiği en büyük sıkıntı olan gurbet ve vatansızlık konularını işlemiştir. Abdulhalık Uygur, hayatı boyunca

halkını bilinçlendirmek ve bağımsızlık mücadelesi için şiirler yazmıştır. Uyan şiirinde, halkını uyandırmak, onlara gerçekleri göstermek ve milli ruhu yeniden canlandırmak için çabaladığı görülmektedir.

Şiirlere genel olarak bakıldığında dönemin özellikleri ve halkın içinde bulunduğu durumlar şairler tarafından yansıtılmıştır. Şiirlerde zorluklar karşısında direnme ve milli birlik-beraberlik çağrısı ile birlikte hedefe ulaşma amaçlanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün "Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır, Türk milleti zekidir. Çünkü Türk milleti milli birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir. Ve çünkü Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir." sözlerinin şiirlere bir yansıması olduğu görülmektedir. Şiirler hakkında genel bir çıkarımda bulunmak gerekirse, Türkün gücünü göstermek ve ne durumda olunursa olunsun boyun eğmeden dimdik zalimlere karşı gelmek, direnmek olarak ifade edilebilir.

Kaynakça

- Akın, H. (2016). Tanpınar'ın "Selâm Olsun" Şiirini Ontolojik Çözümleme Yöntemi ile Tahlil Denemesi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE)*, ÖS-III. s.161-168.
- Akıncı, A. G. (2019). Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın "Bu Eller Miydi" Şiirinin Ontolojik Analiz Yöntemiyle Yorumlanması. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, C. 9, S. 2. s.433-448.
- Aldırmaz, V. (2016). Bâkî'nin "Gösterür" Redifli Gazelinin Ontolojik İnceleme Yöntemi ile Çözümlemesi, *SUTAD*, S. 40. s.273-286.
- Aliyeva, M. (2002). Abdulhaluk Uygur'un Çağdaş Uygur Edebiyatındaki Yeri ve Önemi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.13. s. 185-197.
- Altunkaya, H. (2013). Necip Fazıl Kısakürek'in "Ben" Şiirinin Ontolojik Tahlil Yöntemi ile Çözümlemesi. *Birey ve Toplum Dergisi*, C. 3, S. 5. s. 137-154.
- Ayup, A. (2017). Abdulhaluk Uygur Hakkındaki Çalışmalarda Sorunlar. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 9. s.17-21.
- Azap, S. (2013). Ontolojik Çözümleme Yöntemi ve "Kanla Kirlenmiş Evrak" Şiiri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi. *Turkish Studies Dergisi*, S.8. s. 843-853.
- Bayram, Y. (2003). Ontolojik Analiz Metodu ve Bir Uygulama. *Yom Sanat*, S.12, s.12-15.
- Ergin, M. (2015). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- İçli, A. (2009). Necati'nin Bir Şiirinin Ontolojik Analiz Yöntemiyle İncelenmesi. *New World Sciences Academy Dergisi*, C. 1, S.4. s. 100-112.
- Keskin, S., Gürsoy, H.E. (2017). Sovyet ve Sovyet Sonrası Dönemde Ahıska Türklerinin Karşılaştıkları İnsan Hakları İhlalleri Ve Ayrımcılıklar. *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, S.18, s.13-46.
- Kolektif. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, F. (2007). Osmanlı Şiirine Sanat Ontolojisiyle Yaklaşmak Üzerine. *Turkish Studies Dergisi*, S. 2. s. 680-684.
- Sakallı, E. (2016). *Ahıska Edebiyatının Çınarı Mircevat Ahıskalı*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Saramago, J. (2019). *Körlük*. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Şimşek, İ. K., Sakallı, E. (2019). Edebiyat Ad Bilimi Bağlamında Mircevat Ahıskalı'nın Romanlarında Geçen Kişi Adları. *İstanbul Medeniyet Üniversitesi "Sürgünün 75. Yılında Ahıskalı Türkler" Sempozyumu*, s.552-563.

Tanpınar, A.H. (1977). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul.

Tunalı, İ. (2002). *Sanat Ontolojisi*. Ankara: İnkılap Yayınevi.

Yılmaz, S. S. (2016). Âşık Veysel'in "Çarık-Mes Konuşması" Adlı Şiirinin Ontolojik Tahlili. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.40, S.1. s. 389-404.

Yılmaz, T. (2017). Hilmi Yavuz'un "Ney" Şiiri Üzerine Ontolojik Analiz Metoduyla Çözümleme Denemesi. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C.6, S. 12. s. 151-162.ARCH

İnter net Kaynakçası

Türklerin Türküsü Şiiri. (2021,5 Mayıs). Erişim adresi:<https://www.antoloji.com/turklerin-turkusu-siiri/>

Abdulhalık Uygur Biyografya. (2022, 17 Mart). Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Abdulhal%C3%BBk_Uygur

Abdulhalık Uygur Biyografya. (2020, 29 Kasım). Erişim adresi: <https://www.biyografya.com/biyografi/930>

Kömen Şiiri. (2020, 29 Kasım). Erişim adresi:<https://www.antoloji.com/komen-siiri/>

Uyan Şiiri. (2020, 29 Kasım). Erişim adresi: <https://www.huseyinarasli.com/2016/07/oygan-uyan-abduhalik-uygur-siiri.html>

Vur Şiiri. (2020, 01 Aralık). Erişim adresi: <https://www.antoloji.com/vur-3-siiri/>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30663/turkla.d.1103505>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Çeviri / Translation
Geliş Tarihi / Received date : 14.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 10.06.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Türkmen Edebî Dilinin Yazımı Üzerine TSSC II. Dilbilim Kurultayı'nın Kararları. (Akt. Tahir Aşirov, Sinan Dinç).
Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD). 6. Cilt,
1. Sayı, 297-307.

**TÜRKMEN EDEBÎ DİLİNİN YAZIMI ÜZERİNE TSSC II. DİLBİLİM
KURULTAYI'NIN KARARLARI* (6-9 Ekim 1954)**

*Decision of TSSC II Linguistics Congress on the Writing of the Turkmen Literary Language
(6-9 October 1954)*

Akt. TAHİR AŞİROV¹ - SİNAN DİNÇ²

Öz

XX. yüzyılda Türkmen edebî dili ile ilgili farklı çalışmalar yayımlanmıştır. Türkmen edebî dili ile ilgili çalışmalarla birlikte onun yazım kurallarını kalıcı hâle getirmek üzerine de farklı zamanlarda kararlar alınmıştır. Özellikle “Sovyet Türkmenistanı” döneminde Türkmen edebî dilinin yazım kuralları netleştirmek ve standartlaştırmakla yazımda birliği sağlamak gayesiyle kurultaylar düzenlenmiştir. Bu kurultaylardan biri de 6-9 Ekim 1954 tarihinde Aşkabat'ta gerçekleşen II. Dilbilim Kurultayı'dır. Bu kurultayın kararları Türkmenistan İlimler Akademisi tarafından 1955 yılında “Türkmen Edebî Dilinin Orfografyası Barada TSSR-iñ II Lingvistik Gurultayınñ Rezolyutsiyası” (Türkmen Edebî Dilinin Yazımı Üzerine TSSC II. Dilbilim Kurultayı'nın Kararı) adıyla yayımlanmıştır. Metin giriş ve üç bölümden oluşmakta ve “Kök veya Gövde Sözcüklerin Yazım Kuralı”, “Birleşik Sözcüklerin Yazım Kuralı”, “Rus Dilinden Türkmen Dilinin Sözlük Bileşimine Geçen Sözcüklerin Yazım Kuralı”, “Eklerin Yazım Kuralı”, “Büyük Harflerin Yazıldığı Yerler” ve “Sözcükleri Yeni Satıra Geçirme Kuralı” başlıklarını içermektedir. Bu yazı, Türkmen edebî dilinin yazım kuralları açısından tarihi belge niteliğinde olan metnin aktarımıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen, Dilbilim Kurultayı, Türkmen Edebî Dili, Yazım Kuralları.

* 2 Nisan 1955 yılında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Yüksek Konseyi Başkanlığı tarafından onaylanmıştır.

¹ Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı. Zonguldak/TÜRKİYE. E-mail: tahirashirov@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>

² Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Erzurum/TÜRKİYE. E-mail: sinandinc@atauni.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5749-6033>

Abstract

In the XX century, different studies on the Turkmen literary language were published. Along with the studies on the Turkmen literary language, decisions were taken at different times to make its spelling rules permanent. Especially in the period of Soviet Turkmenistan, congresses were held in order to clarify and standardize the spelling rules of the Turkmen literary language and to ensure unity in writing. One of these congresses was the II. Linguistics Congress. The decisions of this congress were published by the Turkmenistan Academy of Sciences in 1955 under the name of “Türkmen Edebi Diliň Orfografiyası Barada TSSR-iň II Lingvistik Gurultayıň Rezolyutsiyası” (Decision of TSSC II Linguistics Congress on the Writing of Turkmen Literary Language). The text consists of an introduction and three parts and consists of “Spelling Rule of Root or Body Words”, “Spelling Rule of Compound Words”, “Spelling Rule of Words Converted from Russian to Turkmen Dictionary”, “Spelling Rule of Suffixes”, “Places of Capital Letters” and “New Line Rule” includes headings”. In this article, it is the transfer of the text, which is a historical document in terms of the spelling rules of the Turkmen literary language.

Keywords: Turkmen, Linguistics Congress, Turkmen Literary Language, Spelling Rules.

TSSC (Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) Bilimler Akademisi'nin asil üyesi, Prof. Pıgam Azımov'un “Türkmen Diliniň Orfografiyasına Girizilyän Käbir Üytgeşmeler ve Goşmaçalar Hakında” (Türkmen Dilinin Yazımına Dâhil Edilen Bazı Değişiklik ve Eklmeler Hakkında) adlı bildirisi dikkate alınarak Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti II. Lengüistik Kurultayı, hâlihazırda Türkmen dilbiliminin temel görevlerinden birinin Türkmen yazımını (orfografiyasını) netleştirmek ve onu standartlaştırmak (unifitsirlemek) olduğunu belirtmektedir.

1936 yılının Mayıs ayında gerçekleşen I. Lengüistik Kurultayı'nın kararları ve yazım ile ilgili bazı meselelerini netleştirmek konusunda Türkmenistan Bilimsel-Araştırma Dil ve Edebiyat Enstitüsünün sonradan gerçekleştirilen toplantılarının kararlarına dayanan Türkmen dilinin şu anki yazımı, bazı eksiklerden kurtarılamamıştır. Bu eksikler:

- a) Kök veya gövde sözcüklerin yazımında bazı tartışmalı konuların varlığından;
- b) Birleşik sözcüklerin birlikte ve ayrı yazılışının net belirlenmemesinden;
- c) “Tarihi, sımpı, ılmı” gibi sözcüklerin yazılışının yanlış belirlenmesinden;
- d) Kısaltmalarda (Abbreviaturalarda) eklerin kullanımında karmaşanın olması ve benzerlerinden ibarettir.

Bu eksiklikler giderilerek Türkmen yazımının olgunlaştırılması zorunludur. Fakat Türkmen edebî dilinin mevcut yazımının olgunlaştırılması onun köklü bir şekilde yeniden oluşturulmasını, mevcut kuraldan tamamen vaz geçilmesini talep etmiyor. Bu yüzden Türkmen dilinin teklif edilen yazım kurallarına köklü bir reform değil de onun belli bir ölçüde düzeltilmesi ve iyileştirilmesi olarak bakılması gerekir.

Türkmen dilinin söz dağarcığının zenginleşmesinde Rus dili büyük rol oynuyor. Rus dilinden alınan sözcüklerin sayesinde günümüz Türkmen dilinde halk ekonomisinin ve medeniyetin çeşitli dalları ile ilgili sözcükler artıyor. Bu sözcükler Türkmen dilinin gelişiminin iç kuralları temelinde varlıklarını sürdürüyorlar.

Kurultay, Türkmen dilinin yazım kurallarına değişiklikler, netleştirmeler dilin gelişimi ve gelişiminin iç kuralları dikkate alarak eklenmelidir diye düşünülmektedir.

Yukarıda ifade edilenler esas alınarak II. Dilbilim Kurultayı bunları karara bağlıyor:

I.

Türkmen dilinin alfabesindeki harflerin düzeni ve adları aşağıda verildiği şekilde kabul edilmelidir:

A	Б	В	Г	Д	Е	Ё	Ж	Ж	З	И	Й	К	Л	М	Н	Ң
a	be	ve	ge	de	ye	yo	je	ce	ze	i	yı	ka	el	em	en	eň
О	Ө	П	Р	С	Т	У	Ү	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ъ		
o	ö	pe	er	es	te	u	ü	ef	ha	tse	çe	şa	çşa	kesme işareti		
Ы	Ь											Ә	Ә	Ю	Я	
ı	yumuşatma (yani inceltme) işareti											e	ä	yu	ya	

II.

Türkmen dilinin imlâsı ile ilgili kaidelerin aşağıda verilen kurallarına göre kabul edilmelidir.

Kök veya gövde sözcüklerin yazımı

1. İlk hecesi açık ve ünlüleri kısa söylenen sonu “z, l, n, r, s, ş” sesleri ile biten iki heceli kök veya gövde sözcüklerin ardından ünlü ile başlayan ekler eklendiğinde, ikinci hecedeki kısa söylenen dar ünlüler, kendilerinden önce tonlu ünsüz varsa düşürülerek yazılmalıdır.

Örneğin: *agız – agzi, ogul – ogli, goyun – goynı, bogun – bogni, görün – görner, uruş – urşı, tovus – tovsar, kövüş – kövşi, dövür – dövri.*

Not: “Asıl, pasıl, nesil, ılım” gibi sözcükler bu kuralın dışında olup “aslı, paslı, nesli, ılım” şeklinde yazılıyorlar.

2. “Aňrı, bári, yokarı, ileri” gibi yön gösteren sözcüklere “d, k, l, r, s” sesleriyle başlayan ekler eklendiğinde, sonlarındaki dar ünlüler düşürülerek yazılmalıdır.

Örneğin: *yokarkı, ilerki, bärde, ilerlemek, yokarsı, yokarrak, aňırsı.*

3. “K” sesiyle biten çok heceli kök veya gövde sözcüklerin sonuna “-cık, -cik; -cak, -cek” ekleri eklendiğinde, sözcük sonundaki “k” sesi düşürülerek yazılmalıdır.

Örneğin: *tayak – tayacık, ketek – ketecik, keyik – keyicek, gayık – gayıcak, körük – körücek.*

4. “-yış, -yiş” eklenerek oluşturulan sözcüklerin sonuna ünlü ile başlayan ekler eklendiğinde, “-yış, -yiş” ekinin “ı, i” sesleri düşürülerek yazılmalıdır.

Örneğin: *Yaşayış – yaşayşı, gepleyiş – gepleyişi.*

5. Kök veya gövde sözcüklerin ortasında yan yana gelen ve farklı hecelere ait olan iki tonsuz (dımık) ünsüzlerden ikincisi tonluya (açık) dönüştürülerek yazılmalıdır.

Örneğin: *Tapbat, hatda, mekdep, keçce, çakgı, işdü, depder, kepder, serişde.*

Not: “Madda, mukaddes” sözcükleri bu kurala dâhil değildir.

6. Sözcük ortasında yanaşık gelen “st, mb, ŋg” seslerinin kök veya gövde sözcüklerde benzeşen (asimile olmuş) varyantı yazılmalıdır.

Örneğin: *Hassa, ussa, tümme, lemmer, gaňna, işeňñir* vb. “Yassık, tussag, iňne” gibi sözcükler de bu kurala dâhil ediliyor.

İsim işlevinde kullanılan “gızırma, össürim, bassırma” sözcüklerinin de benzeşen (asimile olmuş) formu yazılmalıdır.

7. Kök sözcüklerin ortasında yanaşık gelen “ld, nd” seslerinin benzeşmeyen (asimile olmamış) varyantı yazılmalıdır.

Örneğin: *Ballak* değil, *baldak*, *ballız* değil, *baldız*, *sallamlı* değil, *saldamlı*, *sannık*, değil, *sandık*, *yannak* değil, *yandak*, *ennam* değil, *endam*, *ennik* değil, *endik*, *künnük* değil, *kündük* vb.

8. Kök veya gövde sözcüklerin sonunda bazı ünsüzlerin yan yana gelme özelliği vardır. Bu ünsüzlerin arasında zayıf (redüksiyona uğramış yani indirgenmiş) bir ünlü işitilse de bu sesin yazılmaması kuralı korunmalıdır.

Örneğin: vp: *hovp*, vç: *mövç*, gt: *bagt, nagt, vagt*, yp: *keyp, hayp*, yt: *ayt, gayt, süyt*, lk: *mülk, halk*, lp: *gulp, zülp*, lt: *milt, çalt, elt, yalt- yult*, np: *sinp*, ns: *cins, üns*, nt: *gant, bent, ant, düşevünt, goşant*, nç: *gazanç, begenç, guvanç*, ŋk: *süñk, añk, tañk, çeñk*, rz: *arz, karz*, rk: *berk, şark, görk, erk*, rp: *harp, sarp, zarp, gurp*, rs: *ders, sars, gürs-gürs, bars*, rt: *yırt, dört, kert, murt, mert*, rh: *çarh, parh, nurh*, rç: *harç, burç, berç, sarç*, st: *ast, kast, üst*, ht: *äht, cäht*, şk: *köşk, ışk*, şp: *keşp*, şt: *küş, keşt*.

9. İlk hecesi herhangi bir ünsüz ile bitip, ikinci hecesi “r” sesiyle başlayan iki heceli sözcüklerde ilk hecenin sonundaki ünsüz ile “r” sesi arasında belli belirsiz işitilen dar bir ünlü varmış gibi olsa da bu ünlü yazılmıyor.

Örneğin: *topurak* değil, *toprak*, *gudurat* değil, *gudrat*, *titirmek* değil, *titremek*, *eşret* değil, *eşret*, *yañıramak* değil, *yañramak*, *samuramak* değil, *samramak*, *düzüräk* değil, *düzräk*.

Ünleme yakın ses yansıma sözcüklere “-la, -le” eklendiğinde de ek ile sözcüğün arasında belli belirsiz işitilen dar ünlüler yazılmıyorlar:

Örneğin: *patılamak* değil, *patlamak*, *hıkılamak* değil, *hıklamak*, *haşlamak* değil, *haşlamak*, *iñilemek* değil, *iñlemek*.

10. İlk hecesinde “yo (ë), o, ö, u, ü, yu (ю)” yuvarlak (dodak) ünlülerinden herhangi biri olan çok heceli sözcüklerin ikinci hecesindeki kısa söylenen dar ünlüler yuvarlaklaştırılarak (dodaklandırılıp) yazılmalıdır.

Örneğin: *ogul, çoluk, uçgun, yumuş, öküz, yorunca, üzüm, kömür, duruñ, gözüm, düzüüm, özüñ, ogluñ, gördük, durduk, özüm, gördüñiz, ogluñız*.

Not: Sözcük sonunda dar ünlüler yuvarlaklaştırılmadan yazılıyorlar.

Örneğin: *Ulu* değil, *ulı*, *börü* değil, *böri*, *çürü* değil, *çüri*.

11. Kök veya gövde sözcüklerin kapalı hecelerindeki “v” sesinden sonra ve önce gelen kısa, dar ünlüler yuvarlaklaştırılıp yazılmalıdır.

Örneğin: *gavun, mavut, avunmak, hicuv, yazuv, şarlavuk, cürlevük*.

12. Birleşik (Goşma) sözcüklerde yuvarlak ünlüler, yuvarlak ünlülerinin yazım kuralları çerçevesinde, sözcüğün üçüncü ve dördüncü hecelerinde de yazılıyor.

Örneğin: *Oguldursun, Daşhovuz, üçburçluk, ikatyok, mekgecöven*.

13. İkinci hecede “u, ü” sesleri olan sözcüklere soyadı yapım ekleri eklendiğinde “u, ü” sesleri uzun söylense de onların yerine “ı, i” harfleri yazılmamalı, “u, ü” harfleri yazılmalıdır.

Örneğin: *Burun – Burunov, Torum – Torumov, Mürrük – Mürrükov.*

14. Patlamalı (Zarflı), tonsuz (dımık) olan “k, p, t, ç” sesleri ile biten uzun ünlülü tek heceli, sözcüklerin ve birden çok heceli sözcüklerin sonuna ünlü veya “r” sesi ile başlayan ekler eklendiğinde, sözcük sonundaki tonsuzlar, karşılıkları olan “b, g, d, c” tonlularına dönüştürülüp yazılmalıdır.

Örneğin: *tayak – tayagı, äk – ägi, Meret – Meredi, at – adı, Sadap – Sadabı, tap – tabı, tut – tuduň, ot – odi, agaç – agacı, täç – täci, güyç – güyci, sap – sabrak, ak – agrak, giç – gicräk, belet – beledräk, gülüp – gülübräk.*

Not: “tanap, tarap, edebiyat, minnet, hökümet, zähmet” gibi sözcükler bu kural dışında tutularak sonlarındaki “p, t” sesleri tonlulaştırılmadan yazılmalıdır.

Örneğin: *tanap – tanapı, tarap – tarapı, edebiyat – edebiyatı, minnet – minneti, hökümet – hökümeti, zähmet – zähmetiň.*

15. Patlamalı, tonsuz “k, t” sesleri ile biten uzun ünlülü tek heceli sözcüklere ve çok heceli sözcüklere “y, ya (я)” harfleri ile başlayan ekler eklendiğinde, bu sözcüklerin sonundaki tonsuzlar, “g, d” seslerine dönüştürüp yazılmalıdır.

Örneğin: *it – idyär, işlet – işledyär, oynat – oynadyar, hovluk – hovlugyar, gicik – gicigyär.*

16. Sonu üstteki tonsuzlar ile biten sözcükler ünlü ile başlayan sözcükler ile birleştirilip yazıldığında da sondaki tonsuzlar karşılıkları olan tonlulara dönüştürülerek yazılmalıdır.

Örneğin: *basıpalıcı değil, basıbalıcı, Akoraz değil, Agoraz.*

17. Sonu “k” sesiyle biten adlara soyadı yapım eki “ov, ova” eklendiğinde, sözcük sonundaki “k” sesi “g” sesine dönüştürülmeden yazılmalıdır.

Örneğin: *Sadık – Sadıkov, Kömek – Kömekova* gibi.

18. Türkmen dilinin söz dağarcığına Rusça aracılığıyla giren, sonu “p, t, ç” sesleri ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan ekler getirildiğinde tonluya dönüştürmeden yazılmalıdır.

Örneğin: *institut – instituti, samolyot – samolyoti, teleskop – teleskopiň, Aleksandr Petroviç – Aleksandr Petroviçe* vb.

19. Tek heceli, ünlüsü kısa söylenen sözcüklerin sonuna ünlü ile veya “r, y, ya (я)” sesleri ile başlayan ekler eklendiğinde, sonlarındaki tonsuzlar, tonluya dönüştürülmeden yazılmalıdır.

Örneğin: *ek – eker, ekyär, aç – açar, açyar, at – atar, atyar, ot – ota, tap – tapar, tapyar, çet – çeträk.*

Not: “et, git, ayt, gayt, gурp, zarp, yenç, sanç, harç, pent, bent, gant, ışk, köşk” gibi birkaç sözcük bu kuralın dışındadır.

20. Bazen yuvarlak ünlülü bazen de düz ünlülü iki şekilde söylenen sözcüklerin yazımda yuvarlak ünlü ile söylenen varyantı yazılmalıdır.

Örneğin: *hinci değil, hünci, mıkdar değil, mukdar, bıray değil, burav, Misir değil, Müsür, minmek değil, münmek.*

Not: 1. “Misgal, mıdam, yilic, Hindistan” gibi sözcükler yuvarlaklaştırılmadan yazılıyorlar.

2. “Çirtmek, çürtmek, bitin, bütün” gibi sözcüklerin her biri farklı anlamda olduklarından iki şekli de anlama göre kullanılmalıdır.

Örneğin: “Bütün” sözcüğü “bütün, tüm” anlamında kullanılması, “bitin” sözcüğü ise “abat” manasında kullanılması gibi.

21. Sözcük ortasında yanaşık gelen “lñ – ñl, lg – gl, -pr – rp” seslerinin yer değiştirilerek kullanımının yazımda ilk varyantı alınmalıdır.

Örneğin: *yañlış* değil, *yalñış*, *ıglamak* değil, *ılgamak*, *torpak* değil, *toprak*.

22. Sözcük başında bazen tonlu, bazen tonsuz söylenen ünsüzlerin yazımda tonlu varyantı alınmalıdır.

Örneğin: *tıkız* değil, *dıkız*, *tört* değil, *dört*, *kep* değil, *gep*.

Not: “tänmek, dänmek, tikmek, dikmek, poz, boz, kırk, grık” gibi sözcüklerin her biri farklı anlamda oldukları için anlama göre onların iki şekli de kullanılıyor.

23. Bazı kök veya gövde sözcüklerde hem “g” hem de “v” ile kullanılan sözcüklerin yazımda sonuncusu kullanılmalıdır.

Örneğin: *yügürmek* değil, *yüvürmek*, *dügme* değil, *düvme*, *ögürmek* değil, *övürmek*.

Not: “**ugur, yugur, cögi**” gibi sözcükler bu kurala dâhil değildir.

24. Bazen ince, bazen kalın ünlülü – iki türlü söylenen sözcüklerin ince varyantı alınmalıdır.

Örneğin: *azız* değil, *eziz*, *adım* değil, *ädım*, *tız* değil, *tız*.

Not: “Vatan, dız, canavar, ız, ıs” sözcükleri bu kuralın dışındadır.

25. Sonu “ç” sesiyle biten sözcüklere “d, c, l, s, ç” sesleri ile başlayan ekler eklendiğinde, “ç” sesi “ş” sesine dönüştürülerek konuşulsa da yazıda dönüştürülmeden yazılmalıdır.

Örneğin: *aşdı* değil, *açdı*, *geşcek* değil, *geçcek*, *uşcak* değil, *uçcak*, *saşlı* değil, *saçlı*, *işse* değil, *içse*, *agaşçı* değil, *agaççı*, *kerpişçi* değil, *kerpiççi*.

26. Yazıda “hem” sözcüğünün eke dönüştürülerek kullanılmasına da imkân tanınmalıdır.

Örneğin: *Senem ve sen hem*.

Birleşik sözcüklerin yazım kuralı

1. Birleşik özel adların hepsi birlikte yazılmalıdır.

Örneğin: *Amangül, Annaoraz, Körmolla, Almaata, Köneürgenç, Gızıletrek, Köpetdag, Sırderya*.

Not: 1. Eğer birlikte kullanılan özel isimlerin ikincisinin arkasından 3. teklik şahıs iyelik eki getirilmişse bu durumda ayrı yazılmalıdır.

Örneğin: *Volga deryası, Murgap deryası, Kazbek dağı*.

Not: 2. Özel isimlerin ortasında yanaşık gelen iki ünlünün söyleyişte biri düşürülse de yazıda ikisi de yazılmalıdır.

Örneğin: *Almata* değil, *Almaata*, *Annoraz* değil, *Annaoraz*, *Könürgenç* değil, *Köneürgenç*.

2. Vurgusu birleşen, fonetik değişime uğrayan ve anlamı değişen birleşik sözcükler birlikte yazılmalıdır.

Örneğin: *yekegapan, toklutay, ikatyok, gözdañdı, atagzı, günebakar, ayakgap, arkadayanç, halkara, gözbagcı, bedenterbiyeçi, mekgecöven, unaş, eginbaş, porsuderman*,

otluçöp, içigara, agzala, başyulluk, yekelli, orunbasar, basıbalıcı, mmuhmansöyer, birneme, ikiyüzli, gözyetim, birsıhlı, sarıyagız, birentek.

Not: Birleşik sözcüklerde söyleyişte düşürülen ünlüler yazıda da düşürülerek yazılmalıdır.

Örneğin: *ikiatyok* değil, *ikatyok*, *gelenece* değil, *gelnece*, *yekeelli* değil, *yekelli*, *altıatar* değil, *altatar*.

3. “Durubermek, goyubermek, alıbermek, görübermek, işläbermek, görübilme, okabilme” gibi birleşik fiiller birlikte yazılmalıdır.

4. “Kädi, don, yol” gibi sözcüklerin önünden tamlayan olarak gelen sözcükler ayrı yazılmalıdır.

Demir yol, otlu yol, araba yol, suv kädi, palav kädi, yüpek don, gırmızı don.

5. Sayı öbekleri ayrı yazılmalıdır.

Örneğin: *On bir, on baş, on dokuz.*

6. Sayı öbekleri ile oluşturulan birleşik sözcükler de ayrı yazılmalıdır.

Örneğin: *yigrimi baş manatlık, on üçler.*

7. Sözcük başındaki “э” (e) sesi birleşik sözcüklerin ortasında, ünsüzden sonra geldiğinde “e” şeklinde yazılmalıdır.

Örneğin: *Etrek (Этрек) – Gızıletrek (ГЫЗЫЛЕТРЕК).*

8. Tekrar öbekleri aralarında tire ile yazılmalıdır.

Örneğin: *köne-söne, gara-gura, telli-pelli, oğlan-uşak.*

9. İki kez tekrarlanan sözcüğün arasına bağlama işlevinde getirilerek tekrar öbeği oluşturan “-a, -e, -ba, -be, -ma, -me” ekleri ilkinde doğrudan eklenip ardından tire konularak yazılmalıdır.

Örneğin: *basa-bas, göçe-göç, yılba-yıl, öyme-öy.*

10. “Can, aga, ece” gibi sözcükler özel adın bir parçası olarak kullanılmadığı zaman, kendilerinden önce gelen sözcük ile birleştirmeden yazılmalı.

Örneğin: *Berdi aga, Mirat can, Bibi ece* gibi.

Rus dilinden türkmen dilinin sözcük hazinesine giren sözcüklerin yazım kuralı

1. Kök veya gövde sözcükler Rus dilinde yazıldığı gibi yazılmalı.

Örneğin: *programma, brigada, jurnal, peç, билет, kooperativ.*

Not: Aşağıdaki sözcükler bu kuralın dışındadır.

Örneğin: *çäynek, äpişge, pencek, çemedan, sekunt, minut, tans, turba, bedre, semavar, kemptut, mampasa, köpük, maşın, fabrik, gazet* (bu tür sözcükler yazım kılavuzlarında detaylı olarak veriliyor).

2. Rus dilinin aracılığıyla Türkmen diline giren sözcüklerde görülen “dj” (дж) Türkmen dilindeki “c” (ж) ile verilmelidir.

Örneğin: *byucet, cut, Orconikidze.*

3. İkiz ünsüz ile biten sözcüklerin sonundaki ünsüzlerin biri düşürülüp yazılmalıdır.

Örneğin: *Metall* değil, *metal*, *kilogramm* değil, *kilogram*, *klass* değil, *klas*.

Not: özel isimler bu kuralın dışında tutulmaktadır.

Örneğin: *Prass F. M. Tomas Mann.*

4. Aslında inceltme (yomşaklık) işareti (ь) olup Türkmen dilinin sözcük hazinesine giren sözcüklerin isim veya sıfat olduğuna bakılmaksızın, onların çekimsiz varyantlarının tümünde inceltme işareti yazılmalı.

Örneğin: *Oblast' (область) komiteti, yanvar' (январь) ayı, kontrol' (контроль) iş.*

5. Rus dilindeki sıfatlar Türkmen diline alındığında, sıfat ekleri “-nyı” (-ный), “-naya” (-ная), “-noye” (-ное) önlerindeki inceltme işareti ile birlikte atılıyor.

Örneğin: *original'naya rabota (оригинальная работа) – original iş, ontositel'noye prilagatel'noye (относительное прилагательное) – otnositel sıfat.*

6. Rus dilindeki göreceli sıfat yaran “çeskiy, -çnyı” (-ческий, -чный) gibi ekler atılıp, Türkmen dilinde “k” getirilerek göreceli sıfat oluşturuluyor.

Örneğin: *Kommunističeskiy (коммунистический) – kommunistik, pedagogičeskiy (педагогический) – pedagogik, antiçnyı (античный) – antik.*

Eğer böyle sözcükler meslek ile ilgili ad olarak kullanılırsa, o zamanda “k” sesinin ardından “i” sesi de getiriliyor.

Örneğin: *matematičeskiy (математический) – matematik (ad), matematiki (sıfat), himičeskiy (химический) – himik (ad) himiki (sıfat).*

Not: Bazı durumlarda “-skiı” (-ский) eki yerine “-ik” (-ик) getirilerek de göreceli sıfat yapıldığı durumlar vardır.

Örneğin: *filosofskiı (философский) – filosofik.*

7. “Baku, Tartu” gibi sözcükler çekimlendiğinde, sözcük ile ekin arasma “v” sesi getirilmelidir.

Örneğin: *Baku, Bakuvıñ, Bakuva, Bakuvı, Bakuvda, Bakuvdan.*

8. “Zakavkaz'ye” (Закавказье), “Primor'ye” (Приморье), “Zaporoj'ye” (Запорожье) gibi sözcüklere ek getirildiğinde, inceltme işareti “ь” atılmamalı, bu sözcükler çekimlendiğinde “pravleniye” (правление) sözcüğünde olduğu gibi çekimlenmelidir.

Örneğin: *Zakavkaz'ye, Zakavkaz'yäniñ, Zakavkaz'yä, Zakavkaz'yäni, Zakavkaz'yede, Zakavkaz'yeden.*

9. Sonu “-sk” (-ск) ile biten sözcükler çekimlendiğinde, ince ünlülü ek eklenmeli ve uyum için sözcük ile eklerin arasma “-i” sesi eklenmelidir.

Örneğin: *Krasnovodsk (Красноводск), Krasnovodskiniñ, Krasnovodskä, Krasnovodskini, Krasnovodskide, Krasnovodskiden.*

10. Kısaltılmaları (sözcüklerin ilk harfinden oluşanların) harflerin arasına nokta koymadan, büyük harf ile yazılmalıdır.

Örneğin: *SSSR, TSSR, TASS, MK, MTS.*

Bu tür kısaltmalara ek getirilirken, kısaltılmanın içinde ünlü varsa ünlüye, eğer ünlü yoksa en sondaki ünsüzün söylenişine uyulmalı.

Örneğin: *TASS-ıñ, SSSR-ıñ, MTS-den, MK-da.*

Eklerin yazım kuralı

1. Ekler uygun olan sözcük türlerine doğrudan eklenerek yazılmalıdır.

Örneğin: *oturgıç, Durdını, öyde, ağaçlar, institutdan, meydandan, pagtalı.*

Not: Vurguyu üzerine almayan aşağıdaki ekler bu kuralın dışında tutulup eklendiği sözcük ile aralarına tire koyularak yazılmalıdır: *-da, -de, -da, -dä, -a, -ä, -ha, -hä, -la, -le*.

Not: Sözcüklerin ilk harflerinden oluşan kısaltmalar ile eklerin arasına tire koyularak yazılmalıdır.

Örneğin: *TASS-ıň, TSSR-de, MK-niň, MTS-iň*.

2. Ekler kalınlık incelik uyumuna uyularak yazılmalıdır.

Örneğin: *obadan, öyden, pagtaly, üzümli*.

“Tarihi, sıyasi, ilmi” sözcüklerinin sonuna eklenen “-i” yapım eki de kalınlık incelik uyumuna uydurularak yazılmalıdır.

Örneğin: *tarihi vaka, ilmi iş, sıyasi gürrüň*.

Aşky, Pıragy gibi sözcükler de bu kural esas alınarak yazılmalıdır.

Ancak aşağıdaki eklerde bu kural korunmuyor: *-ana, -baz, -ban, -bi, -van, -vaç, -gir, -gär, -dan, -dar, -cagaz, -zar, -keş, -kär, -maç, -nama, -nä, -paraz, -hana, -hor, (ı, i, u, ü), -stan*.

3. Sözcüklerin önünden gelip farklı anlamda sözcük oluşturan “kä” aşağıdaki sözcükler ile kullanıldığında bitişik yazılmalıdır.

Örneğin: *käwagt, kämahal, käpille, kägün, käbir*.

4. Karışık heceli sözcüklere ekler sözcüğün en son hecesinin ünlüsü dikkate alınarak eklenmelidir.

Örneğin: *pionerler, meydaniň, Durdiyevde*.

Not: Sonu “sk” (ск) ile biten sözcükler bu kurala dâhil değildirler. (Krasnovodsk – Krasnovodskide).

5. Aşağıdaki ekler eklendiği sözcüklerin ünlülerinin nasıl olduğuna ve kaçmı heceye denk geldiklerine bakmaksızın yazımda yuvarlak ünlülü yazılmalıdır.

Örneğin: *-vuk (sandıravuk), vük (cürlevük), -vul (garavul), -vünt (düşevünt), -uv (yazuv), -iiv (berüiv)*.

6. Türkmen diline Rus dilinin aracılığıyla giren sözcüklerin sonu “y” (й) veya inceltme işareti (ь) ile bitiyorsa, ek getirildiğinde, sondaki “y” (й), “ь” düşürülerek yazılmalıdır.

Örneğin: *vojatty (вожатый) – vojattda, yanvar’ (январь) – yanvardan*.

7. “Kino, pal’to” (Кино, пальто) gibi sözcüklere ünlü ile biten sözcüklere getirilen ekler eklenir. Fakat yönelme hâlinde “o” ünlüsü uzun söylenerek yönelme hâli ifade edilir.

Örneğin: *Men kino: gitcek*.

8. Sonu “z, l, n, s” seslerine biten sözcüklere “d” ile başlayan ekler eklendiğinde, konuşmada “d” sesi sözcük sonundaki bu seslere benzeşse de yazımda olduğu gibi yazılmalıdır.

Örneğin: *bizze değil de bizde, allı değil de aldı, yollaş değil de yoldaş, mennem değil de menden, Nepessen değil de Nepesden*.

9. “Bi-” eki ünlü ile başlayan sözcüklere eklendiğinde, ek ile sözcüğün arasında “y” sesi işitilse de yazıda bu sözcüklerin asıl hâli korunarak yazılmalıdır.

Örneğin: *biyagry değil de biagry, biyedep değil de biedep*.

Büyük harflerin yazıldığı yerler

1. Özel adların ilk harfi büyük harf ile yazılmalıdır:

Örneğin: *Moskva, Oraz, Volga.*

Not: Yapım ekleri alıp özel ad olmaktan çıkan sözcükler küçük harf ile yazılmalıdır.

Örneğin: *marksizm, aşgabatlı, köşüli, stahanovçu, garagumlu.*

Ancak özel adların sonuna “-sız, -siz, -dakı, -däki” ekleri getirilerek oluşturulan sözcükler bu kuralın dışındadırlar. (*Men Amandaki kitabı okadım “Ben, Aman’daki kitabı okudum”. Sen Meretsiz hiç yerik gitme “Sen, Meret’siz hiçbir yere gitme”*).

2. Birkaç sözcüğün ilk seslerinden oluşan kısaltmaların tamamı büyük harf ile yazılmalıdır.

Örneğin: *SSSR, TSSR, MTS.*

3. Tamlayan olarak kullanılan özel adların ilk harfi büyük yazılmalıdır.

Örneğin: *Lenin yolu, Stalin bayrağı, Kalinin köçesi, Pakistan halkı.*

4. Bakanlıkların, kurumların, gazete ve dergilerin, okullarının, kolhoz-sovhozların, zavod-fabriklerin vb. adlarının birinci sözcüğünün ilk harfi büyük harf ile yazılmalıdır.

Örneğin: *SSSR Oba hocalık ministrliği. Türkmen devlet meditsina institutu, “Yaş kommunist” gazetesi.*

Eğer böyle adların son sözcükleri de özel ad ise büyük harf ile yazılmalıdır.

Örneğin: *“Sovet Türkmenistanı” gazetesi.*

5. Cumhuriyetlerin, yüksek devlet organlarının ve kurumların isimlerini ifade eden sözcüklerin tümünün ilk harfi büyük harf ile yazılmalıdır.

Örneğin: *SSSR Yokarı Sovetiniň Prezidiumı, Türkmenistan Sovet Sotsialistik Respublikası.*

6. Devrim bayramlarının ve belli tarihi olayların adları olan öbeklerin birinci sözcüğünün ilk harfi büyük harf ile yazılmalıdır.

Örneğin: *Oktyabr sotsialistik revolyutsiyası. Halkara ayallar günü, Birinci may (bayramı).*

Not: “Beyik Oktyabr’ sotsialistik revolyutsiyası” bu kuralın dışındadır.

7. Cümlelerin birinci sözcüğünün ilk harfi büyük harf ile yazılmalıdır.

Örneğin: *Kommunistik partiya şöhrat! Sen şähere haçan gitcek? Men şähere ertir gitcek.*

8. Şiirlerin her satırının ilk harfi büyük harf ile yazılmalıdır.

Not: Bazen şiirde cümle yapısının özelliği gereği bu kuralın dışına çıkılabilir.

Sözcükleri yeni satıra geçirme kuralı

1. Sözcükler yeni satıra hece olacak şekilde bölünerek geçiriliyor.

Örneğin: *og-lan, pag-ta, gurlu-şık, düz-günleşdirmek, el-li.*

2. “Paşşı, işşek” (Пащы, ищек) gibi sözcükler heceye bölünmeden yazılmalıdır.

3. Bir ünlüden oluşan heceler satır sonunda da bırakılmıyor, yeni satıra da geçirilmiyor.

Örneğin: *A-dam, A-şır, ma-ya (ма-я).*

4. Tire ile yazılan parçacıkların (bölecikler) (-la, -le, -ha, -hä, -da, -de, -dä) ve tekrar öbeklerinin yeni satıra geçirilmesi gerektiğinde satırın sonunda ve yeni satırın başında tire konulmalıdır.

III.

1. Türkmen dilinin yazımının meseleleri hakkında II. Dilbilim Kurultayı'nın kararlarının yerine getirilmesi herkes için zorunludur, diye kabul edilmelidir.

2. TSSR Bakanlar Kurulundan arz edilmeli:

a) II. Dilbilim Kurultayı'nın yazım hakkındaki kararlarına uygun olarak, okullar ve yükseköğretim kurumları için Türkmen dili ile ilgili müfredat, yeniden gözden geçirilmesi için TSSR Maarif Bakanlığını yükümlü etmeyi;

b) Türkmen dilinde kitap neşredilirken, II. Dilbilim Kurultayı'nın kararını sağlam bir şekilde desteklemek konusunda TSSR Bakanlıklarını, kurumlarını, neşriyatlarını ve redaktörlerini yükümlü etmeyi;

c) Kurultayın kararlarını üç ay içinde toplu halde neşretmeye TSSR Bilimler Akademisi'ni yükümlü etmeyi;

d) Kurultayın kararı neşir edildikten sonra bir yıllık süre içinde, devam etmekte olan sınıfların ve kursların programlarına uygun olarak okulların, yükseköğretimin öğrencilerinin bilimlerine değerlendirmek ile ilgili Türkmen dilinin yazımın yeni kurallarını yürürlüğe sokulması konusunda Maarif Bakanlığını yükümlü etmeyi;

e) II. Dilbilim Kurultayının kararlarının uygulanmasının kontrolünü gerçekleştirmek için TSSR Bilimler Akademisi bünyesinde daimî bir yazım komisyonunun kurulmasını.

Kaynakça

Hamzayev, M. Y., Altayev, S., Atayev, G., Açilova, G., Mesgudov, V., Meretgeldiyev, A. (1962). *Türkmen Diliniň Sözlügi*. Aşgabat: Turkmenistan Ilımlar Akademiyası Dil Bilim İnstitutı.

Kyýasowa, G., Geldimyradow, A., Durdyýew H. (2015) *Türkmen Diliniň Düşündirisli Sözlügi*. İki Tomluk. I tom A-Ž, II tom K-Z. (Baş Red.: Gurbanguly Berdimuhamedow). Magtymguly adyndaky dil we edebiyat instituty. Aşgabat: Ilım.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turkla.d1072350>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Çeviri Makalesi / Translation article
Geliş Tarihi / Received date : 12.02.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 12.04.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2022

Atıf / Citation

Gadjiyeva, N. Z., Serebrennikov, B. A. (2022). Türkçede Kelime Başı Y İlk Şekil miydi? (Çev. Gülim SHADİYEVA). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 6. Cilt, 1. Sayı, 309-316.

TÜRKÇEDE KELİME BAŞI Y İLK ŞEKİL MİYDİ?*

Was the initial y primary in the turkic languages?

N. Z. GADJİYEVA, B. A. SEREBRENNİKOV (Çev. Gülim SHADİYEVA¹)

Öz

Makalede Türkolojinin tartışmalı sorunlarından biri, Türkçede kelime başı (anlaut) y'nin ilk şekil olup olmadığı konusu ele alınmıştır. Makale yazarları, V. A. Bogoroditskiy, G. J. Ramstedt, N. N. Poppe, S. E. Malov, A. M. Şçerbak, N. A. Baskakov gibi Türkologların bu konudaki görüşlerine yer vermiş ve kendi görüşlerini belirtmiştir. Makale yazarları, sonuç olarak Türkçede kelime başı j'nin ilk, y'nin ise ikincil şekil olduğuna ilişkin varsayımın yeterince sağlam kabul edilmemesi gerektiğini belirtirler.

Anahtar Kelimeler: Sessizler, Kelime Başı (Anlaut) Sesler, Ses Nöbetleşmesi, kelime başı y-

Abstract

The article deals with one of the unresolved problems of Turkic studies: the question of the primacy of the initial (anlaut) sound y in the Turkic languages. The authors of the article give opinions on this issue of famous scientists such as V. A. Bogoroditsky, G. I. Ramstedt, N. N. Poppe, S. E. Malov, A. M. Shcherbak, N. A. Baskakov. The authors also express their point of view on this issue. At the end of the article, they emphasize that the hypothesis of the primacy of the sound j and the secondary nature of the sound y cannot be considered sufficiently substantiated.

Keywords: Consonant Sounds, Initial (Anlaut) Sounds, Sound Transitions, initial y-

* Gadjiyeva, N. Z. - Serebrennikov, B. A. (1974). Был ли начальный j в тюркских языках первичным? *Sovetskaya Tyurkologiya*. No 3, s. 75-82.

¹Dr., Kazak Millî Sanatlar Devlet Üniversitesi, Korkut Ata İlmî Araştırma Enstitüsü. Astana/KAZAKİSTAN.

Eİ-mek: imblen@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9943-8752>

Türkçede kelime başı *y*'nin ilk şekil olma konusu, Türk lehçelerinin tarihî fonetiğinin tartışmalı ve henüz çözümlenmemiş sorunlarından biridir. Söz konusu problemin çözümlenmesine yönelik birkaç görüş mevcuttur. Türk lehçelerinde *y*'nin ilk şekil olduğunu savunanlar arasında daha mantıklı bir görüş, *y*'nin Eski Türkçe (Orhun Türkçesi), Eski Kıpçak Türkçesi dahil Türk lehçelerinin büyük bir kısmında korunmuş olduğunu vurgulayan V. A. Bogoroditskiy'e aittir. O, *y*'nin Kazan Tatarcasında kendisinden sonra gelen ince seslinin yanında, Kreşin Tatarcasında ise başka durumlarda incelererek hışırtılı affrikat (yarı kapantılı) *dj*'ye kısmen değiştiğini, yani kuvvetlendiğini göstermiştir. Ama ağızların büyük çoğunluğunda (Mişer, Tipter) kelime başı *y*'nin korunduğu görülmüştür. Kazakçada ise affrikat sade hışırtılı *j*'ye dönüşmüştür. Latince'deki *y*'nin İtalyancada *dj* ve Fransızca'da *j* (krş.: İtal. *giugno* ve Fr. *juin* "Haziran") olarak geliştiği gibi, Türk lehçelerindeki *dj* ve *j*'yi de *y*'nin daha sonraki gelişimi olarak kabul etmek mümkündür. Tuva, Karagas ve Hakasça gibi Doğu Sibirya lehçelerinde söz konusu fonemin yansması olarak *dj*'nin boğumlanması sonucu meydana gelen hışırtılı *ç* görülmektedir. Bu boğumlanma, coğrafi olarak batısında Hakaslarla komşu olan Şorların lehçesine de hastır. Yansmaların birbirine uygun düşmesi işte bu komşulukla açıklanabilir. Çulım nehrinin yukarı kısmında yaşayan ve Hakas grubunun en kuzey ağzını konuşan Kızıllar ise, Çulım'ın aşağı kısmında yaşayan Çulım Tatarları ve Batı Sibirya ağızlarını konuşan diğer halklar gibi *y* sesini korumuştur. Ve bu durumda *y* foneminin aynı şekilde yansması, lehçelerin coğrafi açıdan yakınlığı ile açıklanabilir. Yalnız hışırtılı sızıcı *s*'nin mevcut olduğu Yakutça istisnai bir durum arz eder. Bu da anlaşılır bir durumdur. Çünkü Yakutçadaki birincil şekil *ç* de (muhtemelen yabancı bir dilin tesirinden dolayı) *s* şeklinde görülür. Bununla birlikte Yakut (Saha Türkçesi) yansması boğumlanma özelliklerine göre adı geçen Doğu Sibirya ağızlarındaki yansmaya uygun düşer. Doğu Sibirya ağızlarında *dj*'ye (< *y*) nazaran boğumlanmış *ç* yansması, doğuda Karagas ve Tuva ağızlarından başlayarak batıda Küyerik ve Barabin ağızlarına kadar bütün Sibirya ağızlarını kapsayan *b* foneminin boğumlanmasına benzer bir olayı gösterir. Bazı Türk lehçelerindeki kelime başı *y*'ye Çuvaşçada kelime başı tonlu sessizlerin genel boğumlanmasıyla ilgili olan *dj* affrikatının tarihî gelişimi olan yumuşak hışırtılı sızıcı *s* uygun düşer (Bogoroditskiy, 1953:106-107).

B. A. Bogoroditskiy'e göre kelime başı *y*'nin çeşitli Türk lehçelerindeki gelişiminin genel ana hatları böyledir.

Moğol dilinde de kelime başı *y*, lehçelerinde sızıcı varyantıyla rastlanan tonlu affrikat *dj*'ye dönüşmüştür. Hatta bazı ağızlarda (lehçelerde) *y* şeklinde rastlanan yansma da mevcuttur (Bogoroditskiy, 1953: 107).

Bu konuyla ilgili bir başka görüş de *y* ve *s* seslerinin Altay dillerinin eski sızıcı ünsüzleri olduğunu savunan tanınmış Altayist G. J. Ramstedt'e aittir. Eski bir ses olan *y* Moğol, Tunguz ve muhtemelen Kore dillerinde de korunmuştur. Türkçede ise, henüz eski dönemlerde *d*, *dj* ve *n* sesleri *y* sesine uygundu (Ramstedt, 1957: 66).

Eski bir hışırtılı ünsüz olan *dj*'nin *y*'ye dönüşmesini G. J. Ramstedt şu şekilde açıklamıştır: "Eski dönem Türkçesinde *dj* sesindeki frikatif (fricative: uzun/yarıklı; sızıcı uzun) unsur zayıflamış, bunun sonucu olarak *y* meydana gelmiş ve bu ses (*y*) bazı durumlarda frikatif özelliğini kaybederek yarı sesli *y*'ye dönüşmüştür. *Dj*, *n* ve *y*'nin tamamen birbirine uygun düşmesi daha eski dönemlerde başlamıştır. Eski Türkçede *y* sesinin ilk başta uygun düştüğü bütün bu seslerden sonra kuvvetli bir frikatif özellik taşıyan *d'* veya *d'* olarak telaffuz edildiği lehçeler de mevcuttu. Bunun gibi bir lehçeden de Çuvaşça *s'* meydana gelmiştir. Türkçenin Güney ve Doğu lehçelerinde kelime başı *y* muhtemelen Eski Türkçe döneminden beri vardı, Batı lehçelerinde ise o kısmen korunmuş (Kazan Tatarcası, Nogayca vs.), kısmen de *dy*, *dj*'ye (Kırgızca), Kazakçada ise *j*'ye dönüşmüştür" (Ramstedt, 1957: 65-66).

G. J. Ramstedt'in Türkçedeki kelime başı *y* sesinin teşekkülüne ilişkin varsayımını N. Poppe tamamen destekler. Ona göre "Ön Türkçede (Prototürkçede) *d*, *dj* ve *y* sesleri *y*'ye

uygun düşmüştür. Mesela, Moğol. *djüge-* “taşımak, nakletmek”; Eski Türk. *yük* “yük”; Moğol. *djiru-* “resim çizmek”, Eski Türk. *yaz-* “yazmak” (Poppe, 1960: 27).

G. J. Ramstedt ve N. N. Poppe’nin belli bir anlamda V. A. Bogoroditskiy’nin Türkçede y’nin teşekkülüne ilişkin belirttiği görüşünü paylaştığını görebiliriz. Fakat onlar bu y sesinin ortak Altayca affrikat *dj*’den ortaya çıkma ihtimali olduğu için Türk dillerinde ilk şekil olmadığını düşünür.

S. E. Malov’a göre ise, Türkçede y tamamen *dj* affrikatından bağımsız olarak meydana gelmiştir. Türkçedeki kelime başı y’nin teşekkülü ile ilgili olarak S. E. Malov kendi görüşünü: “y, *dj*, ç, ş, j ile ilgili olarak bu seslerden en eskileri muhtemelen hışırtılı ve sızıcı sesler *dj*, ç, ş olmuştur diyebilirim. Y sesi ise Eski Türklerin ve şimdi onların dil bakımından en yakın ahfadı olan Sarı Uygurların yazı dilinde çok az kullanılan bir sestir” şeklinde savunur (Malov, 1952: 141).

N. A. Baskakov bu konuda şöyle yazar: “Kelime başı y > *dj*’nin kronolojisi ile ilgili konu tartışmalıdır. Eğer kökün kelime sonu sessizi olan y, kelimedeki *d*, *t* > *z*, *s* > *y* gelişiminin sonucuysa, kelime başı y ise, affrikat ve frikat, bunun yanı sıra hışırtılı ç, *dj*, *ty*, *dy*, *j*, *s* > *y* sessizlerinin fonetik gelişiminin sonucu ve hatta ses düşmesi olabilirdi. Mesela, Karaçay-Balkar lehçesinde “iyi” anlamına gelen *yaxşı* sözcüğü *axşı* şeklinde yazılır (Baskakov, 1955: 216).

A. M. Şçerbak da kelime başı y’nin ilk şekil olduğunu reddeder. Ama o, bu konuda diğerlerinden daha farklı bir görüşü benimser. O: “Çağdaş Türk dillerinin birçoğunda sessiz fonemlerin sistemi ve onların dağılımı şöyle ki, onlar kelime başı y’nin eskiden kullanılma ihtimalini istisna etmektedir. Kelime başı y’nin kökeni, ortak görüşe göre çok eski özellikler taşıyan lehçeler olan Çuvaşça (*ç*) ve Yakutçada (*ts*) ilk baştaki özelliğini mümkün olduğu kadar daha çok koruyan diş arası sert (boğuk) sızıcı **ş*’ye kadar uzanmaktadır. Y sesi ön formundan (praform/ana form) en uzak kalan yansımadır ve tabii ki, bu ses, genel olarak “diğerlerine nazaran yeni Türk lehçeleri” olarak ele alınan ve güçlü sessizlerin kelime başı (anlaut) durumunda diğer lehçelere nazaran zayıflığa erken uğrayan diller olan Oğuz lehçelerinde görülmüştür...” diye yazar (Şçerbak, 1970: 79-80).

A. M. Şçerbak, *dj* affrikatının y’ye geçme ihtimalini de belirtir: “Gürültülü patlamalı veya yarıklı (frikat) sessizin y’ye geçiş ihtimaline gelince, bu tamamen mantıklıdır. Bunu Başkurtçadaki örnekler doğrulamaktadır. Krş.: *yän* “can” (< Farsça جان), *yämägät* “cemiyet, toplum” (< Arapça جماعة)... Bununla birlikte krş.: Özbekçenin ağızlarında *yan* “can” (< Farsça جان)...” (Şçerbak, 1970: 80).

Böylece A. M. Şçerbak’ın yorumuna göre, “kelime başı ş Altay lehçesinde *d*’..., Tuva, Hakas ve Şor lehçesinde ç (Hakasçanın Kaçın ve Beltir ağızlarında yarı tonlu), Çuvaşçada *ş*, Yakutça’da *s*, Balkarcanın Malkar ağızında *z*, Balkar, Kazak, Karakalpak, Nogay ve Tatarcada *j* (*j*), Tofalarca ve Kırgızcada *j*, diğer Türk dillerinde y olarak gelişmiştir” (Şçerbak, 1970: 159).

Ancak Türk lehçelerinde kelime başı y’nin ikincil şekil olduğuna ilişkin varsayım taraftarlarının yorumlarının yeterince inandırıcı olmadığını da belirtmek gerekir. Eğer G. J. Ramstedt ve N. N. Poppe’nin savundukları gibi Ön Türkçede *d*, *dj* ve *ñ* seslerinin y’ye uygun düştüğünü öne sürersek, o zaman *dj*’nin kesin olarak ilk şekil olduğunu, V. A. Bogoroditskiy’nin düşündüğü gibi ilk şekil olan kelime başı y’den gelişmediğini ispatlamak mümkün olur muydu? Bu görüş taraftarlarının Tunguz-Mançu ve Moğol dillerinin Türk dillerine nazaran daha arkaik olduğuna ilişkin yorumları dışında başka bir ispatları yoktur.

S. E. Malov’un y sesinin Eski Türklerin yazı dilinde az kullanıldığına ilişkin görüşü, dil bilimi bakımından sabit olmayan, Eski Türk yazılı abidelerinde görülen lehçelerin mutlak arkaikliğine ilişkin yoruma dayanmaktadır. Bilindiği üzere, yeni uygulamalar eski yazılı abidelerde de görülebilir, arkaizmler ise, günümüzde de dillerimiz ve lehçelerimizde korunmuş durumdadır.

A. M. Şçerbak, *y*'nin ilk şekil olduğuna ilişkin varsayıma itiraz ederken söz konusu sesin genel olarak diğer Türk lehçelerine nazaran yeni lehçeler olarak kabul edilen Oğuz lehçelerine has olduğunu belirterek S. E. Malov'un eski ve yeni Türk dilleri teorisine dayanır (Şçerbak, 1970: 80).

Bilindiği üzere S. E. Malov, eski dil özelliklerinin daha çok veya daha az korunmuş olma özelliklerini esas alarak bütün Türk lehçelerini eski ve yeni olmak üzere iki büyük gruba ayırmıştır. Doğu Türk lehçeleri Batı Türk lehçelerine nazaran daha da eskidir. Çünkü Batı lehçelerinde eski dil unsurlarının yerine geçen çok sayıda yeni unsur bulunmaktadır. Batı Türk lehçelerinde kelime içinde (inlautta) iki sesli arasında sert (boğuk) sessizlere nazaran tonlu sessizlere daha çok rastlanır. Kelime sonunda ise, seslerin öne çıkması olayı sonucunda tonlu sessizlerin yerine kalın seslilere nazaran daha uzun olan ince sesli ve yarı sesliler geçmiştir. Burada "ilk baştaki" uzamalar yoktur (Malov, 1952: 137). S. E. Malov, daha sonra ayrıntılı olarak Türk lehçelerini dört gruba ayırmıştır:

1) Daha eski Türk lehçeleri: Bulgarca, Çuvaşça, Yakutça 2) Eski Türk lehçeleri: Oğuz, Tofalar, Tuva ve Budist yazısına dayalı Uygur lehçeleri 3) Yeni Türk lehçeleri Azerbaycan, Gagauz, Peçenek, Türkiye Türkçesi, Türkmen ve Yeni Uygur lehçeleri 4) Daha yeni Türk lehçeleri Altay, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Nogay, Tatar vs. lehçeler (Malov, 1952: 142-143).

Bu sınıflandırma, S. E. Malov'un kelime başı *y*'nin Eski Türkçede çok az kullanıldığına ilişkin görüşüyle de uygun düşmektedir (Malov, 1952: 141).

Söz konusu sınıflandırmanın eksik tarafı, arkaik ve yeni lehçeler arasında mutlak bir sınır çizmenin imkânsız olmasıdır. Mesela, S. E. Malov'un Çuvaş ve Yakut lehçelerini daha eski lehçeler içine almasına rağmen, bu lehçelerde arkaik unsurlara nazaran yeni unsurlar daha da çoktur.

Y'nin ilk şekil olması konusuna gelince, S. E. Malov ve A. M. Şçerbak, kanaatimizce eski yazılı abidelerde yer alan söz konusu lehçelerin mutlak arkaikliğine ilişkin yanlış tutumdan hareket etmişlerdir.

A. M. Şçerbak, *dj*'nin *y*'ye dönüşme ihtimalini ispatlamak için Başkurtçayı örnek alarak bu lehçede Farsçadan geçmiş *djan* "can" kelimesinin *yän* olduğunu gösterir (Şçerbak, 1970: 80). Ama bu örnek, söz konusu durumda hiçbir şeyi ispatlamaz, çünkü burada *dj*'nin *y*'ye geçişi değil, substitusyon (yerine koyma/yerine geçme) olayı söz konusudur. Başkurtçada *dj* sesi hiç yoktur. Dolayısıyla burada sadece Farsça *dj* sesi, *y* ile değiştirilmiştir.

A. M. Şçerbak'ın kelime başı *ş*'nin ilk şekil olduğuna ilişkin varsayımını da kabul etmek biraz zordur. Sibirya'da konuşulan bazı Türk lehçelerinde *ş*'nin *ç*'ye dönüştüğünü söylemek çok zordur. Çünkü tipolojik olarak dış arası *ş*'nin bir affrikata (hışırtılı/yarı kapantılı) dönüşmesini açıklamak olanaksızdır. Onun *s*'ye dönüşme ihtimali vardır. Ama Çuvaşçada söz konusu *s* nedense yumuşamış (palatalize olmuş) *ś* ile verilmiştir. Bunun gibi *ş*'nin *d*'ye dönüşmesi de inandırıcı değildir. Eğer kelime başı *y*'yi ilk şekil olarak kabul edersek, o zaman bu durum, söz konusu ses denklemlerinin açıklanması için daha geniş olanak sunacaktır.

Bunun gibi, *y*'nin ilk şekil olduğuna ilişkin varsayımı Ön Türkçede *r*, *l*, *m*, *n*, *w* gibi kelime başı (anlaut) sonantların (tonluların) ve kelime başı tonluların olmamasına bağlamak doğru olmazdı. Fin-Ugor dillerinin verileri, kelime başı *y*'nin yalnız boğuk (sert) kelime başı olması durumunda ancak mümkün olduğunu göstermektedir.

Bunun gibi N. A. Baskakov'un görüşü de inandırıcı değildir. O şöyle der: "Eğer kelime sonu kök *y*'si *d*, *t* > *z*, *s* > *y* şeklindeki gelişimin sonucu ise, o zaman kelime başı *y* de affrikat ve frikat (yarıkl) sessizlerin, bunun yanı sıra hışırtılı sessizlerin, *ç*, *dj*, *ty*, *dy*, *j*, *s* > *y* şeklindeki gelişiminin bir sonucu olabilir" (Baskakov, 1955: 216). Aslında burada fonetik kurallar özelliğinin sesin kelime içindeki yerine bağlı olmadığına ilişkin pek doğru olmayan bir tez

ortaya atılmış olur. Eğer *yay* kelimesinin *djay* şekline dönüşebileceğini düşünürsek, o zaman ç'nin de aynı şekilde değişerek kolayca *yadj* şekline de dönüşebileceğini kabul etmemiz gerekir. Bu makalede biz, kelime başı y'nin ilk şekil olduğuna ilişkin varsayımın lehine kesin bilgiler vermeye çalışacağız.

Birinci olarak, birtakım dillerin gelişim tarihinde kelime başı y'nin sesliden önce geldiği pozisyonda *dj* affrikatına dönüştüğüne ilişkin yeterince örnek bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir. Latincenin kelime başı y'si sesliden önce geldiğinde İspanyol, Portekiz, Katalon, Fransız, Provensal ve Eski Roman (Retro-Romen) dillerinde *dj* affrikatına dönüşür. Eski Hintçede kelime başı y'ye bazı yeni Hint dillerinde *dj* affrikatı uygun düşer. Bunun gibi y'nin *dj*'ye dönüşme olayı Fars (İran) dillerinde de görülür. Fin-Ugor dillerinde kelime başı y'nin affrikat bir sese yakın *d'* sesine dönüştüğünü gösteren örnekler de mevcuttur.

Eğer çeşitli dillerde kelime başı y, sesliden önce geldiğinde sık sık *dj*'ye dönüşüyorsa, o zaman bunu bir rastlantı olarak kabul etmemek gerekir. Tam tersine bunu söz konusu pozisyondaki sesin şekil değiştirmesinin belli bir tipik eğilimi olarak kabul etmek gerekir ve bu da Türk lehçelerinde kelime başı y'nin ilk şekil olduğuna ilişkin varsayım için bir esas olarak görülebilir.

Çeşitli dillerin gelişim tarihi, kelimenin zaman geçtikçe daha da kısılacığını, kelime sonunun tahribe uğrayacağını açıkça göstermiştir. Mesela, çağdaş Yunan dilinin bazı ağızlarında Eski Yunanca *potamos* olarak telaffuz edilen *potam* “nehir” kelimesi mevcuttur. Söz konusu kelimenin son iki sesi zamanla düşmüştür. Çağdaş Fransız dilindeki *chantent* (*şât*) “şarkı söylüyorlar” fiilinin prototipi Latincedeki *cantant*'tır (son üç ses düşmüştür). Bu olayın psikolojik dil bilimi açısından nedenleri günümüzde açıklığa kavuşmuştur. İnsanlar, kullanım sıklığına göre kelimeye veya onun şekline o kadar alışır ki, gereken bilgi en az miktardaki unsurlarla verilir ve bundan dolayı bilgi verici özelliğini kaybeden kelime sonu unsurları zamanla fazlalık arz eder ve düşer. Bunun gibi söz konusu kuralla kelime sonundaki seslilerin redüksiyonu (düşmesi/kısalması/zayıflaması) ve kelime sonu tonlu sessizlerin boğumlanması (sertleşmesi) gibi çok yaygın olaylar da açıklanabilir. Benzeri süreçler, dilin diğer alanlarında da gerçekleşir.

Her tür hareket işlevlerinin kendi gelişimi sırasında belli bir oranda zayıflayacağı tespit edilmiştir. Eğer bir nesneyi ilk gösterdiklerinde buna bakan insan, nesneyi tamamen gözden geçirerek inceliyorsa, ikinci veya üçüncü defa gösterdiklerinde ise, artık dikkatini nesnenin en kritik noktaları diyebileceğimiz önemli özellikleri üzerine yoğunlaştırır. Benzeri olay nesneyi dokunarak anlama işlemi için de geçerlidir. E. N. Sokolov'un deneyleri, nesneyi kavrama olayının söz konusu nesnenin bütün unsurlarını tanımaya sağlayan dokunuş hareketleri sisteminden başladığını göstermiştir. Bundan sonra dokunuş hareketlerinin yönü kısalmıştır. Mesela, deneye tabi tutulan insan, *E* harfini gösterdikleri zaman harfin orta çizgisine ulaşınca hemen doğru tanımlar. Bundan sonra kavrama süreci daha da kısalmıştır. Mesela, *H* harfini gösterdikleri zaman deneye tabi tutulan insanın bunu kavraması için sadece üç noktayı denemesi yeterlidir. E. N. Sokolov, resim veya yüzeylerin bütün noktalarının onları ayırt edici bilgileri aynı derecede taşımadığını altını çizer. Asıl bilgiyi kritik noktalar taşır, diğer unsurlar ise ek bilgileri taşır, dolayısıyla fazlalık arz eder.²

Muhtemelen bunun gibi benzeri gelişim, kelimenin kullanım sürecinde de gerçekleşebilir. Kelimenin ilk sırada yer alan unsurları asıl bilgiyi taşıdıkları için şöyle yeterince açık bir eğilim ortaya çıkar: kelime başı daha da duyulur olmalı, bundan dolayı dil, buraya daha duyulur sesleri, yani sızıcı, hışırtili, tonlu sessizleri yerleştirmeye çalışır. Tabi ki, bundan, kelime başında yalnızca bu tip seslerin olması gerektiğine ilişkin mutlak bir sonuç çıkarmamak gerekir. Ancak benzeri bir eğilim görülmüştür. Mesela, Ön Ural (Proto Ural) dilinde kelime

² Bk.: M. M. Koltsova, *Obobşşeniye Kak Funktsiya Mozga*, Leningrad, 1967, s. 103-104.

başında boğuk (sert) sessiz mevcuttu. Sonradan bazı Ural (Perm, Macar) dillerinde kelime başında da tonlu sessizler meydana gelmiştir.

Çeşitli Türk lehçelerinin ağızlarında kelime başı *y* ve *dj*, *d'*, *j*, *z* ve benzeri seslerin nöbetleşmesi çok dikkat çekmektedir. Kırgızcanın ağızlarında *djurt* “halk” ve *djaxşı* “iyi” şekillerinin yanı sıra *yurt* (Batmanov, 1938: 13) ve *yaxşı* (Diyalektiy, 1968: 501) şekillerine de rastlamak mümkündür. Özbek yazı dilinde “yer” anlamına gelen *yer* şekli mevcuttur, fakat Özbekçenin Baxmal ağızında aynı anlama gelen *jer* (Daniyarov, 1955: 7) (*jer*) şekli mevcuttur. Özbek yazı dilindeki *yul* “yol” şekline Özbekçenin Kırk ağızında *col* (Mirsagatov, 1954: 9) şekli uygun düşmektedir. Karakalpakçanın ağızlarında kelime başında genelde *dj* olur, ancak Güzey ağızı istisnadır. Bu ağızda kelime başında *y/dj* (Diyalektiy, 1968: 413) seslerinin nöbetleşe (fakültatif) kullanıldığı görülür. Uygurcanın ağızlarına *jigit/yigit* “delikanlı, genç adam, yiğit” şekillerinin nöbetleşe kullanımı hastır (Kaydarov, 1969: 283). *dj/y* nöbetleşmesi Tatarcanın ağızlarına hastır. Krş.: Tatar yazı dilindeki *yırak* “ırak, uzak” şekli Kama-Ustin ağızında (Materyaly, 1955: 33) *cırak* olur. Kelime başı *dj/y* nöbetleşmesi bazı Türk lehçelerinde *y~ç* şekli alır. Mesela, Tomsk Tatarcası ağızındaki *y*, Şor, Hakas ve Orta Çulım ağızlarında *ç* sesine uygun düşer. Krş.: Tomsk Tatarcasında *yol* “yol”, ama Şor, Hakas ve Orta Çulım ağızlarında *çol* (Dulzon, 1956: 342).

Aslında bu da *dj/y* gibi bir ses nöbetleşmesidir. Çünkü bu durumlarda *ç* sesi, *dj*'nin boğumlanma (sertleşme) sonucunda ortaya çıktığını gösterir. Kelime başı *y* ve *dj* seslerinin ağızlardaki sıra dışı yer değiştirme eğilimi nasıl açıklanabilir? Yukarıda belirtildiği üzere, kelimenin ilk sesleri temel (asıl) bilgiyi taşır ve bundan dolayı her bir dil söz konusu seslerin yeterince duyulmasına özen gösterir. Tonlu bir affrikat özelliği taşıyan *dj* işte bunun gibi bir sestir. Bunun için çeşitli dünya dilleri tarihinde kelime başı *y*, daha tonlu ve duyulur affrikat *dj* ile yer değiştirmiştir.

Şimdi de kelime başı *y*'nin, mesela, Türkçe *yol* kelimesindeki kelime başı (anlaut) *y*'nin ilk şekil olan *dj* affrikatından meydana geldiğini savunan Türkologların görüşünü kabul ederek bunu bir şema şeklinde *dj* > *y* olarak gösterelim. Fakat bunun gibi ses gelişimi olayı inandırıcı değildir. Çünkü daha duyulur bir özellik taşıyan *dj* sesinin akustik (yankılanım) bakımından çok zayıf *i* sesine yakın ve daha az duyulur *y* sesiyle değişmesi hangi sebeplerden dolayı meydana gelmiş olabilir?

Eğer söz konusu gelişim şemasını tam tersine çevirerek *y>dj* olarak gösterirsek, o zaman çeşitli Türk lehçeleri ve ağızlarında çok sayıda rastlanan *y* ve *dj* değişimi yeterince açıklık kazanacaktır. Kelime başı *y* daha az duyulur bir sestir ve bundan dolayı da iletişim için daha elverişsizdir. İşte bu durum, *y*'nin daha sonradan *j*'ye ve *ç*'ye dönüşebilme ihtimali olan *dj* affrikatına dönüşmesi için kuvvetli bir eğilim meydana getirir. Bazen *dj* affrikatı yerine, mesela, Altaycada *d'* tipindeki bir ses ortaya çıkar. Söz konusu eğilim, Türkçedeki kelime başı *y*'nin ilk şekil olduğuna ilişkin varsayımın lehine bir örnek teşkil eder.

Bununla birlikte bazı Türk lehçelerinde görülen kelime başı *dj*'nin önceden kelime başı *y* olduğuna ilişkin dolaylı ispatlar da mevcuttur. B. M. Yunusaliyev, Kırgız ve Altay lehçelerinin ortak özellikleri olarak, dar seslilerden önce gelen *dj/dz* affrikatlarının düşmesini gösterir. Mesela, Kırgızca ve Altaycada *ır*, Kazakçada *jur*, Tatarcada *yır* “şarkı”; Kırgızca ve Altaycada *iraak*, Kazakçada *jiraq*, Uygurcada *yirek* “ırak, uzak” (Yunusaliyev, 1956: 28). Aslında *dj* affrikatı dar sesliden önce geldiğinde düşemez, çünkü bunu gerektiren fonetik koşullar ortada yoktur. Aslında burada *i*, *u* gibi dar seslilerden önce geldiğinde kelime başı *y* düşmüştür. Bunu Azerbaycan Türkçesindeki örneklerden görebiliriz. Krş.: Azerbaycan Türkçesinde *il* “yıl”, Türkiye Türkçesinde *yıl*; Azerbaycan Türkçesinde *ilan* “yılan”, Türkiye Türkçesinde *yılan*; Azerbaycan Türkçesinde *üräk*, Türkiye Türkçesinde *yürek*. Bunun gibi Kırgızcadaki *ır* “şarkı”, kelime başı *y*'nin bu lehçede mevcut olduğu dönemde meydana gelmiştir. Sonradan bu ses, *dj* affrikatına dönüşmeye başladığında ise, bir kısım kelimelerde dar

seslilerden önce gelen eski y kaybolmuştur. Çağdaş Kırgızcadaki *ır* “şarkı” kelimesi de *yır* şeklinden gelmektedir.

Türkçe kelimelere benzer bir şekilde telaffuz edilen kelime başı *dj*'li Moğolca kelimelere gelince, mesela, Moğolca *djiru-* “resim çizmek” (krş.: Tatarca *yaz-* “yazmak”) gibi örnekler yeterli değildir. Çünkü kelime başı y kelime başındaki zayıf sessizlerin yitirilmesi eğilimine bağlı olarak tek başına affrikata dönüşebilir.

Kelime başı zayıf y'nin daha duyulur affrikat bir ses ile değişmesine ilişkin ortak eğilimin yanı sıra dillerde y'nin *dj*'ye dönüşmesine ihtimal vermeyen faktörler olduğu gibi, tam tersine böyle bir değişimi gösteren başka da faktörler mevcut olabilir. Mesela, dilde veya ağızda *ç*'nin yerine *ts* foneminin mevcut olması y'nin affrikata dönüşmesini engeller. *lar-* çokluk eki ve diğer bazı eklerin ilk sessizinin asimile olma eğilimi bulunan lehçeler, y'nin affrikata dönüşmesi olayına daha da eğilimlidir. Burada asimilasyonun yeterince kuvvetli olmasına rağmen hiçbir affrikat sessizi bulunmayan Başkurt lehçesi bir istisna arz eder. Mesela Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi gibi *ç* ve *dj* (c) fonemleri bulunan lehçelerde y sesi affrikat olmaya daha az eğilim gösterir.

Yalnız *ç* affrikatının bulunduğu, fakat *dj*'nin mevcut olmadığı Tatarca gibi lehçede y'nin kısmen affrikatlaşması olayı görülür.

Sonuç olarak, biz, Türkolojide yaygın bir görüş haline gelen *dj*'nin ilk şekil, y'nin ise ikinci şekil olduğuna ilişkin varsayımı yeterince sağlam kabul etmemek gerektiğinin altını çizmek istiyoruz.

Kaynaklar

- Baskakov, N. A. (1955). *Primeçanya k Russkomu İzdaniyu Knigi M. Rysanena. Materiyaly po Istoriçeskoj Fonetike Tyurkskih Yazikov*. Moskova.
- Batmanov, İ. A. (1938). *Severniye Dialektiy Kirgizskogo Yazika*. Frunze.
- Bogoroditskiy, V. A. (1953). *Vvedeniye v Tatarskoye Yazikoznaniye v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazikami*. Kazan.
- Daniyarov, X. (1955). *Baxmal'skiy Govor Uzbekskogo Yazika*. Moskova.
- Dialektiy Tyurkskih Yazikov*. (1968). Moskva. (El Yazması).
- Dulzon, A. P. (1956). *Dialektiy Tatar-Aborigenov Tomi. Uçenyje Zapiski Tomskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo İnstituta*.
- Kaydarov, D. J. (1969). *Razvitiye Sovremennogo Uygurskogo Literaturnogo Yazika*. Almatı.
- Malov, S. E. (1952). *Drevniye i Noviye Tyurkskiye Yaziki. İzvestiya Akademii Nauk SSSR, Otdeleniye Literatury i Yazika*.
- Materiyaly Po Dialektologii*. (1955). Kazan.
- Mirsagatov, T. (1954). *Kırskiy Govor Uzbekskogo Yazika* (Doktora Tezi Özeti). Taşkent.
- Poppe, N. N. (1960). *Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen*. Teil I. *Vergleichen de Lautlehre*, Wiesbaden.
- Ramstedt, G. J. (1957). *Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft*. I. *Lautlehre*. Helsinki.
- Şçerbak, A. M. (1970). *Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazikov*. Leningrad.

Yunuslaiyev, B. M. (1956). K Voprosu O Formirovanii Obşenarodnogo Kirgizskogo Yazika. *Trudy İstituta Yazika i Literaturıy Akademii Nauk Kirgizskoy SSR*. vıp. VI.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.